ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ - ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

ΚΩΝΣΤ. Γ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ / ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1994

ΕΚΔΟΣΗ:
ΙΔΡΥΜΑ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Στην Άννα

Σεπτέμβριος
Στην ΄ΘΓ
καλή μου φίλη και
συμμαθήτρια
Βίκη Μακρυνιώτη.

Με αγάπη
και εκτίμηση
Κώστας Τ.

Η Δροπολίτισσα, έργο του δουβιανίτη ζωγράφου Μάνθου Βογόρη, υπαινικτικό της Βορείου Ηπείρου, φιλοτεχνημένο ήδη από τον καιρό του κομμουνιστικού καθεστώτος.

Η Δροπολίτισσα, έργο του δουβιανίτη ζωγράφου Μάνθου Βογόρη, υπαινικτικό της Βορείου Ηπείρου, φιλοτεχνημένο ήδη από τον καιρό του κομμουνιστικού καθεστώτος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ – ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

ΚΩΝΣΤ. Γ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ / ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

- **Αρχιτεκτονικά μνημεία**
- **Τοιχογραφίες / Εικόνες**
- **Ξυλόγλυπτα**
- **Είδη μικροτεχνίας / μεταλλοτεχνίας**

ΕΚΔΟΣΗ: ΙΔΡΥΜΑ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1994

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΤΗ

Προ διμήνου περίπου είχαμε τη χαρά να εκδώσουμε ως Α' **τόμο** ένα μέρος της έρευνας που διεξάγει από διετίας ο φιλόλογος-ερευνητής Γεώργιος Κ. Γιακουμής και ο Κωνσταντίνος Γιακουμής, ως επικεφαλής μικρής ερευνητικής ομάδας. Ο τίτλος του τόμου αυτού ήταν «ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ», κυκλοφόρησε τον Απρίλη του 1994 σε 500 αντίτυπα και εξαντλήθηκε.

Στον πρόλογο που, ως πρόεδρος του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, είχα γράψει στο βιβλίο (τον Απρίλη του 1994) θέλω να προσθέσω μερικές ακόμα σκέψεις με την ευκαιρία της έκδοσης του **Β' τόμου,** που τώρα εκτυπώνεται υπό το γενικότερο τίτλο «ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ» (και στον οποίο ενσωματώσαμε την ύλη του ήδη εξαντληθέντος Α' τόμου για τη Μεταβυζαντινή αγιογραφία).

Το Ίδρυμά μας παρακολουθεί με διαρκώς αυξανόμενη αγωνία τις εξελίξεις στο διπλωματικό πεδίο μεταξύ Ελλάδας-Αλβανίας· διαπιστώνει την επιδείνωση των σχέσεων και την κλιμάκωση των ανθελληνικών και αντιορθόδοξων αντιδράσεων του καθεστώτος Μπερίσα· συμμερίζεται τις "υποψίες" (που για μας είναι βεβαιότητες) ότι ο μουσουλμάνος αυτός ηγέτης υποκινείται από τις ΗΠΑ και παρακινείται από την Τουρκία στην εν γένει εχθρική κατά του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου στάση και δράση του· προβλέπει, ιδιαίτερα μετά τη σύλληψη των στελεχών της «Ομόνοιας» και το επεισόδιο της Επισκοπής, ότι, είτε με προβοκάτσιες είτε με νομικίστικους (υποβολιμαίους από την Τουρκία) συνταγματικούς ελιγμούς, θα επιταχύνει τις διαδικασίες κατατρομοκράτησης των Βορειοηπειρωτών αδελφών μας και, ενσυνεχεία, α φ ε λ λ η ν ι σ μ ο ύ της Βορείου Ηπείρου με τον (εμμέσως βίαιο) εκπατρισμό τους προς την Ελλάδα. Πιστεύουμε ότι η δίκη των στελεχών της "Ομόνοιας" θα εξελιχθεί σε παρωδία εξυπηρέτησης αυτών των σκοπών· και προβλέπουμε, με ανείπωτη εθνική και θρησκευτική θλίψη, ότι θα ακολουθήσει πιθανόν αποπομπή τού αρχιεπισκόπου Αναστασίου (με την «κερκόπορτα» που ανοίγει το υπό ψήφιση νέο Σύνταγμα) ή ουσιαστική εξουδετέρωσή του ως κατά κυριολεξία ο μ ή ρ ο υ του Σαλί Μπερίσα.

Το ατυχές είναι ότι η διεθνής διπλωματική συγκυρία δεν επιτρέπει στις δυνάμεις του λεγόμενου «δυτικού κόσμου» να κατανοήσουν ότι η Τουρκία (και όχι η Ελλάδα) επιδιώκει την αποσταθεροποίηση στα Βαλκάνια με αιχμή του δόρατός της τους μουσουλμάνους ηγέτες Σκοπίων, Αλβανίας και Βοσνίας. Οι μουσουλμανικοί και χριστιανικοί λαοί της Βαλκανικής (ιδιαίτερα οι Ορθόδοξοι) απέδειξαν ότι επί εκατοντάδες χρόνια τώρα μπορούν και θ έ λ ο υ ν να συμβιώσουν ειρηνικά· άλλωστε, εμείς ιδιαίτερα οι ορθόδοξοι, δεν αγνοούμε ότι οι σημερινοί μουσουλμάνοι της Αλβανίας, της Βοσνίας, του FYROM και αλλού είναι ε ξ ι σ λ α μ ι σ μ έ ν ο ι χ ρ ι σ τ ι α ν ο ί και καμμία σχέση καταγωγής δεν είχαν ποτέ με τους Τούρκους –που μόνον ως δεινούς κατακτητές εγνώρισαν... Επομένως, φοβόμαστε ότι οι προσεχείς κινήσεις της αλβανικής ηγεσίας **θα πλήξουν όχι μόνο τους Έλληνες, ως μειονοτικούς ορθοδόξους, αλλά και**

τους αλβανόφωνους και Αλβανούς ορθοδόξους και τους ορθόδοξους Βλάχους γιατί φοβούνται τη βυζαντινορθόδοξη πολιτισμική παράδοση, η οποία είναι πνευματική κυοφορία και γέννημα του Ελληνισμού, που ως πολιτισμός διαφώτισε τους τωρινούς λαούς της Βαλκανικής (Σέρβους, Βουλγάρους, Βοσνίους, Σλοβενίους, Αλβανούς, Βλαχορουμάνους κλπ), από τότε που εισέβαλαν κι εγκαταστάθηκαν σ' αυτή τη χερσόνησο – κατά την περίοδο ακμής του Βυζαντίου, δηλαδή του πολυεθνικού εκείνου κράτους που δημιούργησε τη χριστιανορθόδοξη και ελληνοπρεπή Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η . Και, φυσικά, μία επανένωση ή μία ανόρθωση της βαλκανικής Ορθοδοξίας έχουν κάθε λόγο να φοβούνται και οι Τούρκοι (λόγω της αίγλης που θα ξανακερδίσει το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης) και οι Ιταλο-παπικοί συνεταίροι μας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ίσως, οι Ρώσοι, που, αν και ορθόδοξοι, ξαναρίχνουν στο διπλωματικό προσκήνιο (με το... γάντι, βέβαια) τις πρώτες πανσλαβιστικές τους ριπές.

* * *

Πολύ θα ήθελα να μη δικαιωθούν στο προσεχές και απώτερο μέλλον οι εκτιμήσεις μας αυτές, που δεν είναι καρπός εθνικιστικής υστερίας, όπως λένε κάποιοι ανιστόρητοι υπουργοί, δημοσιογράφοι και καλοθελητές πολίτες... Όμως, για να μην δικαιωθούν, απαιτούνται συντονισμένες πανεθνικές αντιδράσεις: διπλωματικές, οικονομικές, εκδοτικές, εκκλησιαστικές, πνευματικές. Κι εμείς, με τις λίγες δυνάμεις μας, αυτό ακριβώς κάνουμε: εργαζόμαστε να τονώσουμε τον βορειοηπειρωτικό Ελληνισμό, να ενημερώσουμε την κοινή γνώμη, να φέρουμε στο φως την ύπουλη, επιστημονικοφανή προπαγάνδα των Αλβανών περί ιλλυροαλβανικής ορθόδοξης τέχνης, (μόνο και μόνο επειδή οι ορθόδοξοι θησαυροί και τα ορθόδοξα μνημεία μας βρέθηκαν στα εδάφη ενός κράτους, τα σύνορα του οποίου χάραξαν Ιταλοί και Αυστριακοί κυρίως πριν 80 χρόνια, χωρίς να λάβουν υπόψη τους τον εθνολογικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό χάρτη της περιοχής).

Το ανά χείρας βιβλίο υπηρετεί αυτό τον τελευταίο σκοπό σαν κραυγή διαμαρτυρίας για την ιστορική παραχάραξη, που επιχειρείται, και τον ανήκουστο σφετερισμό των ελληνορθόδοξων μνημείων που ασύστολα, και με διεθνείς /ξενόγλωσσες εκδόσεις, αποτολμούν οι Αλβανοί προπαγανδιστές. Ταυτόχρονα, θέλουμε να λειτουργήσει ως έναυσμα για την ανάληψη, εκ μέρους μεγάλων εκδοτικών οίκων της Ελλάδας (ή, επιτέλους, εκ μέρους οικονομικά ισχυρών, που θα ενεργήσουν εθνοπρεπώς ως χ ο ρ η γ ο ί !) μιας εκδοτικής προσπάθειας, που θα διατρανώσει στη διεθνή πνευματική κοινότητα με ξενόγλωσσες κυρίως εκδόσεις, την επιχειρούμενη οικειοποίηση των ελληνορθόδοξων μνημείων της Βορείου Ηπείρου από την Αλβανία

Ιωάννινα, Ιούλιος 1994

ΞΕΝΟΦΩΝ Γ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ
Πρόεδρος
Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών

ΠΡΟΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Τα κείμενα αυτού του βιβλίου προορίζονταν αρχικά, μαζί με αρκετά ακόμα, να αποτελέσουν ένα σώμα υπό τον τίτλο «ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ», που θα εκτύπωνε για λογαριασμό του ιδιωτικός εκπαιδευτικός φορέας. Ωστόσο, η έκδοση εκείνη άλλαξε καθοδόν πολλές μορφές (συντομεύθηκε ως προς τα κείμενα, επεκτάθηκε ως προς τις φωτογραφίες, «εξαγνίστηκε» ως προς τις περισσότερες ιστορικές πληροφορίες), για να αποκτήσει τελικά μορφή πολυτελούς λευκώματος, το οποίο θα κυκλοφορήσει, υποθέτω, μετά το φθινόπωρο, ως οδοιπορικό στα ορθόδοξα μνημεία της σημερινής Αλβανίας. Κατόπιν τούτου, κρίθηκε σκόπιμο από εμάς να δημοσιεύσουμε το πλήρες κείμενο της ερευνητικής μας εργασίας, χωρίς τα οδοιπορικά και ιστορικά στοιχεία του λευκώματος, προκειμένου να λειτουργήσει ως συμπλήρωμα του **Α' τόμου,** που εξέδωσε προ διμήνου περίπου το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών υπό τον τίτλο «ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ».

Με το υλικό αυτό συγκροτήθηκε τώρα ο **Β' τόμος**, που εκδίδει και πάλι το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών υπό το γενικότερο τίτλο «ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ», επειδή στο διαθέσιμο υλικό εντάξαμε και την ύλη του (ήδη εξαντληθέντος) Α' τόμου. Έτσι, στο βιβλίο αυτό είναι συγκεντρωμένο ένα μεγάλο μέρος του συγγραφικού και φωτογραφικού υλικού, που αποτελεί τμήμα των γενικότερων ερευνών, τις οποίες επί δύο χρόνια πραγματοποιήσαμε με αυτοψίες στη Βόρειο Ήπειρο –ερευνών, που άρχισαν τον Ιούλιο του 1992 με οικονομική κάλυψη του ιδιωτικού εκπαιδευτικού φορέα και συνεχίστηκαν από το Φεβρουάριο του 1993 μέχρι και το Μάρτη του 1994 με οικονομική συνδρομή μας από το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών.

Έχουμε τη βεβαιότητα ότι και με το έργο αυτό υπηρετούμε το σκοπό που ετάξαμε στον Α' τόμο της εργασίας μας: εμπλουτίζουμε με περιγραφικό και φωτογραφικό υλικό την αρχειακή έρευνα· δηλαδή, δεν εξαντλούμε τα θέματά μας, δεν τα παρουσιάζουμε μετά από μελέτη σε βάθος, αλλά τα προσφέρουμε ως "πρώτη προσέγγιση και καταγραφή". Με τη διευκρίνιση αυτή προδηλώνουμε το χαρακτήρα του βιβλίου, που προτάσσει την τεκμηρίωση, την απογραφή και τη συνοπτική αναδίφηση πρωτογενούς ιστορικού υλικού, πηγών που θα τροφοδοτήσουν κάθε μεταγενέστερη διατριβή περί των (μεταβυζαντινών και

της Βορείου Ηπείρου· πρόκειται για τις εργασίες των Φρ. Βερσάκη, Δ. Ευαγγελίδη, Ν. Βέη, Δ. Ζακυθηνού και Π. Πουλίτσα, που έχουν δημοσιευθεί μεταξύ του 1914 και 1953.

Βεβαίως δεν αγνοούμε ότι, μετά το 1978, άρχισαν να παρουσιάζονται δειλά -δειλά κάποιες αλβανικές δημοσιεύσεις για τα ορθόδοξα μνημεία της Αλβανίας στα επιστημονικά περιοδικά τους «ILIRIAN» και «MONUMENTET»· αλλά οι δημοσιεύσεις αυτές είναι πλημμελέστατες και, πιθανότατα, κατευθυνόμενες από τις ιδιάζουσες ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Αλβανία· ακόμα και όσα αλβανικά βιβλία κυκλοφόρησαν (όπως αυτά του Th. Popa) δεν υπηρετούν την επιστημονική αλήθεια αλλά τείνουν να "επαληθεύσουν" την επιστημονικοφανή εκδοχή περί εθνικής ιλλυροαλβανικής πολιτιστικής παραγωγής στο χώρο της Βορείου Ηπείρου!... Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι, κατά τα τελευταία 7-8 χρόνια, κάποιοι έγκριτοι έλληνες επιστήμονες άρχισαν να τα επισκέπτονται (όχι, όμως, ως μελετητές αλλά ως "τουρίστες", πριν το 1991)· έτσι, υπάρχει κι άλλο φωτογραφικό υλικό στα χέρια επιστημόνων, όπως ο Θ. Παλιούρας, ο Γ. Κοντογιώργης, ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Π. Χριστόπουλος κ.ά. Ακόμα, με βάση το υπάρχον αρχειακό υλικό έχουν ήδη αρχίσει οι πρώτες μελέτες με αναφορές στα μνημεία της Β. Ηπείρου, όπως αυτές της Αν. Τούρτα, του Μ. Γαρίδη, του Γ. Γούναρη κ.ά. Όλα αυτά είναι παρήγορα δείγματα, δεδομένου ότι τα μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής αυτής, και μάλιστα τα δυσπρόσιτα, έχουν να τα επισκεφθούν έλληνες επιστήμονες πριν το 1920! Κι αυτό ήταν μία από τις εύλογες φιλοδοξίες μας: να μη σταθούμε στα γνωστά και ευπρόσιτα μνημεία της Μοσχόπολης ή του Μπερατίου ή του Αργυροκάστρου, αλλά να οδοιπορήσουμε ώρες πολλές πάνω στα βουνά: στα Κεραύνεια όρη, στο βουνό της Λιούτζης, στις παρυφές της Νεμέριτσικας κλπ. Γιαυτό και έχουμε τη χαρά να παρουσιάζουμε για πρώτη φορά στην Ελλάδα απεικονίσεις και περιγραφές μνημείων, όπως της Στεγόπολης, της Τρανοσίστας, της Σαρακίνιστας, της Πολίτσιανης, του Χλωμού, της Τσιάτιστας, του Ντρυάνου, της Δούβιανηςκαι της Βάνιστας, των Δρυμάδων και του Λουκόβου, της Κοκαμιάς και της Κάμενας!...

* * *

Μετά τις οφειλόμενες αυτές εξηγήσεις, πού λίγο - πολύ τις πρωτοπαρουσιάσαμε και στο προηγούμενο έργο μας, αισθανόμαστε την ηθική υποχρέωση να αναφέρουμε ότι το έργο αυτό δεν θα γινόταν πραγματικότητα, χωρίς την ενισχυτική ή βοηθητική παρέμβαση και παρουσία: πρώτον, του π. **Αναστασίου Γκοτσόπουλου,** που μας καθοδήγησε στα πρώτα ερευνητικά ταξίδια· δεύτερον, του κ. **Μενέλαου Ζώτου,** που ως αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών μας ενθάρρυνε ηθικά και, στη συνέχεια, μεσολάβησε θετικά για την οικονομική πλευρά της έκδοσης· τρίτον, του κ. **Γρηγόρη Βλασσά**, καθηγητή της φωτογραφίας στα ΤΕΙ Αθηνών, ο οποίος με τη συμμετοχή του στα 6-7 πρώτα ερευνητικά ταξίδια αποτύπωσε φωτογραφικά, κάτω από δυσχερέστατες καιρικές και τεχνικές συνθήκες, ως ενεργό μέλος της ομάδας μας, πολλά μνημεία (ένα σημαντικό μέρος των οποίων φιλοξενείται ως καλλιτεχνικό του έργο στον τόμο αυτό)· τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί από μένα προσωπικά ότι, χωρίς τη συμμετοχή σε όλα τα ταξίδια, στην έρευνα, στις μεταφράσεις αγγλικών και γαλλικών βιβλίων, στην ταξιθέτηση του φωτογραφικού υλικού και στις προσθήκες κειμένων του Κωνσταντίνου Γ. Γιακουμή, ο Β' αυτός τόμος δεν θα είχε ακόμα εκδοθεί –αλλά και οι προσεχείς εργασίες μου για *«Τα εικονογραφικά προγράμματα σε μεταβυζαντινά μοναστήρια Δρόπολης, Πωγωνίου και Λιούτζης»* και για *«Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Βορείου Ηπείρου»* δεν θα ήταν εύκολο να οργανωθούν σε αξιοποιήσιμο και δημοσιεύσιμο υλικό.

Ιούλιος 1994

της Βορείου Ηπείρου· πρόκειται για τις εργασίες των Φρ. Βερσάκη, Δ. Ευαγγελίδη, Ν. Βέη, Δ. Ζακυθηνού και Π. Πουλίτσα, που έχουν δημοσιευθεί μεταξύ του 1914 και 1953.

Βεβαίως δεν αγνοούμε ότι, μετά το 1978, άρχισαν να παρουσιάζονται δειλά -δειλά κάποιες αλβανικές δημοσιεύσεις για τα ορθόδοξα μνημεία της Αλβανίας στα επιστημονικά περιοδικά τους «ILIRIAN» και «MONUMENTET»· αλλά οι δημοσιεύσεις αυτές είναι πλημμελέστατες και, πιθανότατα, κατευθυνόμενες από τις ιδιάζουσες ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Αλβανία· ακόμα και όσα αλβανικά βιβλία κυκλοφόρησαν (όπως αυτά του Th. Popa) δεν υπηρετούν την επιστημονική αλήθεια αλλά τείνουν να "επαληθεύσουν" την επιστημονικοφανή εκδοχή περί εθνικής ιλλυροαλβανικής πολιτιστικής παραγωγής στο χώρο της Βορείου Ηπείρου!... Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι, κατά τα τελευταία 7-8 χρόνια, κάποιοι έγκριτοι έλληνες επιστήμονες άρχισαν να τα επισκέπτονται (όχι, όμως, ως μελετητές αλλά ως "τουρίστες", πριν το 1991)· έτσι, υπάρχει κι άλλο φωτογραφικό υλικό στα χέρια επιστημόνων, όπως ο Θ. Παλιούρας, ο Γ. Κοντογιώργης, ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Π. Χριστόπουλος κ.ά. Ακόμα, με βάση το υπάρχον αρχειακό υλικό έχουν ήδη αρχίσει οι πρώτες μελέτες με αναφορές στα μνημεία της Β. Ηπείρου, όπως αυτές της Αν. Τούρτα, του Μ. Γαρίδη, του Γ. Γούναρη κ.ά. Όλα αυτά είναι παρήγορα δείγματα, δεδομένου ότι τα μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής αυτής, κ α ι μ ά λ ι σ τ α τ α δ υ σ π ρ ό σ ι τ α, έχουν να τα επισκεφθούν έλληνες επιστήμονες πριν το 1920! Κι αυτό ήταν μία από τις εύλογες φιλοδοξίες μας: να μη σταθούμε στα γνωστά και ευπρόσιτα μνημεία της Μοσχόπολης ή του Μπερατίου ή του Αργυροκάστρου, αλλά να οδοιπορήσουμε ώρες πολλές πάνω στα βουνά: στα Κεραύνεια όρη, στο βουνό της Λιούτζης, στις παρυφές της Νεμέριτσικας κλπ. Γιαυτό και έχουμε τη χαρά να παρουσιάζουμε για πρώτη φορά στην Ελλάδα απεικονίσεις και περιγραφές μνημείων, όπως της Στεγόπολης, της Τρανοσίστας, της Σαρακίνιστας, της Πολίτσιανης, του Χλωμού, της Τσιάτιστας, του Ντρυάνου, της Δούβιανηςκαι της Βάνιστας, των Δρυμάδων και του Λουκόβου, της Κοκαμιάς και της Κάμενας!...

* * *

Μετά τις οφειλόμενες αυτές εξηγήσεις, πού λίγο - πολύ τις πρωτοπαρουσιάσαμε και στο προηγούμενο έργο μας, αισθανόμαστε την ηθική υποχρέωση να αναφέρουμε ότι το έργο αυτό δεν θα γινόταν πραγματικότητα, χωρίς την ενισχυτική ή βοηθητική παρέμβαση και παρουσία: πρώτον, του π. **Αναστασίου Γκοτσόπουλου,** που μας καθοδήγησε στα πρώτα ερευνητικά ταξίδια· δεύτερον, του κ. **Μενέλαου Ζώτου,** που ως αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών μας ενθάρρυνε ηθικά και, στη συνέχεια, μεσολάβησε θετικά για την οικονομική πλευρά της έκδοσης· τρίτον, του κ. **Γρηγόρη Βλασσά**, καθηγητή της φωτογραφίας στα ΤΕΙ Αθηνών, ο οποίος με τη συμμετοχή του στα 6-7 πρώτα ερευνητικά ταξίδια αποτύπωσε φωτογραφικά, κάτω από δυσχερέστατες καιρικές και τεχνικές συνθήκες, ως ενεργό μέλος της ομάδας μας, πολλά μνημεία (ένα σημαντικό μέρος των οποίων φιλοξενείται ως καλλιτεχνικό του έργο στον τόμο αυτό)· τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί από μένα προσωπικά ότι, χωρίς τη συμμετοχή σε όλα τα ταξίδια, στην έρευνα, στις μεταφράσεις αγγλικών και γαλλικών βιβλίων, στην ταξιθέτηση του φωτογραφικού υλικού και στις προσθήκες κειμένων του Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Γ. Γ ι α κ ο υ μ ή, ο Β' αυτός τόμος δεν θα είχε ακόμα εκδοθεί –αλλά και οι προσεχείς εργασίες μου για *«Τα εικονογραφικά προγράμματα σε μεταβυζαντινά μοναστήρια Δρόπολης, Πωγωνίου και Λιούτζης»* και για *«Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Βορείου Ηπείρου»* δεν θα ήταν εύκολο να οργανωθούν σε αξιοποιήσιμο και δημοσιεύσιμο υλικό.

Ιούλιος 1994

Ιστορικο Περιγραμμα

Η Ήπειρος και το Βορειοηπειρωτικό (άλλοτε και σήμερα)

1. Η ονομασία "Ήπειρος":

1.1. Η λέξη " Ή π ε ι ρ ο ς " είναι αρχαίος δωρικός τύπος της λέξης ά π ε ι ρ ο ς , που σημαίνει τη μεγάλη και απέραντη χώρα. Η ονομασία αυτή δόθηκε προφανώς από τους νησιώτες Έλληνες του Ιονίου, που έβλεπαν στα ανατολικά τους τις απέραντες, για τα δικά τους μέτρα, εκτάσεις της στεριάς στη δυτική Ελλάδα και γιαυτό τις ονόμασαν « " Η π ε ι ρ ο ν » .

1.2. Τελικά ο όρος - τοπωνύμιο καθιερώθηκε από όλους τους αρχαίους Έλληνες, ακόμα και από τους ίδιους τους κατοίκους της χώρας, που ονομάζονταν " Η π ε ι ρ ῶ τ α ι , γεγονός μαρτυρημένο από τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους, από ελληνικές επιγραφές που βρέθηκαν εκεί και από όλους τους περιηγητές και γεωγράφους των ελληνιστικών και ρωμαϊκών αιώνων.

2. Η χώρα της Ηπείρου:

2.1. Τα σύνορα της Ηπείρου ήταν φυσικά: στα νότια ο Αμβρακικός κόλπος, τα Ακροκεραύνια όρη στα βόρεια, το Ιόνιο πέλαγος στα δυτικά και η οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά. Ευλόγως, κατόπιν τούτου, δεχόμαστε ότι η Ήπειρος αποτελεί ενιαίο γεωφυσικό ανάγλυφο, σαφώς οριοθετημένο κατά τρόπο φυσικό.

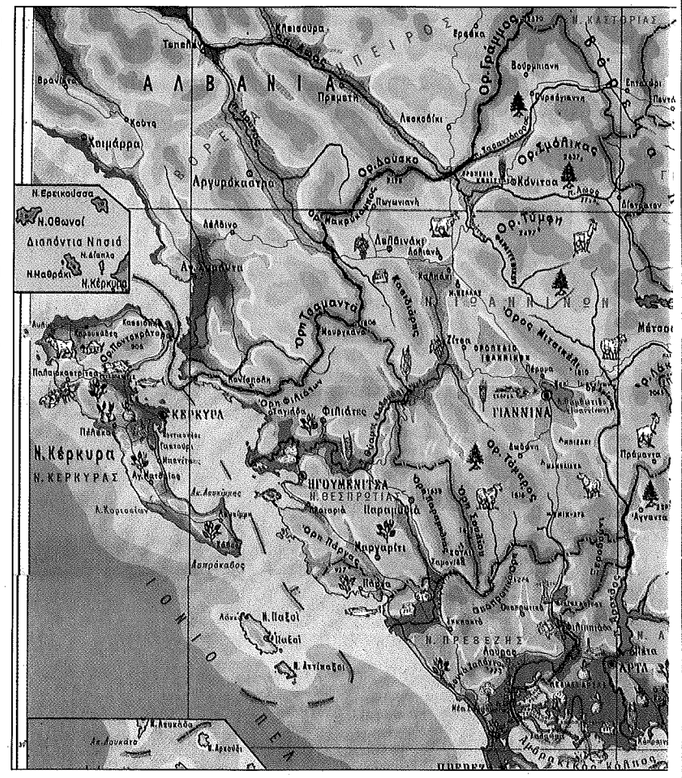

2.2. Από την εποχή του Ομήρου (9ος ή 8ος αι.π.χ.), του Ηροδότου (7ος αι. π.χ.), του Πινδάρου (6ος αι. π.χ.), του Θουκυδίδη (5ος αι.π.χ.) και του Ξενοφώντα (4ος αι. π.χ.) το όνομα Ήπειρος θεωρείται κυριώνυμο των εδαφών εκείνων, που περιέχονται εντός των φυσικών συνόρων που προσδιορίσαμε. Αλλά και αργότερα, οι γεωγράφοι και περιηγητές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως ο Στράβων (1ος αι. μ.Χ.), ο Κλαύδιος, ο Πτολεμαίος (του 2ου αι. μ.Χ.) και αρκετά αργότερα ο βυζαντινός Προκόπιος (του 6ου αι. μ.Χ.) αποκαλούν "Ηπειρον την ίδια περιοχή. Χαρακτηριστικότερος όλων ο Στράβων καθορίζει τα όρια της χώρας αυτής από την Ιλλυρία γράφοντας ότι

"*Ταύτην δή τήν ὁδόν, τήν Ἐγνατίαν, ἐκ τῶν περί τήν Ἐπίδαμνον καί τήν Ἀπολλωνίαν τόπων ἰοῦσαν, ἐν δεξιᾷ μέν ἐστί τά Ἠπειρωτικά ἔθνη, κλειζόμενα τῷ Σικελικῷ πελάγει μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἀριστερά δέ τά ὄρη τῶν Ἰλλυριῶν...*", ο δε Πτολεμαίος γράφει κάτι το εντυπωσιακότερο, ότι "*ἀρχά Ἑλλάδος ἀπό Ὠρυκίας* "*καί*" *ἀρχέγονος Ἑλλάς Ἤπειρος*", δηλαδή ότι βορειότατο άκρο της Ηπείρου, και επομένως της Ελλάδας, είναι το Ωρικό (πάνω από την Αυλώνα) και, ότι αυτό μάλιστα, είναι το γνησιότερο τμήμα του Ελληνισμού.

3. Οι ηπειρωτικές φυλές / έθνη:

3.1. Οι αρχαίοι Έλληνες χωρίζονταν σε Δωριείς, Αχαιούς, Ίωνες και Αιολείς· αυτοί διαιρούνταν σε φύλα με τοπικές διαλεκτολογικές διαφορές (φερειπείν οι Σπαρτιάτες, οι Μακεδόνες, οι Ηπειρώτες κ.ά. μιλούσαν το βορειοδυτικό γλωσσικό ιδίωμα). Οι Ηπειρώτες με τη σειρά τους υποδιαιρούνταν σε "έθνη", τα ονόματα των οποίων μνημονεύει ο Στράβων: Χάονες (από τη Χειμάρρα ως τις Φιλιάτες), Θεσπρωτοί (από τις Φιλιάτες ως την Πάργα), Κασσωπαίοι (στις βόρειες ακτές του Αμβρακικού), Αμφιλόχιοι (στο ανατολικό άκρο του Αμβρακικού), Μολοσσοί (στην περιοχή των Ιωαννίνων), Αθαμάνες (στα Τζουμέρκα), Αίθακες (στα βουνά της Πίνδου), Τυμφαίοι, Ορέσται, Παραυαίοι, Ατιντάνες (όλοι αυτοί στη Βόρειο Ήπειρο και στις κοιλάδες του Άψου και Αώου ποταμού) κ.ά.

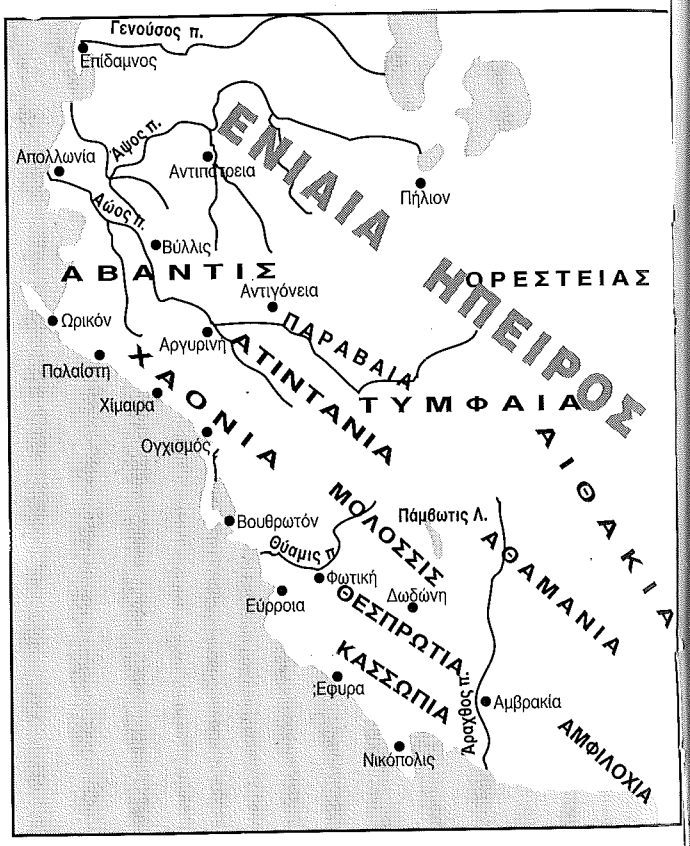

3.2. Ωστόσο, παρά τη φυλετική αυτή διάκρισή τους είχαν όλοι συνείδηση της ταυτότητάς τους, ως Ηπειρωτών, κι αυτό αποδείχτηκε επανειλημμένα — με τη συμμαχία τους κατά τον 4ο αι. π.Χ., με τη συνένωσή τους στο ισχυρό βασίλειο του Πύρρου και με την ίδρυση του "*Κοινοῦ τᾶν Ἠπειρωτᾶν*" με έδρα τη Φοινίκη, αργότερα.

3.3. Από εθνολογικής πλευράς η ελληνικότητα όλων των ηπειρωτικών φύλων είναι αναμφισβήτητη: η Δωδώνη είναι ιερό του Δία με πανελλήνια εμβέλεια, οι Ηπειρώτες συμμετέχουν ακωλύτως στους Ολυμπιακούς αγώνες, οι βασιλόπαιδες των Μολοσσών σπουδάζουν στην Αθήνα, ο Πύρρος βοηθά με εκστρατεία τους Έλληνες της Κάτω Ιταλίας και, πιο πρίν, ο Μέγας Αλέξανδρος είχε συνεκστρατεύσει με τους Ηπειρώτες κατά των Ιλλυριών. Εξάλλου, τόσο η (δωρικής διαλέκτου) γλώσσα τους, που πιστοποιείται στις επιγραφές και τα αρχαία νομίσματα, όσο και τα ως σήμερα σωζόμενα τοπωνύμια είναι ελληνικά: Αυλώνα (Vliora), Ωρικός (Noriko), Παλαίστη (Paliasa), Χίμαιρα (Chimarra), Φοινίκη, Αντιγόνεια, Βουθρωτόν (Butrin), Σωρεία, Πάνορμον, Κηπαρόν, Αργυρηνή ή Αργυρόκαστρο (Gjirotkaster), Απολλωνία (Pojani), Βύλλις (Bals), Εμπορία (Mboria), Αντιπάτρεια (Berati) κ.ά. Επίσης, όλα τα φυλασσόμενα σε αλβανικά μουσεία ευρήματα έχουν ελληνικές επιγραφές και είναι έργα ελληνικής πνοής και έμπνευσης· άλλωστε, οι ανασκαφές στα εδάφη της Βορείου Ηπείρου έφεραν στο φως αρχαιοελληνικούς ναούς και θέατρα, τείχη και τάφους, νομίσματα και αγάλματα. Όλα αυτά μάλιστα είναι τόσο άφθονα και πλούσια, ώστε μαρτυρούν την οικονομική άνθιση των Ελλήνων της περιοχής.

4. Ιστορική διαδρομή της Ηπείρου:

4.1. Αρχικά, τα ηπειρωτικά "έθνη" ήταν οργανωμένα σε φυλετική βάση. Κατά τον 5ο αι. π.Χ. όμως, ως συνειδητοποιημένοι Έλληνες, συμετέχουν στους ελληνοπερσικούς πολέμους (στη ναυμαχία της Σαλαμίνας με εφτά πλοία). Λίγο αργότερα, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, άλλοι θα συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες και άλλοι με τους Αθηναίους. Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. συνενώνονται στο δοξασμένο αλλά εφήμερο βασίλειο του μολοσσού Πύρρου. Μετά τη διάλυσή του σχηματίζουν, όπως προείπαμε, το "*Κοινόν τᾶν 'Ηπειρωτᾶν*" και, από κοινού με τους Μακεδόνες, στρέφονται άλλοτε κατά των Ιλλυριών, άλλοτε κατά των Γαλατών και, τέλος, κατά των Ρωμαίων – για το λόγο αυτό μάλιστα, οι Ηπειρώτες και οι Μακεδόνες θεωρήθηκαν από τους ιστορικούς ως ο φυσικός κυματοθραύστης και η προφυλακή του νότιου Ελληνισμού κατά των βαρβάρων. Αυτό αποδείχτηκε πόσο βάσιμο είναι, από το γεγονός ότι, μόλις (το 168 π.Χ.) καταλύθηκε το Κοινό των Ηπειρωτών από το ρωμαίο ύπατο Αιμίλιο Παύλο, λίγο αργότερα (το 146 π.Χ.) υποτάχθηκε και η νότια Ελλάδα...

4.2. Στην αρχή της Ρωμαιοκρατίας όλη η Ήπειρος εντάχθηκε στη ρωμαϊκή "provincia" της Μακεδονίας· ύστερα, προσκολλήθηκε στην επαρχία της Αχαΐας· και, τέλος, επί Οκταβιανού Αυγούστου αξιώθηκε να θεωρηθεί ξεχωριστή επαρχία (Epirus) με έδρα τη Νικόπολη. Όμως, με το σύστημα της Τετραρχίας του Διοκλητιανού (τέλη 3ου αι. μ.Χ.) όλη η Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε τέσσερις υπαρχίες, μία των οποίων ήταν και αυτή του Ιλλυρικού — που μας ενδιαφέρει· στο πλαίσιο δε της υπαρχίας του Ιλλυρικού η Ήπειρος για λόγους διοικητικούς διαιρέθηκε σε Epirus Vetus (= Νέα Ήπειρος, που αντιστοιχεί περίπου στα εδάφη από Αμβρακικό μέχρι Αυλώνα) και Epirus Nova (= Νέα Ήπειρος, που περιλαμβάνει τα εδάφη από Αυλώνα μέχρι τις παρυφές της Δαλματίας – με άλλα λόγια σχεδόν όλη τη σημερινή, μέση Αλβανία!) με έδρα το Δυρράχιο.

4.3. Όταν το 476 μ.Χ. καταλύθηκε το Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος από τους βαρβάρους του Οδόακρου, συμπαρασύρθηκαν στην καταστροφή και όλες οι βαλκανικές χώρες που ανήκαν διοικητικά σ' αυτό, δηλαδή Δαλματία, Δαρδανία, Άνω Μοισία, Παννονία κ.ά. Αντίθετα, όσες βαλκανικές περιοχές ανήκαν στο Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος (= Βυζάντιο), καλύφθηκαν υπό την αμυντική του ομπρέλα και επί χίλια χρόνια παρέμειναν, ως επαρχίες του, στην επιρροή του ελληνορθόδοξου πολιτισμού της Ανατολής. Φυσικά, στα εδάφη αυτά περιέχονταν τόσο η Νέα όσο και η Παλαιά Ήπειρος.

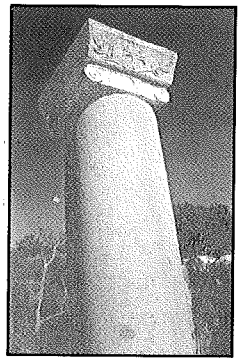

Βουθρωτό. Πρωτοχριστιανικός κίονας

4.4. Οι επαρχίες Παλαιάς και Νέας Ηπείρου δέχτηκαν το Χριστιανισμό ήδη από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., αρχικά στα παράλια και αργότερα στην ενδοχώρα. Γιαυτό, από τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. ανεγείρονται στην περιοχή επιβλητικές παλαιοχριστιανικές εκκλησίες (Ογχησμού, Φοινίκης, Βύλλιδος, Πουλχεριουπόλεως, Βουθρωτού, Δυρραχίου, Αυλώνος, Αντιγονείας κ.ά.), που αργότερα πολλαπλασιάζονται με τη δημιουργία νέων επισκοπών (Δρυϊνουπόλεως, Δίβρεως, Χειμάρρας, Γαρδικίου, Μόκρας κ.ά.) — για να περιοριστούμε μόνο σε εδάφη που σήμερα είναι αλβανικά. Τότε αναδείχτηκαν και οι πρώτοι ηπειρώτες άγιοι, όπως ο Ελευθέριος, ο Δονάτος, ο Τρύφων, ο Ίσαυρος, ο Θερινός, ο Δάναξ κ.ά. Επίσης, ηπειρώτες επίσκοποι συμμετείχαν στις πρώτες Οικουμενικές συνόδους (όπως οι Ευτύχιος, Περεγρίνος, Κλαύδιος κ.ά.).

4.5. Από τον 6ο αι. και μετά όλη η Ήπειρος ταλαιπωρήθηκε από βαρβαρικές επιδρομές (Γότθων, Ερούλων, Ούνων, Σλάβων, Βουλγάρων) παρά τα αμυντικά έργα των βυζαντινών στην περιοχή· όμως, η βυζαντινή κυριαρχία επικρατούσε τελικά. Αντίθετα, μετά τον 11ο αι., οπότε δυ-

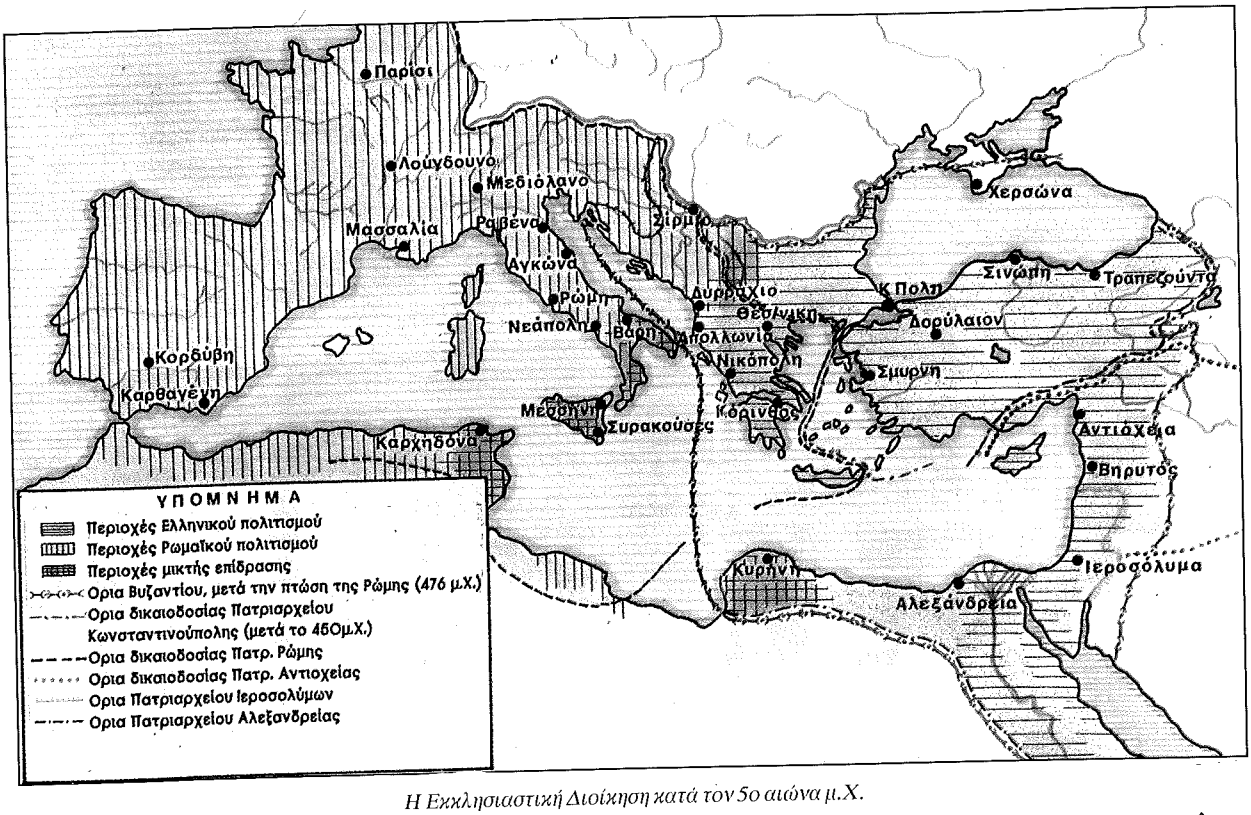

Η Εκκλησιαστική Διοίκηση κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ.

τικοί σταυροφόροι, Ίταλοί και Νορμανδοί άρχισαν κατά μυριάδες να αποβιβάζονται στα λιμάνια της Ηπείρου (Βουθρωτού, Ογχησμού, Αυλώνας, Δυρραχίου), η μεν βυζαντινή εξουσία άρχισε να αποδυναμώνεται και να υποχωρεί, η δε δυτικοπαπική επιρροή και κυριαρχία άρχισε να δημιουργεί ισχυρά προγεφυρώματα στη Βαλκανική, για τη μετέπειτα διείσδυσή τους στην ενδοχώρα.

Από τότε η χριστιανοσύνη της περιοχής διχάστηκε: στο Βορά οι χριστιανοί αποδέχτηκαν τον πάπα, στο Νότο (από το Δυρράχιο και κάτω, δηλαδή) οι χριστιανοί παρέμειναν προσηλωμένοι στο Πατριαρχείο της Ανατολής. Αυτή η διαφοροποίηση θα φανεί και στη θρησκευτική τέχνη: ο μεν Βορράς θα υιοθετήσει την ιταλοδυτική πολιτιστική επιρροή, ο δε Νότος θα τηρήσει πιστά τη βυζαντινορθόδοξη παράδοση της Κωνσταντινούπολης.

5. Ήπειρος και Αλβανία:

5.1. Σ' όλους αυτούς τους αιώνες ουδείς ιστορικός μνημονεύει Αλβανούς. Μόνο τον 11ο αι. η Άννα Κομνηνή δίνει μια πρώτη αναφορά για ένα μικρό φύλο γύρω από το "Άρμπανο", κοντά στην Κρόια (ή Κρούγια). Όμως, με τη δυτική διείσδυση στην περιοχή και ιδιαίτερα μετά την πρώτη πτώση της Πόλης άρχισαν να συγκροτούνται εκεί αλβανικές τοπαρχίες φυλετικής κυρίως οργάνωσης.

5.2. Από το 14ο αι. εμφανίζονται ακάθεκτοι στη Βαλκανική οι Οθωμανοί. Μέσα σε 80 χρόνια κατορθώνουν να υποδουλώσουν όλη τη χερσόνησο και, το χειρότερο, άρχισαν να αλλοιώνουν, με διαβρωτικό τρόπο (= εξισλαμισμούς), την εθνική και θρησκευτική συνείδηση πολλών λαών: πρώτοι εξισλαμίστηκαν οι (παλαιοί Βογομήλοι) Βόσνιοι και, σε λίγο, οι βόρειοι Αλβανοί (Γκέκηδες). Οι αλλαξοπιστίες αυτές επιβραβεύονταν από τον κατακτητή ποικιλοτρόπως κι έτσι πολλοί Αλβανοί τούρκεψαν και μεταβλήθηκαν, κατά την Τουρκοκρατία, σε

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ και 12ο ΑΙΩΝΑ

Τα λιμάνια της Αυλώνας, Δυρραχίου, Βουθρωτού γίνονται σημεία απόβασης Ιταλών και Σταυροφόρων που διείσδυσαν στη Βαλκανική.

Περιοχές όπου η Βυζ. επιρροή και κυριαρχία υποχωρεί.

Σένορα Βυζαντίου.

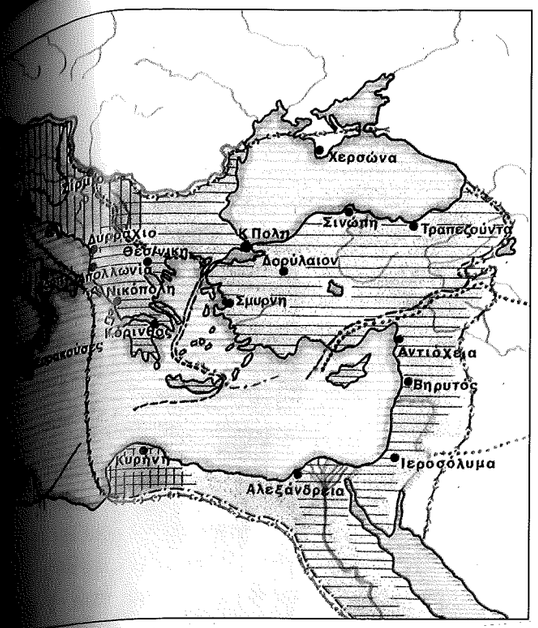

...κοση κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ.

...αγχισαν κατά μυριάδες να αποβιβάζονται στα λι-
... Αυλώνας, Δυρραχίου), η μεν βυζαντινή εξουσία
..., η δε δυτικοπαπική επιρροή και κυριαρχία άρχι-
...η Βαλκανική, για τη μετέπειτα διείσδυσή τους στην

...ωτήκε: στο Βορά οι χριστιανοί αποδέχτηκαν τον
...λωβή οι χριστιανοί παρέμειναν προσηλωμένοι στο
...ηθα φανεί και στη θρησκευτική τέχνη: ο μεν Βορ-
... επιρροή, ο δε Νότος θα τηρήσει πιστά τη βυζαντι-

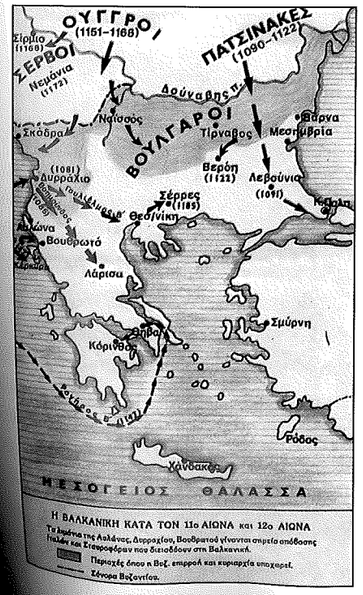

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ και 12ο ΑΙΩΝΑ
Τα κράτη της Αυλώνας, Δυρραχίου, Βουθρωτού γίνονται σπηρία απόδοσης Ιταλών και Σταυροφόρων που διείσδυσαν στη Βαλκανική.
Περιοχές όπου η Βυζ. επιρροή και κυριαρχία υποχωρεί.
Χώρα Βυζαντίου.

φανατικούς χριστομάχους και πιστούς συμμάχους των Οθωμανών. Οι εξισλαμισμοί αυτοί από το 15ο ως το 18ο αι. λίγο - λίγο κινδύνεψαν να εξαφανίσουν το Χριστιανισμό στη δυτική Βαλκανική.

5.3. Ωστόσο, πολλοί Αλβανοί παρέμειναν χριστιανοί, πολέμησαν τους Οθωμανούς (Κόσσοβο, 1387) και, μάλιστα, όσοι βρίσκονταν γύρω από την Κρόια, συγκρότησαν ένα ηρωϊκό κρατίδιο, που, υπό τον χριστιανό Γεώργιο Καστριώτη, αντιστάθηκε σθεναρά στον Μωάμεθ Β' μέχρι το 1478. Όμως, μετά την πτώση του, άλλοι Αλβανοί εκπατρίστηκαν κατά χιλιάδες (στην Ιταλία και στην Ελλάδα) άλλοι αλλαξοπίστησαν (για να αποκτήσουν προνόμια), και άλλοι παρέμειναν ως ραγιάδες μαζί με τους Έλληνες του Νότου στα πατρώα εδάφη, με την ηθική στήριξη του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης— που με την ίδρυση μοναστηριών, σχολείων, με το αίμα πολλών νεομαρτύρων και με το κήρυγμα πολλών ιερωμένων (όπως του πατρο-Κοσμά του Αιτωλού) αναχαίτισαν το ρεύμα των εξωμοσιών σε ικανό βαθμό.

6. Η εμφάνιση του Αλβανικού εθνικισμού:

6.1. Είναι γνωστό ότι η βάρβαρη οθωμανική κατοχή ταλάνισε επί πεντακόσα τόσα χρόνια τους χριστιανούς της Βαλκανικής — όταν οι δυτικοί βασιλιάδες συνυπέγραφαν προνομιακές, εμπορικές "διομολογήσεις" με τους Σουλτάνους...

Εν τω μεταξύ πολλές αποτυχημένες εξεγέρσεις έγιναν κατά των κατακτητών. Όμως, από τις αρχές του 19ου αι. τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα Ελλήνων και Σέρβων δημιούργησαν τα πρώτα σοβαρά ρήγματα στην εδαφική ενότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επί της Βαλκανικής. Αργότερα, ξεσηκώθηκαν Ρουμάνοι και Βούλγαροι ορθόδοξοι. Η Βαλκανική άρχισε να μεταβάλλεται σε ηφαίστειο. Έτσι άρχισε και ο ανταγωνισμός των τότε Μεγάλων Δυνάμεων για την εξασφάλιση ζωνών ή σφαιρών επιρροής στη φλεγόμενη χερσόνησο, στους λαούς της οποίας εξάπτονταν οι διεκδικητικοί εθνικισμοί προ της καταρρέουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η εξάπλωση των Οθωμανών στη Βαλκανική

6.2. Τότε ακριβώς η ιταλική και αυστριακή διπλωματία κινητοποίησαν όψιμα τους Αλβανούς για τη διεκδίκηση κράτους. Μάλιστα, το παράξενο είναι ότι αρχικά η Υψηλή Πύλη ανέχτηκε τις πρώτες αυτές κινήσεις, επειδή πίστευε ότι εκκολάπτοντας τον αλβανικό εθνικισμό θα εμπόδιζε τις ελληνικές αλυτρωτικές βλέψεις στα (ελληνοκατοικούμενα) εδάφη της Ηπείρου —που μέχρι το 1912 εντάσσονταν στην τουρκική επικράτεια. Και πράγματι, το 1878 είχε οργανωθεί ο "Σύνδεσμος της Πρισρένης", με σκοπό να διεκδικήσει μελλοντικά εδάφη από τα τουρκικά βιλαέτια Ιωαννίνων, Μοναστηρίου, Αργυροκάστρου και Σκόδρας. Τις προσπάθειες αυτού του συνδέσμου υποδαύλιζαν και οι αλβανοί διανοούμενοι της διασποράς (στη Ρουμανία, στην Πόλη, στην Αμερική και, φυσικά, στην Ιταλία).

6.3. Το αντιφατικό, στο σημείο αυτό, είναι ότι οι Αλβανοί "του εσωτερικού", εξισλαμισμένοι καθώς ήσαν κατά 70%, είχαν αφομοιωθεί με τον οθωμανό - μουσουλμάνο κατακτητή, είχαν υιοθετήσει τη δική του κουλτούρα και πολύ λίγο συμμερίζονταν τις κινήσεις των διανοουμένων. Γιαυτό, όταν το 1912-13 ξέσπασαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι και οι άλλοι ορθόδοξοι λαοί (Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Μαυροβούνιοι) προέλαυναν νικηφόρα απελευθερώνοντας τους υπόδουλους αδελφούς τους, οι Αλβανοί αδράνησαν και δεν συμμετείχαν στρατιωτικά!

Και όμως· με την υποκίνηση των Ιταλών, ο Ισμαήλ Κεμάλ Βλιόρα ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Αλβανίας στην Αυλώνα το Νοέμβρη του 1912, τη στιγμή μάλιστα που τα μεν ελληνικά στρατεύματα είχαν προελάσει και καταλάμβαναν ηπειρωτικά εδάφη, μέχρι να κατακτήσουν, αργότερα, τα Γιάννενα, την Κορυτσά, την Πρεμετή, το Αργυρόκαστρο, το Δέλβινο, τους Αγίους Σαράντα και τη Χειμάρρα· οι δε Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι κατέβαιναν σταθερά και νικηφόρα μέχρι το Κόσσοβο, το Μοναστήρι, τη Σκόδρα και το Δυρράχιο! Υπό αυτές τις συνθήκες, η διακήρυξη ανεξαρτησίας του Ισμαήλ Κεμάλ Βλιόρα θα ήταν κενή περιεχόμενου, αν δεν την υποστήριζαν λυσσωδώς η Ιταλία και η Αυστρία — που επιδίωκαν το σχηματισμό ενός σκιώδους κράτους - προτεκτοράτου των συμφερόντων τους στη Βαλκανική.

6.4. Τελικά, τον Ιούλιο του 1913 στο Λονδίνο οι Μεγάλες Δυνάμεις εγγυήθηκαν τη δημιουργία και ανεξαρτησία ενός κράτους που ούτε εδάφη διέθετε, ούτε εθνικοαπελευθερωτική βούληση χαρακτήριζε την πλειονότητα των κατοίκων του, ούτε πολεμικές δάφνες ή, έστω, έντιμες ήττες είχε να επιδείξει κατά τους προηγηθέντες πολέμους! Έτσι, αφαιρέθηκαν εδάφη από το Μαυροβούνιο (Σκόδρα), τη Σερβία (Δυρράχιο) και την Ελλάδα (Χειμάρρα, Αγ. Σαράντα, Αργυρόκαστρο, Πρεμετή, Κορυτσά), προκειμένου να δημιουργηθεί ένα κράτος εθνολογικά ανομοιογενές και θρησκευτικά τριχασμένο. Μάλιστα, για να υποχρεωθεί η Ελλάδα να αποσύρει τα στρατεύματά της από τα (αυθαιρέτως) επιδικασθέντα στην Αλβανία εδάφη, απειλήθηκε ότι δεν θα αναγνωρισθεί, ως επικράτεια ελληνική, το Αιγαίο με τα νησιά του...

6.5. Με αυτή την ανέντιμη πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, η αιωνοβίως ενιαία Ήπειρος χωριζόταν για πρώτη φορά σε ν ό τ ι α (= ελληνική) και β ό ρ ε ι α (υπό αλβανική κατοχή) Ήπειρο... Όμως αυτό δεν το ανέχτηκαν οι ίδιοι οι Βορειοηπειρώτες, που με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης (που έμπρακτα εισήγαγαν) εξεγέρθηκαν, σχημάτισαν δική τους κυβέρνηση και διακήρυξαν την αυτονομία τους, τη στιγμή που τα ελληνικά στρατεύματα αποσύρονταν από τα πατρώα εδάφη τους. Η δυναμική αυτή στάση τους υποχρέωσε τόσο τις Μεγάλες Δυνάμεις όσο και την αλβανική κυβέρνηση να συνυπογράψουν το πρωτόκολλο της Κερκύρας, (το Φεβρουάριο του 1914) αναγνωρίζοντας ως α υ τ ό ν ο μ η τ η Β ό ρ ε ι ο Ή π ε ι ρ ο εντός της αλβανικής επικράτειας.

7. Η δημιουργία του Αλβανικού Κράτους

7.1 Το 1914 ξέσπασε ο πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος και τα Βαλκάνια βρέθηκαν μέσα στις αιματηρότερες εχθροπραξίες. Η Σερβία δέχτηκε επίθεση από την Αυστρία (η οποία προέλασε μέσω Σερβίας και κατέλαβε το Δυρράχιο), η Ιταλία αποβίβασε στρατεύματα στην Αυλώνα, η Βουλγαρία κατέλαβε ελληνικά μακεδονικά εδάφη, αγγλογαλλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη και ελληνικά στρατεύματα διατάχθηκαν από τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ να επανέλθουν στη Βόρειο Ήπειρο, για να επιβάλουν την τάξη. Στην Κορυτσά ειδικότερα εγκαταστάθηκαν γαλλικά στρατεύματα. Επικρατούσε τότε πραγματικό χάος!...

7.2. Μετά τη νίκη των δυτικών συμμαχικών δυνάμεων, όμως, και παρά τις υποσχέσεις που είχαν μυστικά δοθεί στον Βενιζέλο (ο οποίος μάλιστα είχε συμφωνήσει με τον ιταλό Τιτόνι για την ένταξη ενός μέρους της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα) στις συνδιασκέψεις ειρήνης που ακολούθησαν στο Παρίσι, αποφασίστηκε ότι το Αλβανικό κράτος θα παρέμενε στο χάρτη, όπως είχε σχεδιαστεί προπολεμικά. Εντωμεταξύ στο εσωτερικό του είχαν διεισδύσει δυναμικά εθνικιστικά στοιχεία, που με πράξεις τρομοκρατίας είχαν επιδοθεί στη δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων – κατά των Ελλήνων κυρίως.

7.3. Από το 1921 και μετά, εξαιτίας και της επιφαινόμενης ελληνικής πανωλεθρίας στη Μικρά Ασία, οι Αλβανοί ενίσχυσαν τη θέση τους, αποσχίστηκαν από το Ορθόδοξο Πατριαρχείο

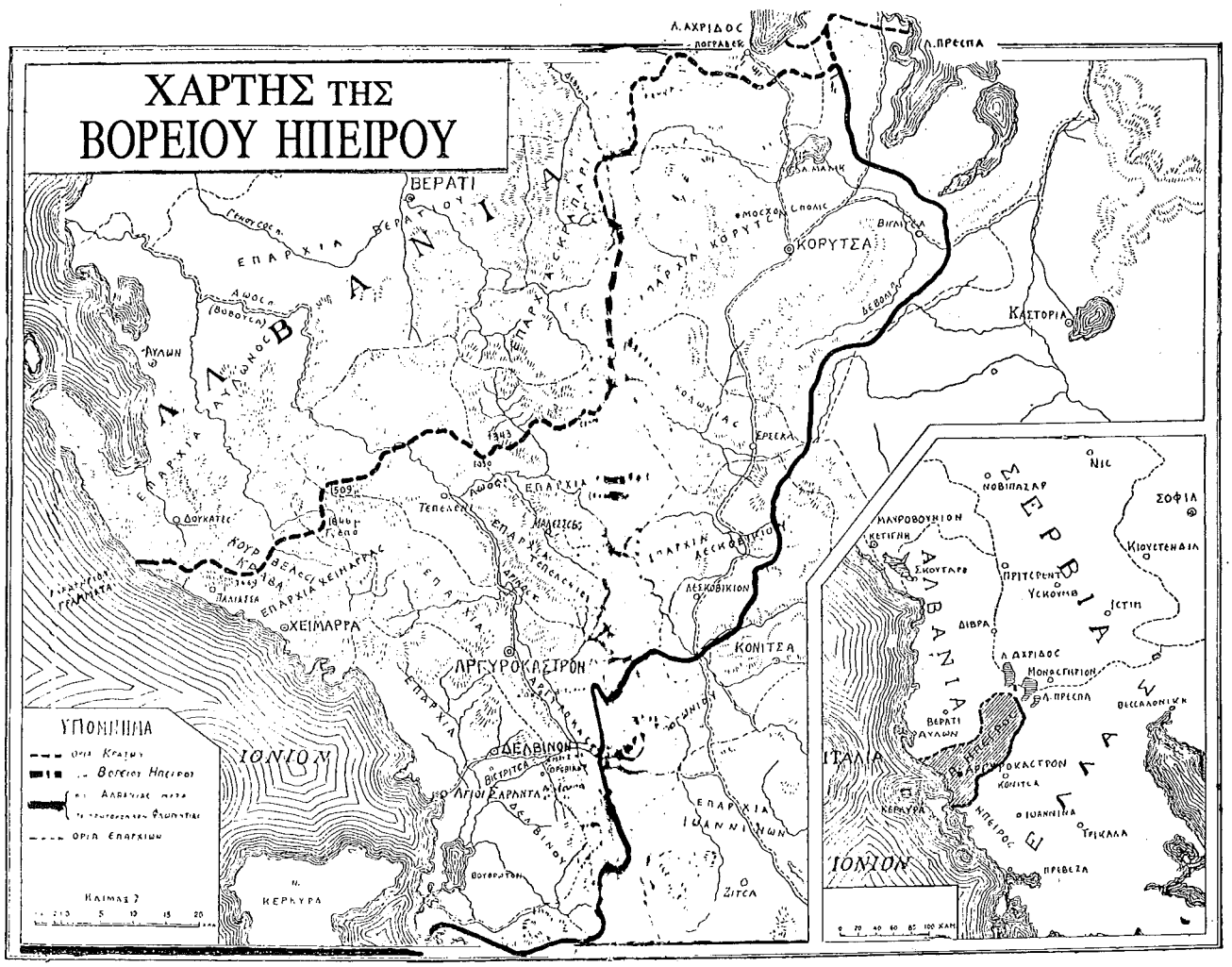

Γαλλικός χάρτης του 1919 (μεταγλωτισμένος ελληνικά) που δείχνει τα όρια του Αλβανικού κράτους (όπως είχαν καθορισθεί πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο) και τα όρια που συμφωνήθηκαν μεταξύ Βενιζέλου και Τιτόνι (με τα οποία περιέρχονταν τα περισσότερα βορειοηπειρωτικά εδάφη στην Ελλάδα).

(1922-1937) και άρχισαν πράξεις εκφοβισμού και κάμψης του ηθικού του Ελληνισμού, δεδομένου ότι μετά το μεγάλο πόλεμο καμία συμφωνία δεν παρέπεμπε στο πρωτόκολλο αυτονομίας της Κερκύρας — που έτσι αδρανούσε σιωπηρά και de facto. Μάλιστα ήταν τόσο έντονες οι καταπατήσεις των ελληνικών δικαιωμάτων, ώστε το αλβανικό κράτος επιχείρησε ακόμα και την Εκκλησία να εξαλβανίσει αλλά και τα ελληνόφωνα σχολεία να θέσει υπό έλεγχο — γεγονός, για το οποίο καταδικάστηκε από το διεθνές δικαστήριο της Χάγης.

Παρ'όλα τούτα υπήρχε τώρα πια αλβανική επικράτεια, με βασιλιά τον Αχμέτ Ζώγου και διεθνή ερείσματα όχι ευκαταφρόνητα.

8. Αλβανία και Ελλάδα (1939 κ.μ.)

8.1. Το 1939 ξέσπασε και ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος. Οι Ιταλοί του Μουσολίνι αποβίβασαν στρατεύματα στην Αυλώνα, ένωσαν το αλβανικό με το ιταλικό στέμμα και, κατόπιν, επιτέθηκαν κατά της Ελλάδας (Οκτώβρης 1940) με συμμετοχή, μάλιστα, και αλβανικών στρατιωτικών μονάδων. Όμως, με το έπος της Πίνδου και την ελληνική αντεπίθεση, ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε για τρίτη συνεχή φορά τη Βόρειο Ήπειρο προελαύνοντας μέχρι την Κλεισούρα, το Τεπελένι, τους Αγίους Σαράντα κ.λπ.

Τότε ακριβώς επενέβησαν οι ανώτερες γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες έλεγξαν την Αλβανία και ολόκληρη τη Βαλκανική (1941-1944).

8.2. Ωστόσο, μετά την κατάρρευση του γερμανικού μετώπου και την απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων από Ελλάδα, Αλβανία, Σερβία κλπ., επικράτησαν στην Αλβανία οι αντιστασιακές κομμουνιστικές μονάδες του Εμβέρ Χότζα (οι οποίες, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, είχαν επιτύχει, σε συνεργασία με τους Γερμανούς, να εξαρθρώσουν τις ελληνικές ανταρτικές δυνάμεις των ΜΑΒΗ!).

8.3. Επακολούθησαν οι συνδιασκέψεις ειρήνης στο Παρίσι (1946 κ.μ.), στις οποίες η Ελλάδα συμπαρακαθόταν στο ίδιο τραπέζι με τους νικητές και της είχαν παρασχεθεί διαβεβαιώσεις ότι θα συζητηθεί,(αυτή τη φορά ευνοϊκά) το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Όμως, στη φάση εκείνη ο σοβιετικός Μολότωφ λειτούργησε αναβλητικά (λόγω της ιδεολογικής συγγένειας του σταλινικού και του εμβερικού καθεστώτος) και απόφαση δεν πάρθηκε. Αυτό σήμαινε ότι το ζήτημα παρέμενε εκκρεμές. Και πράγματι, η Ελλάδα δεν ήρε το ε μ π ό λ ε μ ο με την Αλβανία σ' εκείνη την ιστορική φάση.

8.4. Ακολούθησε μια εικοσαετία, κατά την οποία το κομμουνιστικό καθεστώς του Χότζα εδραιώθηκε στο εσωτερικό, επέβαλε την ιδεολογία του, διέλυσε την Εκκλησία, κατάργησε τη θρησκεία, εξαλβάνισε τα ελληνικά σχολεία, επιδίωξε την εθνομειξία, μετέφερε μουσουλμάνους του αλβανικού Βορά στον ελληνικό Νότο, για να αλλοιώσει την εθνολογική του σύσταση, εξαπέλυσε κύματα βίας κατά πάντων των αντιφρονούντων και, με την εισαγωγή ενός αστυνομικού κράτους, εκφόβιζε τόσο πολύ τους πάντες, ώστε να πάψουν να μιλούν ελληνικά, να αρνηθούν τη θρησκεία τους, να καταστρέψουν τα ιερά τους, ακόμα και τα θρησκευτικά τους ονόματα (χριστιανικά ή μουσουλμανικά) να αλλάξουν!

8.5. Το 1972, επί Γ. Παπαδόπουλου, επιχειρήθηκε η πρώτη προσέγγιση Ελλάδας-Αλβανίας σε διπλωματικό επίπεδο, αλλά το εμπόλεμο δεν ανακλήθηκε. Μια δεύτερη προσπάθεια προσέγγισης, για το καλό του βορειηπειρωτικού Ελληνισμού, ξανάρχισε από το 1987-88, οπότε τα κομμουνιστικά καθεστώτα έδειχναν διεθνώς την επερχόμενη κατάρρευσή τους. Ζητήθηκε τότε από τους Αλβανούς η άρση του εμπολέμου, την οποία η τότε ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε με υπουργική απόφαση. Ακολούθησε το άνοιγμα των συνόρων, η συρροή λαθρομεταναστών στην Ελλάδα από την Αλβανία και οι πρώτες ελεύθερες εκλογές.

Δυστυχώς, η αναδειχθείσα τότε κυβέρνηση Μπερίσα, δέσμια του φόβου για ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις και αμύητη στα ευρωπαϊκώς τεκταινόμενα, καταλήφθηκε από την έμμονη υποψία του "ελληνικού κινδύνου", η οποία προβαλλόταν κατά καιρούς υπό το ένδυμα της αυτονόμησης της Βορείου Ηπείρου και υπό την εύλογη απαίτηση της Ελλάδας για κατοχύρωση των ελευθεριών, των θρησκευτικών δικαιωμάτων και της ανεμπόδιστης ελληνικής εκπαίδευσης στα ελληνόπουλα της Βορείου Ηπείρου. Έτσι, η αλβανική κυβέρνηση προέβη σε ανόητες αντιδιεκδικήσεις (Τσάμικο κ.ά.) και ασύστατες καταγγελίες για πράκτορες των ελληνικών "εδαφικών βλέψεων" ακόμα και μεταξύ των ελλήνων υπηκόων της.

Όμως, η Ελλάδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ζητά εδαφικές διευθετήσεις. Ζητά κατοχύρωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων του Ελληνισμού που ζει στην αλβανική επικράτεια. Και, επιτέλους! Γιατί να μη ζητήσει αυτό, που και η Αλβανία απαιτεί για τους ομοεθνείς της στο Κόσσοβο: δηλαδή μία λογική αυτονομία, που θα αποτρέψει άλλες βίαιες (πιθανόν) λύσεις και θα λειτουργήσει σαν γέφυρα φιλίας μεταξύ δύο γειτονικών λαών, που ποτέ δεν πολέμησαν μεταξύ τους;

Γεώργιος Κ. Γιακουμής
Κωνστ. Γ. Γιακουμής

1. Τα Χριστιανικα Μνημεια Στην Αλβανια

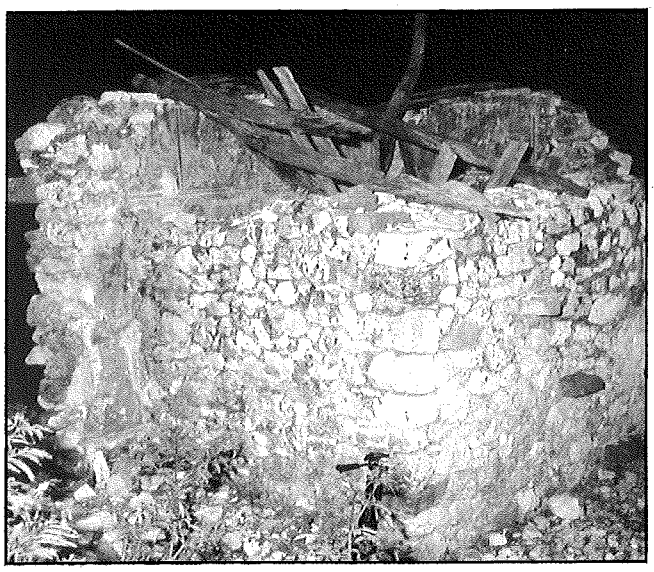

1. Το παλαιό παρεκκλήσι των Ταξιαρχών Άνω Επισκοπής γκρεμισμένο σήμερα.

2. Το εκκλησάκι της Κασσωπίτρας στο Κάστρο της Χειμάρρας γκρεμισμένο σήμερα.

1.1. Στη σημερινή Αλβανία η χριστιανική τέχνη περισσότερα μνημεία της θρηνεί και λιγότερα διασώζει. Ανάμεσα στα σωζόμενα συγκαταλέγονται: αρχιτεκτονικά μνημεία (παλαιοχριστιανικές βασιλικές, βαπτιστήρια, βυζαντινοί ναοί, μοναστήρια και μεταβυζαντινές ενοριακές εκκλησίες), ζωγραφικά έργα (μωσαϊκά, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες, τοιχογραφίες, μικρογραφίες) και ελάχιστα δείγματα ξυλογλυπτικής, μεταλλοτεχνίας και διακοσμητικής.

1.2. Χρονολογικά, τα περισσότερα μνημεία ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολύ λίγα βυζαντινά διασώζονται (κυρίως ναοί από τον 8ο μέχρι τον 15ο αι.) και ακόμα λιγότερα πρωτοχριστιανικά (ανάμεσα στον 4ο και στον 6ο αι.). Τα πλείστα των μνημείων καταστράφηκαν είτε από τους κατά καιρούς επιδρομείς, που γνώρισε η χώρα κατά το βυζαντινό βίο της (Γότθους, Ούνους, Σλάβους, Βουλγάρους, σταυροφόρους), είτε από τους Οθωμανούς και τους εξισλαμισμένους Αλβανούς (κατά την Τουρκοκρατία, μεταξύ του 15ου και του 20ου αι.), είτε τέλος και κυρίως, από τους κομμουνιστές του Εμβέρ Χότζα (μετά το 1945).

1.3. Ελάχιστα είναι τα μουσεία, όπου φυλάσσονται ή εκτίθενται έργα χριστιανικής ορθόδοξης τέχνης στην Αλβανία (στα Τίρανα, στο Μπεράτι, στην Κορυτσά, στο Δυρράχιο, στο Αργυρόκαστρο μέχρι πριν δύο χρόνια, στο μοναστήρι της Αρδενίτσας, της Απολλωνίας κ.α.). Υπάρχουν, βέβαια, και μερικά «φυσικά μουσεία», όπως οι παλαιοχριστιανικοί χώροι του Βουθρωτού, του Πόγραδετς, της Αυλώνας, της αρχαίας Βύλλιδος, της Αντιγόνειας, η βυζα-

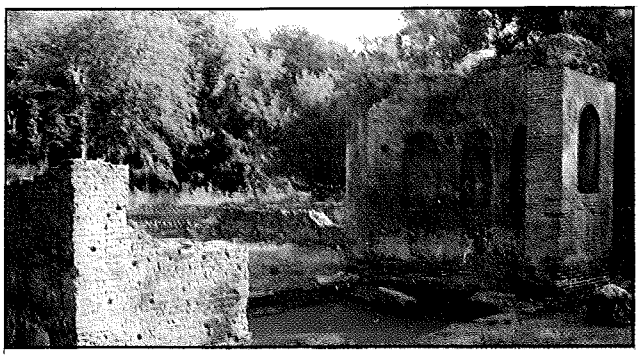

3. Βουθρωτό Βούρκου. Μεσοβυζαντινός ναός (9ου ή 10ου αι.).

ντινή όαση της Αχρίδας, οι εκκλησίες του Λαμπόβου, της Επισκοπής, του Ζερβατίου, το καθολικό της Ι.Μ. Μεσοποτάμου στο αρχαίο Φοινίκι, οι ναοί στο Περχοντί, στη Μπόρια της Κορυτσάς· αλλά θα μπορούσαν να διατηρούνται επίσης και δεκάδες άλλα, επιβλητικής ιστορικής αξίας μνημεία που, μολονότι έχουν κηρυχθεί διατηρητέα («Monumente

4. Αυλώνα . Ορθόδοξη εκκλησία μεταβληθείσα σε πυροσβεστείο.

5. Χειμάρρα . Γκρεμισμένο εκκλησάκι στο Κάστρο.

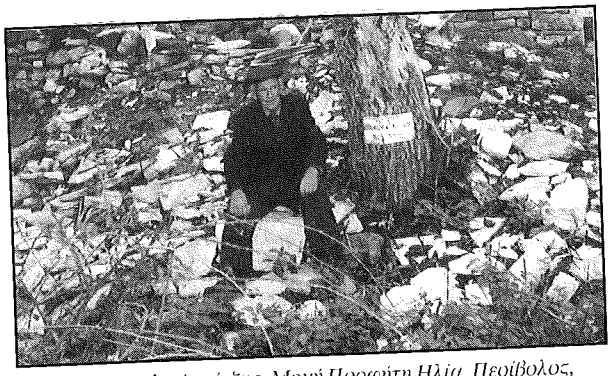

5. Στεγόπολη Λιούτζης. Μονή Προφήτη Ηλία. Περίβολος, όπου η πινακίδα «Monumente Kulture»!

Kulture», καθώς γράφουν οι σχετικές πινακίδες), εντούτοις εγκαταλείφθηκαν στη φθορά του χρόνου ή αφέθηκαν στην αυθαιρεσία των αμύητων ή καταστράφηκαν για λόγους πολιτικής και ιδεολογικής σκοπιμότητας.

1.4. Η εικόνα, που παρουσιάζουν σήμερα τα (δήθεν προστατευόμενα) «Monumente Kulture», είναι δυστυχώς πικρή. Ωραίες ενοριακές εκκλησίες πόλεων είχαν επί 25ετία μεταβληθεί σε κλειστά γυμναστήρια, χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων πυροσβεστικής, εντευκτήρια, κινηματογράφους· μοναστηριακές εγκαταστάσεις έχουν χρησιμοποιηθεί ως στρατόπεδα (όπως οι Ι.Μ. Τσέπου, Κόντρας, Πολίτσιανης κ.ά.)· καθολικά μοναστηριών μετατράπηκαν από χωρικούς σε χειμαδιά (στις Ι. Μονές Δερβιτσάνης, Τσιάτιστας, Ραβενίων, Ντρυάνου, Στεγόπολης, Βολοτέρι, Δούβιανης κ.ά.)· άλλες εκκλησίες έγιναν εργαστήρια (Πρεμετή), αποθήκες (Χειμάρρα, Μοσχόπολη, Ερσέκα), πυριτιδαποθήκες (Ι.Μ. Αγ. Βασιλείου, Αγία Τριάδα Μπερατίου) ή ακόμα και βολικοί ξενώνες για περαστικούς, που άναβαν φωτιές για να ζεσταθούν το χειμώνα (Κοκαμιά, Κάμενα, Προφ. Ηλίας Γεωργουτσατίου, Κώσταρη, Λεσινίτσα κ.ά.)· τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις θλιβερών βεβηλώσεων (όπως στο βυζαντινό ναό της Κοσσίνας Πρεμετής, όπου σωροί περιττωμάτων αποδεικνύουν τη μακροχρονίως απαράδεκτη χρήση τέτοιων) μνημείων πολιτισμού...

1.5. Φυσικά, κάτω από τις συνθήκες αυτές έδρα-

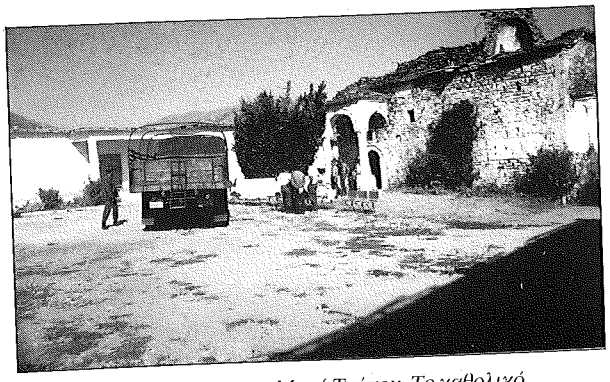

7. Αργυρόκαστρο. Μονή Τσέπου. Το καθολικό μέσα στο στρατόπεδο.

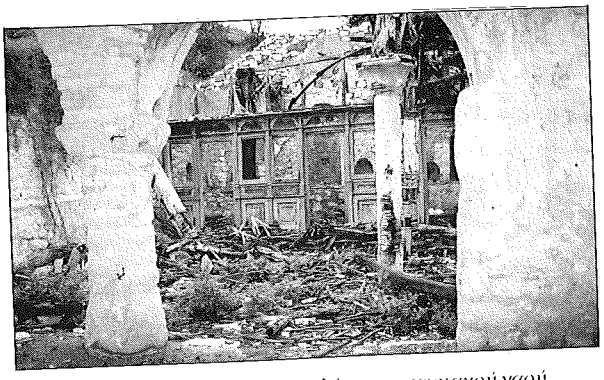

8. Στεγόπολη Λιούτζης. Χαλάσματα ενοριακού ναού.

σαν, ιδιαίτερα κατά την τελευταία 6ετία, σπείρες κλεφτών, χρησοθήρων και αρχαιοκαπήλων, που λεηλάτησαν τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς των φορητών έργων τέχνης, όσων είχαν απομείνει σώα μετά την αθεϊστική λαίλαπα του 1967, δηλαδή εικόνων, τέμπλων, χειρογράφων κωδίκων, διπτύχων, κατάστιχων μοναστηριών κ.λπ.). Γιαυτό είναι ιδιαζόντως θλιβερή η εικόνα που παρουσιάζουν σήμερα ιστορικές μονές με γυμνά τέμπλα και ιεροί ναοί ληστευμένοι από τα πολύτιμα σκεύη τους.

1.6. Εν πάση περιπτώσει, με βάση αυτά τα σωζόμενα μνημεία μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Αλβανία πρέπει να τοποθετηθεί ιστορικά και τεχνοτροπικά στις παρυφές της ρωμαιοκαθολικής και βυζαντινορθόδοξης πολιτισμικής επιρροής, δηλαδή εκεί όπου τα δύο αυτά συστήματα συναντιούνται και ανταγωνίζονται για την επικράτησή τους: ο μεν αλβανικός βοράς δέχτηκε και υιοθέτησε τελικά τη λατινορωμαϊκή παράδοση, ο δε αλβανικός νότος παρέμεινε σταθερά στη σφαίρα της ελληνορθόδοξης Ανατολής, υπό την αιγίδα του Βυζαντίου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Φυσικά, τα όρια μεταξύ των δύο ζωνών επιρροής δεν είναι σαφή, αφενός διότι εμφανίστηκαν και ενδιάμεσες τάσεις (μετά τη σερβική και τη σλαβοβουλγαρική διείσδυση) και αφετέρου, διότι, μετά τους μαζικούς εξισλαμισμούς στην περιοχή, καταβλήθηκε μια σοβαρή προσπάθεια για τη μετακένωση στοιχείων της μουσουλμανικής κουλτούρας—που, όμως, δεν απέδειξε ότι είχε πολλά περιθώρια επιτυχίας...

9. Κοσσίνα Πρεμετής. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό ανασκαμμένο από καπήλους.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ Β. ΗΠΕΙΡΟΥ

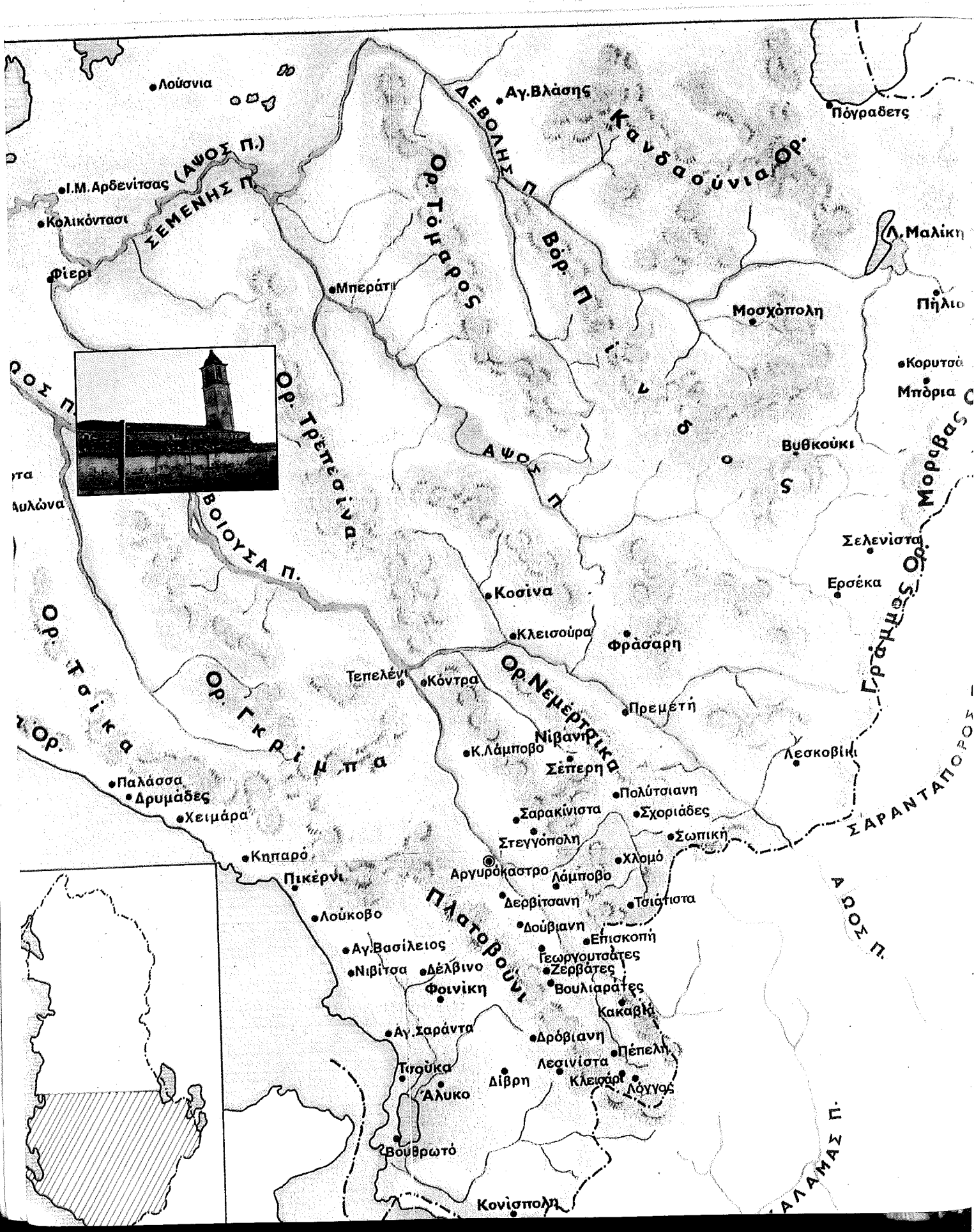

2. Τα Παλαιοχριστιανικα Μνημεια

2.1. Όσα μνημεία έχουν εντοπισθεί, ανασκαφεί και μελετηθεί, ως παλαιοχριστιανικά δείγματα τέχνης και πολιτισμού, ανάγονται στους 4ο-5ο-6ο αιώνες μ.Χ. και ανέρχονται σε εξήντα περίπου. Τα σημαντικότερα βρίσκονται στο Βουθρωτό, στον Ογχησμό (σημ. Αγίους Σαράντα), στο Δυρράχιο, στη Βύλλιδα (σημ. Μπαλς), στην Αντιγόνεια και στο Παλαιόκαστρο (του Αργυροκάστρου), στο Λιν (του Πόγραδετς), στο Σκουμπίν (του Ελμπασάν), στο Μεσαπλίκ (Αυλώνας), σε περιοχές των Αχρίδων λιμνών και αλλού. Στα μέρη αυτά επισημάνθηκαν ή ανασκάφτηκαν βασιλικές τρίκλιτες, μονόκλιτες ή σταυρικές, αρκετές από τις οποίες πλαισιώνονται

10. Τμήμα ψηφιδωτού με ειδυλλιακό τοπίο. Ελάφι.

11. Δυρράχιο, Αραπάιγ, Τμήμα ψηφιδωτού παλαιοχριστιανικής.

με χώρους αγιασμού, βαπτιστήρια, παστοφόρια και άλλες βοηθητικές εγκαταστάσεις. Εκεί ανευρέθησαν και ψηφιδωτές παραστάσεις, ωραία μωσαϊκά, αρχαίοι κίονες σε δεύτερη χρήση, μαρμάρινα ή πέτρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ανάγλυφα θωράκια τέμπλων και πλάκες με γεωμετρικά, εγχάρακτα διακοσμητικά σύμβολα.

2.2. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ψηφιδωτά του αλβανικού χώρου, τα οποία ακολουθούν θεματικά και τεχνοτροπικά τα πρότυπα της Ιταλίας και της Μ. Ασίας ομοιάζοντας, φυσικά, πολύ με αντίστοιχα ευρήματα του ελλαδικού χώρου. Στο Βουθρωτό, στο Δυρράχιο, στο Λιν, στην Αντιγόνεια και στην Αυλώνα βρέθηκαν σπουδαίες ψηφιδωτές απεικονίσεις, στις οποίες είναι εμφανής τόσο η ελληνορωμαϊκή επίδραση ως προς τη μορφή, όσο και η μυστικιστική ασιατική παράδοση της Ανατολής ως προς το περιεχόμενο.

Όπως παντού, έτσι και εδώ οι πρώτοι χριστιανοί ψηφιδοθέτες δεν επιδιώκουν την πιστή απόδοση των θεμάτων τους, που τα αντλούν κυρίως από το ζωικό και φυτικό βασίλειο, αλλά επιζητούν μέσω αλληγορικών απεικονίσεων να δημιουργήσουν σύμβολα - κώδικες, διά των οποίων να υπαινιχθούν σημειολογικά αφηρημένες έννοιες της χριστιανικής διδασκαλίας (όπως την πίστη, την αθανασία, την ειρήνη, τη θεία δύναμη, την ελπίδα, την ταπεινοφροσύνη κ.ά.). Τέτοιες αλληγορικές παραστάσεις είναι το παγώνι, το ελάφι, ο αμνός, η άμπελος, ο κισσός, ο ιχθύς, το λιοντάρι, το δελφίνι κ.ά. γνωστά ή επαναλαμβανόμενα θέματα που συναντιούνται από τις ρωμαϊκές σαρκοφάγους μέχρι τους ψηφιδωτούς διακόσμους των πρωτοχριστιανικών βασιλικών, τα οποία και φθάνουν, ως παράδοση, μέχρι την διακόσμηση των τοί-

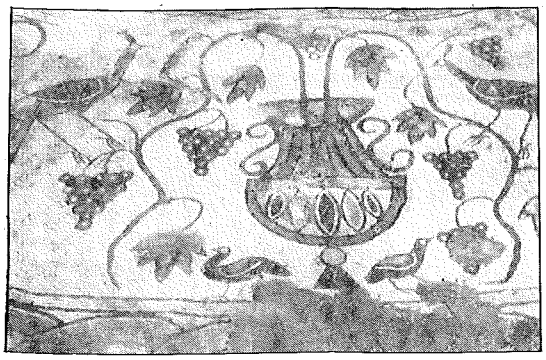

12. Βουθρωτό Βούρκου. Βαπτιστήριο, ψηφιδωτό (τμήμα).

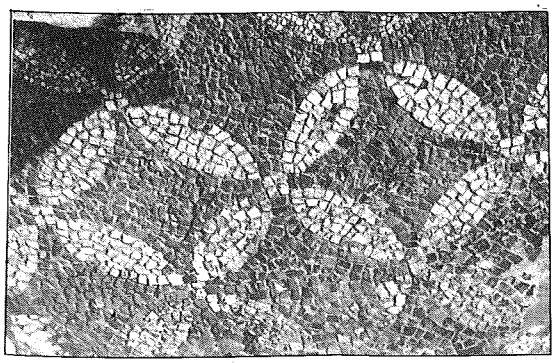

13.Ελμπασάν. Τμήμα ψηφιδωτού παλαιοχριστιανικής.

χων στους βυζαντινούς ναούς και, ακόμα, μέχρι τη θεματολογία των μεταβυζαντινών ξυλόγλυπτων τέμπλων της Ηπείρου.

Οι ψηφιδωτές παραστάσεις του 6ου αι. εμπλουτίζονται με θέματα τοπικής έμπευσης αλλά και με τα ευρέως διαδεδομένα θέματα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, οπότε, παράλληλα με τις νατουραλιστικές και συμβολοποιημένες αναπαραστάσεις φυτών και ζώων, εμφανίζονται πρόσωπα με την ίδια πάλι σχηματικότητα και αφαιρετικότητα: το μεγαλόφθαλμο, η ιερατική στάση, η γραμμική πτύχωση των ενδυμάτων, η άκαμπτη μετωπικότητα, οι συγκρατημένες χειρονομίες αναδίδουν το ανατολικό πνεύμα της αυστηρής τάξης και πειθαρχίας απομακρυνόμενα έτσι από το ελεύθερο και εκφραστικό στιλ της ελληνορωμαϊκής Δύσης. Με τη σύζευξη των συμβολικών παραστάσεων και των παλαιοχριστιανικών ανθρώπινων μορφών η τέχνη του ψηφιδωτού στην Αλβανία δεν θέλει μόνο να διακοσμήσει το χώρο του ναού, αλλά και να αποπνευματώσει τη γύρω κτιστή πραγματικότητα, να τη μετασχηματίσει ποιητικά σε χώρο συνάντησης της μαχόμενης και της θριαμβεύουσας Εκκλησίας.

2.3. Εκτός από τα ψηφιδωτά, η σημερινή Αλβανία έχει επίσης να επιδείξει και τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της. Οι παλαιότερες χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου αι., τότε που η χριστιανική θρησκεία άρχισε να εδραιώνεται στην περιοχή και τότε που οι πρώτες τοπικές επισκοπές έστελναν τους εκπροσώπους τους στις Οικουμενικές Συνόδους, για να δογματίσουν και να αποκρυσταλλώσουν την πίστη.

Οι βασιλικές έχουν κυμαινόμενο μέγεθος: από μικρές μονόκλιτες μέχρι επιβλητικές τρίκλιτες ή σταυρικές, μερικές από τις οποίες λειτουργούνταν ως το 13ο αι. Στον κυρίως ναό προσαρτούνταν νάρθηκας, εξωνάρθηκας, αίθριο, περίβολος βοηθητικών χώρων κ.ά. Οικοδομική ύλη είναι η πέτρα και το μάρμαρο ή το τούβλο, καθώς και υλικά παρμένα από τις γύρω ελληνικές αρχαιότητες. Χαρακτηριστική είναι η επιβλητικότητα και ο μνημειακός τύπος μερικών βασιλικών, όπως των Αγίων Σαράντα και του Δυρραχίου (που έχει διαστάσεις 60Χ28 μ.), γεγονός που, κατά τους ειδικούς, ερμηνεύει το θρίαμβο του Χριστιανισμού στην περιοχή. Το μέγεθος, λοιπόν, ο όγκος, η πολυτελής ψηφιδωτή διακόσμηση και η κυριαρχία του κατά μήκος άξονα τείνουν και εδώ να εκφράσουν αρχιτεκτονικά την κατηγορία του Υψηλού.

Ειδικότερος λόγος θα μπορούσε να γίνει για κάποιες πολύ δημοφιλείς περιπτώσεις παλαιοχριστιανικών ναών:

2.3.1. Στο **Δυρράχιο,** καθώς προείπαμε, βρίσκεται η επιβλητικότερη βασιλική. Είναι τρίκλιτη, φέρει εγκάρσιο κλίτος, για να σχηματιστεί ο τύπος της σταυρικής βασιλικής, και κοσμείται με ωραιότατο ψηφιδωτό (9Χ9μ.) στο οποίο απεικονίζεται ειδυλλιακό τοπίο με ελάφια και βουκόλους.

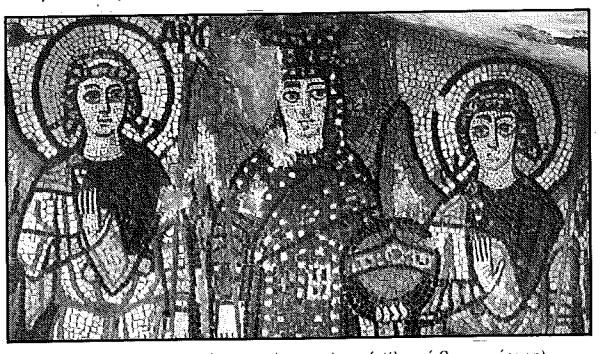

14. Δυρράχιο. Βυζαντινό ψηφιδωτό (8ος ή 9ος αιώνας).

2.3.2. Στην αρχαιοελληνική **Βύλλιδα** η βασιλική είναι μνημείο του 6ου αι., που, ωστόσο, δέχτηκε επισκευές και προσθήκες χρονολογημένες από τον 11ο μέχρι

15. Βύλλις (σημ. Μπαλς). Η παλαιοχριστιανική βασιλική.

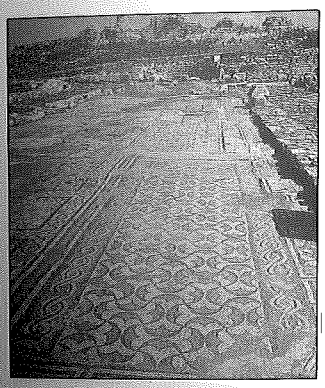

16. Βύλλις (σημ. Μπαλς). Μωσαϊκό παλαιοχριστιανικής.

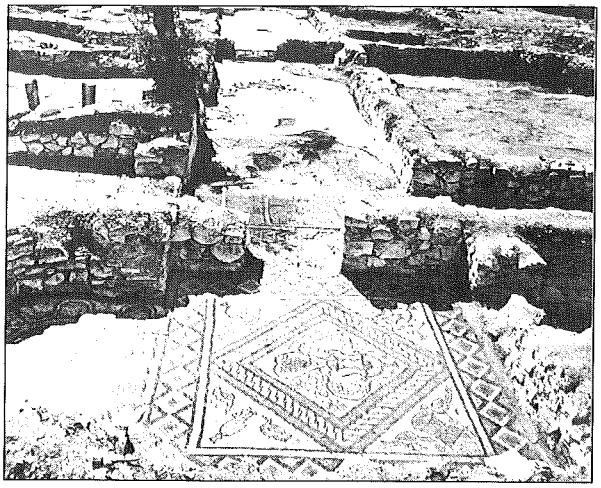

17. Λιν, Πόγραδετς. Παλαιοχριστιανική βασιλική.

και το 15ο αι. Το αρχικό οικοδομικό υλικό προερχόταν από την κοντινή αρχαία πόλη. Πρόκειται για μνημειακό ναό, τρίκλιτο, με δύο ωραίες τοξοστοιχίες και καλοδουλεμένα θωράκια τέμπλου. Πλουσίως διακοσμημένα είναι επίσης τα κιονόκρανα, ενώ αντίθετα ο ψηφιδωτός διάκοσμος του δαπέδου δεν έγινε με ιδιαίτερη έμπνευση. Από την ύπαρξη σύνθρονου στο Ιερό Βήμα συνάγεται ότι και εδώ ήταν έδρα επισκόπου. Στην περιοχή υπάρχει και δεύτερη βασιλική.

2.3.3. Στο Μεσαπλίκ της **Αυλώνας** υπάρχει, επίσης, βασιλική φημισμένη για τα μωσαϊκά στο δάπεδο και για το χαρακτηριστικό κεφάλι ενός ψηφιδωτού, που φέρει την ελληνική επιγραφή «ΕΠΑΡΚΕΑΣ».

2.3.4. Στο **Λιν,** ακόμα, ανασκάφτηκε τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα, στα άκρα του οποίου υπάρχουν δύο προκτίσματα: το παστοφόριο και το κατηχουμενείο. Στην ανατολική πλευρά της η βασιλική προσαρτάται και επικοινωνεί με τετράκογχο, μονόχωρο ναΐδριο. Όλοι αυτοί οι χώροι κοσμούνται με ψηφιδωτά που απεικονίζουν: στο νάρθηκα σταυρούς σε φυτικό πλοχμό, στο κεντρικό κλίτος υδρόβια φυτά, ψάρια και καβούρια, στα πλευρικά δε κλίτη παρουσιάζουν κανθάρους και άμπελο. Τέλος, η ύπαρξη βαπτιστηρίου, φανερώνει ότι και εδώ υπήρχε έδρα επισκόπου.

2.3.5. Πάνω από τους σημ. **Αγίους Σαράντα,**

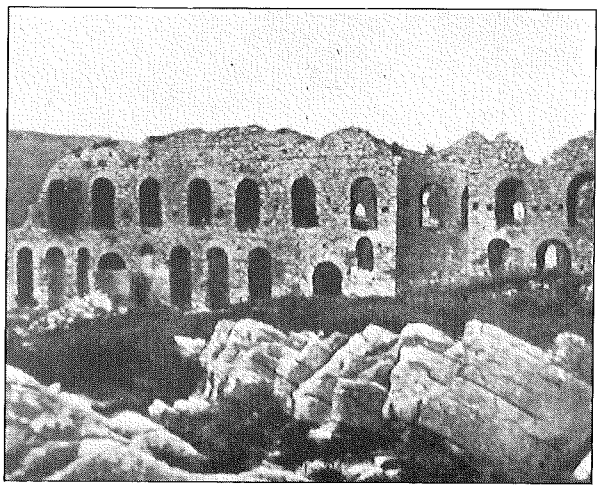

18. Άγιοι Σαράντα. Παλαιοχριστιανική Βασιλική.

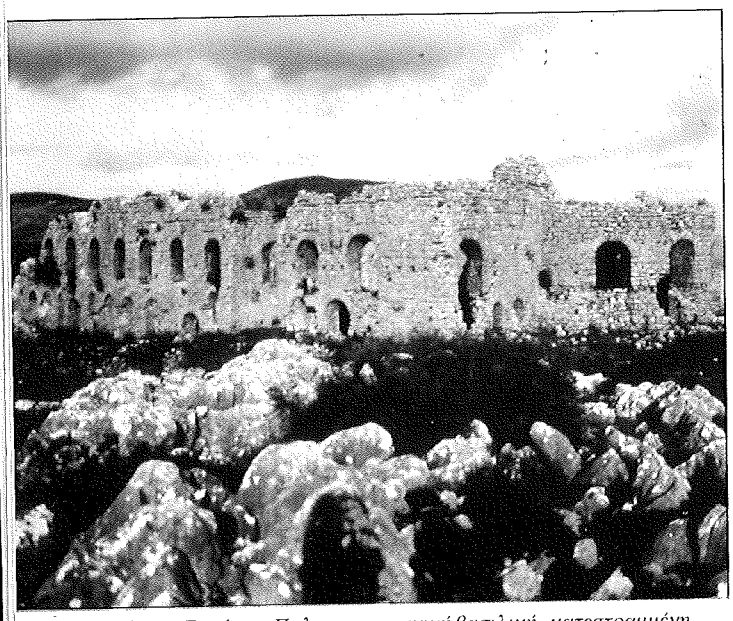

19. Άγιοι Σαράντα. Παλαιοχριστιανική βασιλική, κατεστραμμένη

20. Άγιοι Σαράντα. Είσοδος στην καταπακτή προς τα υπόγεια παρεκκλήσια.

στον αρχαίο Ογχησμό, δέσποζαν μέχρι πριν 40 χρόνια τα ερείπια μεγάλης βασιλικής, χτισμένης κατά τον 6ο αι. με επιβλητικές διαστάσεις και όγκο. Ήταν τρίκλιτη, με σαγματοειδή στέγη και τοιχοποιία διακοσμημένη με κεράμους. Ο Δ. Ευαγγελίδης, που είδε το μνημείο στις αρχές του αιώνα, μαρτυρεί ότι είχε *«σχῆμα βασιλικῆς μετά τριῶν κατά μῆκος ἀψίδων καί μεγάλης κόγχης ἐχούσης πέντε παράθυρα, οἷα ὑπάρχουσι εἰς δύο σειράς ἄνω καί κάτω ἐπί τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν»*. Σήμερα δεν υπάρχουν ούτε ίχνη των τοίχων, τους οποίους ο Δ. Ευαγγελίδης είδε να διασώζονται «εἰς ἱκανόν ὕψος». Υπάρχει μόνο ένα υπόλειμμα του βόρειου διαζώματος, όπου σώζεται ελληνική επιγραφή με εντοιχισμένες κεράμους και, επιπλέον, υπάρχει ένα στόμιο, απ' όπου κατέρχεται ο επισκέπτης σε υπόγεια παρεκκλήσια, (ή κρύπτες ή αγιάσματα), σαράντα κατά την παράδοση, αφιερωμένα το καθένα στους ισάριθμους μάρτυρες, που θυσιάστηκαν εδώ κατά τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους.

21. Βουθρωτό. Παλαιοχριστιανική, τμήμα μωσαϊκού.

2.3.6. Στην **Αντιγόνεια** έχουν ανασκαφεί δύο αξιόλογες βασιλικές. Η μεγάλη είναι τρίκλιτη και «τρίκογχη», επειδή το κεντρικό κλίτος απολήγει προς ανατολάς σε τρίκογχη αψίδα. Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τέμπλο αποτελούμενο από μαρμάρινες πλάκες. Ο χώρος μεταξύ του βωμού (= Αγίας Τράπεζας) και της αψίδας φέρει έξοχα ψηφιδωτά: παραστάσεις ειδυλλιακές , με απαλούς και ευχάριστους χρωματισμούς, με χαρίεσσα σχηματικότητα που αναπαριστάνει παραδείσια πουλιά, δέ-

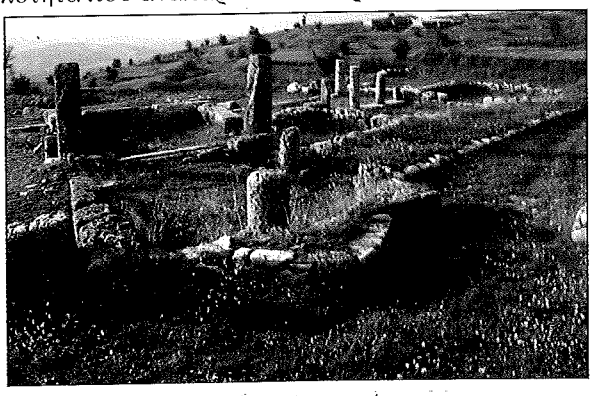

22. Αντιγόνεια Αργυροκάστρου. Άποψη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ντρα και μυθικές μορφές, οι οποίες συνδυάζουν στοιχεία της τοπικής, προγονικής, φυσιολατρικής θρησκείας και του χριστιανισμού. Αξιομνημόνευτες, επίσης, είναι οι ελληνικές επιγραφές για το «δοῦλο τοῦ Θεοῦ Ἀγαθοκλῆ» και το «δοῦλο τοῦ Θεοῦ Τρυγητό». Η ύπαρξη των δύο βασιλικών στο ύψωμα της Αντιγόνειας αποδεικνύει ότι περί τον 6ο-7ο αι. ο εκχριστιανισμός είχε προωθηθεί ως τα βουνά της σημ. Αλβανίας.

2.3.7. Τέλος, γνωστότατη είναι και η μεγάλη βασιλική του **Βουθρωτού**. Είναι μνημείο του 6ου αι.,

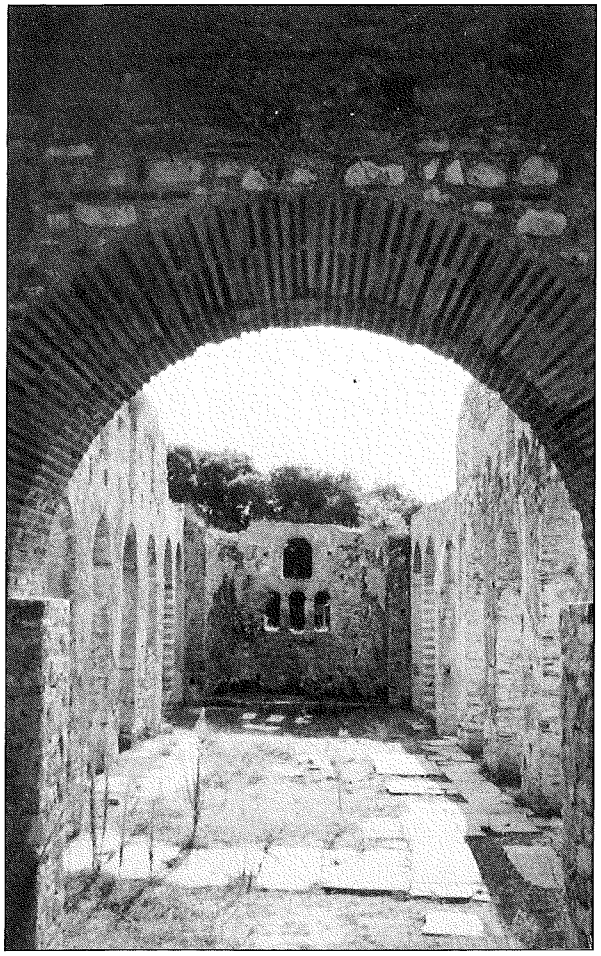

23. Βουθρωτό Βούρκου. Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική.

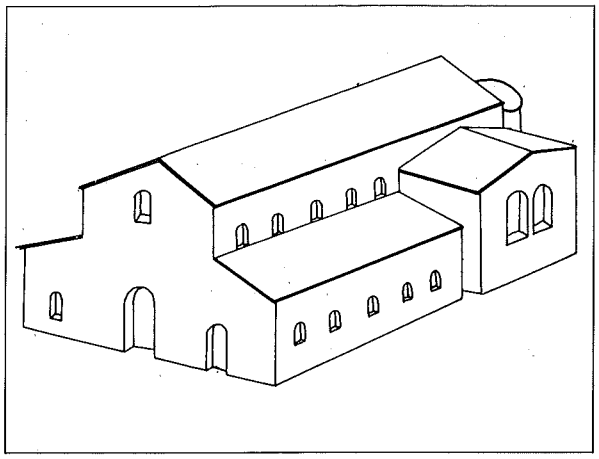

24. Γραμμική αναπαράσταση μεγάλης βασιλικής Βουθρωτού.

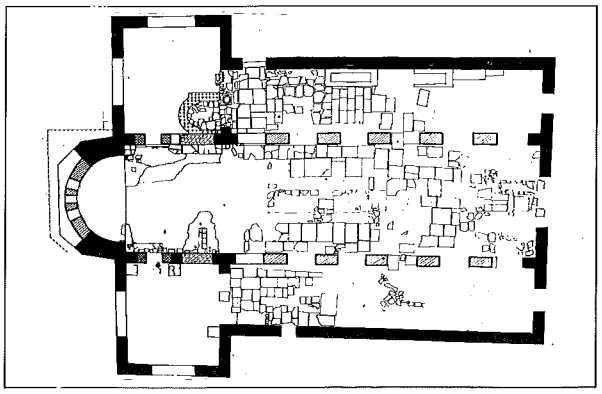

25. Κάτοψη μεγάλης βασιλικής Βουθρωτού.

χτισμένο στο Β.Α. άκρο της πόλης. Πρόκειται για μεγαλοπρεπή τρίκλιτη, ξυλόστεγη σταυρική βασιλική, διαστάσεων 31Χ22 μ., με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά και εγκάρσιο κλίτος. Δύο σειρές λεπτών, χτιστών πεσσών με τοξοστοιχίες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη, εκ των οποίων το μεσαίο είναι ευρύτερο και υψηλότερο. Δυτικά ανοίγεται η κεντρική πύλη εισόδου, επιβλητική και αψιδωτή, πλαισιωμένη από δύο σειρές τούβλων, που σχηματίζουν ημικυκλικό τόξο εξαιρετικής ομορφιάς. Το αρχικό δάπεδο του ναού έπρεπε να είχε μωσαϊκό, το οποίο όμως επιστρώθηκε περί τον 9ο αι., με λίθινες πλάκες.

Νότια της μεγάλης αυτής βασιλικής σώζονται ερείπια μεσοβυζαντινού ναού του 9ου ή 10 αι.

2.4. Εκτός από τις βασιλικές, άξια λόγου είναι και τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια που βρέθηκαν στις έδρες των πρώτων επισκοπών. Πιο φημισμένο είναι αυτό του Βουθρωτού (μνημείο ίσως του 5ου ή 6ου αι.). Πρόκειται για ένα περίκεντρο κτήριο, κομψό και εντυπωσιακό. Με κέντρο τη γραφική, χτιστή κολυμβήθρα προβάλλει ακτινωτές σειρές από λεπτούς κίονες, που συνολικά εγγράφονται σε τετράγωνο κτίσμα, του οποίου η στέγη θα ήταν, πάνω από την κολυμβήθρα, υπερυψωμένη κυκλικά. Το δάπεδο τεχνουργήθηκε με εξαιρετικής ποιότητας και έμπνευσης ψηφιδωτό, στα χρώματα του οποίου κυριαρχεί η λαμπρή και ζεστή απόχρωση του κόκκινου. Η όλη σύνθεση χωρίζει το δάπεδο σε επτά ομόκεντρους κύκλους ή «ποταμούς» με επίκεντρο την κολυμβήθρα. Κάθε κύκλος-ποταμός φέρει ξεχωριστό διάκοσμο, κυρίως από φυτικά θέματα και ζώα εγγεγραμμένα σε μετάλλια (όπως πετεινούς, παγώνια, λαγούς, σκύλους)· κλαδιά κισσού απλώνουν με ελικοειδείς καμπύλες τα καρδιόσχημα φύλλα τους πάνω στο δάπεδο. Σε ορθογώνιο διάχωρο εγγράφεται, επίσης, λατινικός σταυρός πάνω από τον οποίο φτερουγίζουν δύο περιστέρια. Τέλος, η πιο συμβολική παράσταση είναι αυτή του κανθά-

26. Βουθρωτό Βούρκου. Γενική άποψη Βαπτιστηρίου.

ρου, από τον οποίο βλαστάνουν κληματίδες αμπέλου, τα σταφύλια των οποίων τσιμπολογούν παγώνια· η αλληγορία μάς παραπέμπει προφανώς στο *«ἐγώ εἰμί ἡ ἄμπελος καί ὑμεῖς τά κλήματα»*.

Ενδιαφέρον υψηλό παρουσιάζει και η κολυμβήθρα, που είναι εξωτερικώς μεν κυκλική, κατασκευασμένη από τούβλα με κόκκινο κονίαμα, εσωτερικώς δε τετράγωνη, με ισάριθμες κόγχες σε κάθε πλευρά, επενδεδυμένη με άσπρο μάρμαρο. Μέσα στην κολυμβήθρα προφανώς θα στεκόταν ο νεοφώτιστος, ενώ στη βόρεια και νότια κόγχη, πάνω σε μαρμάρινα υποπόδια, θα πατούσαν ο ιερέας και ο ανάδοχος.

27. Βουθρωτό Βούρκου. Βαπτιστήριο, η κολυμβήθρα.

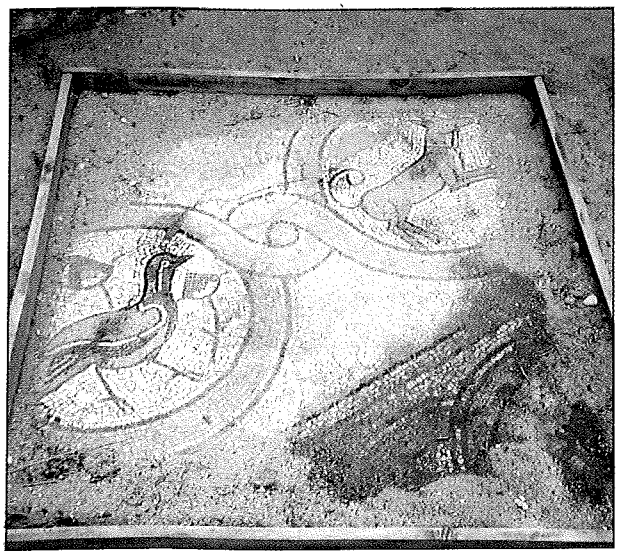

28. Βουθρωτό Βούρκου. Βαπτιστήριο, λεπτομέρεια ψηφιδωτού.

3. Οι Βυζαντινοι Ναοι

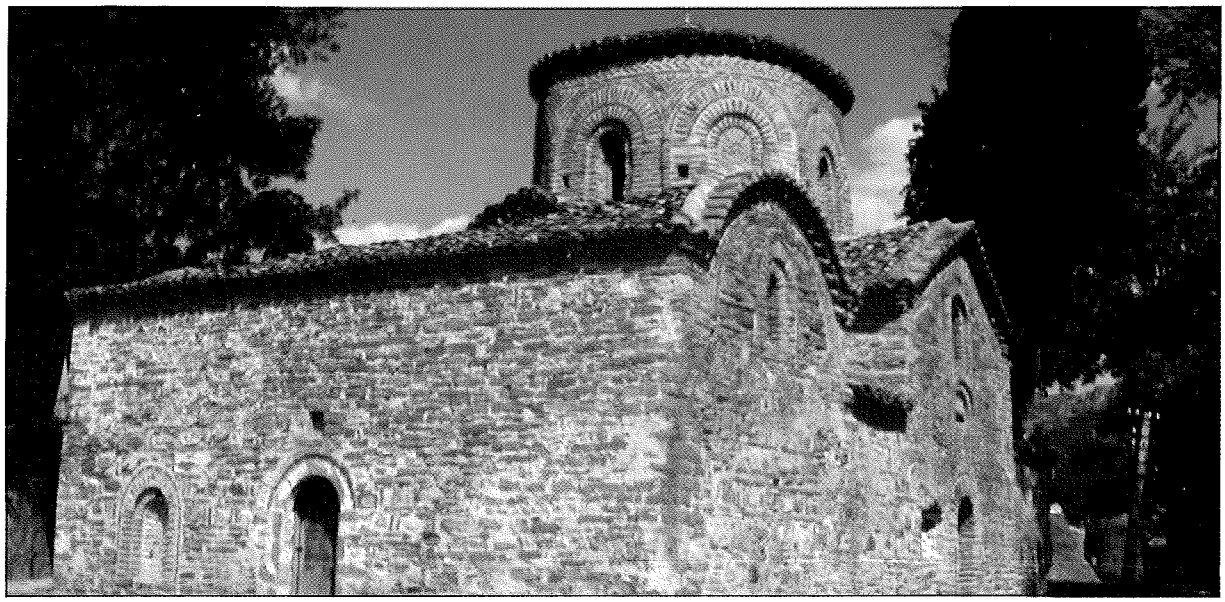

29. Κοσσίνα Πρεμετής. Ναός Παναγίας, εξωτερική άποψη από Β.

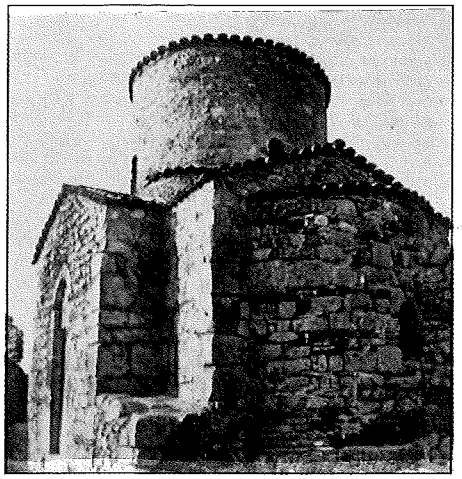

30. Αυλώνα. Ναός Αγίου Γεωργίου (13ος αι.).

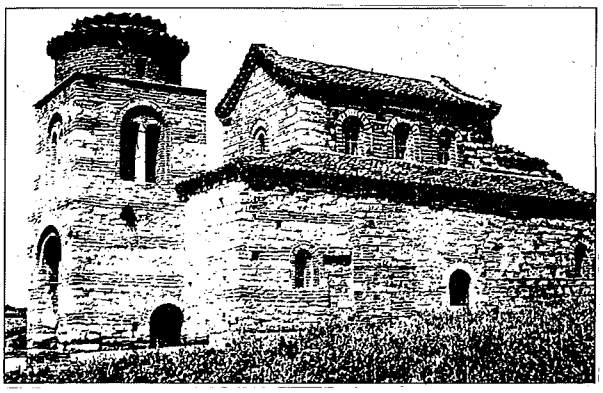

31. Περχοντί Μπερατίου. Ναός Αγίου Νικολάου (13ος αι.).

3.1. Μόνα μνημεία της κυρίως βυζαντινής εποχής, που διασώθηκαν, είναι λίγοι ναοί (στην Απολλωνία, στο Μπεράτι, στο Περχοντί, στο Βουθρωτό, στην Αχρίδα, στο Μεσοπόταμο, στο Λάμποβο, στην Επισκοπή, στη Μπόρια της Κορυτσάς, στην Αυλώνα, στο Κούριαν και σε άλλα μέρη της κεντρικής Αλβανίας και της Βορείου Ηπείρου), δηλαδή σε περιοχές όπου η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δεν εισήγαγε τους ρωμαιογοτθικούς τύπους ναών. Οι παλαιότεροι ανάγονται χρονολογικά, μεταξύ 8ο-13ου αι., περίοδο κατά την οποία στη Βαλκανική καθιερώνονταν, μετά από αναζητήσεις αιώνων, τα αρχιτεκτονικά εκείνα πρότυπα, που θα διαμορφώσουν τελικά τον κορυφαίο βυζαντινό ρυθμό των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών —οι οποίοι θα αποτελέσουν αργότερα την αφετηρία για ποικιλόνυμες ρυθμολογικές παραλλαγές ναών (κατά το 14ο και 15ο αι.).

3.2. Στη μακρά αυτή περίοδο των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών αιώνων κυριαρχεί στη Βαλκανική ο τύπος των τρουλαίων εκκλησιών και ιδιαίτερα ο σταυροειδής, ένας ναός τετράγωνος στην κάτοψη με τέσσερις μικρούς και ένα κεντρικό τρούλο, μεγάλο και υπερυψωμένο, ώστε να τονίζεται ο κατακόρυφος άξονας του βυζαντινού ρυθμού. Για τον πιστό που βρίσκεται μέσα σ' ένα τέτοιο ναό, οι ήπιες καμπύλες που διαγράφονται ανυψούμενες

32. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αρχαγγέλων (14ος αι.).

διά των τόξων, των καμαρών, των ημιθολίων, των τεταρτοσφαιρίων, των σφαιρικών τριγώνων και του κυκλικού τυμπάνου μέχρι τον κεντρικό τρούλο συμβολίζουν ανάγλυφα τη λαχτάρα της ψυχής για απογείωση και ανάταση, κατά τη γνωστή ιερατική προτροπή *«ἄνω σχῶμεν τάς καρδίας»*...

Αυτούς τους τύπους ναών χαρακτηρίζει η αρμονία των εσωτερικών χώρων σε συνδυασμό με την ποικιλία και κομψότητα της εξωτερικής τους μορφής, γιατί αυτοί, αντίθετα προς τις βασιλικές, εκφράζουν αρχιτεκτονικά το Υψηλό και τη Χάρη με την έ ν τ α σ η και όχι με την έκταση, με τη γραφικότητα και την ελαφρότητα αντί της μεγαλοπρέπειας και της βαρύτητας των βασιλικών. Μάλιστα, μετά το 12ο αι. οι ωραίοι αυτοί ναοί προσαρμόζονται ακόμα περισσότερο στα ανθρώπινα μέτρα, μικραίνουν σε όγκο, καλλωπίζονται εξωτερικά με ευρηματικότατο διάκοσμο και υποβάλλουν την κατάνυξη με τους αλλεπάλληλους θόλους τους, που συμβολίζουν εσωτερικά τους *«κεκλιμένους οὐρανούς»*.

3.3. Από το 13ο αι. ο τύπος του σταυροειδούς καθιερώνεται στη σημ. Αλβανία με ένα κεντρικό τρούλο και με καμαροσκέπαστες εσωτερικά τις κεραίες του σταυρού. Ο τρούλος ακουμπά σε ένα κυλινδρικό ή πολυγωνικό τύμπανο (ταμπούρο), το οποίο εδράζεται στην κυκλική βάση που σχηματίζουν τα σφαιρικά τρίγωνα, τα οποία κατεβαίνουν για να στηρι-

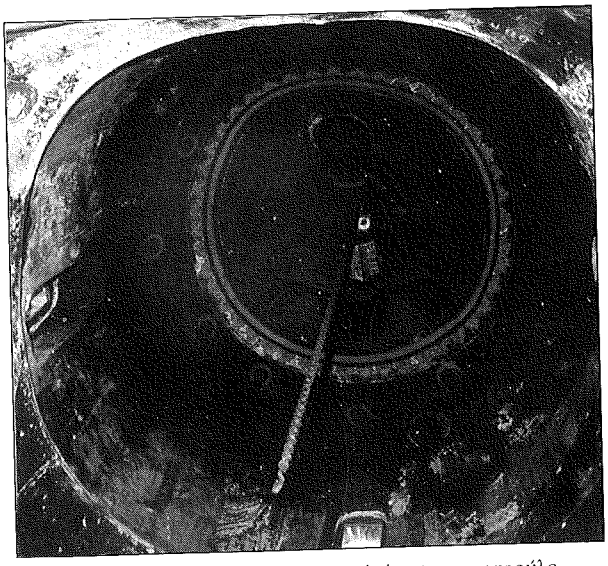

33. Κοσσίνα Πρεμετής. Εσωτερικό, άνοψη προς τρούλο.

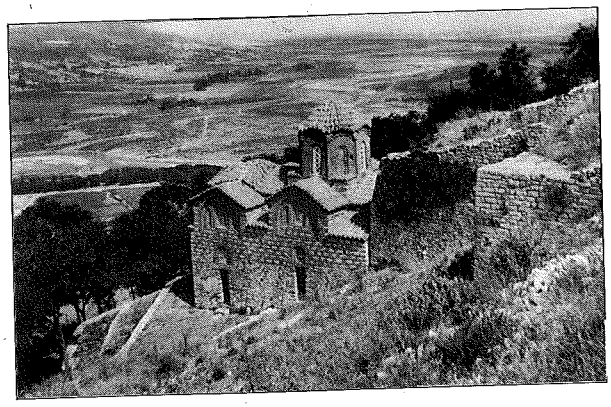

34. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αγίας Τριάδας (13ος αι.).

χτούν στους κίονες ή στους πεσσούς. Για την καλή συνεργασία όλων αυτών των κατασκευών της θολοδομίας, για την αισθητικώς ανενόχλητη κατανομή των βαρών, αλλά και για την ασφαλή μεταβίβαση των φορτίων προς τους τοίχους (από τους οποίους θα εκφορτωθούν στα θεμέλια) οι τεχνίτες της εποχής εκείνης χρησιμοποίησαν ξύλινους ελκυστήρες και σιδηρές δοκούς, ενώ τα θεμέλια σκάφτηκαν βαθιά (Μεσοπόταμο) ή ενώθηκαν με τους βράχους (Μπεράτι). Τα δομικά υλικά είναι η πέτρα, τα αρχαία μάρμαρα, οι κέραμοι, το τούβλο και ο πηλός. Η τοιχοποιία ποικίλλει ανάλογα με τα διαθέσιμα υλικά του κάθε τόπου· έτσι, αλλού βλέπουμε την πλινθοπερίκλειστη τεχνική (Απολλωνία, Λίσα, Μπεράτι), αλλού συναντάμε την ισοδομική τοιχοποιία, όπου υπάρχουν γωνιοτετμημένες, τετράγωνες πέτρες (Αυλώνα, Μεσοπόταμο), αλλού οι τοίχοι είναι ομοιόμορφα χτισμένοι με κόκκινο τούβλο και αλλού εμφανίζεται μικτή μέθοδος τοιχοποιίας (Επισκοπή, Περχοντί, Λάμποβο). Σ' όλους τους ναούς της περιόδου αυτής κυριαρχεί γενικά η ποικιλία και η χάρη των καμπυλωμάτων (τόξων, αψιδωμάτων, πολύλοβων παραθύρων) και των αλλεπάλληλων επιπέδων της στέγης (που είναι πολύριχτες, κεντημένες με κεραμίδι).

3.4. Παρά τη χρόνια εγκατάλειψή τους, μερικά από τα βυζαντινά μνημεία διασώζουν ικανοποιητικά το παλαιό κάλλος τους με την εξαιρετικής έμπνευσης διακόσμηση της τοιχοποιίας: οδοντωτές κεραμικές ταινίες γύρω από τους θόλους, σκοτίες με επάλληλες σειρές τούβλων, κουφικά πινάκια, ανάγλυφες πλάκες παρμένες από ειδωλολατρικούς, αρχαιοελληνικούς ναούς, συγκοπές εντοίχιων κεραμικών διακοσμήσεων που ποικίλλουν την ισοδομική τοιχοποιία, χαριτωμένες εναλλαγές πέτρας και τούβλου, γραφικά αετώματα με εγγεγραμμένα τοξωτά ανοίγματα, παράθυρα, δίλοβα ή τρίλοβα (που επιστέφονται μάλιστα από κεραμοπλαστικά αψιδώματα), αλλεπάλληλα ανοδικά επίπεδα στέγης και ψηλόλιγνοι, ραδινοί τρούλοι με μακρόστενους φεγγίτες (που αφήνουν το ουράνιο φως να εισβάλλει στους μισοσκότεινους εσωτερικά θόλους), όλα αυτά συμβάλλουν στη δημιουργία υψηλού αισθητικού αποτελέσματος, που μπορούμε να χαρούμε στους πρόσφατα συντηρημένους ναούς του Αγίου Νικολάου στο Περχοντί και της Αγίας Τριάδας του Κάστρου στο Μπεράτι, στον τρούλο της Παναγίας του Λαμπόβου, στο καθολικό της Ι.Μ. Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου και, ακόμα, στο μοναστήρι της Παναγίας στην Απολλωνία.

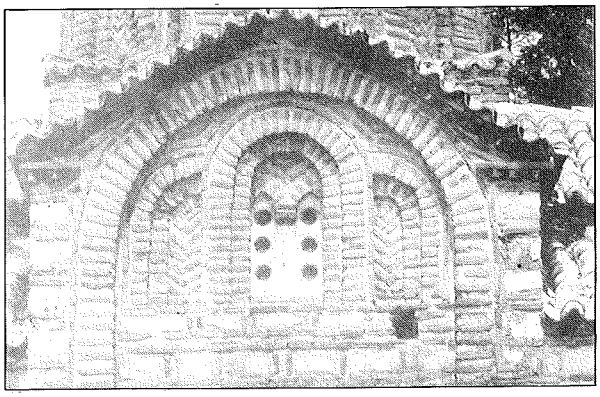

35. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αγίας Τριάδας, λεπτομέρεια κοσμημάτων, δίλοβου παραθύρου με τυφλά αψιδώματα.

3.5. Ειδικότερος λόγος θα πρέπει να γίνει για μερικούς χαρακτηριστικούς αρχιτεκτονικούς θησαυρούς του βυζαντινού βίου της σημερινής Αλβανίας.

3.5.1. Ο ναός της Παναγίας του **Λαμπόβου** παρέμεινε σεβαστός στα 30 χρόνια της αθεϊστικής θύελλας λόγω της πολύ μεγάλης αρχιτεκτονικής αξίας του. Παράλληλα, τον σέβονταν πολύ και οι ντόπιοι· έτσι, δεν παρουσιάζει εικόνα σύλησης, αν και η εγκατάλειψη είναι αισθητή εξωτερικά και εσωτερικά. Η ηλικία τού ναού ανάγεται κατ' άλλους στο 10ο και κατ' άλλους στο 12ο αι. Οι νεότεροι μελετητές του θεωρούν την πρώτη εκδοχή ως επικρατέστερη.

Η κάτοψη του ναού, εφόσον αφαιρεθούν τα μεταγενέστερα προσκτίσματα, παρουσιάζεται σχεδόν τετράγωνη (12,30Χ12,20 μ.). Είναι ναός μικτού ρυθμού, βασιλική με τρούλο (του οποίου το ύψος φθάνει τα 16 μ.) και τρία κλίτη, εκ των οποίων το κεντρικό είναι τετράγωνο, τα δε πλαϊνά είναι στην ουσία καμαροσκεπείς διάδρομοι δεξιά και αριστερά, που οδηγούνται ανατολικά σε σαγματοειδή απόληξη και επικοινωνούν με το μεν κεντρικό κλίτος διά τριβήλων, με το δε νάρθηκα διά τοξωτών ανοιγμάτων. Υπεράνω των τριβήλων υπάρχουν εξώστες, που άλλοτε λειτουργούσαν ως γυναικωνίτες — ιδιαίτερα ο δυτικός που βρίσκεται πάνω από το ύψος του νάρθηκα.

Για τον μεγαλοπρεπή και ευρύτατο τρούλο, που κάθεται (με κάποια αδέξια και ελαφρά κλίση προς τα πίσω) πάνω στους παχείς, σε σχήμα Γ πεσσούς

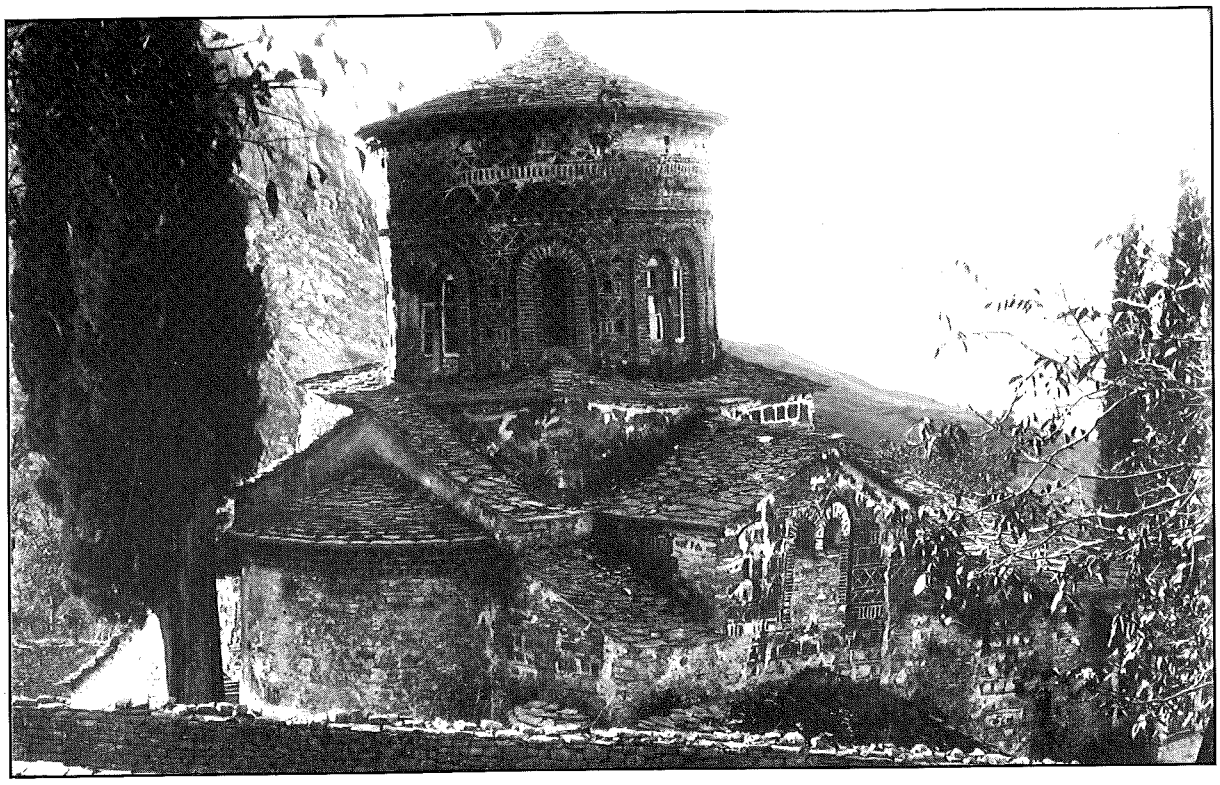

36. Λάμποβο Δρόπολης.
Ναός Παναγίας, εξωτερική άποψη από ΒΑ.

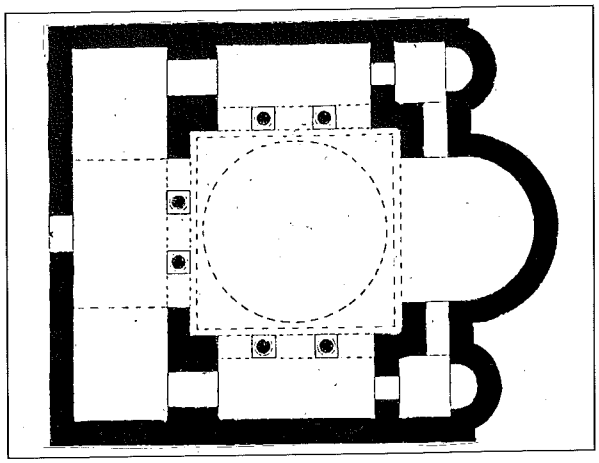

37. Κάτοψη ναού Λαμπόβου.

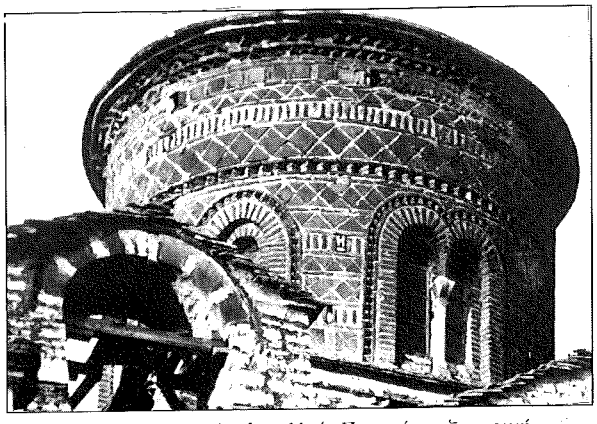

38. Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας, εξωτερική άποψη τρούλου με τα ποικίλα διακοσμητικά στοιχεία του.

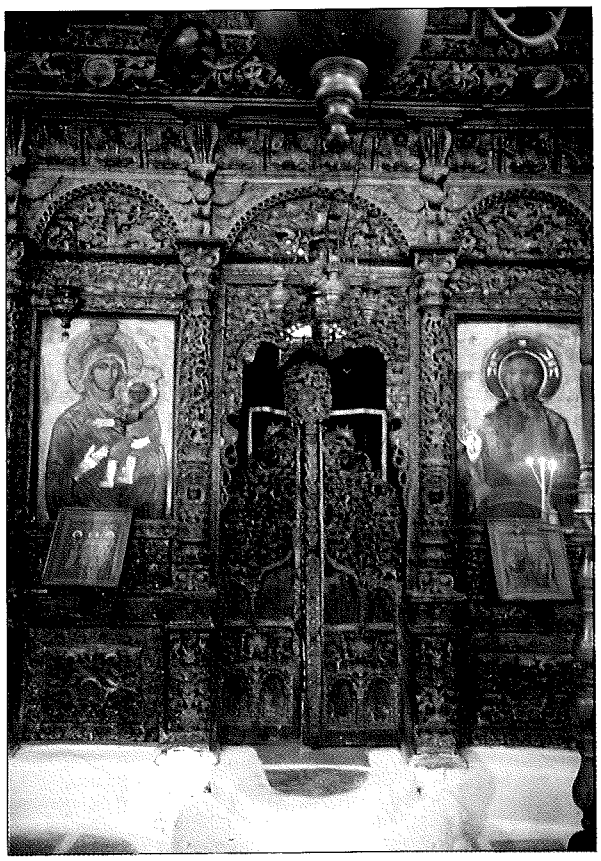

39. Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, άποψη ξυλόγλυπτου τέμπλου.

του κεντρικού κλίτους, πρέπει να σημειώσουμε ότι πραγματικά εντυπωσιάζει με τον επιβλητικό του όγκο και συναρπάζει με τις διακοσμητικές του εκπλήξεις: τα δίλοβα παράθυρά του εναλλάσσονται με τυφλές κόγχες· υπάρχουν οδοντωτές ταινίες τούβλων, που περιτρέχουν κυκλικά τη βάση της κωνοειδούς στέγης του· ρομβοειδείς πλάκες, τριγωνικά πλακίδια και ζώνες με όρθια τούβλα ή τούβλα σε σχήμα >>>, με παρεμβολή οδοντωτών ταινιών που περιτρέχουν το τύμπανο, ενώ τα παράθυρα και οι κόγχες πλαισιώνονται από οριζοντίως τοποθετημένα (και ακτινωτά επάνω) τούβλα, ωραίες δε οδοντωτές ταινίες περιβάλλουν αυτά τα πλαίσια των παραθύρων. Όλα αυτά τα γεωμετρικά συμπλέγματα και τα διακοσμητικά ποικίλματα αναιρούν την αίσθηση του βάρους και του όγκου, που πραγματικά έχει αυτός ο τρούλος. Έτσι, μαγνητίζεται το μάτι του πιστού και διευκολύνεται η μεταρσίωση της ψυχής του με την όντως χαριτωμένη θέα ενός κτίσματος που στηρίζεται στη γη, για να ανυψωθεί συμβολικά στον ουρανό.

Το εσωτερικό της εκκλησίας φέρει έντονα σημάδια κόπωσης στο διάκοσμό του: οι τοιχογραφίες έχουν σχεδόν εξαλειφθεί, οι γύψινες ανάγλυφες φυτικές διακοσμήσεις και τα χρωματιστά, εκφυλισμένα κιονόκρανα είναι κατώτερα της αξίας του ναού (ως μεταγενέστερα)· υπάρχουν, όμως, ελληνικές επιγραφές στη βάση του τυμπάνου, παλαιοί μπρούτζινοι πολυέλαιοι, ασημένια εξαπτέρυγα, ένα ωραίο, σκαλιστό χιμπλό των αρχών του 19ου αι. με όλες τις [illegible] του εικόνες σώες και μερικά ιερά σκεύη τα [illegible] μαρτυρούν τον πλούτο και την πολυτέλεια, [illegible] άλλοτε ο ναός αυτός, τον οποίο η παράδο[illegible] ως έργο του Ιουστινιανού, ο οποίος τον [illegible] μάλιστα με τεμάχιο Τίμιου Ξύλου.

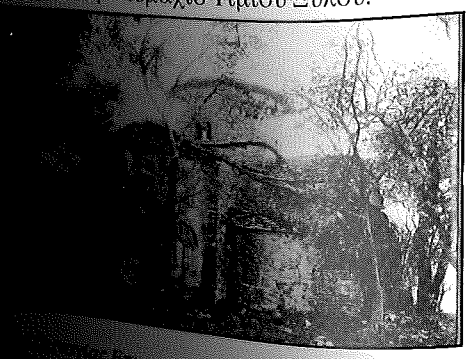

[illegible] Επισκοπής. Εξωτερική άποψη από ΒΑ.

3.5.2. Ο ναός της Παναγίας της **Επισκοπής,** μολονότι διαφέρει εξωτερικά και εσωτερικά ως προς τον ομώνυμό της του Λαμπόβου, ανάγεται και αυτός στο 10ο αι. ως ναός μεταβατικού, σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου. Το κεντρικό κλίτος διευρύνεται στο ύψος της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού· τα δύο πλαϊνά κλίτη (που μοιάζουν μάλλον με διαδρόμους, οι οποίοι ίσως χρησίμευαν ως νάρθηκας αφού ο ναός αυτός δεν έχει νάρθηκα) φθάνουν μέχρι το ύ-

41. Επισκοπή Δρόπολης. Εξωτερική άποψη τμήματος βόρεια της αψίδας με (μονόλοβο) διακοσμημένο φεγγίτη.

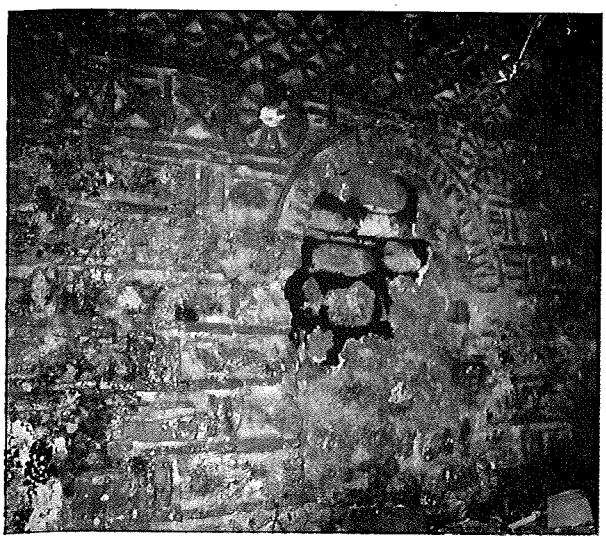

42. Επισκοπή Δρόπολης. Εξωτερική άποψη αψίδας Ιερού, με τα αξιόλογα διακοσμητικά ποικίλματα στο (φραγμένο) παράθυρο.

ψος των δυτικών πεσσών και λειτουργούν επίσης ως «γωνιαία διαμερίσματα» προς δυσμάς. Τα αντίστοιχα γωνιαία διαμερίσματα προς ανατολάς (που χρησιμοποιούνταν ως πρόθεση και διακονικό) μαζί με το Ιερό Βήμα χωρίζονται από το μεγάλο κεντρικό κλίτος με υψηλό τοίχο - τέμπλο, που χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 16ου αι., καθώς μαρτυρεί σχετική επιγραφή) που για επικοινωνία αφήνει τρεις πύλες, την Ωραία Πύλη και τις δύο πλαϊνές —πάντως, το γεγονός ότι ο τοίχος αυτός είναι μεταγενέστερος αποδεικνύεται και από ίχνη τοιχογραφιών που υπάρχουν πίσω από αυτόν, εκεί όπου θα φαίνονταν άλλοτε οι δύο ανατολικοί πεσσοί. Πάνω από το κεντρικό κλίτος υψώνεται τρούλος 13 μέτρων, η δε ανατολική κεραία τού σταυρού (όπου το Ιερό) καταλήγει σε ευρεία κόγχη, στη βάση της οποίας και πίσω από τον κτιστό βωμό (Αγία Τράπεζα) υπάρχουν βαθμίδες ημικυκλικές, το σύνθρονο, και στο μέσο σώζεται ακόμα η καθέδρα του επισκόπου. Είναι βέβαιο ότι, πριν φραχθεί το Ιερό με τον υψηλό τοίχο, το σύνθρονο και ο βωμός θα ήταν ορατά από το κεντρικό κλίτος. Στην ανατολική του πλευρά, ο ναός

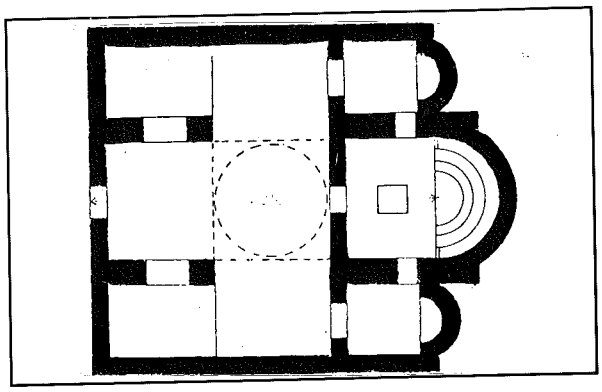

43. Κάτοψη ναού Παναγίας Επισκοπής.

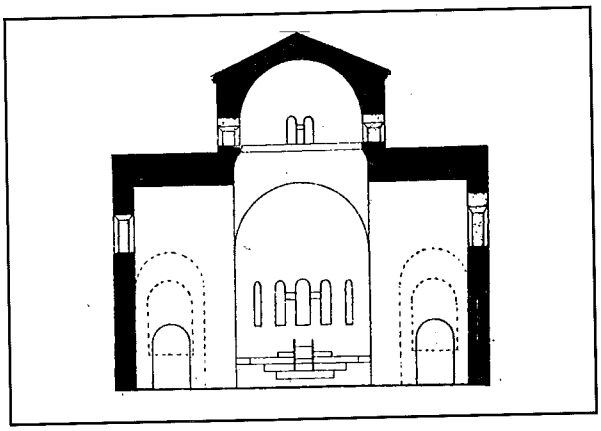

44. Εγκάρσια τομή ναού Παναγίας Επισκοπής.

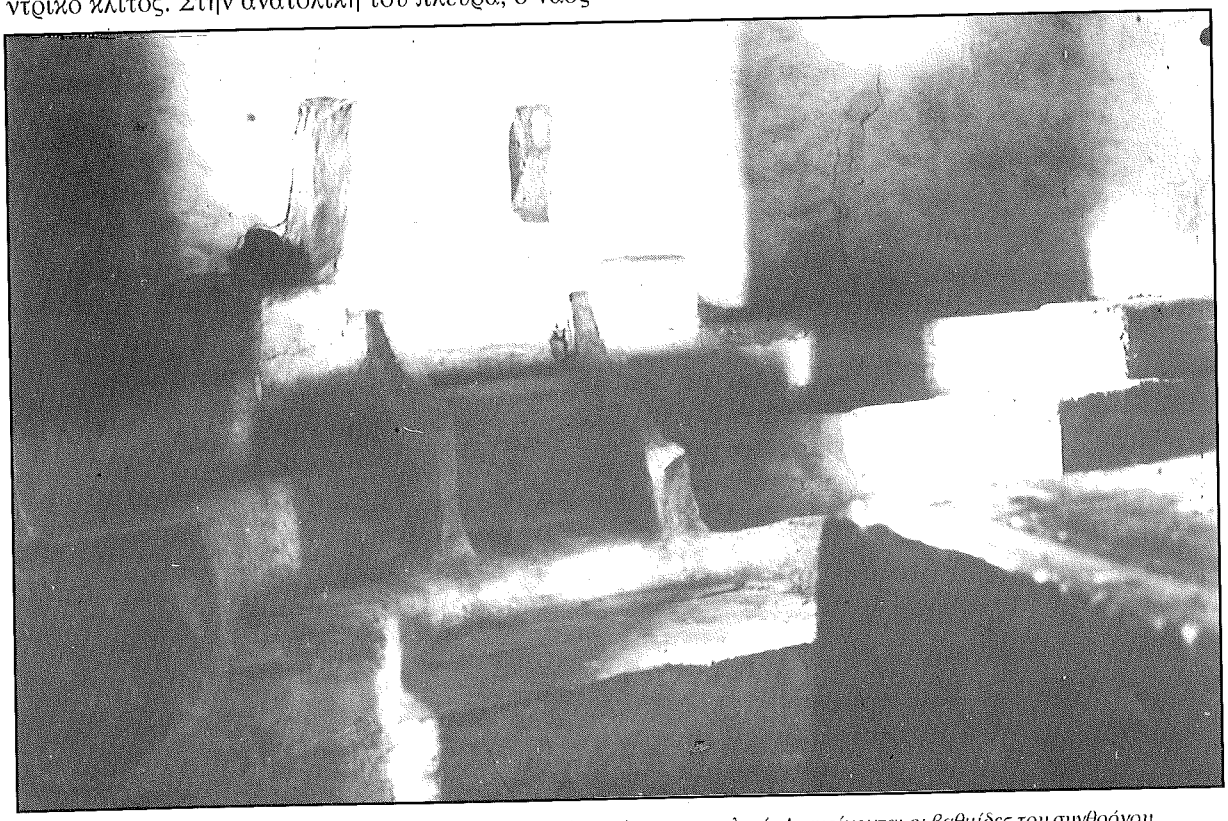

45. Επισκοπή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό Ιερού, στα ανατολικά. Διακρίνονται οι βαθμίδες του συνθρόνου και η καθέδρα του επισκόπου.

ψος των δυτικών πεσσών και λειτουργούν επίσης ως «γωνιαία διαμερίσματα» προς δυσμάς. Τα αντίστοιχα γωνιαία διαμερίσματα προς ανατολάς (που χρησιμοποιούνταν ως πρόθεση και διακονικό) μαζί με το Ιερό Βήμα χωρίζονται από το μεγάλο κεντρικό κλίτος με υψηλό τοίχο - τέμπλο, που χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 16ου αι., καθώς μαρτυρεί σχετική επιγραφή) που για επικοινωνία αφήνει τρεις πύλες, την Ωραία Πύλη και τις δύο πλαϊνές —πάντως, το γεγονός ότι ο τοίχος αυτός είναι μεταγενέστερος αποδεικνύεται και από ίχνη τοιχογραφιών που υπάρχουν πίσω από αυτόν, εκεί όπου θα φαίνονταν άλλοτε οι δύο ανατολικοί πεσσοί. Πάνω από το κεντρικό κλίτος υψώνεται τρούλος 13 μέτρων, η δε ανατολική κεραία τού σταυρού (όπου το Ιερό) καταλήγει σε ευρεία κόγχη, στη βάση της οποίας και πίσω από τον κτιστό βωμό (Αγία Τράπεζα) υπάρχουν βαθμίδες ημικυκλικές, το σύνθρονο, και στο μέσο σώζεται ακόμα η καθέδρα του επισκόπου. Είναι βέβαιο ότι, πριν φραχθεί το Ιερό με τον υψηλό τοίχο, το σύνθρονο και ο βωμός θα ήταν ορατά από το κεντρικό κλίτος. Στην ανατολική του πλευρά, ο ναός

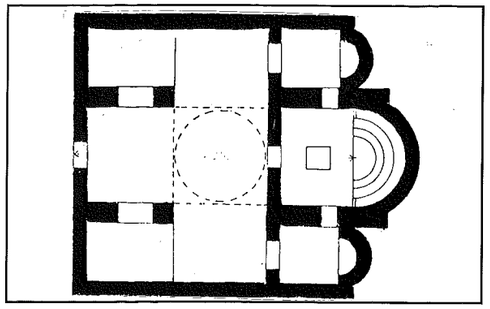

43. Κάτοψη ναού Παναγίας Επισκοπής.

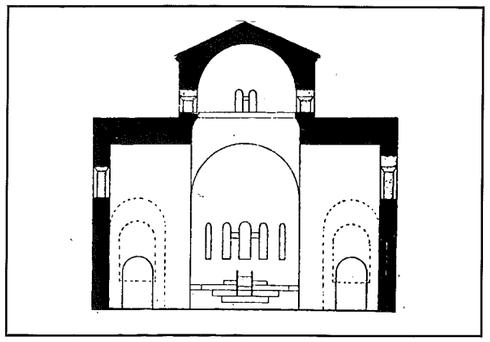

44. Εγκάρσια τομή ναού Παναγίας Επισκοπής.

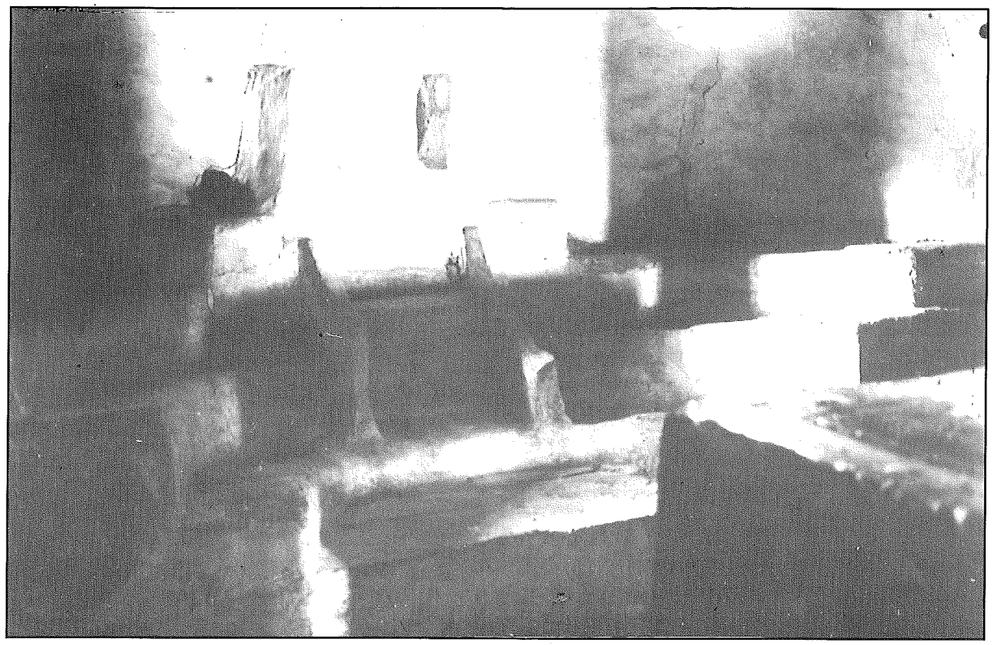

45. Επισκοπή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό Ιερού, στα ανατολικά. Διακρίνονται οι βαθμίδες του συνθρόνου και η καθέδρα του επισκόπου.

...κρές πλαϊνές και μία με-
...ή, που είναι ισοπλατής
...ου σταυρού. Τέλος, δυτι-
...ο δικίονο προστώο, υπάρχει η
...ο ναού.

...εριφερικές επιφάνειες του μνημείου είναι ως
... πλείστον επιχρισμένες και κατεστραμμένες
...πό απόπειρες μεταγενέστερων μετασκευών και
πρόσθετων κτισμάτων. Όπου ο σοβάς έχει απολεπισθεί, φαίνονται τμήματα ισοδομικής τοιχοποιίας ή «εγχώρηγης». Δείγματα διακόσμησης εντοπίζονται κυρίως στα πλαίσια των δίλοβων ή μονόλοβων παραθύρων και στα υψηλότερα μέρη του ανατολικού τοίχου, όπου είναι εμφανής όχι μόνο η πλινθοπερίκλειστη τεχνική, αλλά και ένας πλούσιος κεραμικός διάκοσμος, που σχηματίζει ωραιότατα ποικίλματα, με τούβλα χιαστί τοποθετημένα ή σχηματίζοντα κύκλους με ακτίνες εσωτερικά ή συνθέτοντα αλλεπάλληλα ρομβοειδή σχήματα (που συναπαρτίζουν πλίνθινα πλέγματα τύπου ◇◇ ή μορφοποιούμενα σε τετράγωνα με (εγγεγραμμένες) διαγωνίους πάλι από τούβλο. Όλα αυτά τα διακοσμητικά μοτίβα πιστεύουμε ότι, αν κάποτε ο ναός καθαριστεί και αποκατασταθεί, θα φανερώσουν τόσο την ομορφιά τής εξωτερικής τοιχοποιίας, όσο και την πραγματική ηλικία του ναού, που, κατά τη γνώμη μας, δεν ανάγεται πριν το 12ο αι. Επίσης, ένα τρίλοβο παράθυρο (αυτό της κεντρικής αψίδας) περιβάλλεται από πλίνθινα τόξα, που στηρίζονται σε λίθινους κιονίσκους, ενώ λίθινη οδοντωτή ταινία περιβάλλει το προηγούμενο διακοσμητικό πλαίσιο. Η δυτική εξωτερική όψη του ναού χαρακτηρίζεται από το μικρό προστώο και την περίπου ίδια διακόσμηση των ανοιγμάτων του. Τέλος, η στέγη είναι καλυμμένη σε σχήμα σταυρού (δίριχτη σε κάθε κεραία του) από σχιστολιθικές πλάκες.

Εσωτερικά, ο ναός αυτός δε φέρει παρά ελάχιστες και δυσδιάκριτες τοιχογραφίες· είναι γυμνός και συλημένος, άσπρος και ψυχρός, με μόνα διακοσμητικά στοιχεία του κάποια ανάγλυφα θωράκια με γεωμετρικούς σχηματισμούς (οπωσδήποτε μέλη αρχαιότερου ναού), που έχουν ενσωματωθεί στο πλακόστρωτο δάπεδο. Επίσης, ωραία ανάγλυφη πλάκα είναι ενσωματωμένη στην άνω επιφάνεια του χτιστού κύβου της Αγίας Τράπεζας.

Ο ναός, σύμφωνα με επιγραφή, φέρεται οικοδομημένος το 619 μ.Χ. Όμως, ο Holland διαβεβαιώνει ότι είδε εκεί επιγραφή, βάσει της οποίας ο ναός κτίστηκε επί Μιχαήλ Κομνηνού (1143-1180). Η πρώτη άποψη απηχεί την τοπική παράδοση για την ύπαρξη εκεί παλαιότερου ναού, όταν το χωριό (Τεγκάτες λεγόταν άλλοτε) έγινε έδρα επισκόπου, μετά την καταστροφή τού Αργυροκάστρου από τους Γότθους τον 6ο αι. Ο Φ. Βερσάκης, όπως και ο Π. Βοκοτόπουλος ανάγουν την ανέγερση του ναού στη μακεδονική περίοδο.

3.5.3. Από την Ι.Μ. Αγίου Νικολάου **Μεσοποτάμου** έχουν σήμερα απομείνει ένα μικρό τμήμα του υψηλού περιτειχίσματός της και το καθολικό, ένας ναός με ιδιόρρυθμη μορφή, κτίσμα που ανάγεται στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. Ο γήλοφος, πάνω στον οποίο ιδρύθηκε η μονή, είχε οπωσδήποτε αρχαίο ιερό, πολυπληθή αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου βρίσκονται όχι μόνο εντοιχισμένα στα πλευρικά τοιχώματα του ναού αλλά και διασκορπισμένα παντού στο έδαφος.

Το καθολικό στην κάτοψη έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλογράμμου, με προεξέχουσα προς ανατολάς την πολυγωνική κόγχη του Ιερού. Εσωτερικά ο ναός διαιρείται (με δύο τοίχους, που φέρουν, στην κατεύθυνση Βορρά-Νότου, από πέντε τοξωτά ανοίγματα) σε τρία εγκάρσια κλίτη, εκ των οποίων το μεσαίο είναι διπλάσιο σε εύρος από το ανατολικό και το δυτικό. Το εντυπωσιακό στοιχείο, εκτός από την κατεύθυνση των κλιτών και το σχήμα, που κατά τον Φ. Βερσάκη δεν ακολουθεί κάποιο γνωστό τύπο ναοδομίας, είναι η ύπαρξη, πάνω από το μεσαίο κλίτος, τεσσάρων ημισφαιρικών τρούλων που στηρίζονται σε ένα κεντρικό πεσσό και, επίσης, η ύπαρξη πάνω από κάθε ακραίο κλίτος έξι σφαιρικών τμημάτων (τυφλών θόλων / τρουλίσκων).

Εξωτερικά ο ναός, παρότι παρουσιάζει όψη υπερβολικής κόπωσης εξαιτίας των αιώνων και της εγκατάλειψης, παραπέμπει ασφαλώς τον επισκέπτη στην περικαλλέστατη αρχικά εμφάνισή του. Οπτές πλίνθοι παρεμβάλλονται ανάμεσα σε ορθογωνισμένες πέτρες, τα σημεία συναρμολόγησης των οποίων, όμως, δε δημιουργούν εικόνα ισοδομικής τοιχοποιίας. Αντί αυτού, έχουμε διακοσμητικά συμπλέγ-

46. Μεσοπόταμο Βούρκου. Γενική άποψη καθολικού. Μονή Αγίου Νικολάου από Ν.

ματα σε οριζόντια και κάθετη έννοια, τοξοειδή υπέρθυρα από τούβλα, οδοντωτές κεραμικές επιστέψεις, κομψότατες συνθέσεις τρίλοβων παραθύρων και άλλα γωνιώδη σύνολα σε σχήμα Z ή μαιάνδρου, σαγματοειδή αετώματα, μικρά τοξωτά παράθυρα στους τρούλους και μία στέγη, τα κεραμίδια της οποίας είναι τοποθετημένα ακτινοειδώς. Άλλοτε, η είσοδος στο ναό γινόταν από τρεις μεγάλες τοξωτές πύλες, μία σε κάθε

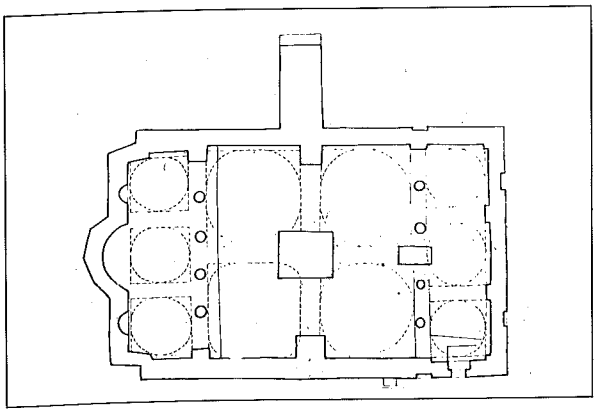

47. Κάτοψη καθολικού Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου.

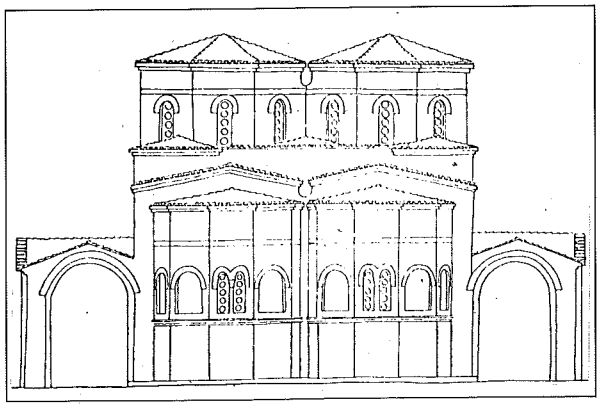

48. Εγκάρσια τομή καθολικού Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμου.

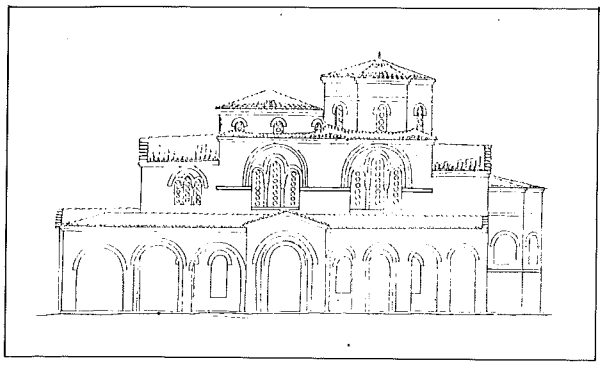

49. Τομή κατά μήκος καθολικού Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμιου.

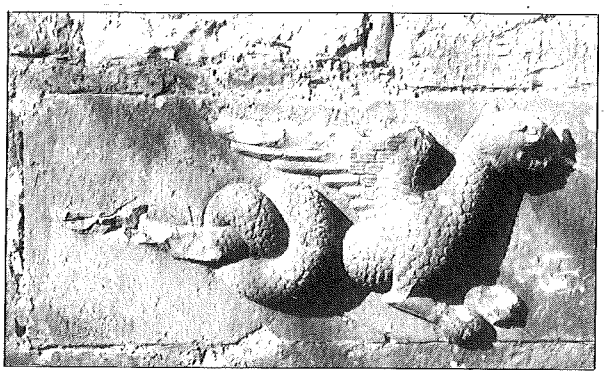

50. Μονή Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμιου. Ανάγλυφος πτερωτός δράκοντας εντοιχισμένος έξω στην αψίδα του Ιερού.

πλευρά: βόρεια, δυτικά και νότια του ναού. Σήμερα όμως, όλες έχουν φραχθεί και έχει ανοιχτεί μία μικρή πόρτα στη βόρεια πλευρά, όπου σώζονται ίχνη νεότερου περιστώου. Τέλος, στη νότια πλευρά έχει υψωθεί μεγάλη, βαριά και ακαλαίσθητη αντηρίδα, για να στηρίξει το ναό.

Η ανατολική πλευρά του ναού παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον για τα εντοιχισμένα ανάγλυφα αρχαίας προέλευσης, που φέρουν μυθολογικές παραστάσεις θαλάσσιου, φτερωτού και δίποδου όφεως, λέοντος με ουρά φιδιού και φτερά, καθώς και άλλες μυθικές παραστάσεις.

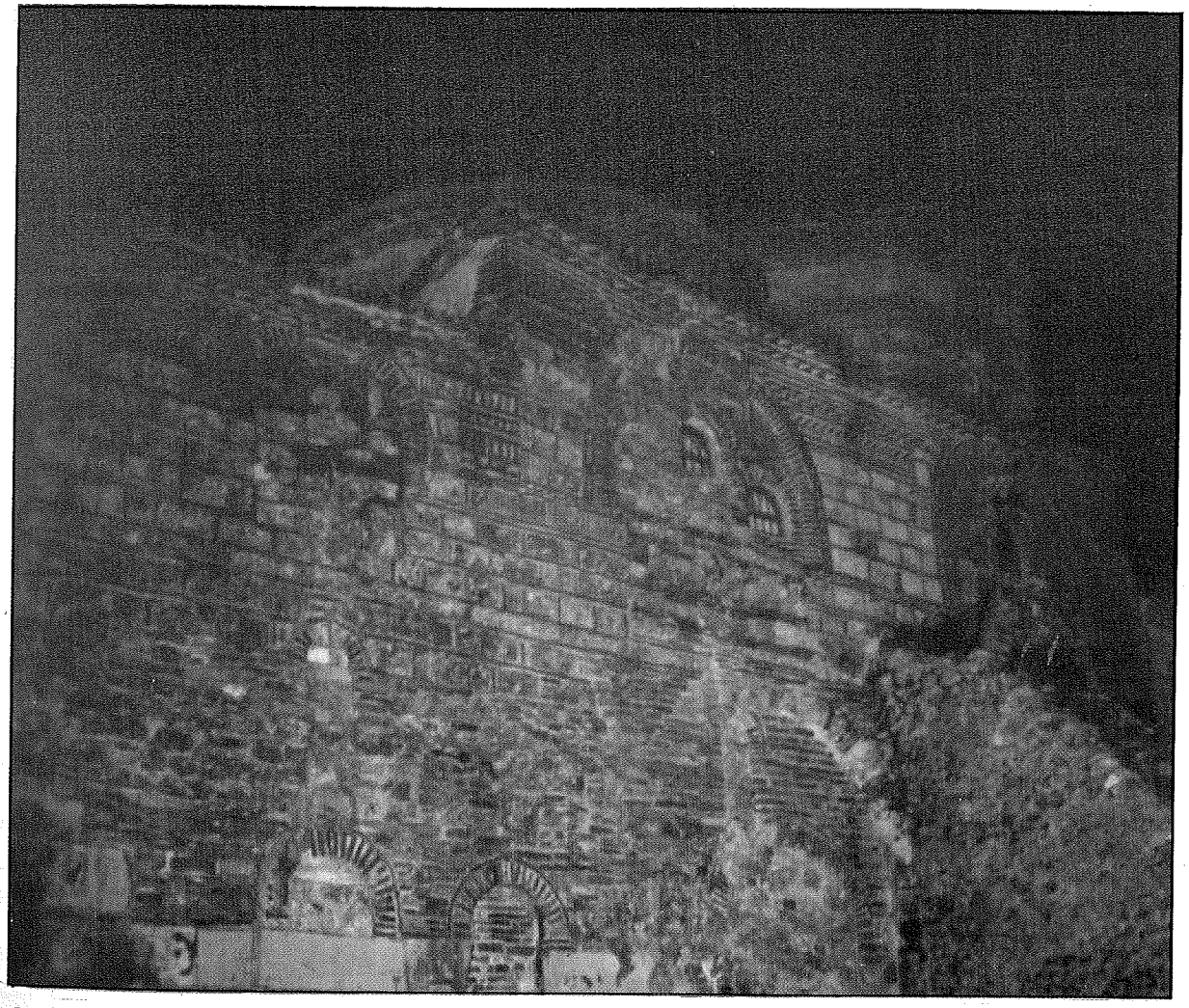

51. Μονή Αγίου Νικολάου Μεσοποτάμιου. Εξωτερική άποψη από Ν. Διακρίνεται η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία με τα ποικίλματά της.

52. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αγίας Τριάδας (13ος αι.).

3.5.4. Στο Κάστρο του **Μπερατίου** υπάρχουν δύο υστεροβυζαντινοί ναοί, της Αγίας Τριάδος και των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ.

• Η Αγία Τριάδα είναι κτίσμα του 13ου αι. και βρίσκεται στο ύψος μεγάλου βράχου. Στην κάτοψη είναι ρυθμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Ο ναός είναι εξωτερικά ανακαινισμένος και συντηρημένος, αλλά εσωτερικά εξακολουθεί να βρίσκεται σε θλιβερή κατάσταση: λάσπες, μαδέρια, ακαθαρσίες, άχρηστα υλικά και, φυσικά, δεν υπάρχει τίποτε ιερό, που να θυμίζει τη χρήση του χώρου, εκτός από κάποια σπαράγματα τοιχογραφιών του μεγάλου αγιογράφου της σχολής Μπερατίου, του Ονούφριου (16ος αι.). Για την κατάσταση αυτή δεν ευθύνεται μόνο το κομμουνιστικό καθεστώς, επειδή ο ναός είχε χρησιμοποιηθεί κατά την Τουρκοκρατία ως πυριτιδαποθήκη.

Το εξωτερικό του ναού, ωστόσο, με τις προσπάθειες του Α. Μέξη έχει αποκατασταθεί σε βαθμό, που δικαίως συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο αξιοθέατα μνημεία της Αλβανίας. Η τοιχοποιία του, με εναλλασσόμενες σειρές τούβλου και πέτρας, διανθίζεται από τον πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο των θυρωμάτων και των παραθύρων, τα δίλοβα ή τρίλοβα εκ των οποίων κοσμούνται με κομψούς κιονίσκους και θαυμάσιας εκτέλεσης πλαίσια από τούβλα. Η στέγη, αμφικλινής ή μονόριχτη αναλόγως προς τα μέρη του ναού που σκεπάζει, είναι κεραμοσκεπής με αλληλεπαλλήλως ανυψούμενα τμήματα, κορυφαίο των οποίων είναι η κυκλική, πυραμιδοειδής στέγη του οκταγωνικού τρούλου.

Εσωτερικά, ο τρούλος στηρίζεται σε δύο πεσσούς ανατολικά και σε δύο ανισομεγέθεις κίονες (σε δεύτερη χρήση) δυτικά. Ο ευρύς και μεταγενέστερος πρόναος διακρίνεται σε τρία μέρη: τα βόρεια και νότια τμήματα, που φέρουν σαμαρωτή / ημικυλινδρική οροφή, και το κεντρικό τμήμα που καλύπτεται με τυφλό, ημισφαιρικό θόλο.

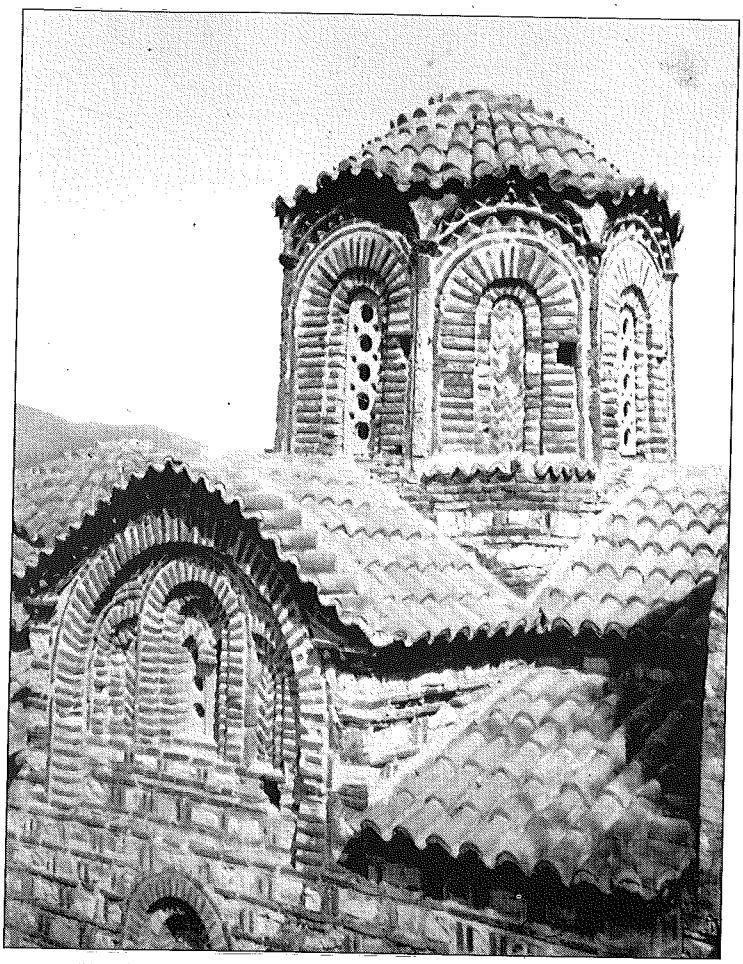

53. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αγίας Τριάδας. Άποψη πολυεπίπεδης στέγης και τρίλοβου παραθύρου στο Ν. αέτωμα

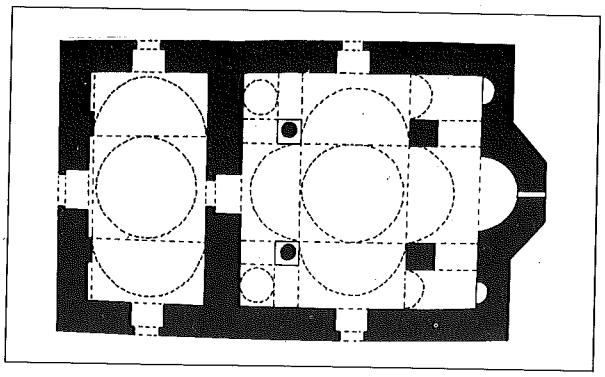

54. Κάτοψη ναού Αγίας Τριάδας.

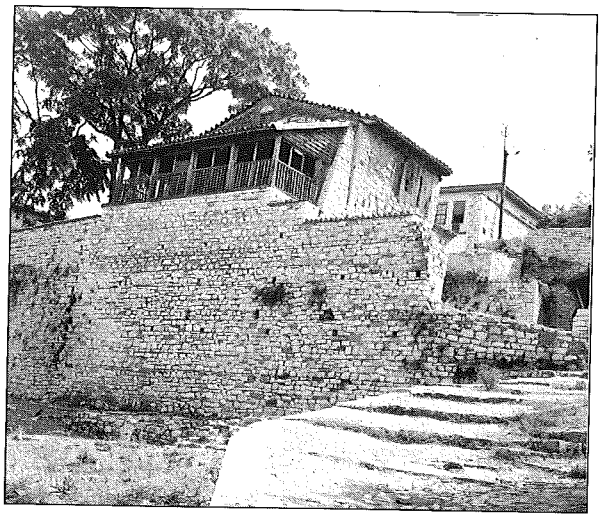

55. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Παναγίας Βλαχερνών από Δ. κάτω από το πέτρινο ανάχωμα.

• Ο ναός των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ βρίσκεται έξω από το Κάστρο, στην ανατολική πλευρά του απόκρημνου βράχου. Είναι κτίσμα του 14ου αι. επομένως μεταγενέστερο της Αγίας Τριάδας. Και ο ναός αυτός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, ελαφρός και κομψός στις αναλογίες του, παρότι είναι οικοδομημένος σ' ένα κομμάτι του βράχου άβολο και απότομο. Ξεχωρίζει από μακριά με το λυγερό τρούλο του και το κιτρινοκόκκινο χρώμα της τοιχοποιίας και της στέγης του, σε μια ωραία χρωματική ποικιλία πάνω στο σκούρο σταχτί του βράχου και μέσα στο πράσινο των δέντρων. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η οργάνωση του τρούλου που έχει πέντε πλευρές (πενταγωνικός), αλλά απ' αυτές μόνον οι τρεις έχουν παράθυρα, και τούτο επειδή οι άλλες δύο «βλέπουν» πάνω στο σκουρόχρωμο βράχο. Στην κορυφή κάθε γωνίας υπάρχουν κιονίσκοι από τούβλο, που συνεχίζουν καμπυλωτά προς τα πάνω σχηματίζοντας έτσι οδοντωτή ταινία, η οποία περιγράφει όλη την άνω πλευρά και έρχεται να λυγίσει, για να στηριχτεί στον κιονίσκο της επόμενης γωνίας.

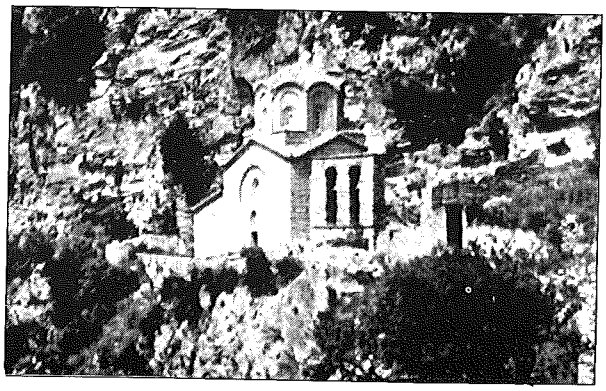

56. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Αρχαγγέλων. Γενική άποψη από Ν.

3.5.5. Έξω από την Πρεμετή υπάρχει το χωριό της Κοσσίνας, όπου και ο γραφικός βυζαντινός ναός της Θεοτόκου, κατάλοιπο πιθανώς ενός μοναστηριού (που δεν σώζει άλλες εγκαταστάσεις του, ε-

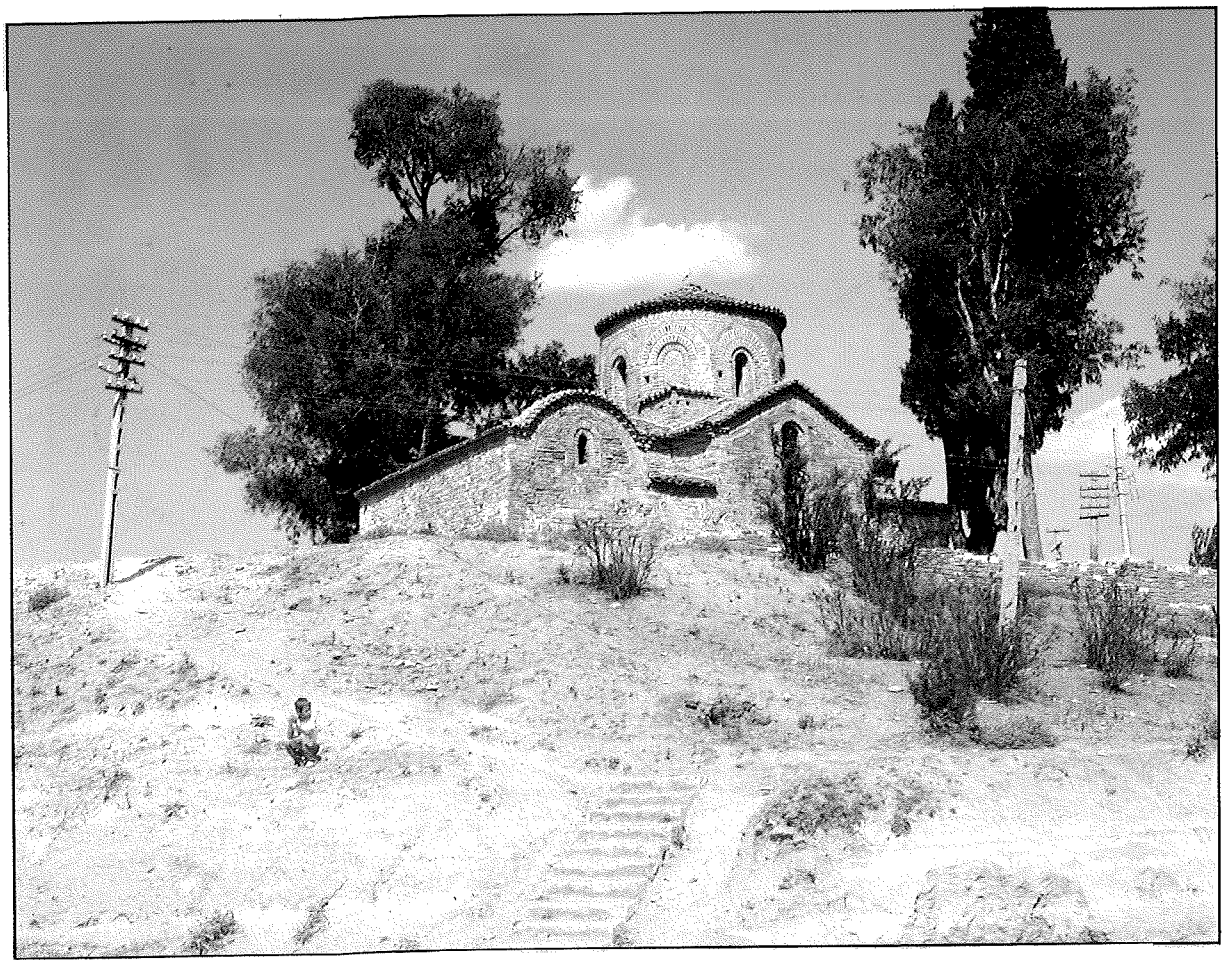

57. Κοσσίνα Πρεμετής. Ναός Παναγίας. Γενική άποψη χώρου από ΝΔ.

κτός από κάποια νεότερα κτίσματα στη βορεινή πλευρά του). Η εξωτερική εμφάνιση του ναού, έτσι όπως χτίστηκε πάνω σ' έναν ομαλό λοφίσκο με λιγοστά γέρικα κυπαρίσσια, είναι αρμονική και χαριτωμένη, ρυθμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και εκτεταμένο νάρθηκα— έργο του 14ου ή, κατ' άλλους, του 12ου αι.

Ο νάρθηκας αναπτύσσεται εγκαρσίως, κατά το πλάτος του ναού, φέρει στο δυτικό τοίχο τοξωτή θύρα με πέτρινες παραστάδες και, αριστερότερα, αψιδωτή κόγχη με διπλό, τοξωτό επάνω περίγραμμα τούβλων. Η τοιχοποιία φαίνεται στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τοίχου αργολιθοδομική (από μεταγενέστερη επισκευή;), αλλά φαίνονται και επιφάνειες με πλινθοπερίκλειστη τεχνική. Η στέγη είναι ημικυλινδρική στο νάρθηκα (βαίνουσα από βορρά προς νότο) και σχηματίζει, βόρεια και νότια, όχι αετώματα αλλά ημικύκλια, με διακόσμηση από οδοντωτά τούβλα κάτω από τα γείσα, και, πιο κάτω, τέσσερις σειρές τούβλα τοποθετημένα στο μήκος τους. Υπάρχει, ακόμα, στο δυτικό τοίχο ένα μονόλοβο παράθυρο, περιγραφόμενο από σειρά οριζοντίως χτισμένων τούβλων, που επάνω τοποθετούνται ακτινωτά και κατακόρυφα.

Η είσοδος στον κυρίως ναό γίνεται σήμερα από μικρή νότια θύρα, που περιγράφεται από ψευδοπαραστάδες τούβλων, τα οποία επάνω τοποθετούνται ακτινοειδώς, ώστε να δημιουργείται τοξοειδές υπέρθυρο. Πιο πάνω από αυτό ανοίγεται ευρεία τοξωτή κόγχη με διπλή σειρά τούβλων και, ακόμα παραπάνω, ένα μονόλοβο παράθυρο. Σε ύψος άνω των δύο μέτρων, δηλαδή στο υψηλότερο σημείο του θυρώματος, τρέχουν δύο ταινίες πλαγίως χτισμένων τούβλων σ' όλο το μήκος του ναού. Στα αετώματα, που σχηματίζονται στις καταλήξεις των κεραιών του σταυρού, σχηματίζονται μεγάλα γείσα, κάτω από τα οποία τρέχουν επίσης δύο άλλες σειρές τού-

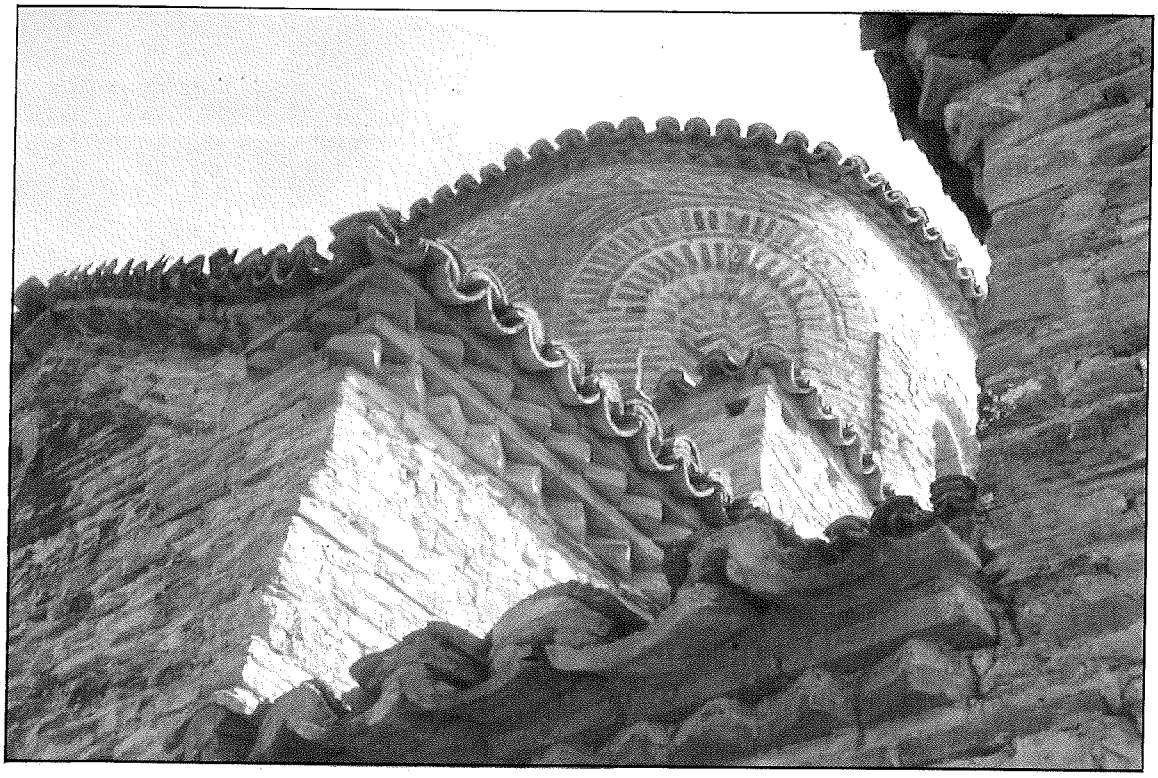

58. Κοσσίνα Πρεμετής. Εξωτερική άποψη του ναού της Παναγίας από ΝΔ. Διακρίνεται η θαυμαστή διακόσμηση του τρούλου.

βλων, τοποθετημένων μία πριονωτά και μία κατά το μήκος. Φυσικά, η τοιχοποιία φαίνεται να έχει αρχικά κατασκευαστεί κατά την πλινθοπερίκλειστη τεχνική.

Ο τρούλος είναι κυκλικός και φέρει εναλλάξ τέσσερα παράθυρα και ισάριθμα τυφλά αψιδώματα. Κάθε παράθυρο ή αψίδωμα περιγράφεται από τριπλή σειρά επαλλήλως (ώστε να δημιουργούν τρεις εξοχές) τοποθετημένων τούβλων που σχηματίζουν επάνω κομψά τόξα. Τα τόξα αυτά, σε συνδυασμό με μια ταινία κατά το μήκος τοποθετημένων τούβλων , (που περιτρέχει τον κύλινδρο του τυμπάνου), σχηματίζουν κυρτά τρίγωνα, τα οποία «γεμίζονται» με σειρές τούβλων σε σχήμα 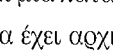 , οι οξείες γωνίες των οποίων βλέπουν και φαίνεται σα να καταλήγουν σε κιονίσκους από τούβλο. Πάνω από τον διάκοσμο αυτό μια άλλη διακόσμηση περιτρέχει τον κύλινδρο με τούβλα σε σχήμα ψαροκόκκαλου <<<< και πάνω απ' αυτό, λίγο πριν το γείσο της κεραμοσκέπαστης στέγης, δύο οδοντωτές σειρές τούβλων. Όλα αυτά, βεβαίως, θυμίζουν κάπως τον περίκομψο διάκοσμο του τρούλου του Λαμπόβου.

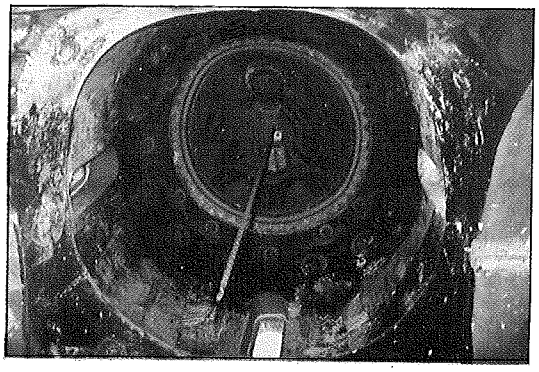

59. Κοσσίνα Πρεμετής. Εσωτερική άποψη του τρούλου.

Εσωτερικά ο ναός είναι βάρβαρα κατεστραμμένος: το τέμπλο έχει λεηλατηθεί, το δάπεδο έχει σκαφτεί σε βάθος 1 1/2 μέτρου (για ανεύρεση χρυσού, προφανώς), το ιερό είναι γεμάτο περιττώματα ανθρώπων γύρω από την πέτρινη Αγία Τράπεζα!... Υπάρχουν μόνο σπασμένα ξύλα από στασίδια και ένας κομματιασμένος άμβωνας. Τέσσερις κίονες σχηματίζουν τόξα, που δημιουργούν τετράγωνη βάση, στην οποία πατά και στηρίζεται ο τρούλος — στο τύμπανο του οποίου, όπως και στο κορυφαίο του σημείο, σώζονται τοιχογραφίες μεταγενέστερες του ναού (υποθέτουμε των αρχών του 19ου αι.). Την ίδια εικόνα θλιβερής βεβήλωσης και βανδαλισμών δείχνει και ο νάρθηκας.

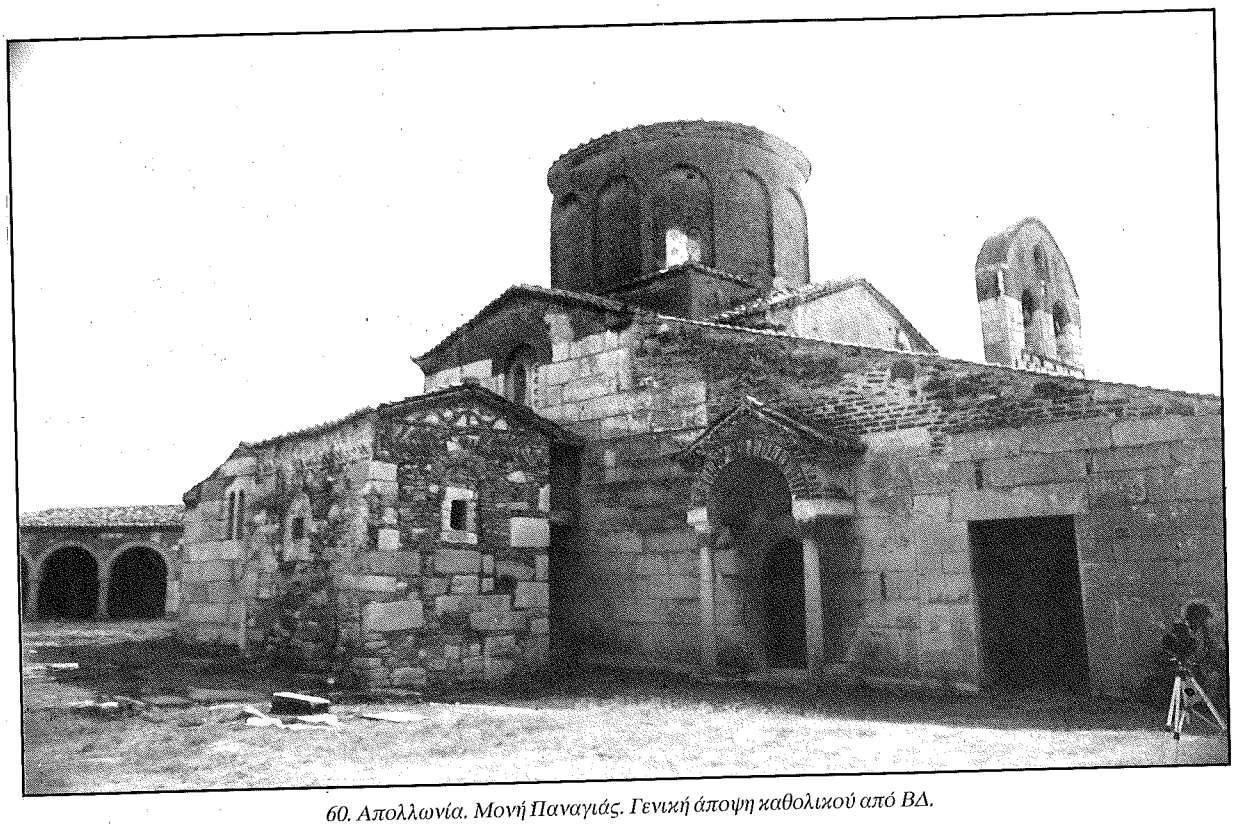

60. Απολλωνία. Μονή Παναγιάς. Γενική άποψη καθολικού από ΒΔ.

3.5.6. Το μοναστήρι της **Απολλωνίας** (Πόγιανης, όπως το λένε οι ντόπιοι) έχει ανεγερθεί ακριβώς δίπλα από τα ερείπια της αρχαιοελληνικής αποικίας —κι όλο αυτό το συγκρότημα βρίσκεται πάνω σ' ένα πλατύ, ήπιο λόφο, που περιβάλλεται από την πράσινη πεδιάδα. Από κάτω, μακριά, ακούγεται τις ήρεμες νύχτες ο παφλασμός των κυμάτων. Εδώ πάνω, ανάμεσα στις αραιές συστάδες των πανύψηλων δένδρων ξεπροβάλλει ο ψηλός μανδρότοιχος του μοναστηριού και στη μέση ανασηκώνεται ο τρούλος του καθολικού.

Φτάνοντας ο επισκέπτης έξω από την κεντρική πύλη του μοναστηριού διακρίνει στο τείχος τα ίχνη της ιστορικής διαδρομής του χώρου: αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιοελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά και τούρκικα· σκαλιστά κομμάτια μαρμάρων, εντοιχισμένα ανάγλυφα, άτεχνες φιγούρες φυλλόμορφες ή ζωόμορφες, πέτρινα οικόσημα δυτικής έμπνευσης και πάρα πολλά θραύσματα αρχαίων κιόνων. Εισερχόμενος στο χώρο της μονής μέσα από μία ευρεία καμάρα αντικρύζει ένα συγκρότημα κτηρίων ανακαινισμένων με σεβασμό στο αρχαίο οικοδομικό πρόγραμμα της μονής — μόνο η χρήση των κελιών έχει αλλάξει, ιδιαίτερα των ισόγειων, που έχουν με-

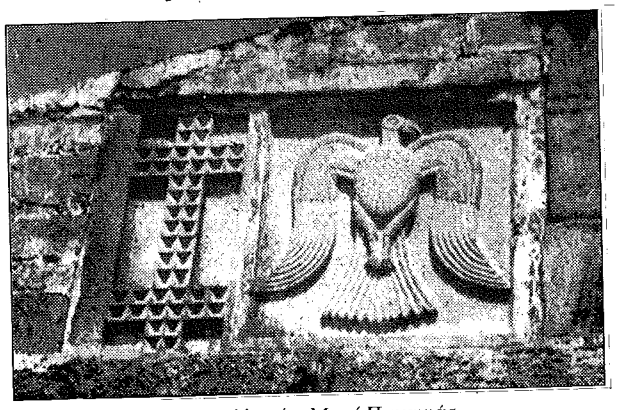

61. Απολλωνία. Μονή Παναγιάς.
Εντοιχισμένη ανάγλυφη παράσταση αετού στο καθολικό.

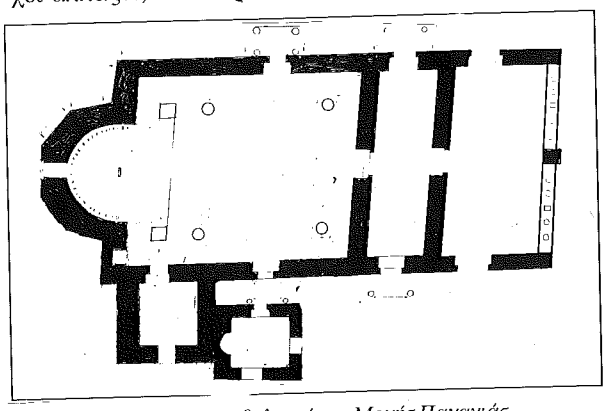

62. Κάτοψη καθολικού της Μονής Παναγιάς στην Απολλωνία.

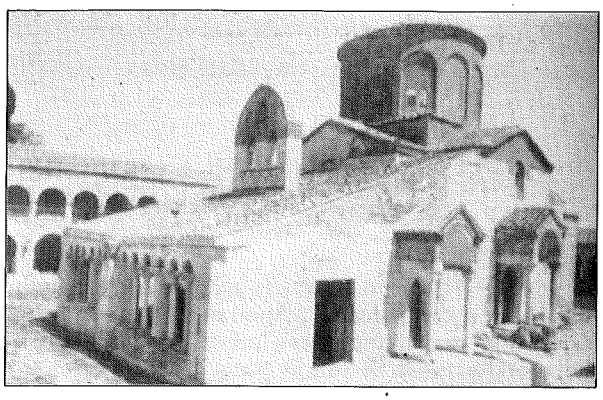

63. Απολλωνία. Μονή Παναγιάς. Το καθολικό από ΝΔ.

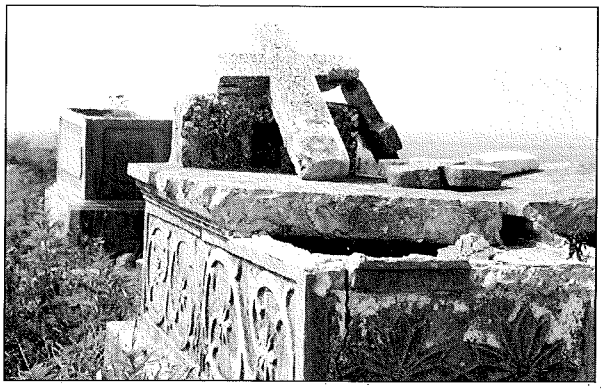

64. Απολλωνία. Παλαιοχριστιανική σαρκοφάγος έξω από τη Μονή.

ταβληθεί σε στοές με κιονοστοιχίες, οι οποίες λειτουργούν ως εκθετήρια αρχαιοελληνικών και ρωμαϊκών αγαλμάτων.

Στο κέντρο του περιβόλου υπάρχει το καθολικό, ένας ναός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ρυθμού, έργο του 13ου αι. πιθανότατα, τιμώμενος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, που ανεγέρθηκε επί των βάθρων αρχαίου ναού, όταν οι ντόπιοι ασπάστηκαν το Χριστιανισμό. Δυτικά του ναού υπάρχει εξωνάρθηκας, στο δυτικό μέτωπο του οποίου εμφανίζεται ωραία τοξοστοιχία, η οποία στηρίζεται σε οκτώ κίονες και τρεις πεσσούς, που εναλλάσσονται μετά από κάθε διάδα κιόνων. Μέσα στον εξωνάρθηκα υπάρχει επίσης στρογγυλό φρέαρ. Η στέγη εδώ είναι μονόριχτη προς δυσμάς, σκεπασμένη με κεραμίδια και στο κορυφαίο ύψος της ανυψώνεται το κωδωνοστάσιο του ναού. Από τον εξωνάρθηκα εισερχόμαστε στο νάρθηκα, που έχει δύο θύρες επίσης (προς Β. και Ν.) και καλύπτεται από ημικυλινδρική οροφή. Έξω από τη βόρεια και νότια θύρα του νάρθηκα υπάρχουν κομψά

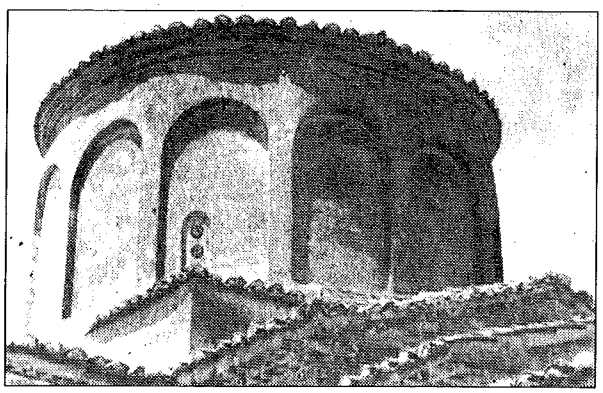

65. Απολλωνία. Μονή Παναγίας. Άποψη καθολικού από Α. Διακρίνονται τα αλλεπάλληλα επίπεδα στέγης και ο τρούλος.

προστώα (με δύο κιονίσκους το καθένα) που έχουν τοξωτό μέτωπο από τούβλα και αμφικλινές, αετωματικό στέγαστρο από κεραμίδια.

Η τοιχοποιία του κυρίως ναού είναι κατά βάση από μεγάλες, ορθογώνιες πέτρες σε δεύτερη χρήση. Η πέτρα φτάνει ως τα αετώματα των κεραιών του σταυρού, τα οποία είναι χτισμένα με τούβλο. Γενικά, η τεχνική του χτισίματος είναι ισοδομική. Η στέγη του βασικού πυρήνα του ναού (εκτός δηλαδή των δυτικών προσκτισμάτων του) είναι κεραμοσκεπής, δίριχτη σε κάθε κεραία και κυρτή στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου της βάσης, όπου στηρίζεται ο τρούλος. Ελαφρά κυρτές είναι επίσης οι ξεχωριστές κεραμοσκέπαστες στέγες του τρούλου, των ανατολικών γωνιαίων διαμερισμάτων και της αψίδας του Ιερού. Στο νότιο τοίχο υπάρχει άλλο ένα γραφικό προστώο, εκεί όπου ανοίγεται θύρα, κάτω από το δίλοβο παράθυρο του νότιου αετώματος της στέγης· και αυτό το προστώο είναι κατασκευασμένο όπως το άλλο του νάρθηκα, δηλαδή με δύο κίονες και δίριχτο στέγαστρο από κεραμίδια. Στον ανατολικό τοίχο προβάλλει η αψίδα, που γωνιούται σε πέντε πλευρές, στην κεντρική εκ των οποίων ανοίγεται μεγάλο, δίλοβο παράθυρο. Τέλος, ο βόρειος τοίχος έχει ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά του νότιου, με δύο επίσης κομψά προστώα, το ανατολικό των οποίων, όμως, συνδέει τον κυρίως ναό με μικρό παρεκκλήσι, που έχει χτιστεί παραπλεύρως με τα ίδια οικοδομικά υλικά τοιχοποιίας και στέγασης· επίσης, ανατολικά αυτού του παρεκκλησίου υπάρχει τετράγωνο πρόσκτισμα σε εσοχή, που επικοινωνεί με το Ιερό του κυρίως ναού.

Εσωτερικά, ο κυρίως ναός φέρει τέσσερις κίονες, που με τα τόξα τους σχηματίζουν τετράγωνη βάση, επί της οποίας προείπαμε ότι εδράζεται ο τρούλος, ένας τρούλος υψηλός, με κυλινδρικό τύμπανο, που εξωτερικά κοσμείται από πλατιά, τυφλά αψιδώματα χτισμένα με έντονα κόκκινο τούβλο. Ανατολικά, προς το Ιερό, υψώνονται δύο πεσσοί, στους οποίους στηρίζεται η καμάρα και το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού. Όλος ο ναός είναι στρωμένος με μεγάλες, ορθογώνιες πλάκες, οι τοίχοι είναι σοβατισμένοι πρόσφατα και δεν καλύπτονται από τοιχογραφίες.

• Δυτικά του ναού έχει χτιστεί η Τράπεζα της μονής. Πρόκειται για ένα τρίκογχο κτίσμα του 13ου αι. με έντονο τον κατά μήκος άξονα στην κατεύθυνση Βορρά - Νότου. Μία σειρά παραθύρων σε διαφορετικά ύψη εξασφαλίζει καλό φωτισμό. Η στέγη είναι ξύλινη, αταβάνωτη εσωτερικά και σκεπασμένη από πάνω με κεραμίδια.

Όπου εσωτερικά έχει διατηρηθεί ο σοβάς, σώζονται τοιχογραφίες που ακολουθούν την παλαιολόγεια μακεδονική τεχνοτροπία, έργο κάποιου επαρχιακού συνεργείου. Λίγες από τις συνθέσεις αυτές είναι εύκολα αναγνωρίσιμες.

Ιδιαίτερα διακοσμημένη είναι η ανατολική εξωτερική πλευρά της Τράπεζας και μάλιστα η κόγχη, που είναι τρίπλευρη, φέρει στη μεσαία πλευρά παράθυρο δίλοβο με τοξωτή επίστεψη και ημικιονίσκους στις ακμές των γωνιών, στις δε πλαϊνές πλευρές τυφλά αψιδώματα με δύο επάλληλες εσοχές.

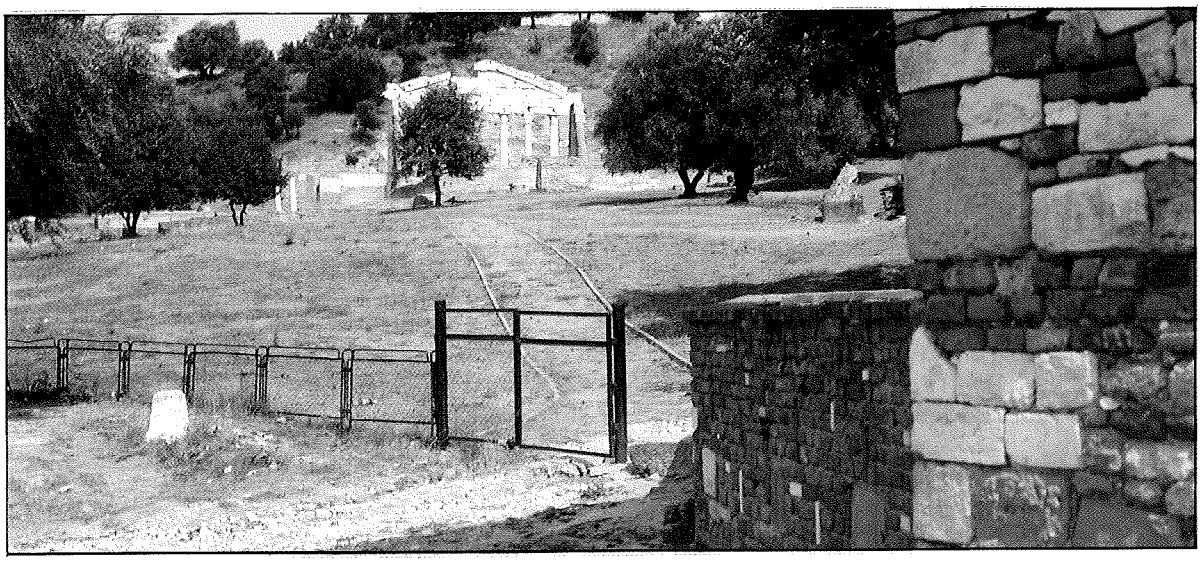

66. Απολλωνία. Μονή Παναγίας. Από το βόρειο μέρος διακρίνονται ελληνικές αρχαιότητες.

67. Απολλωνία. Μονή Παναγίας. Άποψη κελιών από Ανατολικά.

4. Οι Μεταβυζαντινοι Ναοι Και Τα Καθολικα

4.1. Εκκλησίες και μονές θα συνεχίσουν να ιδρύονται και μετά την κατάκτηση της χώρας από τους Οθωμανούς σε πείσμα των εξισλαμιστικών αποπειρών του σκληρού κατακτητή. Φυσικά, η λαμπρότητα και η χάρη της διακόσμησης των υστεροβυζαντινών ναών θα υποχωρήσει ή θα εξαφανισθεί, ιδίως στις ενοριακές εκκλησίες. Όμως, μέσα στα εξακόσια τόσα χρόνια της Τουρκοκρατίας ουδέποτε έπαυσε να διαιωνίζεται η αρχιτεκτονική παρακαταθήκη του Βυζαντίου, έστω και με έργα ήσσονος πνοής, γεγονός ευεξήγητο, εάν λάβουμε υπόψη τις οδυνηρές ιστορικές εμπειρίες του τόπου.

4.2. Η πορεία, λοιπόν, από την αναμενόμενη κάμψη της αρχιτεκτονικής έμπνευσης (κατά τον 15ο αι.) μέχρι τη διστακτική αρχικά ανάκαμψή της (από το 17ο αι.) δηλώνεται τόσο με το μικρό μέγεθος και το φτωχό διάκοσμο των ναΐσκων που ανεγείρονται στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. (ναΐσκων πενιχρών, μονόχωρων και ταπεινών), όσο και με τις νέες κατασκευαστικές λύσεις των λαϊκών μαστόρων, που κτίζουν με απλή λιθοδομή, χωρίς ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές εμπνεύσεις (αδιακόσμητες επιφάνειες), εκκλησίες μικρής πνοής, επειδή εκείνο που απασχολούσε τότε τους ορθοδόξους ήταν η ύπαρξη ενός λατρευτικού χώρου ελάχιστα ή καθόλου προκλητικού στους κατακτητές και, κυρίως, προσιτού στις οικονομικές δυνατότητες των κατατρεγμένων πιστών. Υπό τις συνθήκες αυτές τα φτηνά υλικά, ο πενιχρός διάκοσμος, οι συνεπτυγμένες αναλογίες, η περιορισμένη χωρητικότητα και το μικρό μέγεθος ευλόγως χαρακτηρίζουν τις πρώτες εκείνες κατασκευές ορθόδοξων εκκλησιών κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας (όπως είναι του Αγίου Δημητρίου του Σάββου στην Πολίτσιανη). Όμως, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι οι σιωπηλοί αυτοί ναΐσκοι, οι απλοί και φτωχικοί, οι λιτοί στον εξωτερικό διάκοσμο αλλά ωραίοι στις αγιογραφίες τους εσωτερικά, έργα πίστης και ανέχειας μαζί, είναι συνδεδεμένοι με την καρτερική πορεία του υπόδουλου Γένους.

4.3. Από τα τέλη του 16ου αι. και σ' όλη τη διάρ-

68. Δρένοβο Λιούτζης. Μονή Μεταμορφώσεως Μίγκουλης. Άποψη από Βορειοανατολικά. Διακρίνεται στο βάθος ο χιονισμένος Λύγκος.

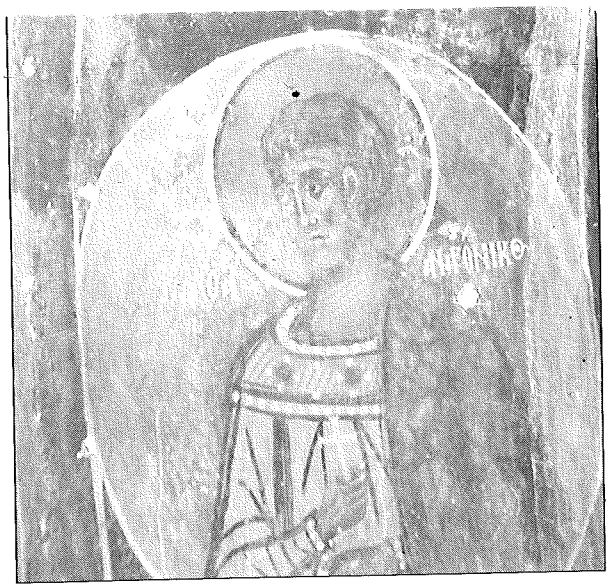

69. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγίου Αθανασίου Μάντζαρη. Εσωτερικό. Τοιχογραφία Αγίου Ανδρόνικου (16ος αι.).

κεια του 17ου αι., οπότε ανεγείρονται καθολικά μοναστηριών σε χώρους όπου προϋπήρχαν βυζαντινές μονές (πολλές φορές ιστορικές μονές διακοσίων, τετρακοσίων ή και περισσότερων χρόνων πριν), αρχίζει μια διστακτική τάση να επαναληφθούν όλες οι ρυθμολογικές επινοήσεις που είχε καθιερώσει η κυρίως βυζαντινή (αλλά και η παλαιοχριστιανική) οικοδομία. Σε μέρη απομακρυσμένα ή και δυσπρόσιτα, μακριά από το φόβο βεβήλωσης ή μετατροπής των ναών σε τζαμιά, χτίζονται με μόχθο αλλά και μεράκι καθολικά μικρών διαστάσεων βέβαια, αλλά με

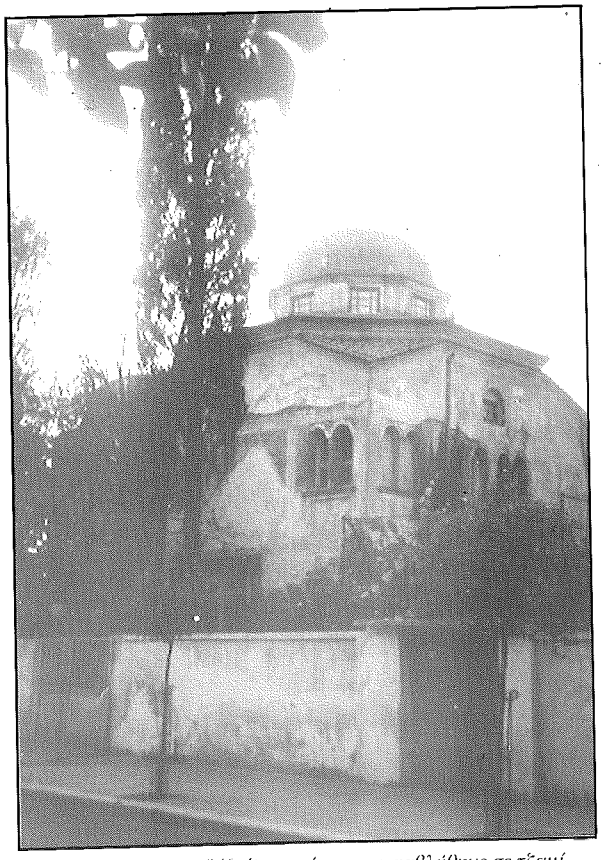

70. Τίραννα. Ορθόδοξος ναός που μεταβλήθηκε σε τζαμί, επειδή είχε επιβλητικές διαστάσεις και όγκο.

εμφανή την προσπάθεια να παρουσιάσουν υψηλότερο αισθητικό αποτέλεσμα συγκριτικά με τους ναούς του 15ου και 16ου αι. Με ένα τυπικό αυστηρά δογματικό, με ένα εξωτερικό διάκοσμο που εμμείτο επιτυχώς (αν και με φτωχικότερα υλικά) τα κομψά βυζαντινά πρότυπα, με μία αγιογράφηση υστεροβυζαντινής πνοής, ακλόνητα προσανατολισμένης στα εμπνευσμένα έργα της παλαιολόγειας κρητικής τάσης, εμφανίζονται τώρα τα καθολικά των μοναστηριών του Γεωργουτσατίου, της Πολίτσιανης, της Δούβιανης, του Ντρυάνου, του Σπηλαίου κ.ά., που είναι φάροι λατρευτικοί και καταφύγια εθνικά των ραγιάδων με ανυπολόγιστη ψυχολογική προσφορά. Είναι οι χώροι της ζωντανής λατρείας, όπου η κατηγορία του ωραίου υπηρετείται με το σεμνό, το ιερό και το εξαγιασμένο μιας τέχνης ανυποχώρητα ελληνοβυζαντινής.

Από ρυθμολογικής πλευράς τα καθολικά είναι κυρίως σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με τρούλο, αλλά και τρίκογχοι αγιορειτικού τύπου (με «χορούς») ή σταυρεπίστεγοι. Υπάρχουν ακόμα και καθολικά τύπου βασιλικής, με ή χωρίς χορούς, άλλα ξυλόστεγα κι άλλα με ημικυλινδρική καμάρα, όπως της Ι.Μ. Προφήτη Ηλία στο Γεωργουτσάτι ή της Υπαπαντής στις Δρυμάδες (έργα του 16ου αι.) ή του Γενεσίου της Θεοτόκου στην Αρδενίτσα (έργο του

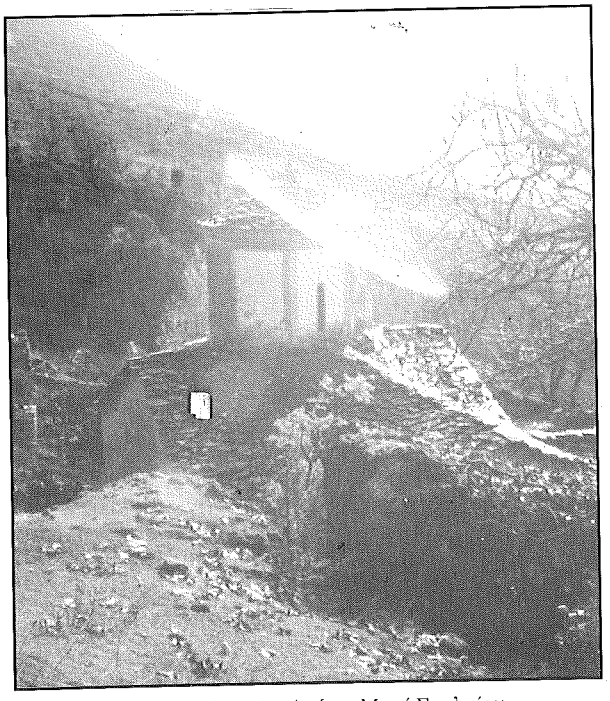

71. Τρανοσίστα Λιούντζης. Μονή Σπηλαίου, εξωτερική άποψη από Δ.

18ου αι. γιαυτό και πολύ μεγαλύτερης κλίμακας). Επίσης, μερικά καθολικά έχουν δεχθεί επιδράσεις της ισλαμικής θολοδομίας (όπως ο Τεκές της Βραχογοραντζής που θρυλείται ως Ι.Μ. του Αγ. Γεωργίου από τους ντόπιους) και άλλα φέρουν σαφέστατες διακοσμητικές επιδράσεις δυτικογοτθικής απήχησης (όπως της Ι.Μ. Ραβενίων στη Γοραντζή). Τέλος, συνήθη στα καθολικά των μοναστηριών είναι τα πέτρινα προσκτίσματα, που λειτουργούν ως προεκτεταμένοι νάρθηκες ή εξωνάρθηκες, κωδωνοστάσια, χαγιάτια κ.λπ. (όπως στην Κοκαμιά, στη Βάνιστα, στη Μίγκουλη, στη Στεγόπολη και αλλού). [Πάντως, για γενικότερη περιγραφή των μοναστηριών της εποχής αυτής, βλέπε και στη σχετική 5η ενότητα, στις §§ 5.1. και 5.2.].

4.4. Και φθάνει ο 18ος αι., οπότε οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην περιοχή αλλάζουν. Συναντάμε τώρα όλο και περισσότερους ναούς μεγαλύτερων διαστάσεων (όπως το καθολικό του μοναστηριού της Αρδενίτσας, που προείπαμε, και πολλές ενοριακές εκκλησίες στη Μοσχόπολη, στη Χειμάρρα, στο Μπεράτι, στο Αργυρόκαστρο, στη Σωπική κ.α.). Επανεμφανίζεται ο παλαιοχριστιανικός τύπος της βασιλικής και μάλιστα αναβιώνει, ιδιαίτερα με την είσοδο στο 19ο αι., η τάση για πολυτέλεια, μεγαλοπρέπεια και πλούσια διακόσμηση κυρίως στο εσωτερικό των εκκλησιών. Μάλιστα, κατά το 19ο αι. όχι μόνον οι πόλεις αλλά και τα χωριά αποκτούν τέτοιες όμορφες εκκλησίες, που λάμπουν από αφιερώματα των ξενιτεμένων, οι οποίοι σεμνύνονταν να προσφέρουν μεγάλα χρηματικά ποσά για τον καλλωπισμό των νεόδμητων ενοριών τους (Χλωμό, Πολίτσιανη, Νόκοβο, Κορυτσά, Δέλβινο, Δρυμάδες, Πρεμετή, Ερσέκα, Δερβιτσάνη κ.α.).

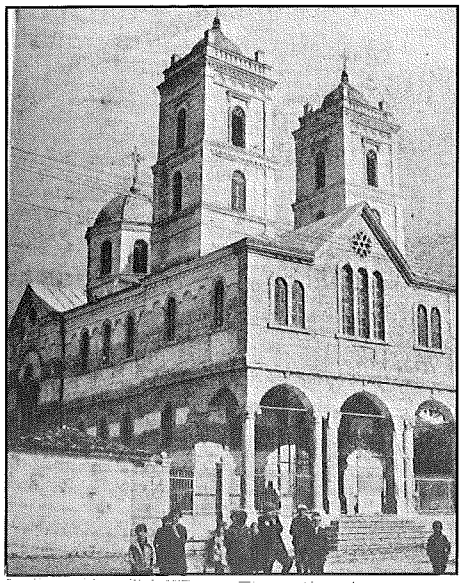

72. Κορυτσά. Μητροπολιτικός ναός Αγίου Γεωργίου.

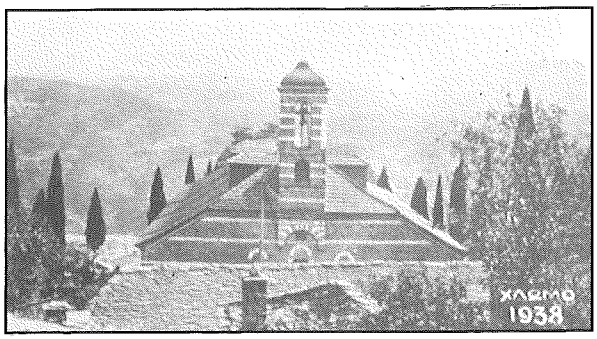

73. Χλωμό Πωγωνίου. Ναός Αγίας Παρασκευής από Δ.

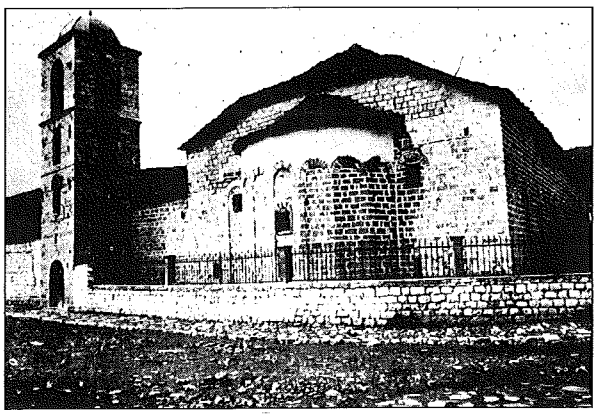

74. Μοσχόπολη. Ναός Αγίου Νικολάου.

4.5. Ρυθμολογικά και κατασκευαστικά οι μεταβυζαντινές εκκλησίες στη σημερινή Αλβανία κατατάσσονται, κατόπιν όλων αυτών, ως εξής:

(α) μονόκλιτα εκκλησίδια (με δίριχτη κεραμοσκέπαστη ή πέτρινη στέγη),

(β) βασιλικές (ξυλόστεγες ή καμαροσκεπείς ή με οροφές θολοσκέπαστες),

(γ) σταυροειδείς τρουλαίοι ναοί (τρίκογχοι, εγγεγραμμένοι, σταυρικοί),

(δ) σταυρεπίστεγοι ναοί (με ημικυλινδρικές οροφές),

(ε) μονόκλιτοι (με τρούλο ή θολοσκέπαστοι) ναοί,

(στ) τρουλαίες βασιλικές (όπου υπό μία αμφικλινή στέγη καλύπτονται τα τρία ψευδο-κλίτη).

● Τα μνημεία αυτά επομένως διασώζουν στοιχεία της αρχιτεκτονικής παράδοσης του Βυζαντίου και κρατούν ζωντανή την ανάμνησή του στη συνείδηση του λαού. Παράλληλα, όμως, υιοθετούν νέες τεχνικές, που στηρίζονται στην εμπειρία των ντό-

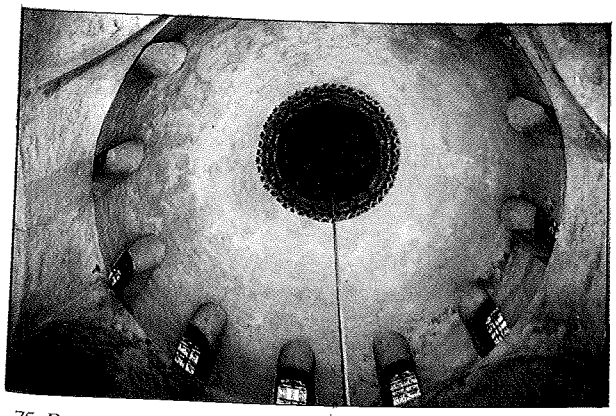

75. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Τεκές (= παλαιά μονή Αγ.Γεωργίου). Εσωτερικό θόλου, κατάφωτου από τα πολλά παράθυρα.

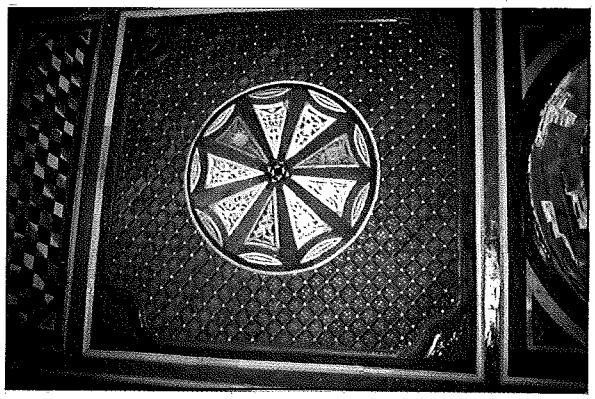

76. Χειμάρρα. Ναός Αγίων Πάντων. Εσωτερικό, τμήμα ξύλινης οροφής διακοσμημένης με ζωηρά χρώματα και γεωμετρικά σχήματα.

πιων ηπειρωτών χτιστάδων ή δανείζονται στοιχεία και λύσεις από τη λαϊκή αρχιτεκτονική της περιοχής. Κατασκευαστικά παρατηρούμε ότι κατά το 16ο και 17ο αι. οι σταυροειδείς ναοί αντιγράφουν στη θολοδομία τις γνωστές βυζαντινές επινοήσεις (για την κατασκευή τρούλων, αψίδων και κογχών), αλλά οι τρούλοι τώρα είναι απλοί και χαμηλοί, με λιτή διακόσμηση, στα γείσα μόνο· κάποτε μάλιστα οι τρούλοι στερούνται τυμπάνου (σαν θόλοι ισλαμικής επίδρασης, όπως ο Τεκές της Βραχογοραντζής), ή είναι τυφλοί, ημισφαιρικοί. Τα παράθυρα περιορίζονται σε μέγεθος και αριθμό· έτσι οι ναοί είναι πιο σκοτεινοί. Οι εξωτερικοί τοίχοι γίνονται με αργούς λίθους (δηλαδή ακατέργαστους και ακανόνιστους), έχουν δε ελάχιστο κεραμοπλαστικό διάκοσμο στα υπέρθυρα και στα τόξα που πλαισιώνουν τα παράθυρα· φυσικά, είναι παχείς και συνήθως σοβατισμένοι. Οι στέγες δεν εμφανίζουν ανισοϋψή, διαδοχικά επίπεδα, αλλά παρουσιάζονται ενιαίες, σταυρικού σχήματος και αμφίριχτες σε κάθε κεραία του σταυρού.

Κατά το 18ο και 19ο αι. τα μεν βυζαντινού ρυθμού ναΰδρια γενικεύουν τη χρήση τυφλών θόλων, χρησιμοποιούν ως κίονες πέτρινες στήλες από επιθέματα μικρών κυλινδρικών τμημάτων (= σφονδήλων) και επιστρέφουν στη χρήση μικρών κλιτών. Οι μεγάλες βασιλικές χρησιμοποιούν τρούλο και τυφλούς θόλους στην οροφή ή διακοσμούνται με ξύλινη οροφή από χρωματιστές σανίδες και ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις. Οι τοίχοι τους εξωτερικά χτίζονται με περισσότερη προσοχή και η πέτρα τους είναι προσεκτικά επιλεγμένη τόσο στο σχήμα, όσο και στο χρώμα· μάλιστα, σε πολλούς τέτοιους ναούς

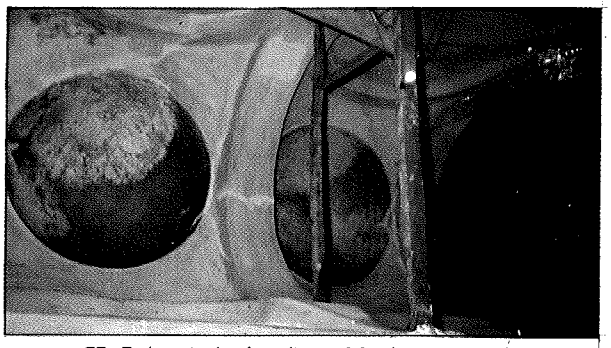

77. Γράψη Δρόπολης. Άγιος Μηνάς, εσωτερικό. Άποψη θόλων οροφής σε δίριχτη εξωτερικά στέγη.

παρατηρούμε ότι οι μακρές πλευρές κοσμούνται με τυφλά αψιδώματα. Εσωτερικά, οι κολόνες είναι ξύλινες ή στρογγυλοποιούνται με ξύλινα στεφανιακρίκους που σοβατίζονται (πρόκειται για τη γνωστή και στον άλλο βορειοελληνικό χώρο τεχνική «μπαγδάτι»), ώστε να φαίνονται εντυπωσιακές σε ύψος και διάμετρο. Τα κλίτη αυτών των βασιλικών είναι ισοϋψή, οι δε κιονοστοιχίες χρησιμοποιούνται κυρίως για την υποστύλωση των δοκών της ξύλινης ο-

78. Επισκοπή. Ναός Αρχαγγέλων. Εσωτερική άποψη από Δ.

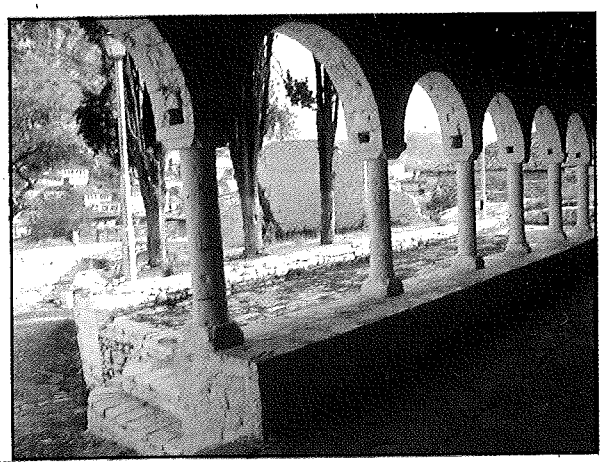

79. Μπεράτι. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα. Το βόρειο χαγιάτι.

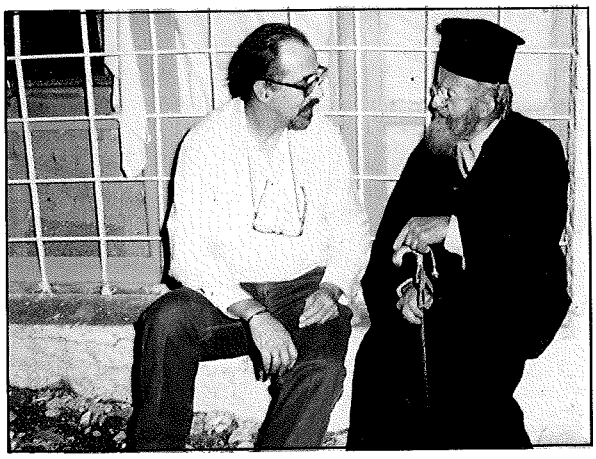

80. Βουλιαράτι Δρόπολης. Στο σημείο που δίδαξεο πατρο-Κοσμάς συζητά ο άλλοτε αποσχηματισμένος παπα-Ζάρος...

ροφής και όχι για την παραλαβή των φορτίων των χτιστών μερών. Ακόμα, παρατηρείται συχνά η τάση, αυτά τα ψευδοκλίτη να κοσμούνται με τυφλούς θολίσκους / ουρανούς υπό την ενιαία αμφικλινή στέγη, που καλύπτει όλο το ναό.

Τέλος, σχεδόν παντού συναντούμε το γραφικό ηπειρωτικό χαγιάτι (ως περίστωο ή ως προστώο) με την κιονοστοιχία και τη σκουρόχρωμη σχιστή πέτρα επάνω· ένα χώρο, όπου συνάζονταν οι συγχωριανοί μετά τη Θεία Λειτουργία και συσκέπτονταν για τα προβλήματα του τόπου τους. Γιαυτό και εσωτερικά, προς τον τοίχο του ναού, κατασκεύαζαν στο χαγιάτι την πέτρινη πεζούλα, όπου ξεκουράζονταν οι γεροντότεροι.

4.6. Κάποια ειδική αναφορά πρέπει να γίνει για μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις ναών, που αποτελούν τυπικά δείγματα της πορείας που ακολούθησε η μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Β. Ήπειρο.

81. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου του Σάββου. Άποψη από Ν.Δ.

4.6.1. Ο ναΐσκος του Αγίου Δημητρίου του Σάββου, στην Πολίτσιανη, είναι μια μονόχωρη βασιλική των αρχών του 16ου αι. (ίσως και λίγο παλαιότερη), πέτρινη και ξυλόστεγη. Η παράδοση ανάγει το κτίσιμο του εκκλησιδίου πριν το 16ο αι., όμως ο Παν. Πουλίτσας αναφέρει ότι πάνω από την είσοδο του ναού υπήρχε ανορθόγραφη επιγραφή, η οποία μαρτυρούσε ότι ανακαινίστηκε στα 1551 και ακόμα, σε άλλη επιγραφή, αναφερόταν η χρονολογία 1538.

Είναι οικοδομημένη με αργούς λίθους και η δίριχτη στέγη είναι εσωτερικά μεν αταβάνωτη, εξωτερικά δε καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Η διακόσμηση στην εξωτερική τοιχοποιία είναι ανύπαρκτη· μόνο στην ανατολική πλευρά υπάρχει η μικρή, αδιακόσμητη κόγχη του Ιερού. Εσωτερικά το μνημείο αυτό χρησιμοποιείται ακόμα ως αποθήκη, δυστυχώς,

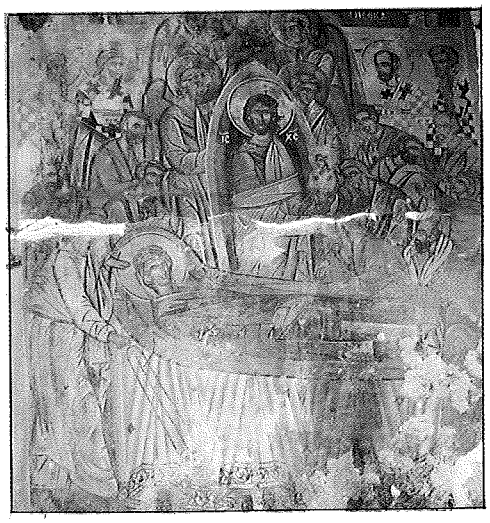

82. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου του Σάββου. Τοιχογραφία Κοιμήσεως στο Δ. τοίχο. (16ος αι.).

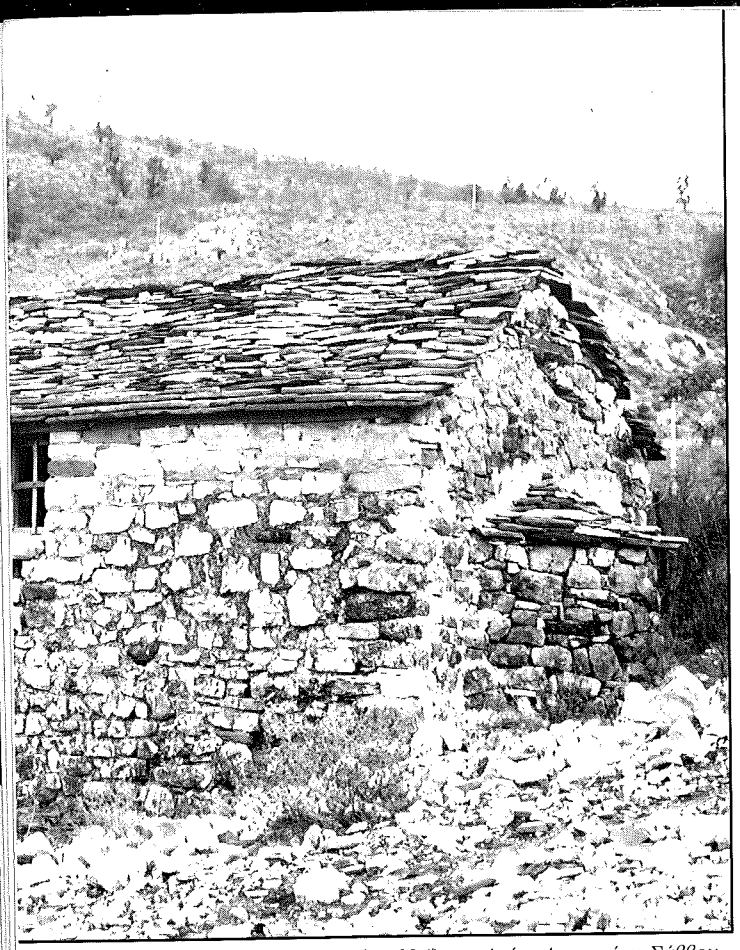

83. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου Σάββου, εξωτερική άποψη. Φαίνονται τα ευτελή οικοδομικά υλικά.

84. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐσκος Αγίου Δημητρίου Σάββου. Εσωτερικό, δυτικός τοίχος, τοιχογραφία Κοιμήσεως Θεοτόκου.

αν και η αξία των σωζόμενων τοιχογραφιών του είναι μεγάλη, αφού δείχνουν την έντονη επίδραση από την παλαιολόγεια ζωγραφική της Μακεδονίας· μάλιστα η τοιχογραφία της Βαϊοφόρου ίσως είναι η δεύτερη ή η τρίτη του είδους σ' όλο τον ελληνικό χώρο (όπου ο Χριστός και η πομπή βαίνουν προς τα αριστερά).

4.6.2. Κάτω από τις **Δρυμάδες,** μέσα σ' ένα πανέμορφο οπωρώνα, λίγο πριν τη θάλασσα, υπάρχει το ταπεινό εκκλησίδιο του Αγίου Στεφάνου. Είναι ένας ναός μονόχωρος, με κεραμοσκέπαστη, δίριχτη στέγη, χτισμένος πάνω σ' ένα μικρό πλάτωμα που περιβαλλόταν άλλοτε από μανδρότοιχο· ίσως να ήταν παρεκκλήσι της κοντινής Ι.Μ. Υπαπαντής ή Βασιλικού. Τριγύρω υψηλά δέντρα και γάργαρα ρυάκια ομορφαίνουν το τοπίο.

Το κτίσμα πρέπει να ανήκει στο 16ο αι., είναι χτισμένο με ακανόνιστες, μικρές ή μεγάλες πέτρες και οι εξωτερικοί τοίχοι είναι παντελώς αδιακόσμητοι. Η είσοδος γίνεται από τη δυτική, χαμηλή πορτούλα. Ο ναΐσκος εσωτερικά είναι τώρα γυμνός, με κατεστραμμένο το δάπεδο και τις περισσότερες τοιχογραφίες του — οι σωζόμενες, ωστόσο, μας επιτρέπουν να δούμε ένα καλό χέρι λαϊκού τεχνίτη του 19ου αι., που δανείζεται δυτικά στοιχεία με τρόπο αποτελεσματικό, όπως δείχνουν οι δύο δεσποτικές εικόνες του χτιστού τέμπλου, που έχουν ζωηρά χρώματα, πλούσιες πτυχώσεις και πρόσωπα σε σκούρο προπλασμό. Τοιχογραφίες υπάρχουν επίσης και μέσα στο στενόχωρο Ιερό, στις κόγχες της Πλατυτέρας και της Πρόθεσης, όπως φαίνεται από τις δυο μικρές πύλες του τέμπλου. Προσεκτικότερη παρατήρηση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει κι άλλο στρώμα τοιχογραφιών προγενέστερο, που επικαλύφθηκε με σοβά και ασβέστη.

Η οροφή είναι ταβανωμένη με τάβλες και επισκευασμένη σχετικά πρόσφατα. Ανοίγματα το θλιμ-

85. Άγιος Στέφανος Δρυμάδων. Εξωτερική άποψη από Δ. με τον παπα-Κοσμά, εφημέριο του χωριού.

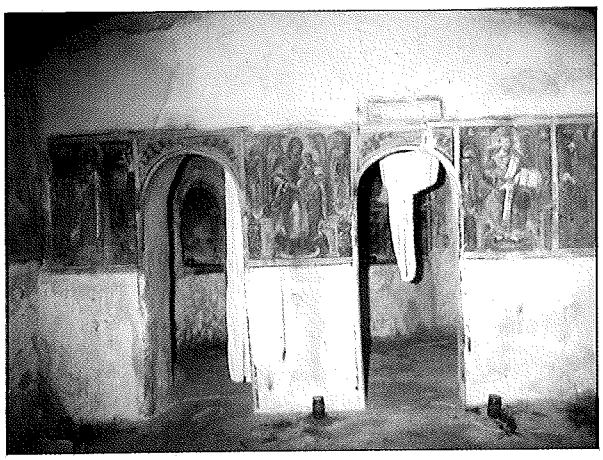

86. Άγιος Στέφανος Δρυμάδων. Εσωτερική άποψη από Δ.

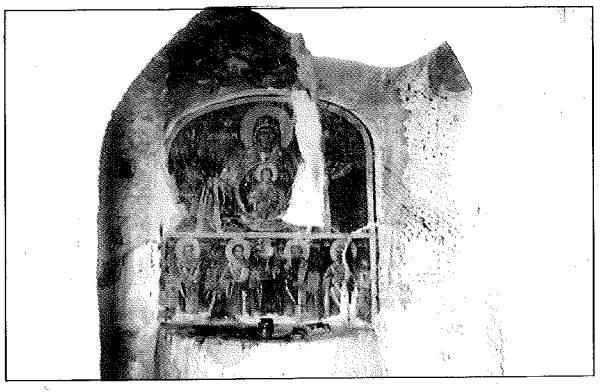

87. Άγιος Στέφανος Δρυμάδων. Εσωτερική άποψη Ιερού. Διακρίνονται οι τοιχογραφίες της κόγχης και η ημικυκλική Αγία Τράπεζα.

μένο και βουβό εκκλησάκι δεν έχει· είναι σκοτεινό και μόνο κάποια αντιφεγγίσματα αυτοσχέδιων καντηλιών ημερώνουν κάπως το νυχτερινό του σκοτάδι. Ας είναι καλά ο λεβέντης παπα-Κοσμάς, που τώρα φροντίζει να είναι αναμμένα ταχτικά.

4.6.3. Στην πολίχνη της **Πολίτσιανης,** στη συνοικία του Μάντζαρη, υπάρχει ένα κομψό μεταβυζαντινό κτίσμα του 16ου αι. Πρόκειται για τον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου, ρυθμού βασιλικής με τρούλο. Εξωτερικά οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ακανόνιστη, ποικιλομέγεθη πέτρα και μόνο στις γωνίες υπάρχουν τα αγκωνάρια, οι μεγάλες παραλληλόσχημες πέτρες. Η στέγη είναι δίριχτη πάνω από το κεντρικό κλίτος και μονόριχτη πάνω από τα μικρά πλαϊνά κλίτη. Καλύπτονται με σχιστολιθικές πλάκες τόσο τα τμήματα της κυρίως στέγης του ναού, όσο και η κωνοειδής στέγη του τρούλου αλλά και η δίριχτη μικρή στέγη του τοξωτού προστώου, που φέρει ο ναός στη νότια είσοδό του. Ο τρούλος φέρει τέσσερα μακρόστενα, δίλοβα παράθυρα με διακοσμητικό σταυρό άνω· όμως, το τύμπανο εξωτερικά σοβατίστηκε και η διακόσμηση αυτή δεν φαίνεται παντού. Στη νότια πλευρά και κάτω από την τετρά-

88. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγίου Αθανασίου Μάντζαρη. Γενική εξωτερική άποψη από Ν.

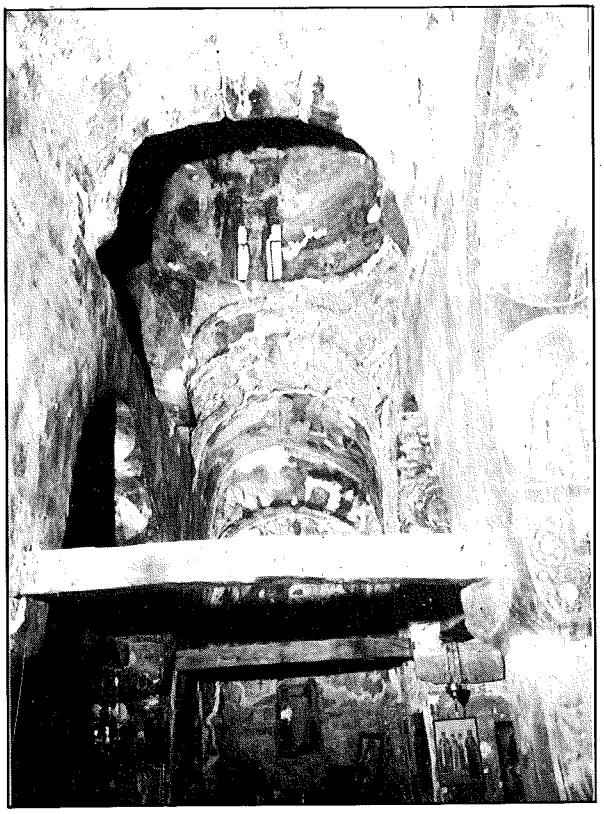

89. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγ.Αθανασίου Μάντζαρη. Εσωτερική άποψη από Δ. Διακρίνεται ο αγιογραφικός διάκοσμος.

90. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγίου Αθανασίου Μάντζαρη. Εσωτερικό, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, ο Άγιος Κήρυκος.

γωνη βάση του τρούλου σώζεται ένα τοξοειδές τυφλό αψίδωμα με μικρό βάθος. Στη δυτική πλευρά ο ναός φέρει κλειστή είσοδο, πάνω από την οποία υπάρχει ως διάκοσμος σκοτία και αβαθές αψίδωμα.

Εσωτερικά, ο ναός έχει δύο κιονοστοιχίες, που τον χωρίζουν σε τρία άνισα και ανισοϋψή κλίτη. Το μεσαίο καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή και τα δύο πλαϊνά με κεκλιμένη προς βορρά και νότο ξύλινη (πρόσφατα τοποθετημένη) οροφή. Όλος ο ναός είναι σοβατισμένος και αγιογραφημένος από τις αρχές του 16ου αι., καθώς μαρτυρεί επιτοίχια επιγραφή που ανέγνωσε ο Π. Πουλίτσας «...θη ο ναός του Μεγάλου Αθανασίου εν έτι ΖΚΑ (1513) Μ...». Δύο κίονες και δύο πεσσοί ανατολικά και δυτικά σχηματίζουν τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα, επί των οποίων εδράζεται το τύμπανο του τρούλου. Από το άκρο της ανατολικής καμάρας κυρτούται η ημικυλινδρική αψίδα του Ιερού, στο κάτω εσωτερικό μέρος τής οποίας χτίστηκε η Αγία Τράπεζα (που έχει πάρει ανατολικά το σχήμα της αψίδας). Δεξιά του Ιερού υπάρχει μικρός τυφλός χώρος, άγνωστης χρήσης — ίσως να ήταν φυλακτήριο ιερών σκευών ή και οστεοφυλάκιο... Το δάπεδο του Ιερού είναι υπερυψωμένο και η βαθμίδα του είναι ημικυκλική προ της Ωραίας Πύλης— που είναι και η μοναδική. Και ο υπόλοιπος επίσης ναός είναι στρωμένος με σκούρες πέτρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Δυτικά, ο ναός, κάτω από το αέτωμα της στέγης, στο κεντρικό κλίτος, φέρει μεγάλο δίλοβο παράθυρο. Τέλος, ξύλινοι ελκυστήρες συνδέουν μεταξύ τους τις τοξοστοιχίες.

Η αγιογράφηση του ναού είναι εξαιρετικό δείγμα της μεταπαλαιολόγειας πορείας που είχε η Μακεδονική σχολή αγιογραφίας. Ατυχώς, οι επιγραφές είναι σβησμένες, στο σημείο όπου θα μπορούσαμε να μάθουμε τον καλλιτέχνη, που ιστόρησε το ναό στο πρώτο ήμισυ του 16ου αι.

Σήμερα ο ναός είναι καθαρός και παρουσιάζει αποδείξεις πρόσφατης σχετικά συντήρησης των τοιχογραφιών του — που, κατά τις πληροφορίες μας, οφείλεται στις χωρίς καμία υποστήριξη προσπάθειες του Μάνθου Βοζόρη, ο οποίος άλλωστε μας προέτρεψε να επισκεφθούμε και τον Άγιο Δημήτριο του Σάββου, που αγιογραφήθηκε την ίδια εποχή.

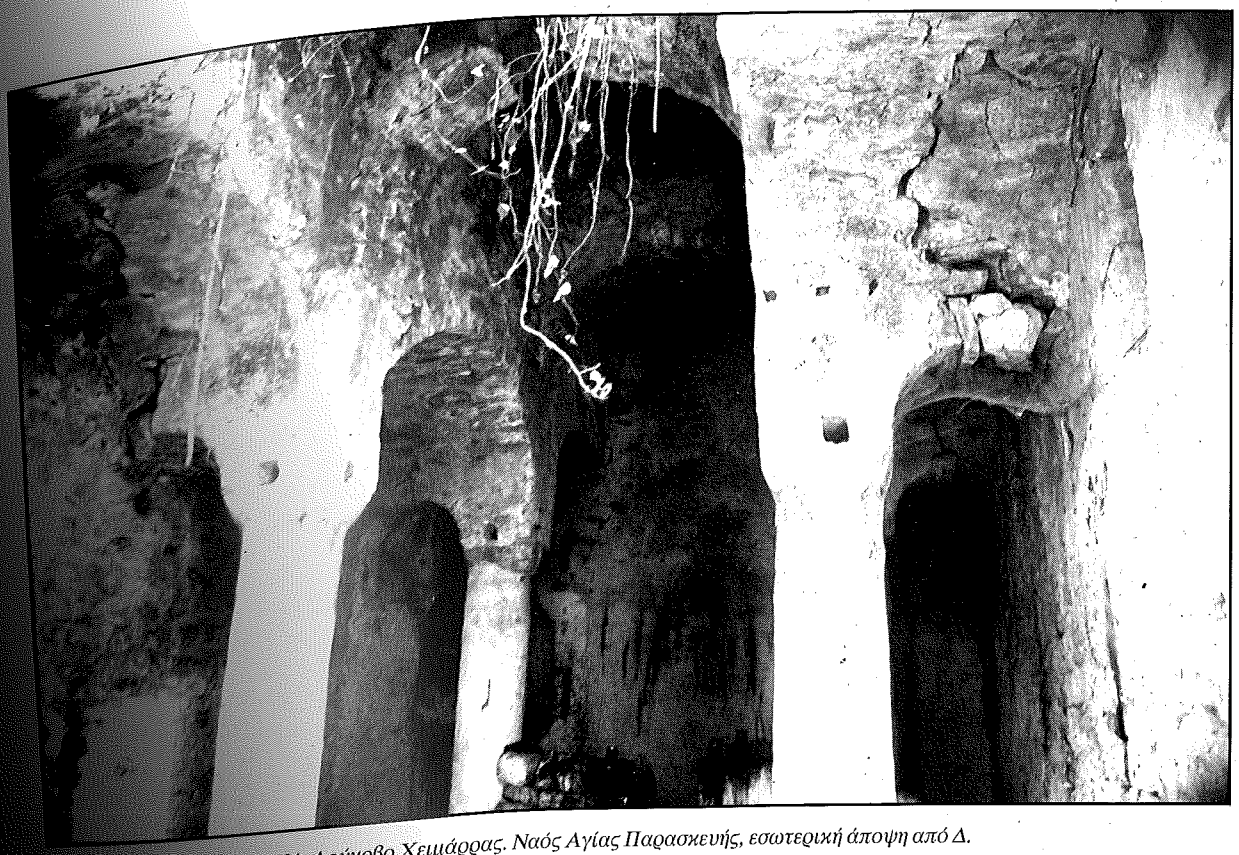

91. Λούκοβο Χειμάρρας. Ναός Αγίας Παρασκευής, εσωτερική άποψη από Δ.

4.6.4. Η Αγία Παρασκευή του **Λουκόβου,** κτίσμα [illegible]767, μόλις που διακρίνεται μέσα στον τερά[illegible] σκίνιο που την έχει κυριολεκτικά σκεπάσει! Εί[illegible] μια μικρή τρίκλιτη τρουλαία βασιλική, με ωραί[illegible] κονδυλωτές, πέτρινες κολόνες δεξιά και [illegible]ρά. Το μεσαίο κλίτος είναι ευρύτερο, υψηλό[illegible] και φέρει ημικυλινδρική οροφή. Ο τρούλος εί[illegible]νος και φραγμένος, ενώ δυτικά ένας άλλος [illegible] καταπέσει και από το άνοιγμά του ει[illegible] το σκοτεινό ναΰδριο πλούσιο ηλιακό φως. [illegible] είναι από πέτρα σοβατισμένη. Εσωτερικά, το Ιερό σχηματίζει στα ανατολικά μικρή αψίδα (που εξωτερικά δεν είναι επισκέψιμη), είναι ελαφρά υπερυψωμένο, πλακοστρωμένο και φέρει σαφή ίχνη πυρπόλησης. Ο κυρίως ναός είναι κατασκαμμένος. Μόνη είσοδος η νότια πορτούλα, όπου και η κτιτορική επιγραφή του ναΐσκου. Τίποτα δεν υπάρχει στο εσωτερικό, που να θυμίζει τη λειτουργική χρήση του χώρου: ούτε σκεύη, ούτε εικόνες, ούτε τοιχογραφίες, ούτε ίχνη επίπλων· αντίθετα, όλα φανερώνουν ότι επί 25 χρόνια ο χώρος χρησιμοποιούνταν σαν στάβλος ζώων...

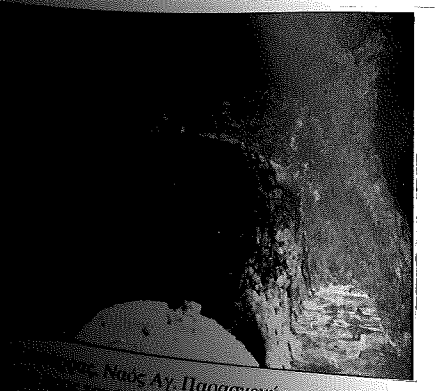

[illegible] Ναός Αγ. Παρασκευής, εσωτερική [illegible] (γκρεμισμένο) τρούλο.

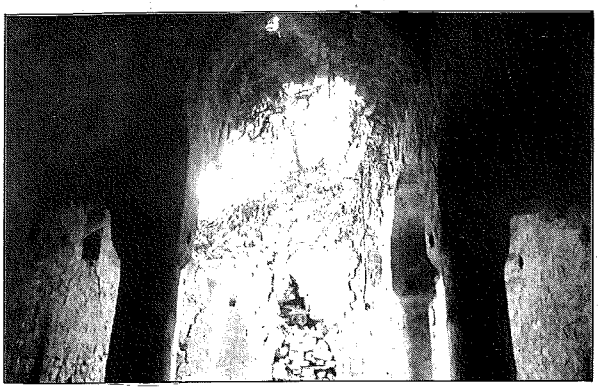

93. Λούκοβο Χειμάρρας. Ναός Αγ. Παρασκευής, εσωτερική άποψη του γκρεμισμένου δυτικού θόλου, όπου φυτρώνουν θάμνοι.

94. Σαρακίνιστα Λιούντζης. Ναός Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη από Δ.

4.6.5. Ο Άγιος Νικόλαος είναι η δεύτερη ενοριακή εκκλησία της **Σαρακίνιστας**. Βρίσκεται σ' ένα χλοερό, καταπράσινο κοιμητήρι με σπαράγματα από αρχαίες κολόνες και μάρμαρα ένα γύρω. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό δείγμα μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής των αρχών του 17ου αι. Έχει ανεγερθεί σε ρυθμό σταυροειδή με τρούλο· δυτικά, υπάρχει ξυλόστεγο πρόσκτισμα, νάρθηκας και, δυτικότερα, γραφικός εξωνάρθηκας / χαγιάτι με χτιστούς κατά μέτωπο πεσσούς και κίονες ενδιάμεσα.

Η τοιχοποιία του ναού είναι αδιακόσμητη, με ακανόνιστες και τετράγωνες πέτρες. Βόρεια υπάρχει βαριά αντηρίδα, που προστέθηκε εξωτερικά, όταν ο ναός υπέστη ρηγματώσεις από το βάρος του τρούλου.

Στο νότιο τοίχο υπάρχει κι άλλη είσοδος απλή, χωρίς προστώο, πάνω δε και δεξιά από αυτήν ανοίγεται δίλοβο παράθυρο. Τέλος, στον ανατολικό τοίχο προεξέχει η τριγωνική αψίδα του Ιερού, που φέρει ένα λεπτό, μακρόστενο παράθυρο στο μέσο. Η στέγη είναι πολύριχτη στο σχήμα του σταυρού, και καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες· όμως, λόγω της ανάπτυξης του κατά μήκος άξονα (με την προσθήκη νάρθηκα) προεξάρχει εξωτερικά η εντύπωση δίριχτης στέγης από Α. προς Δ. με εκτεταμένη απότμηση στο δυτικό αέτωμα, πάνω από το ξυλόστεγο χαγιάτι.

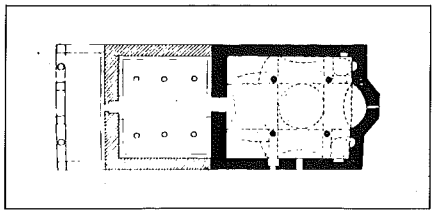

95. Κάτοψη του ναού του Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας.

96. Σαρακίνιστα Λιούντζης. Ναός Αγίου Νικολάου. Άποψη τρούλου με τον διάκοσμό του.

97. Σαρακίνιστα Λιούντζης. Ναός Αγίου Νικολάου. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αγίου Χριστοφόρου στο νότιο τοίχο.

Ο τρούλος είναι οκταγωνικός στο τύμπανο, με δύο μόνο παράθυρα (βόρεια-νότια) και με όχι τυφλά, αβαθή αψιδώματα. Κάτω από το γείσο της κωνοειδούς στέγης του βλέπουμε τα μόνα εξωτερικά διακοσμητικά στοιχεία της τοιχοποιίας: τρεις σειρές οδοντωτά τοποθετημένων τούβλων ανάμεσα σε δύο οριζόντιες ταινίες τούβλων τοποθετημένων σε επίπεδη σειρά.

Εσωτερικά, η είσοδος στο ναό από το νάρθηκα γίνεται μετά την κάθοδο δύο σκαλοπατιών. Το δάπεδο είναι στρωμένο με ανισομεγέθεις, παραλληλόσχημες, πέτρινες πλάκες. Από τους τέσσερις κίονες ανυψώνονται ισάριθμα σφαιρικά τρίγωνα, τα οποία σχηματίζουν κυκλική βάση, πάνω στην οποία ακουμπά ο μάλλον βαρύς τρούλος. Οι ρηγματώσεις έχουν υποχρεώσει τους συντηρητές να τοποθετήσουν ικριώματα δυτικά και ανατολικά.

98. Σαρακίνιστα Λιούντζης. Ναός Αγίου Νικολάου, κολυμβήθρα (2ο μισό του 19ου αι.).

Το τέμπλο είναι έργο ξυλογλυπτών του 17ου αι., με πρόστυπη τεχνική και ξεθωριασμένη σήμερα επίχρυση βαφή. Οι μεγάλες εικόνες (έργα του Ονούφριου Κυπριώτη, κατά μια εκδοχή) είναι τοποθετημένες στις θέσεις τους. Επίσης, δεν έχουν συληθεί οι μικρές εικόνες, ψηλότερα στο θριγκό, όπως επίσης και τα Λυπηρά που έχουν έντονη βαφή. Τέλος, σπουδαίες τοιχογραφίες κατακοσμούν το ναό, έργα τριών ζωγράφων από το Λινοτόπι της Καστοριάς: του Μιχαήλ, του Κων/νου και του Νικολάου (1630), καθώς αναγράφει η σχετική επιγραφή της νότιας θύρας.

Στο ναό, τέλος, σώζονται διάφορα ιερά σκεύη, μανουάλια, σιδηρά στέφανα γάμου, κηροπήγια και μία ωραιότατη μεγάλη κολυμβήθρα του 1863.

4.6.6. Η εκκλησία της Κοιμήσεως Θεοτόκου, που βρίσκεται στο κοιμητήριο του χωριού **Ζερβάτι** θεωρείται από την παράδοση βυζαντινή· όμως, υπό την

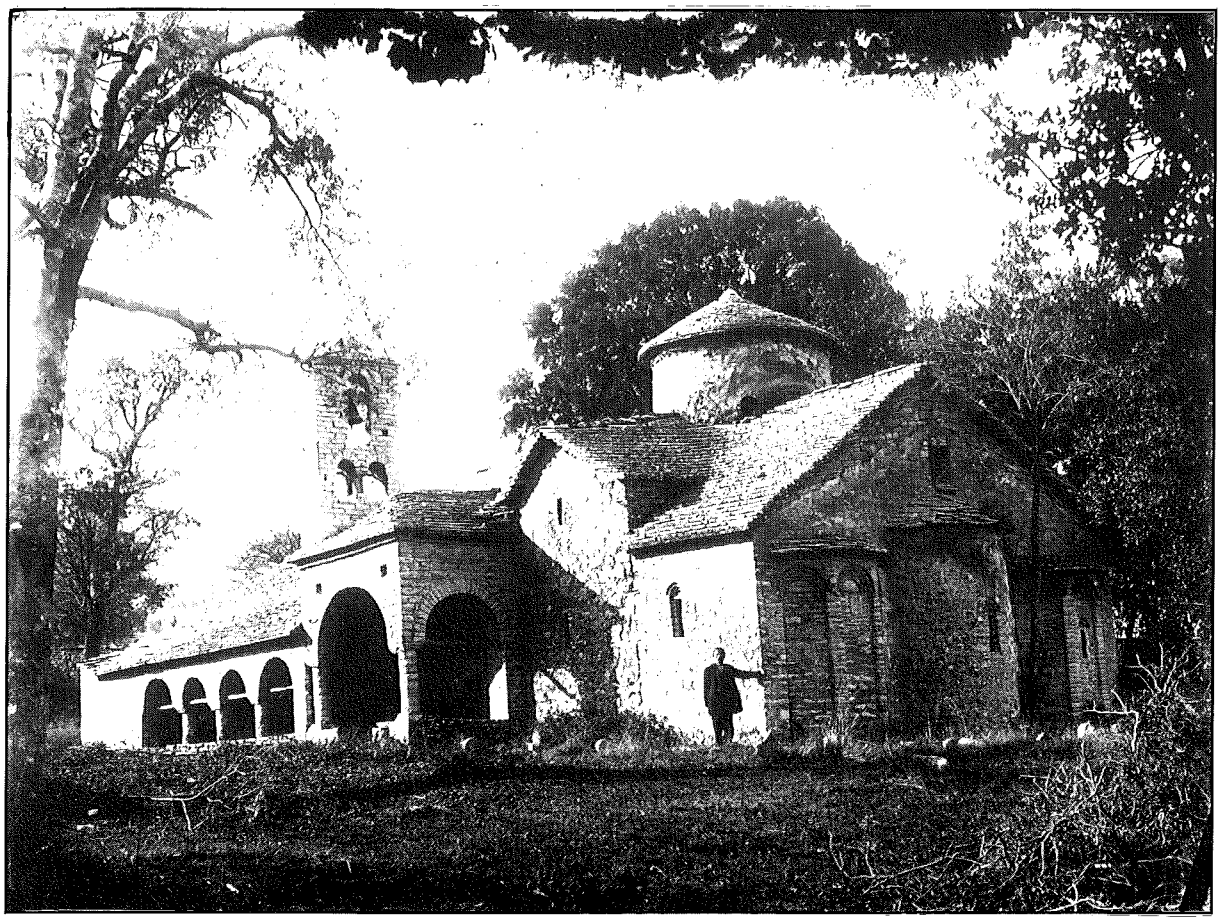

99. Ζερβάτι Δρόπολης. Ναός Παναγιάς. Γενική εξωτερική άποψη από ΝΑ.

παρούσα μορφή της φαίνεται να μετασκευάστηκε περί τα τέλη του 16ου αι. ή τις αρχές του 17ου αι. Πάντως, μία επιγραφή, πάνω από την είσοδο στον κυρίως ναό, χρονολογεί την αγιογράφησή του στα 1607.

Για την αρχική κατασκευή του ναού αυτού μπορούν να διατυπωθούν υποψίες ότι ο αρχικός πυρήνας του ήταν σταυρικός, διαστάσεων 11Χ7.50 μέτρων· σε επόμενη φάση έγινε σταυροειδής εγγεγραμμένος με την προσθήκη τοίχων, ώστε να δημιουργηθούν τα «γωνιαία διαμερίσματα» (ίχνη δε αυτής της προσθήκης μαζί με την ανύψωση της στέγης είναι ορατά τόσο από την ανατολική, όσο και από τη βόρεια και νότια πλευρά)· τέλος, με μετατροπές στο δυτικό μέρος του ναού και προσκτίσματα εξωτερικά, προστέθηκαν νάρθηκας, κωδωνοστάσιο, νότιο χαγιάτι με μικρό προστώο και βόρειο προστώο έξω από τη φραγμένη θύρα του νάρθηκα. Οι αλλαγές αυτές, στα τέλη του 16ου αι. έως τις αρχές του 17ου αι) μετέτρεψαν την εκκλησία σε μια τυπική τρουλαία βασιλική με τρία κλίτη, με στέγη ενιαία, σχεδόν δίριχτη, από σκούρες σχιστολιθικές πλάκες, και τρεις αψίδες α-

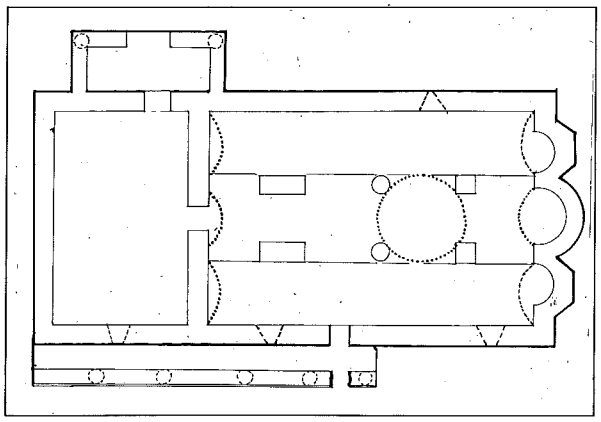

100. Κάτοψη ναού Παναγιάς Ζερβατίου.

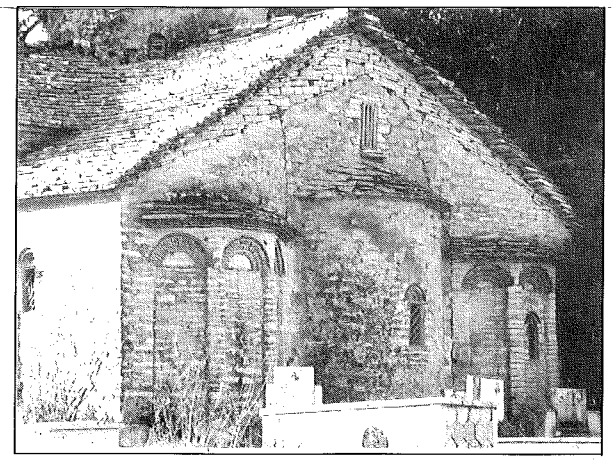

101. Ζερβάτι. Ναός Παναγιάς από Α. Διακρίνονται εξωτερικά τα μεταγενέστερα στοιχεία: ανύψωσης της στέγης & πλαϊνών κογχών.

νατολικά, εκ των οποίων η κεντρική είναι μεγαλύτερη, ημικυκλική και αρχαιότερη ίσως, οι δε μικρότερες πλαϊνές είναι πολυγωνικές, διακοσμημένες και νεότερες.

Εσωτερικά ο ναός δεν είναι συλημένος. Φέρει πρόστυπο ξυλόγλυπτο τέμπλο, στο οποίο σώζονται οι μεγάλες και μικρές φορητές του εικόνες. Ο κεντρικός πολυέλαιος, αγιορείτικου τύπου με εικονίδια ζωγραφιστά, σώζεται επίσης. Σε σχετικά καλή κατάσταση σώζεται επιπλέον και ο αγιογραφικός διάκοσμος του ναού, έργο του λινοτοπιώτη Μιχαήλ, που είναι σημαντικής αξίας, καθώς και το πλακόστρωτο που κατασκευάστηκε από μεγάλες τετράγωνες πέτρες. Τέλος, ο νάρθηκας φαίνεται ημιτελής, με φραγμένες πόρτες και παράθυρα, (μισο)σοβατισμένος μόνον εκεί όπου εκτελέστηκε η αγιογράφηση, η οποία θα σταμάτησε ημιτελής εξαιτίας κάποιας ανώτερης βίας.

4.6.7. Ο ναός της Παναγίας στη **Βραχογοραντζή** θεωρείται από τους ντόπιους ως εξίσου παλαιός με τις ομώνυμες εκκλησίες του Ζερβατίου και της Επισκοπής. Όμως, είναι φανερό ότι υπολείπεται σε αιώνες ως προς αυτόν της Επισκοπής και σε ευρυθμία και έμπνευση ως προς εκείνον του Ζερβατίου. Η εξωτερική του εμφάνιση, έτσι όπως έχει επισοβατισθεί και εγκαταλειφθεί, δεν δημιουργεί το θετικό εκείνο συναίσθημα έλξης, που κατορθώνει να υποβάλει η γραφικότερη εκκλησία του Ζερβατίου με το κομψό χαγιάτι της, το μάλλον σταυρικό σχήμα της ενιαίας στέγης της και τον διακοσμημένο με πολυγωνικές αψίδες ανατολικό τοίχο της.

Ο ναός αυτός έχει κάτοψη μάλλον επιμήκους τετραπλεύρου (διαστάσεων 7,60Χ6,90 μ.) και εντάσσεται ρυθμολογικά στον τύπο της τρουλαίας βασιλικής, με τρία κλίτη, εκ των οποίων το μεσαίο είναι

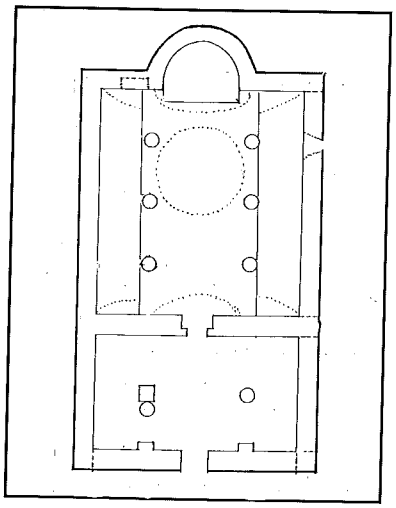

102. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Κάτοψη.

103. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εξωτερική άποψη από ΒΑ.

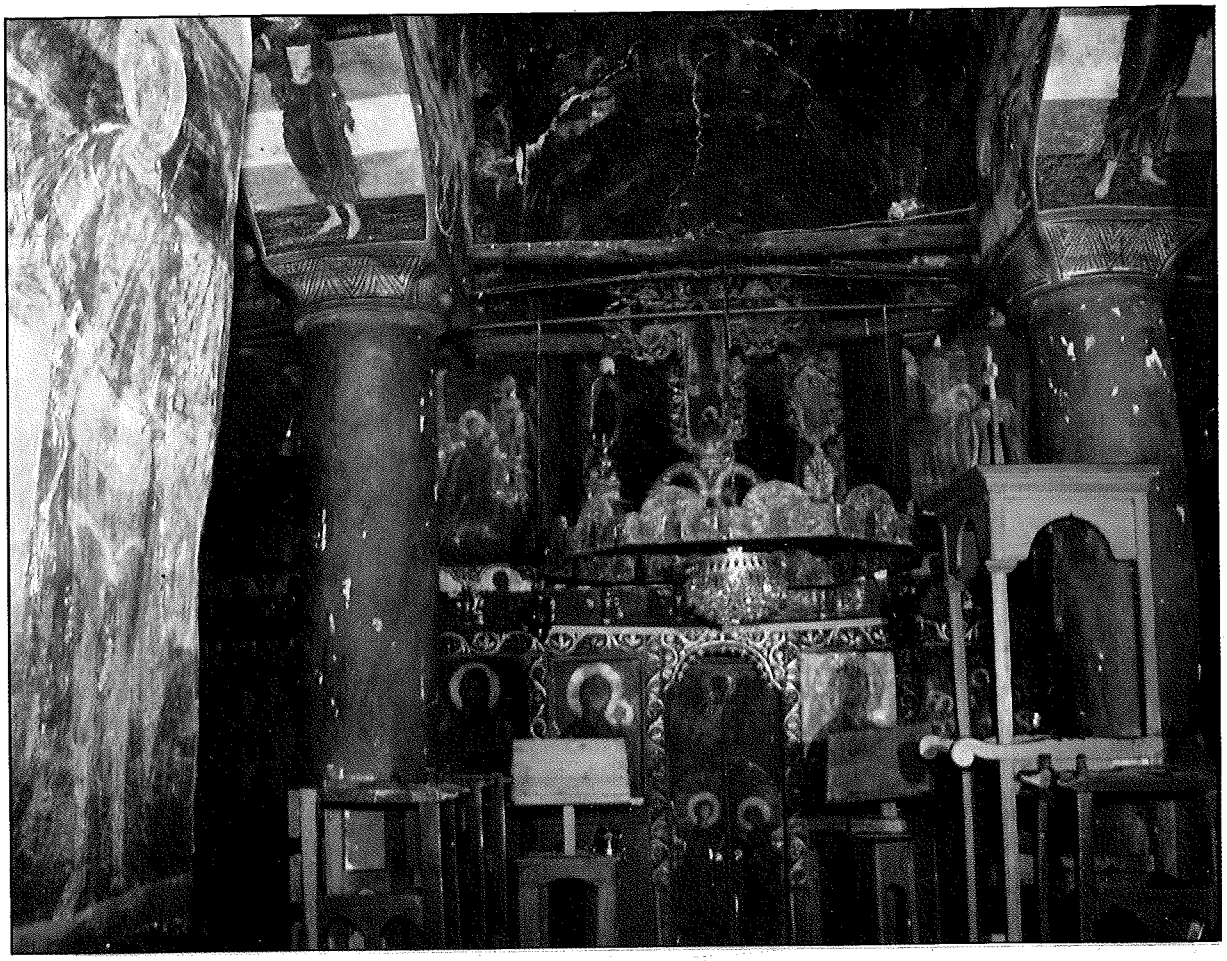

104. Ζερβάτι Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Γενική εσωτερική άποψη από Δ.

105. Ζερβάτι Δρόπολης. Ναός Παναγιάς. Εσωτερικό, τοιχογραφίες κεντρικού κλίτους.

106. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Ναός Παναγιας. Εσωτερικό, τμήμα τοιχογραφίας Κοιμήσεως στο δυτικό τοίχο.

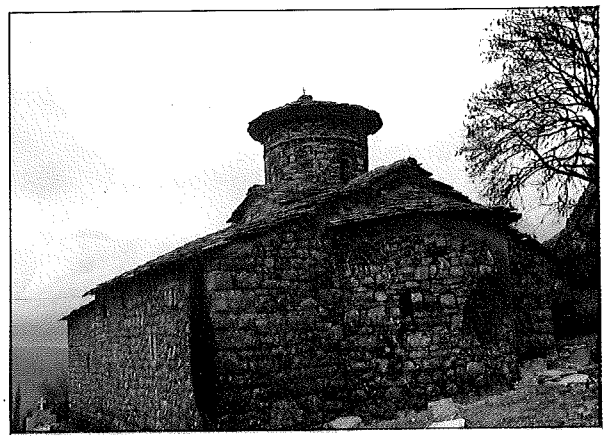

107. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εξωτερική άποψη από Ν.Α.

ευρύτερο και χωρίζεται από τα πλευρικά με τοξωτά ανοίγματα, τα οποία σχηματίζουν οι τρεις κολόνες κάθε πλευράς. Η οροφή του κεντρικού κλίτους είναι ημικυλινδρική, ενώ των πλάγιων κλιτών είναι μικρότερης καμπυλότητας. Όλοι οι τοίχοι είναι αγιογραφημένοι περί τα μέσα του 17ου αι., από τον Ονούφριο Κυπριώτη, πιθανότατα αλλά η κλειστότητα, η αιθάλη και η υγρασία της εγκατάλειψης έχουν καταστρέψει σχεδόν το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών.

Ο τρούλος είναι κυλινδρικός, με κωνοειδή απόληξη και τέσσερα τοξωτά παράθυρα, που εναλλάσσονται με δύο τυφλά, κογχοειδή αψιδώματα. Εξωτερικά η στέγη είναι δίριχτη, καλυμμένη με σχιστολιθικές πλάκες και φέρει δύο σαγματοειδή ανοίγματα για αερισμό στη βόρεια και νότια πλευρά. Η τοιχοποιία, με εξαίρεση τα γείσα στις στέγες, είναι αδιακόσμητη· μόνο στο νότιο τοίχο εμφανίζονται σπαράγματα αρχαίων μαρμάρων σαν απόπειρες στοιχειώδους διακόσμησης. Το κτίσμα ανατολικώς φέρει ημικυκλική αψίδα και δυτικώς πρόσθετο μεταγενέστερο οικοδόμημα, που λειτούργησε ως νάρθηκας.

4.6.8. Μέσα στον κάμπο της Μουζακιάς, κοντά στο Κολικόντασι και στην Αρδενίτσα, βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου **Λούμποφσκ**, χτισμένη πάνω σ' έναν ομαλό και περίοπτο γήλοφο, στο κορυφαίο σημείο του οποίου έσκαψαν και έχτισαν το ναό έτσι, ώστε εξωτερικά να φαίνεται σα μια μεγάλη αποθήκη. Πρόκειται για μια ευρύχωρη βασιλική, έργο του 1776, ψηλοτάβανη και ξυλόστεγη, με τρία ισοϋψή (ψευδο-) κλίτη, που σχηματίζονται από τις δύο ξύλινες κιονοστοιχίες και τις δύο αντίστοι-

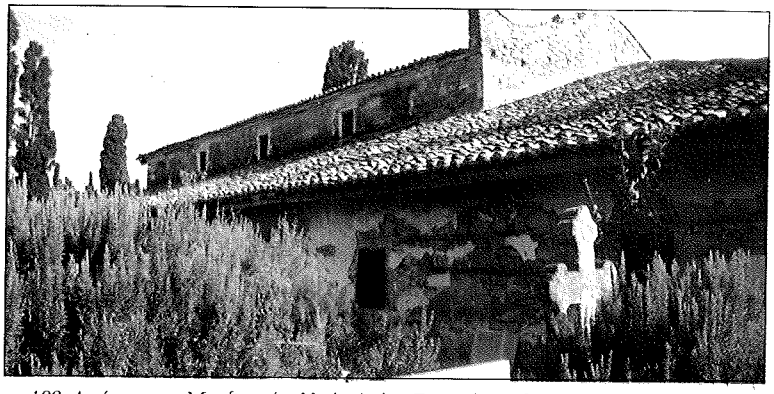

108. Λούμποφσκ Μουζακιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εξωτερική άποψη από ΝΔ.

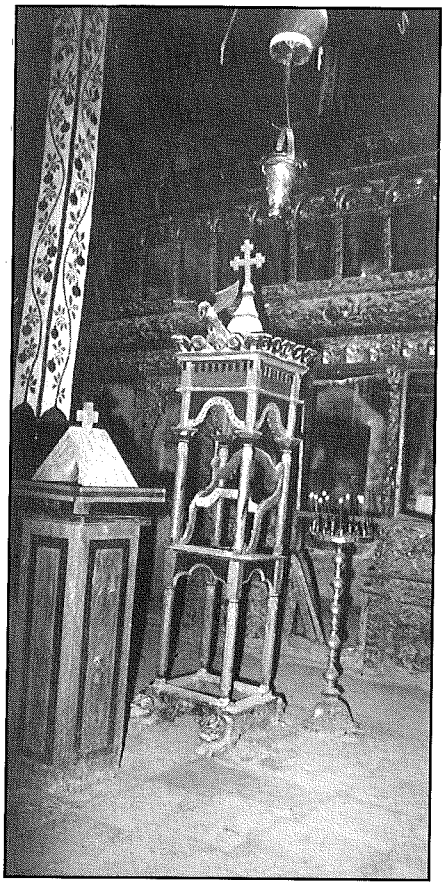

109. Λούμποφσκ Μουζακιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εσωτερική άποψη, από Δ. Ξύλινο αναλόγιο και προσκυνητάρι με έντονη μπαρόκ βαφή και πρόστυπη ξυλόγλυπτη τεχνική.

χες σειρές στασιδιών. Η υψηλή οροφή είναι ταβανωμένη με χρωματιστές σανίδες, που δεν στερούνται διακοσμητικών στοιχείων. Ο νάρθηκας είναι ευρύχωρος, σε υψηλότερο επίπεδο, και συνεχίζεται προς τα βόρεια σαν κλειστό χαγιάτι. Εξωτερικά, η τοιχοποιία είναι απλή (καμωμένη με πέτρα ακανόνιστη και κονίαμα), εντελώς αδιακόσμητη.

Έτσι, όλη η καλαισθησία των ιδρυτών και δωρητών του ναού εξαντλήθηκε στον εσωτερικό του διάκοσμο, που θυμίζει έντονα λαϊκό μπαρόκ: δοκάρια, άμβωνας, δεσποτικό, προσκυνητάρια, αναλόγια ψαλτών, όλα είναι εντυπωσιακά χρωματισμένα και αδρά σκαλισμένα με απλοϊκές παραστάσεις λιονταριών (στο δεσποτικό) ή φιδιών (στο επιτροπείο) ή κάποιας τιτανικής μορφής (στον άμβωνα). Όλοι οι τοίχοι, επίσης, είναι εσωτερι-

110. Λούμποφσκ Μουζακιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου: Γενική εσωτερική άποψη από τη θύρα του νάρθηκα. Φαίνονται το δεσποτικό, ο άμβωνας, τα ψαλτήρια και το συλημένο τέμπλο.

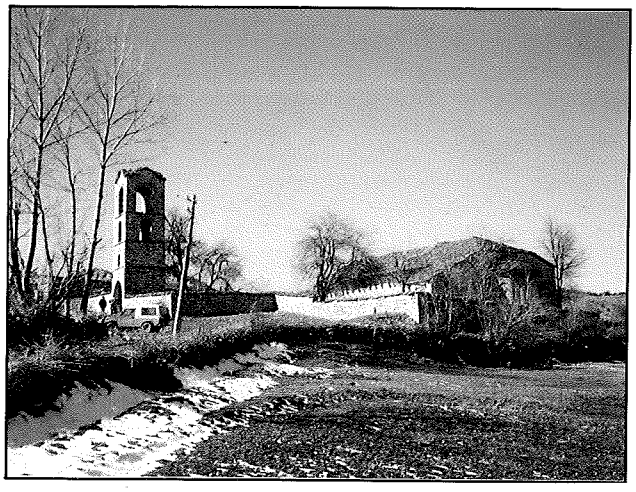

111. Μοσχόπολη. Ναος Παναγίας.
Γενική εξωτερική άποψη χώρου από ΝΑ.

112. Μοσχόπολη. Ναός Παναγίας.
Άποψη ναού από Ν.Α.

κά αγιογραφημένοι (με την κάπως λαϊκότροπη μεταβυζαντινή τεχνοτροπία του β' μισού του 18ου αι.) από τον Κώστα τον Καλαρίτη, όπως μαρτυρεί επιτοίχια επιγραφή. Τέλος, το ξύλινο τέμπλο είναι προσφάτως συλημένο από τις φορητές εικόνες του υψηλότερου διαζώματος.

4.6.9. Η επιβλητική τρίκλιτη βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στη **Μοσχόπολη** ανεγέρθηκε μάλλον στις αρχές του 18ου αι. σε διαστάσεις 38Χ15 μ. Είναι χτισμένη με άσπρη πέτρα, υλικό που χρησιμοποιείται, επίσης, τόσο στο δάπεδο εσωτερικά όσο και στη στέγη εξωτερικά. Οι πλευρικοί τοίχοι φέρουν εξωτερικά αβαθή αψιδώματα με ένα μεγάλο παράθυρο το καθένα. Στην ανατολική πλευρά, στο ύψος του Ιερού, η δίριχτη στέγη φαίνεται σα να σχηματίζει εγκάρσιο κλίτος.

Ο κυρίως ναός βρίσκεται ένα μέτρο χαμηλότερα από το επίπεδο του εδάφους, γιαυτό και ο πιστός κατεβαίνει μερικά σκαλιά, για να εισέλθει από το

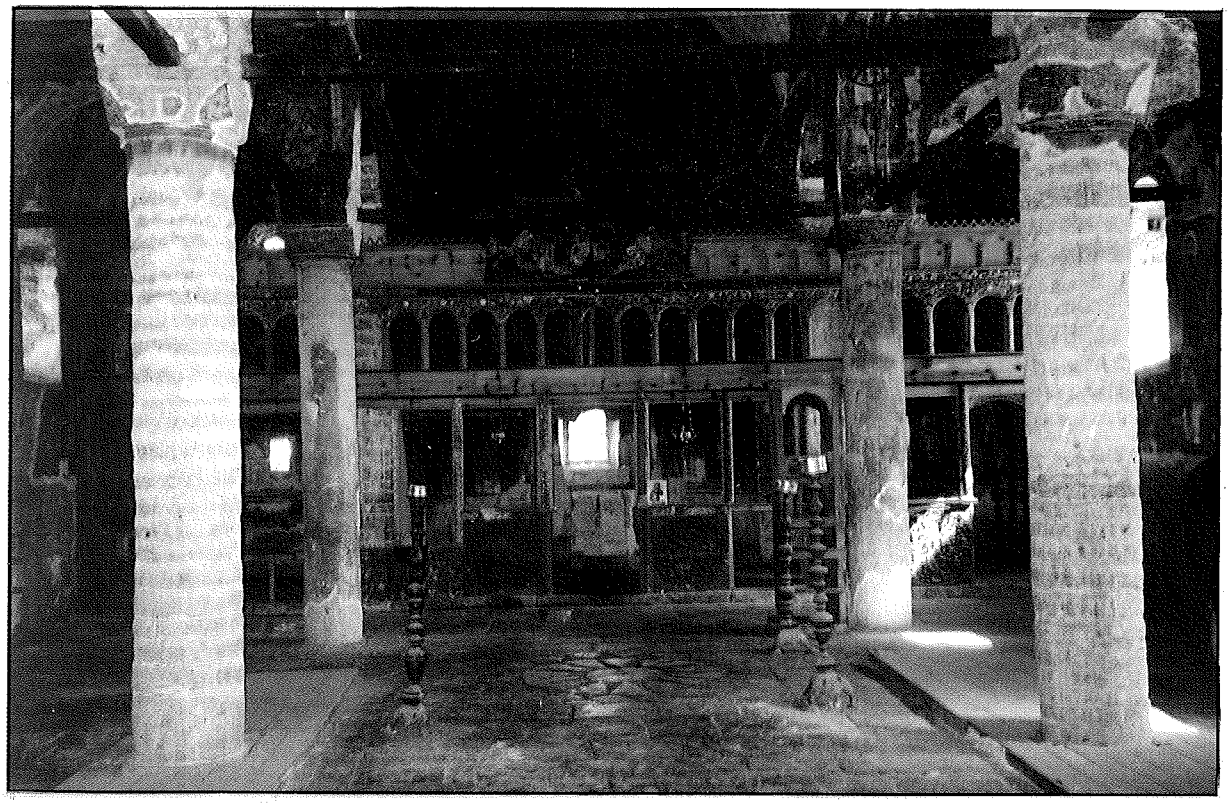

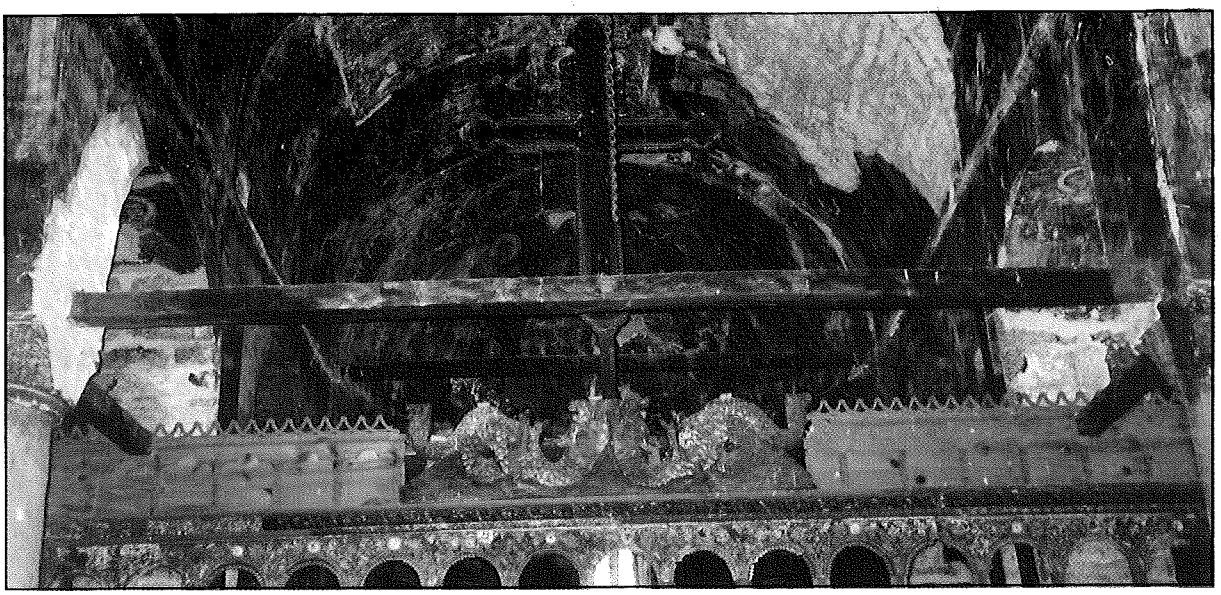

114. Μοσχόπολη. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, μερική άνοψη προς το ιερό. Φαίνεται το άνω τμήμα (θριγκός) του τέμπλου.

νάρθηκα σ' αυτόν. Ενώ εξωτερικά η στέγη είναι ενιαία και δίριχτη, εσωτερικά ο ναός είναι τρίκλιτος, με δύο κιονοστοιχίες. Το κεντρικό κλίτος έχει πλακόστρωτο, που σχηματίζει στο μέσο κυκλικά εμβλήματα, ίσως σύμβολα του ήλιου. Η κατασκευή και η ακουστική του φανερώνουν πολύ έμπειρους και ειδικευμένους μαστόρους. Η εσωτερική διακόσμηση του ναού επιτυγχάνεται τόσο με το ξυλόγλυπτο τέμπλο (που, αν και συλημένο και σχεδόν κατεστραμμένο, φαίνεται να ήταν έργο υπομονής τεχνιτών με μεράκι που σκάλιζαν επί χρόνια ίσως πάνω στο σκληρό ξύλο καρυδιάς άνθη, φυλλώματα και ζώα παραδείσια) όσο και με τη θαυμάσια αγιογραφική δουλειά των ζωγράφων από τα Άγραφα Αναγνώστη και Στεριανού καθώς και του Δαβίδ από τη Σελένιστα. Ακόμα, μερικές από τις φορητές εικόνες του τέμπλου (οι περισσότερες των οποίων ανηρπάγησαν από γάλλους στρατιώτες το 1918) αποδίδονται στο γνωστότατο αγιογράφο Κωνσταντίνο Ιερομόναχο γύρω στα 1703. Οι αγιογραφίες καλύπτουν όχι μόνο τους πλάγιους τοίχους, αλλά και τους θόλους της οροφής εσωτερικά και, ακόμα, τους εξωτερικούς τοίχους στο χαγιάτι που καλύπτει όλη τη νότια πλευρά του ναού, η οποία αγιογραφήθηκε, κατά τον Στυλ. Αδάμη, το 1715 με εικονογραφίες αγίων ή μαρτύρων και με παραστάσεις της Αποκάλυψης.

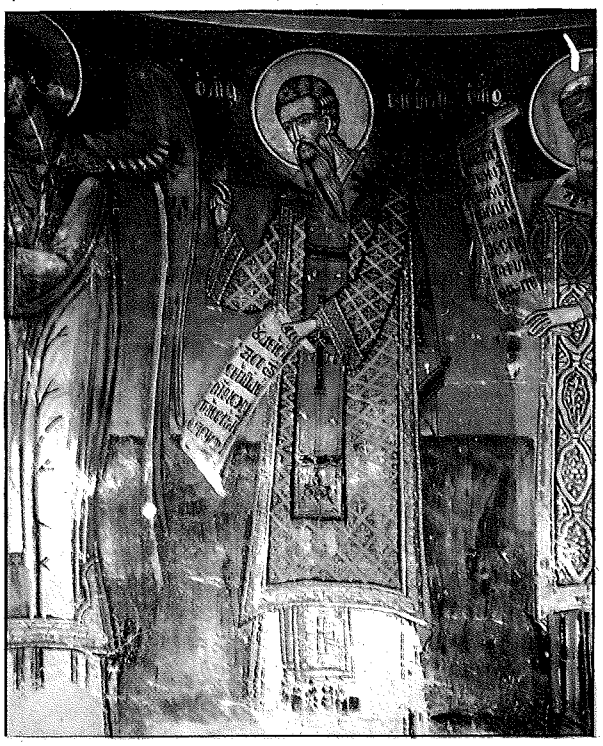

115. Μοσχόπολη. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αγίου Βασιλείου στο Ιερό.

4.6.10. Η Αγία Παρασκευή **Πρεμετής** είναι έργο

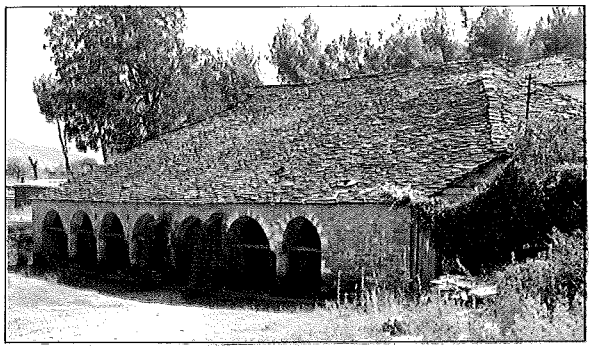

116. Πρεμετή. Ναός Αγίας Παρασκευής. Γενική εξωτερική άποψη από ΒΔ. Φαίνεται η τοξοστοιχία του κομψού χαγιατιού.

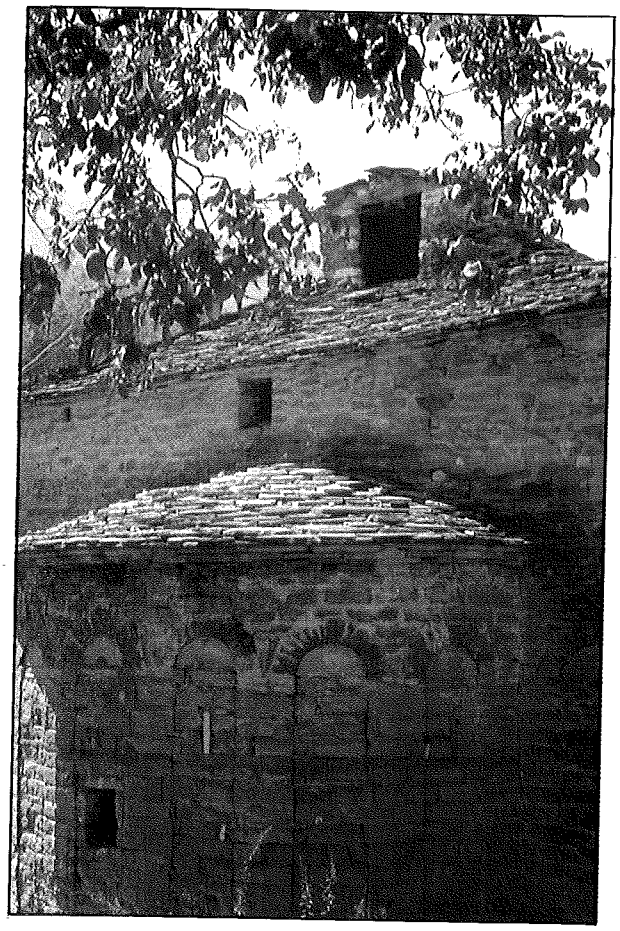

117. Πρεμετή. Ναός Αγίας Παρασκευής. Εξωτερική άποψη κόγχης Ιερού με τα τυφλά αψιδώματα.

του 18ου αι., μία μεγάλη, τυπική βασιλική με δίριχτη στέγη (καλυμμένη από σχιστόπλακες) και ένα ωραίο, γραφικότατο χαγιάτι με τοξοστοιχία και πεζούλα στη βόρεια πλευρά. Η είσοδός της είναι βορινή και μπαίνοντας γίνεται αμέσως αντιληπτή στον επισκέπτη η καταστροφή του εσωτερικού από παλαιότερη πλημμύρα του ποταμού και από την εγκατάλειψη· άλλωστε, μέχρι προ τριετίας ο ναός χρησιμοποιούνταν σαν ξυλουργικό εργαστήριο...

Οι εξωτερικοί τοίχοι δείχνουν τις ακανόνιστες πέτρες της τοιχοποιίας, που δεν φέρουν διακόσμηση παρά μόνο στην αψίδα της ανατολικής πλευράς (που κοσμείται με αψιδώματα) και στα γείσα της στέγης. Εσωτερικά, η οροφή είναι ξύλινη, ταβανωμένη με παράλληλες σανίδες. Όλο το ταβάνι στηρίζεται στις δύο ξύλινες επίσης κιονοστοιχίες, που χωρίζουν το εσώτερικό σε τρία ψευδο-κλίτη. Οι τοιχογραφίες έχουν τώρα επικαλυφθεί από στρώμα λάσπης και, μετέπειτα, από ασβέστη (που κάλυψε τη

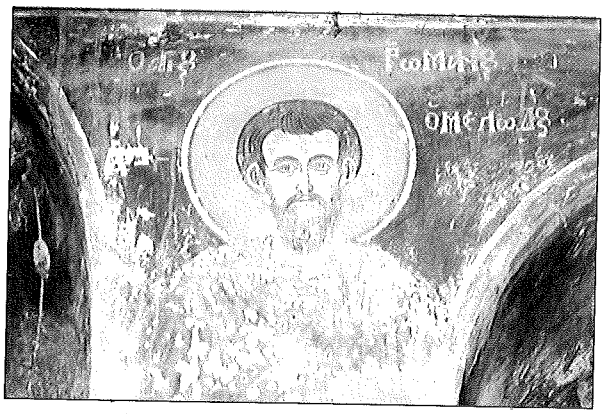

118. Πρεμετή. Ναός Αγίας Παρασκευής. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αγίου Ρωμανού Μελωδού.

λάσπη της πλημμύρας)· πάντως, από τα σωζόμενα μέρη της αγιογράφησης αυτής (έργο του 18ου αι.) διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μία λαϊκότερη ιστόρηση ναού, με πολύ σεβασμό όμως στη μεταβυζαντινή ζωγραφική παράδοση. Αξιόλογα, επίσης, φαίνονται να ήσαν το ξυλόγλυπτο τέμπλο (που είναι πλήρως λεηλατημένο από τις φορητές εικόνες του) το δεσποτικό και ο άμβωνας.

4.6.11. Μέσα στο Κάστρο του **Μπερατίου** υπάρχει ο παλαιός καθεδρικός ναός της πόλης, η Κοίμηση της Θεοτόκου, κτισμένη στα ερείπια παλαιότερης, ομώνυμης εκκλησίας, στα 1796. Είναι μία μεγάλη, φωτεινή βασιλική με δύο τρούλους και τρία κλίτη. Εξωτερικά, φέρει πολλά προσκτίσματα μεταγενέστερα, που έχουν κατακαλύψει την τοιχοποιία της και στεγάζουν σήμερα το γνωστό «Μουσείο του Ονούφριου». Μόνον η ανατολική πλευρά του ναού φαίνεται στον επισκέπτη και δείχνει την πολυγωνική κόγχη του Ιερού με τα ψηλόλιγνα αψιδώματά της.

Στο εσωτερικό εντυπωσιάζει το λεπτοσκαλισμένο και καλοσυντηρημένο ξυλόγλυπτο τέμπλο, (έργο

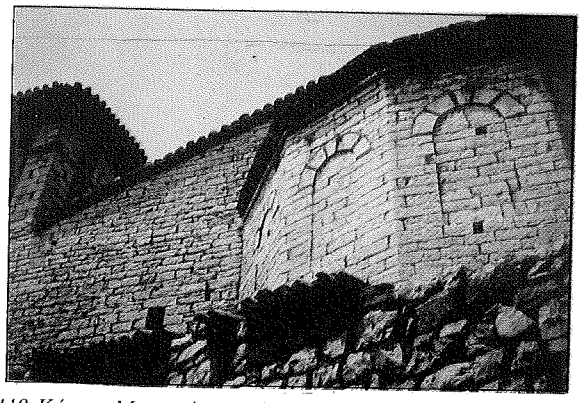

119. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Παναγιάς (= Μουσείο Ονούφριου) από ΒΑ. Φαίνεται μόνο η αψίδα του Ιερού.

120. Κάστρο Μπερατίου. Ναός Παναγίας. Εσωτερική άποψη από Δ.
Διακρίνεται στο βάθος το περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο και, εντεύθεν, οι κιονοστοιχίες.

του κορυτσαίου Ιωάννη Τσετέρη από το 1814) με φορητές εικόνες, καθώς και ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος του δεσποτικού, του άμβωνα, των προσκυνηταρίων και των ψαλτηρίων. Όλα διατηρούνται σε καλή κατάσταση, εκτός από τις τοιχογραφίες που καταστράφηκαν μετά από πυρκαγιά στις αρχές του 19ου αι. Ο ναός φέρει στο δάπεδο, κάτω από τον τρούλο, ωραίο πέτρινο διάκοσμο και, τέλος, έχει εξώστη / γυναικωνίτη στα δυτικά.

Η βασιλική αυτή είναι αντιπροσωπευτικό έργο της νέας αρχιτεκτονικής πνοής στην περιοχή, που θέλει τους καινούργιους ναούς μεγαλοπρεπείς, πολυτελείς και ογκώδεις. Η στροφή αυτή προς τις μνημειακές κατασκευές χαρακτηρίζει το β' μισό του 18ου αι. και όλο τον 19ο αι., καθώς προείπαμε.

4.6.12. Ένας επίσης αντιπροσωπευτικός ναός της νέας αρχιτεκτονικής τάσης για μνημειακές κατασκευές ήταν και ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Γεωργίου **Κορυτσάς,** που ανεγέρθηκε το 1838 με επιβλητικές διαστάσεις και όγκο. Ήταν μία τρουλαία

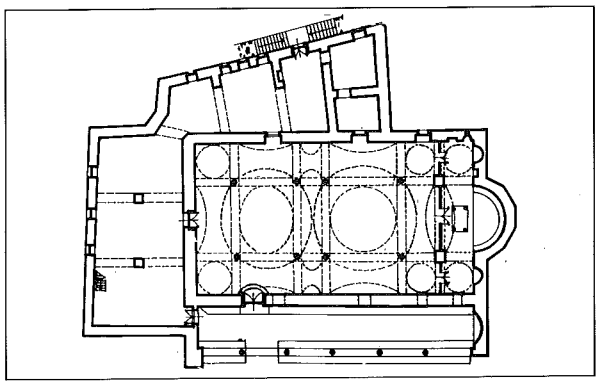

121. Κάτοψη του ναού της Παναγίας και των προσκτισμάτων του (ως μουσείου του Ονούφριου).

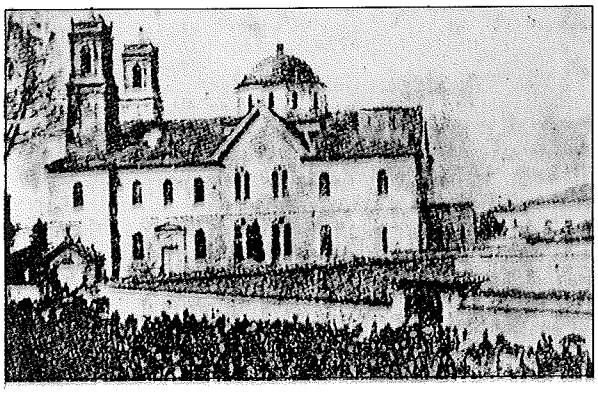

122. Κορυτσά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εξωτερική άποψη, σε ώρα συλλαλητηρίου. (Παλαιά φωτογραφία).

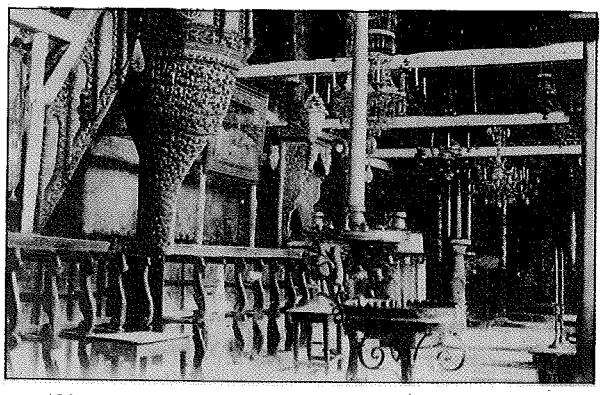

123. Κορυτσά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εσωτερική άποψη. Διακρίνεται ο ξυλόγλυπτος άμβωνας και τα στασίδια.

βασιλική, με τρία κατά μήκος και ένα εγκάρσιο κλίτη, με στέγη αμφικλινή, κεραμοσκέπαστη και κοσμημένη με εξάρσεις θόλων και τρούλων. Το κτίσμα θύμιζε τις παλαιοχριστιανικές μνημειακές εκκλησίες, έτσι όπως υψωνόταν μεγαλόπρεπο, στο κέντρο ενός ευρέος και ανοιχτού χώρου - πλατείας.

Ατυχώς, ο ναός αυτός κατεδαφίστηκε και μόνοι μάρτυρες της εσωτερικής του πολυτέλειας είναι οι

124. Κορυτσά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Ξυλόγλυπτο δεσποτικό, όπως διασώζεται σήμερα.

περιγραφές των βιβλίων, που μιλούν για υπέροχο ξυλόγλυπτο τέμπλο αμύθητης αξίας (που, ευτυχώς, είναι το μόνο που διασώζεται ως σήμερα στο «μουσείο» - ναό της Κορυτσάς μαζί με τις μεγάλες φορητές εικόνες του) για καλλιτεχνικότατους άμβωνα, δεσποτικό, προσκυνητάρια, ψαλτήρια, πολυελαίους, μανουάλια κ.λπ.

4.6.13. Ο ναός των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ, στη συνοικία Βαρόσι **Αργυροκάστρου,** χτίστηκε στα μέσα του 18ου αι. και ανακαινίστηκε μετά από πυρκαγιά στις αρχές του 19ου αι. Καθώς οι πηγές μαρτυρούν, ο μισός ναός ήταν άλλοτε χωμένος μέσα στο πρανές τού εδάφους.

Η τοιχοποιία του είναι από κανονικές και ακανόνιστες πέτρες χωρίς ιδιαίτερες διακοσμητικές αξιώσεις. Στη νότια πλευρά φέρει μικρό προστώο, που προστατεύει τη θύρα του ναού, και ανατολικά σχηματίζει τρεις αψίδες με δωρικής λιτότητας και απλότητας διακόσμηση —η κεντρική ιδίως, με την πολυγωνικότητα και τα ψηλόλιγνα τυφλά αψιδώματα από λειασμένη πέτρα. Η στέγη είναι αμφικλινής, καλυμμένη με σχιστόπλακες, και το γείσο της φέρει δύο επάλληλες σειρές πριονωτά τοποθετημένων λίθων.

Ο ναός χρησιμοποιήθηκε επί πολλά χρόνια σαν αποθήκη, γιαυτό έχουν καταστραφεί εσωτερικά το άλλοτε απλό και λιτό πλακόστρωτο, το τέμπλο και τα στασίδια. Παράλληλα, είχαν επιχρισθεί οι τοιχογραφίες, μερικές από τις οποίες, όμως, έχουν πρόσφατα αποκαλυφθεί και δείχνουν ότι ο αγιογράφος ακολουθεί και εδώ μία μάλλον δυτικότροπη και λαϊκή τεχνική, χωρίς, όμως, να ξεστρατίζει από την αυστηρή βυζαντινορθόδοξη παράδοση της ηπειρωτικής αγιογραφίας, με τη μετρημένη αυστηρότητα,

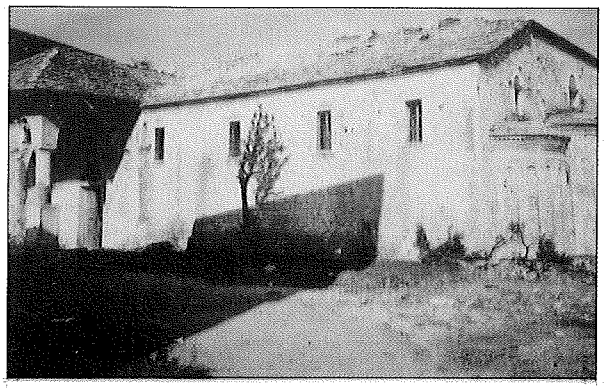

117. Αργυρόκαστρο. Ναός Ταξιαρχών στο Βαρόσι. Γενική εξωτερική άποψη από ΝΑ.

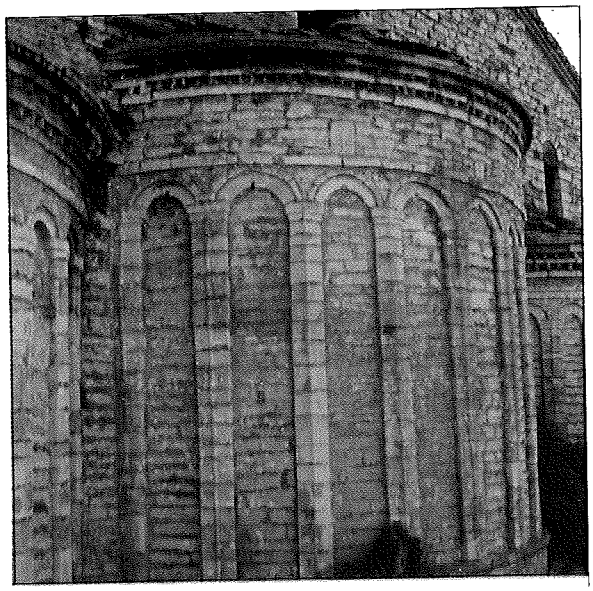

118. Αργυρόκαστρο. Ναός Ταξιαρχών. Εξωτερική άποψη αψίδας Ιερού με τα διακοσμητικά της ποικίλματα.

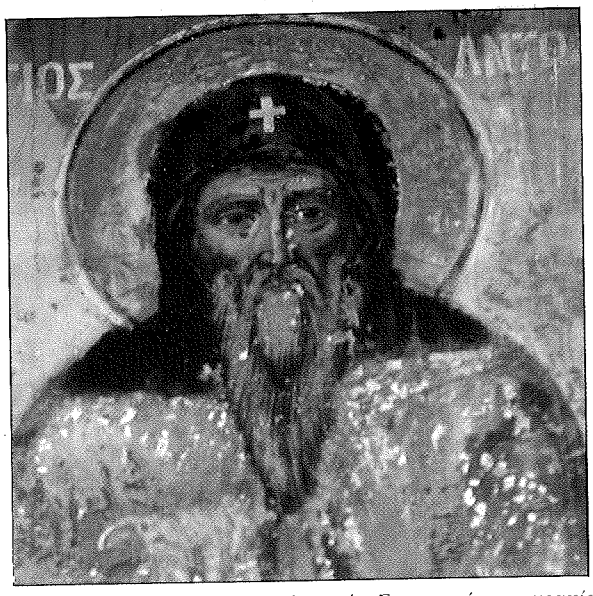

119. Αργυρόκαστρο. Ναός Ταξιαρχών. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αγ. Αντωνίου στο νότιο τοίχο (μετά την απόξεση του ασβέστη)

το σοβαρό βλέμμα, τη μεταρσιωμένη έκφραση και την κατανυκτική ατμόσφαιρα των μορφών και των σκηνών του.

4.6.14. Ο μητροπολιτικός ναός του **Αργυρόκαστρου** είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος και τώρα ανακαινίζεται ριζικά, δεδομένου ότι είχε μετατραπεί επί καθεστώτος Χότζα σε κινηματογράφο. Το σύγχρονο κτίσμα έχει ανεγερθεί (επί των θεμελίων ενός *«βασιλικοῦ παρεκκλησίου τοῦ Παντοκράτορος, ὅπερ, ὡς λέγεται, ἦτο θαυματουργόν»)* περί τα μέσα του 18ου αι. μετά από κοινή απόφαση όλων των ορθοδόξων του Αργυροκά-

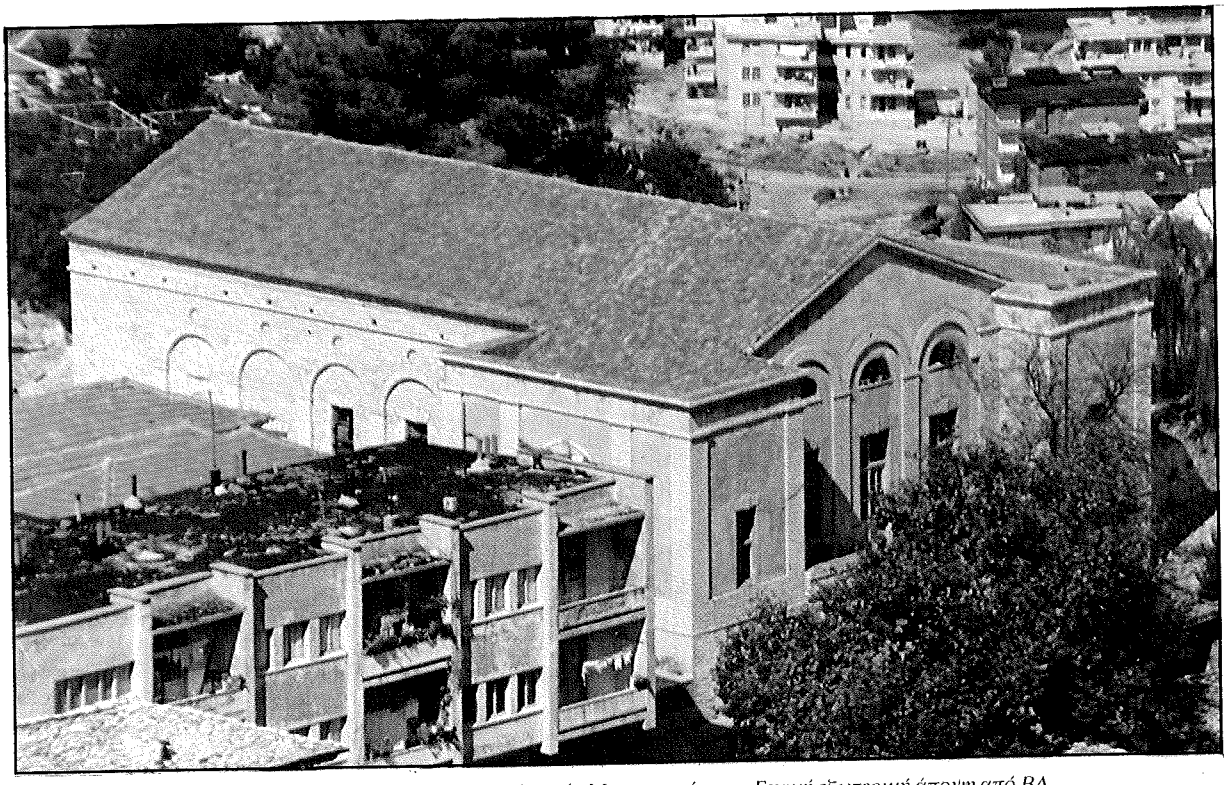

120. Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός ναός Μεταμορφώσεως. Γενική εξωτερική άποψη από ΒΔ.

121. Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός ναός Μεταμορφωσεως. Σπάραγμα με λεπτομέρεια από το ξυλόγλυπτο τέμπλο.

στρου (Ελλήνων και αλβανοφώνων).

Πρόκειται για μια τυπική τρίκλιτη βασιλική, με αμφικλινή κεραμοσκέπαστη στέγη. Οι εξωτερικοί της τοίχοι είναι από λαξεμένες πέτρες, που φαίνονται εξωτερικά, ενώ εσωτερικά έχουν προσφάτως σοβατιστεί. Οι πλευρικοί τοίχοι δεν φαίνονται απ' έξω, επειδή δίπλα σχεδόν στο ναό έχουν οικοδομηθεί κατοικίες· έτσι, χρειάζεται να ιδωθεί ο ναός αφ' υψηλού, για να περιγράψει κάποιος τον εξωτερικό διάκοσμο της τοιχοποιίας του. Η δυτική πλευρά, λοιπόν, δημιουργεί ένα είδος εγκάρσιου κλίτους, που όμως δεν αλλοιώνει την ενιαία δίριχτη κατασκευή τής (από Α. προς Δ. βαίνουσας) στέγης μέχρι το δυτικό της αέτωμα. Έτσι, δημιουργούνται δύο παραλληλόγραμμα κτηριακά τμήματα προεκτεινόμενα προς Β. και Ν. της δυτικής πλευράς του ναού. Ο δυτικός τοίχος εμφανίζεται διώροφος και, στο άνω του μεσαίου διαζώματος επίπεδο, ανοίγονται τρία ισομετρικά παράθυρα κάτω από το δυτικό αέτωμα, καθένα από τα οποία πλαισιώνεται με μεγάλα τοξοειδή αψιδώματα από οριζοντίως τοποθετημένα τούβλα. Επίσης, και οι πλευρικοί (βόρειος και νότιος) τοίχοι φέρουν τυφλά αψιδώματα με διακοσμητικά τοξωτά πλαίσια, τέσσερα σε κάθε τοίχο· πάνω απ' αυτά υπάρχουν ισάριθμοι αβαθείς διακοσμητικοί κύκλοι με ακτινωτά (τοποθετημένα κυκλοειδώς) τούβλα και, ακόμα πιο πάνω, πριν το γείσωμα της στέγης, περιτρέχει τους τοίχους μία ελαφρώς προεξέχουσα ζώνη, πάλι από πέτρα με μικρούς κύκλους / ποικίλματα. Τέλος, οι γωνίες, που σχηματίζουν τα προεκτεταμένα τμήματα της δυτικής πλευράς του ναού, καλύπτονται τεχνικότατα με φαρδιές ζώνες καλολαξεμένης παραλληλόσχημης πέτρας. Έτσι, με όλη αυτή τη φροντίδα, πραγματικά αδικείται ο δωρικής επιβλητικότητας αυτός ναός από τα τσιμεντένια οικοδομήματα που έχουν ανεγερθεί δίπλα του!... Εσωτερικά ο'ναός επισκευάζεται σήμερα. Τίποτα όμως δεν υπάρχει από την παλαιά μορφή του εκτός από κάποια τμήματα νεότερων αγιογραφιών στις κόγχες του Ιερού, κάποια εκφυλισμένα κιονόκρανα και μερικά σπαράγματα ενός άλλοτε λαμπρού τέμπλου, που βρέθηκε κομματιασμένο μέσα στο Ιερό. Κάποια κομμάτια του αποτελούν δείγματα εξαιρετικής ξυλογλυπτικής τέχνης.

4.6.15. Ο ενοριακός ναός των Αγίων Πάντων **Χειμάρρας** ανεγέρθηκε στις αρχές του 19ου αι., κατά την παράδοση ύστερα από προτροπή του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού. Είναι μια μεγάλη βασιλική, με δίριχτη στέγη που φέρει αποτμήσεις ανατολικά και δυτικά. Εσωτερικά παρουσιάζει δύο ξύλινες κιονοστοιχίες, που τη χωρίζουν σε τρία ισοϋψή ψευδοκλίτη. Οι πλευρικοί τοίχοι έχουν αρκετά, μεγάλα παράθυρα που φωτίζουν επαρκώς το ναό. Από τις δύο υπάρχουσες εισόδους, δυτικά και βόρεια, σήμερα λειτουργεί η δεύτερη, στο υπέρθυρο της οποίας έχει εντοιχισθεί σκαλισμένη σε πέτρα επιγραφή «1826, Ιούλιος - Χειμάρρα». Η τοιχοποιία είναι αδιακόσμητη, από ακανόνιστες πέτρες.

Εκείνο που αποτελούσε άλλοτε καύχημα αυτής της εκκλησίας είναι ο ξύλινος και ξυλόγλυπτος διάκοσμός της: ό,τι έχει διασωθεί από το ξυλόγλυπτο τέμπλο φανερώνει την εξαιρετική μαστοριά και επιδεξιότητα των τεχνιτών του. Η οροφή αποτελείται από σανίδες πολύχρωμες, διακοσμημένες με τετράγωνους ψευδοθόλους, καμωμένους από επάλληλα τοποθετημένες ξυλόταβλες που είναι έντονα χρωματισμένες σε ρυθμό λαϊκού μπαρόκ.

«.... *"Η ποτε ἀξιόλογος πόλις καί ἐπισκοπή Χειμάρρας, τό πάλαι ἐκ 500-600 οἰκιῶν συνιστα-*

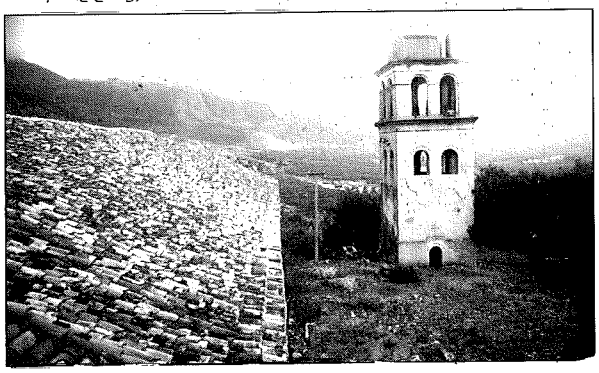

122. Χειμάρρα. Τμήμα του ναού των Αγίων Πάντων από το Κάστρο με το μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο.

123. Χειμάρρα. Ναός Αγίων Πάντων. Εσωτερική άποψη από Δ. Διακρίνονται οι τοξοστοιχίες και το λεηλατημένο τέμπλο.

μένη καί ἐξ 70 ἐκκλησιῶν, ἤδη δέ ἐξ 130 οἰκογενειῶν καί μιᾶς μόνον ἐκκλησίας, μεγάλης ἐπ' ὀνόματι των Ἁγίων Πάντων τιμωμένης, ἅτε δή περιλαμβανούσης ἁπάσας. Τό πάλαι κάθε συνοικία εἶχε ἰδίαν ἐκκλησίαν καί τούτου ἕνεκα συνέβαινον παρά τοῖς κατοίκοις πολλαί ἔριδες, αἵτινες κατήντουν εἰς φόνους. Πρός ἀποφυγήν, λοιπόν, τοιούτων ἐνεκρίθη ὑπό τῶν φρονίμων καί συνεχωνεύθησαν εἰς μίαν καί ἡνώθησαν ἅπαντες οἱ κάτοικοι συναθροιζόμενοι ἐπί τό αὐτό καί συνασπιζόμενοι ἐν καιρῷ ἐπιδρομῆς τῶν ὁμόρων κατ' αὐτῶν», αφηγείται ο χρονογράφος σχετικά με την κατασκευή της εκκλησίας των Αγίων Πάντων, που βρίσκεται έξω από το κάστρο και πάνω από τη σημερινή (μάλλον κακόγουστη) παραλιακή πόλη.

4.6.16. Ο ενοριακός ναός του Αγίου Σπυρίδωνα **Δρυμάδων** ανεγέρθηκε μετά τα μέσα του 19ου αι. και είναι ρυθμού βασιλικής. Με έμφαση στον κατά μήκος άξονα και χτισμένη ψηλά σ' ένα πλάτωμα των Γκιλεκάτων, είναι επιβλητικά ορατή με τον όγκο της σχεδόν κι από τα χαμηλότερα μέρη του χωριού. Μάλιστα, ο Κ. Δέδες μάς διασώζει και τους λαϊκούς μαστόρους που την έκτισαν: ο Λάμπρος Βρεττός, ο Πήλιος Κώτσος και ο βουνιώτης Πήλιος Τάσος ήταν οι φιλότιμοι τεχνίτες που φρόντισαν το οικοδόμημα,ώστε να αποκτήσει επιβλητικότητα αλλά και ομορφιά. Η πέτρα χτισίματος είναι ακανόνιστη, μικρή και ενισχυμένη με κονίαμα· ύστερα σοβατίστηκε. Τα παράθυρα ανοίχτηκαν μεγάλα στη βόρεια πλευρά. Η πόρτα από τη νότια πλευρά είναι μεγάλη, δίφυλλη. Εξωτερικά, δεν υπάρχει κανένας ιδιαίτερος διάκοσμος, επειδή το αισθητικό βάρος δόθηκε στο εσωτερικό του ναού.

Εσωτερικά, ο ναός χωρίζεται σε τρία ισοϋψή ψευδο-κλίτη με δύο σειρές τοξο-κιονοστοιχίες, πάνω στις οποίες στηρίζονταν τα μαδέρια της ξύλινης, δίριχτης στέγης. Τώρα η στέγη δεν υπάρχει πια. Όμως, καθώς μαρτυρεί ο Κ. Δέδες, είχε ταβάνι ξύλινο και πελεκητό με ανάγλυφα. Το τέμπλο διασώζεται τώρα χτιστό και είχε άλλοτε τρεις σειρές εικόνων ζωγραφισμένων στα τέλη του 19ου αι. από ρώσους ζωγράφους. Προ του τέμπλου υπάρχει σολέα πλατιά, μαρμάρινη, στο δε κέντρο σώζονται ακόμα τα δύο ημικυκλικά της σκαλοπάτια. Οι πλάκες του δαπέδου είναι τετράγωνες — μαλτέζικες μάλιστα. Στα δυτικά του ναού διακρίνεται σήμερα ο

124. Δρυμάδες Χειμάρρας. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα.
Φαίνονται οι τοξοστοιχίες, το πλακόστρωτο, το χτιστό τέμπλο και, ψηλά στο βάθος, το μοναστήρι της Παναγίας.

γκρεμισμένος γυναικωνίτης, που φαίνεται πως ήταν ευρύχωρος και ανοιχτός. Στο Ιερό χτιστή επίσης είναι και η Αγία Τράπεζα. Εκεί μέσα υπήρχαν άλλοτε ιερά σκεύη, κατασκευασμένα με τέχνη «από ατόφιο ασήμι και χρυσάφι», λέει ο αυτόπτης Κ. Δέδες· και το Ευαγγέλιο, επίσης, ήταν ολόχρυσο! Σήμερα όλα είναι ρημαγμένα. Κι όμως, ο ναός σ' αυτή την κατάσταση «μιλάει» ακόμα για την αρχοντιά που είχε πριν το 1967...

4.6.17. Ο ενοριακός ναός της Αγίας Παρασκευής **Χλωμού** είναι κτίσμα των μέσων του 19ου αι. και βρίσκεται πάνω σ' ένα λόφο, που περιβάλλεται από χοντρά, γέρικα κυπαρίσια. Από μακριά εντύπωσιάζει με τη σκουρόχρωμη πέτρα του, που διακόπτεται από έξι-επτά οριζόντιες σειρές άσπρης πέτρας.

Είναι μεγάλη, τρίκλιτη βασιλική, που εξωτερικά έχει δίριχτη, κεραμοσκέπαστη στέγη, εσωτερικά, όμως, στο μεν μεσαίο κλίτος φέρει μεγάλους, τυ-

125. Χλωμό Πωγωνίου. Ναός Αγίας Παρασκευής. Εξωτερική άποψη από ΒΑ.

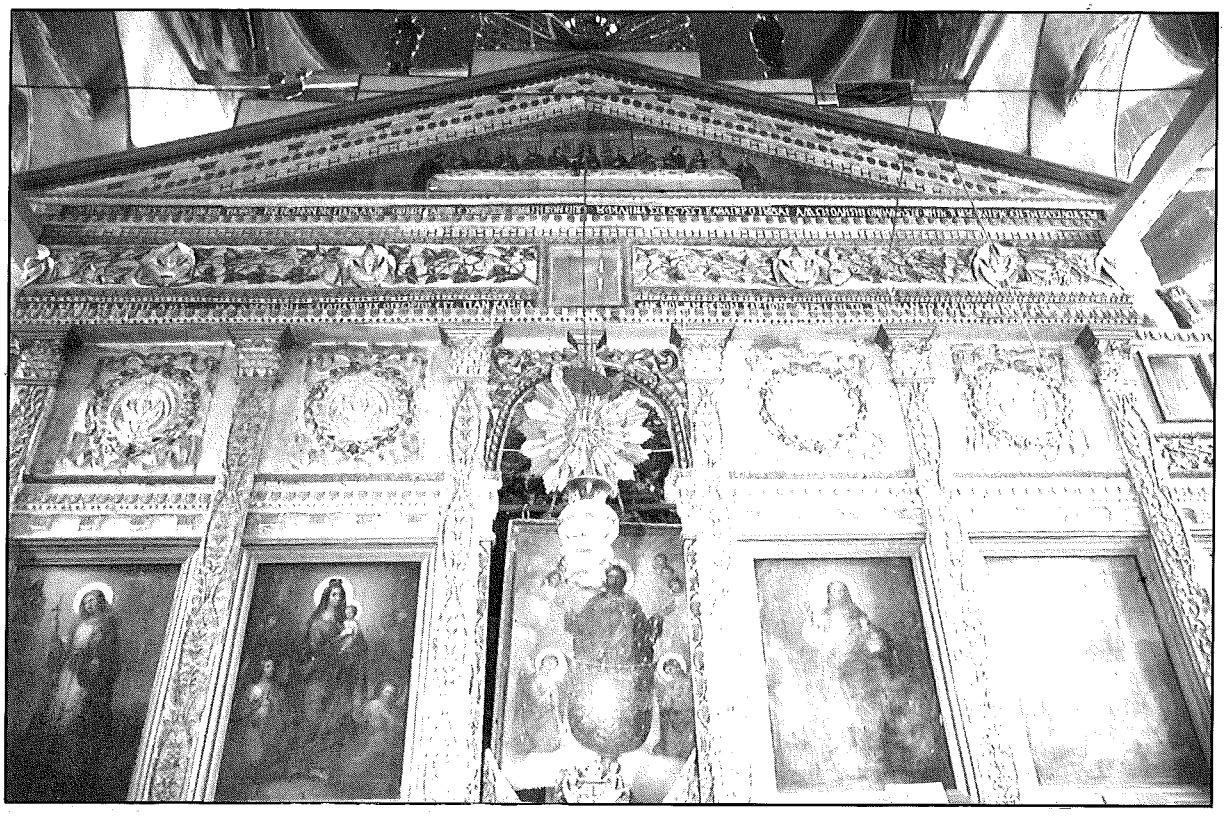

126. Χλωμό Πωγωνίου. Ναός Αγίας Παρασκευής. Εσωτερικό, άποψη του (ρωσικής επίδρασης) τέμπλου.

φλούς θόλους, στα δε πλάγια κλίτη φέρει από εφτά μικρούς θολίσκους. Έξω, στο νότιο τοίχο, υπάρχει ένα μικρό προστώο· στο δυτικό τοίχο υψώνεται το ωραίο καμπαναριό· στον ανατολικό τοίχο κυρτώνονται δύο πλαϊνές κόγχες και μία μεγάλη, κεντρική αψίδα, πολυγωνική. Στο βόρειο και νότιο τοίχο ανοίγονται μεγάλα παράθυρα σε δύο σειρές· η άνω σειρά μάλιστα διακοσμείται με τόξα, που σχηματίζονται από άσπρες πέτρες. Και ο ανατολικός τοίχος, επίσης, πάνω από την αψίδα, διακοσμείται με στρογγυλό παράθυρο (εγγεγραμμένο σε πέτρινο άσπρο κύκλο) και δύο μικρότερα κυκλικά ανοίγματα, δεξιά και αριστερά του. Εσωτερικά, ο ναός δείχνει την πολυετή εγκατάλειψή του, δεν φαίνεται όμως ούτε συλημένος ούτε χρησιμοποιημένος σαν αποθήκη. Είναι φωτεινός, ευρύχωρος, με διώροφο γυναικωνίτη και θαυμάσιο, ασύλητο τέμπλο ρωσικής έμπνευσης. Όλες οι μεγάλες και μικρές εικόνες του τέμπλου σώζονται στη θέση τους σε πολύ καλή κατάσταση. Σε πολύ καλή κατάσταση διασώζονται, επίσης, οι τοιχογραφίες των μεγάλων θόλων του κεντρικού κλίτους και των θολίσκων των πλάγιων κλιτών· επίσης,

127. Χλωμό Πωγωνίου, Ναός Αγίας Παρασκευής. Εξωτερική άποψη από Δ. Το κωδωνοστάσιο.

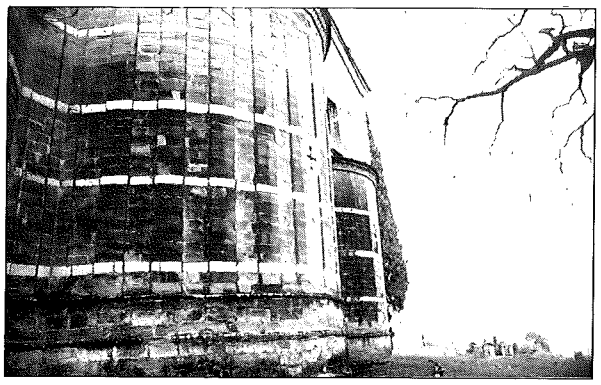

128. Χλωμό Πωγωνίου, Αγ. Παρασκευή. Άποψη αψίδας Ιερού με τα τυφλά αψιδώματα και τις ζώνες λευκών πετρών.

σε άριστη κατάσταση εμφανίζονται οι αγιογραφίες του θόλου πάνω από το Ιερό, και του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας· όλες δε αυτές οι τοιχογραφίες είναι έργα που χρονολογούνται στα τέλη του 19ου αι. ή και στα λίγα πρώτα χρόνια του 20ού αι.

Τέλος, ό,τι υπάρχει μέσα στο ναό (στασίδια, επιτάφιος, εξαπτέρυγα, προσκυνητάρια και επιτροπικό) φαίνονται κουρασμένα, όχι, όμως, κατεστραμμένα, επειδή οι Χλωμιώτες δεν άφησαν να χρησιμοποιηθεί η εκκλησία τους για άλλο σκοπό. Καυχιούνται, ότι ακόμα και οι ντόπιοι κομματικοί την σεβάστηκαν...

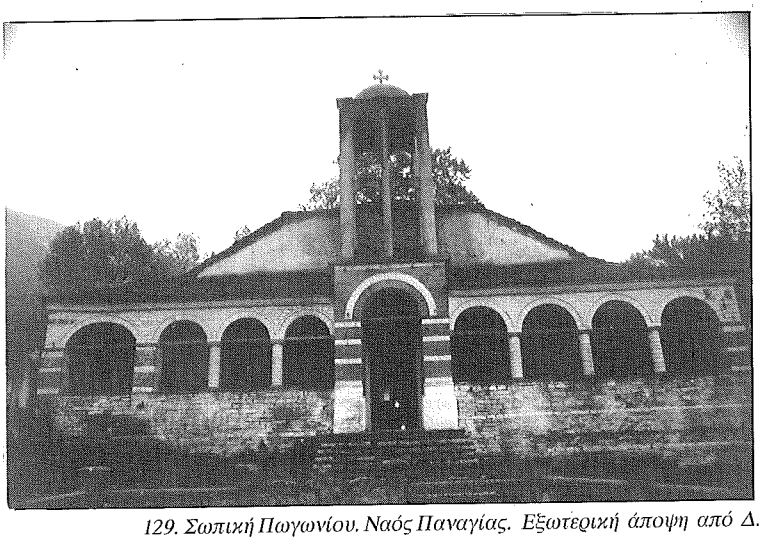

129. Σωπική Πωγωνίου. Ναός Παναγίας. Εξωτερική άποψη από Δ.

4.6.18. «Μεγάλη εκκλησιά» ονομάζουν οι ντόπιοι τον ενοριακό ναό της Παναγίας στη **Σωπική**. Το αρχικό κτίριο του ναού πρέπει να έγινε στα μέσα του 18ου αι. και η ευρεία ανακαίνιση του στα 1770, καθώς αναγράφει μια επιγραφή πάνω από τη νότια (φραγμένη πια) θύρα του ναού. Σε ρυθμό κλασικής βασιλικής, με μεγάλες διαστάσεις, δίριχτη στέγη (που φέρει αποτμήσεις, στο ανατολικό και δυτικό άκρο) και ένα μεγάλο, σαν εγκάρσια στοά, χαγιάτι δυτικά, που έχει χτιστή τοξοστοιχία πάνω σε πέτρινο εξώστη, δημιουργεί ισχυρή εντύπωση, έτσι όπως φαίνεται, από την πλατεία χαμηλά, να υψώνεται με τα φαρδιά, πέτρινα σκαλοπάτια που ανεβαίνουν ως τον εξώστη του χαγιατιού. Χαρακτηριστικός εδώ είναι επίσης ο πέτρινος πυλώνας με την τοξοειδή επίστεψη και το μεταγενέστερο καμπαναριό. Στο εσωτερικό η εκκλησία παρουσιάζεται πεντακάθαρη αλλά αντιφατική: νεότερα, πολύχρωμα πλακίδια στο

130. Σωπική, Ναός Παναγίας. Γενική άποψη των τοξοστοιχιών, των πεσσών και του ασύλητου ξυλόγλυπτου τέμπλου.

δάπεδο και παλιά, περίτεχνα ξυλόγλυπτα ένα γύρω. Τετράγωνοι, εξαιρετικά παχείς πεσσοί δεξιά και αριστερά, χωρίζουν την εκκλησία με τις τοξοστοιχίες τους σε τρία κλίτη. Το μεσαίο φαντάζει πολυτελέστερο ως ευρυχωρότερο και εμπλουτισμένο ανατολικά με εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτο τέμπλο, όπως επίσης και ξυλόγλυπτο δεσποτικό και άμβωνα δεξιά και αριστερά. Το τέμπλο αυτό της Σωπικής είναι, μαζί με της Αρδενίτσας και του Μπερατίου αλλά και του μουσείου της Κορυτσάς, από τα καλύτερα της σημ. Αλβανίας. Οι μεγάλες εικόνες του τέμπλου δεν έχουν αφαιρεθεί και χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 19ου αι.

Δυτικά ο ναός έχει γραφεία και, πάνω απ' αυτά, μεγάλο γυναικωνίτη στις άκρες του οποίου στριμώχνονται παλιά σκεύη, ξυλόγλυπτα μικρά προσκυνητάρια, φορητές εικόνες και μισοσαπισμένα λειτουργικά βιβλία.

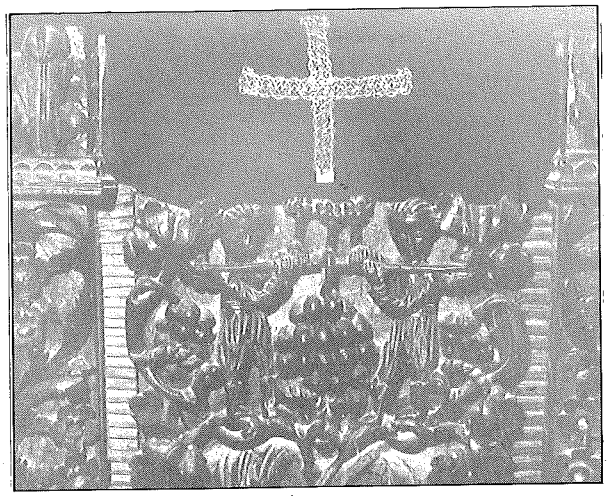

131. Σωπική Πωγωνίου. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, λεπτομέρεια ξυλόγλυπτου τέμπλου με παράσταση ανθρώπινων μορφών.

5. Τα Βορειοηπειρωτικα Μοναστηρια

132. Ζερβάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μονή Ντρυάνου. Ο υψηλός μανδρότοιχος από χαμηλά.

5.1. Ως προς τα καθολικά των μοναστηριών της Τουρκοκρατίας στην περιοχή έχει γίνει ήδη λόγος στην οικεία ενότητα [για «τα καθολικά» της μεταβυζαντινής περιόδου, στις §§ 4 και 4.3]. Εδώ, όμως, θα πρέπει να διευρύνουμε περιγραφικά την οπτική μας. Η μορφολογία, λοιπόν, των ορθόδοξων μοναστηριών της Τουρκοκρατίας είναι τυπική και το οικοδομικό τους πρόγραμμα καθαρό και προσαρμοσμένο στο χώρο της κάθε μονής.

Περιβάλλονται ολόγυρα από υψηλό μανδρότοιχο, στο εσωτερικό του οποίου ακουμπούν τα χτισμένα κελιά, οι ξενώνες, οι άλλοι χώροι υποδοχής, τελετών, συσκέψεων (επισκοπείο, ηγουμενείο, συνοδικό) και το αρχονταρίκι. Όλα αυτά βρίσκονταν στο «ανώγι», ενώ στο ισόγειο ή στους υπόγειους χώρους, τα «κατώγια», αναπτύσσονται οι άλλες βοηθητικές εγκαταστάσεις (μαγειρεία ή φωτανάμματα, φούρνοι, κελάρια, στέρνες, αποθήκες, σταύλοι κ.ά.). Φυσικά, όλα τα κελιά βλέπουν προς τον περίβολο, την κεντρική αυλή, όπου υψώνεται σεμνά το «καθολικό», δηλαδή η εκκλησία που αποτελεί την αρχή και το τέλος, το κέντρο και τον πυρήνα της μοναστικής ζωής. Σ' αυτή την ξεκάθαρη και απλή κατανομή χώρων δεν παρατηρούνται σοβαρές προσθήκες κτισμάτων που να αλλοιώνουν την αρχική αρχιτεκτονική σύλληψη, την αρμονική / χρηστική χωροθέτηση και τις καθαρές οικοδομικές γραμμές. Γιαυτό, όλα τα ορθόδοξα μοναστήρια της σημ. Αλβανίας εντυπωσιάζουν τον επισκέπτη με την εύσχημη εμφάνιση, τη λειτουργική διάταξη των κτισμάτων τους και το περίοπτο καθολικό τους.

5.2. Το υλικό που κυριαρχεί εδώ είναι η πέτρα, ιδιαίτερα στα μοναστήρια του Πλατοβουνίου, της Μαύρης Ρίζας, του Πωγωνίου, της Λιούτζης και της Χειμάρρας. Η ηπειρωτική πέτρα, λαξευμένη ή αλάξευτη, σχιστή ή πελεκητή, ακανόνιστη ή κυβοειδής, δουλεύεται με δεξιοτεχνία στους τοίχους και στις στέγες, στα χαγιάτια και στις καμάρες, στις κιονοστοιχίες και στους υπόγειους θόλους των αποθηκών (τις γνωστές «μπάτσες») —Ήπειρος και πέτρα είναι δύο στοιχεία ταυτόσημα, δεμένα σε διονυσιακό δεσμό, θα έλεγε κάποιος... Φυσικά, η τεχνική της ξηρολιθιάς κυριαρχεί. Όπου υπάρχει κονίαμα, χρησιμοποιείται όχι για τη συγκόλληση των πετρών, αλλά για την κατά διαστήματα πλήρη οριζοντίωσή τους και για τη στεγανοποίηση του εσωτερικού από τις υγρασίες. Έτσι η στερεότητα των τοίχων επιδιώκεται με τη σωστή τοποθέτηση και αλληλοσυμπλοκή των

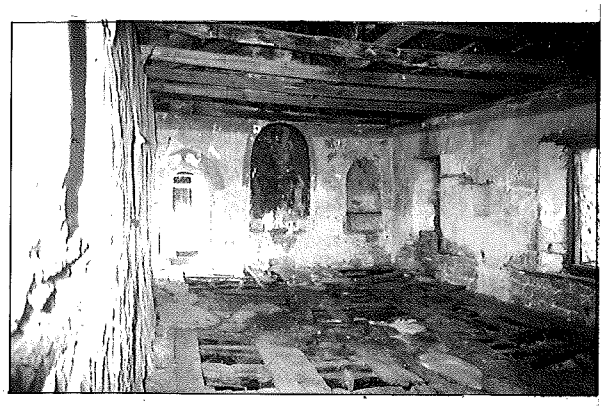

133. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Η Τράπεζα, εσωτερικά, κατεστραμμένη.

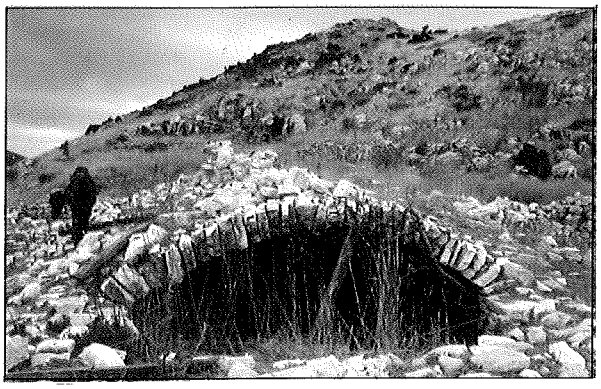

134. Ζερβάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μονή Ντρυάνου. Υπόγεια αποθήκη νερού (;) μπάτσα.

λίθων — τέχνη δύσκολη και αξιοθαύμαστη, να βλέπεις για παράδειγμα τεράστιους τοίχους, όπως στη Μονή Ντρυάνου, νά στέκονται ακόμα και σήμερα όρθιοι, σκελετοί χωρίς στέγη, παρά τα νερά και τα χιόνια που δεκαετίες τώρα τους βαρούν....

Τα μεγέθη των μοναστηριών κυμαίνονται. Το μεγαλύτερο, κατά τη γνώμη μας, με βάση τα σαφή όρια των εγκαταστάσεών του, είναι του Ντρυάνου· αναφερόμαστε, βέβαια όχι στα περιουσιακά του στοιχεία, αλλά στο εμβαδόν των εντός του μανδρότοιχου χώρων του. Αντίθετα, το μικρότερο που συναντήσαμε είναι αυτό του χωριού Κώσταρη, που καταλαμβάνει το χώρο μιας σπηλιάς πάνω σ' έναν απόκρημνο βράχο.

5.3. Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει και ο πρέπων λόγος για το ρόλο αλλά και την ιστορική παρουσία των Ιδρυμάτων αυτών στην ενγένει ζωή της περιοχής. Πολλά μοναστήρια δεν ήταν μόνο χώροι λατρείας, αλλά και ιδρύματα παιδείας, φιλανθρωπίας και ευποιίας· γιαυτό και μέσα ή γύρω στις κύριες εγκαταστάσεις τους υπήρχαν αλλού μικρά νοσοκομεία, αλλού γηροκομεία ή ορφανοτροφεία, βιβλιοθήκες, σχολεία και φυλακτήρια θησαυρών. Είναι γνωστή άλλωστε όχι μόνο η θρησκευτική αλλά και η εκπαιδευτική, εθνική και ανθρωπιστική δράση τών μοναστηριών στις εποχές της μεγάλης ακμής τους, γιαυτό δικαίως θεωρήθηκαν φάροι ορθοδοξίας και εθνικής καρτερίας στους χαλεπούς χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Και ενώ η ιστορική αλήθεια μαρτυρεί ότι τον πλούτο και την επιρροή τους τα μοναστήρια τον διέθεσαν για σκοπούς πολιτισμού και φιλανθρωπίας, η προσφάτως κρημνισθείσα κομμουνιστική ηγεσία της Αλβανίας τα θεώρησε κέντρα σκευωριών και άσυλα των «εκμεταλλευτών του αφελούς λαού», των πιστών. Αγνοήθηκε έτσι ότι ήσαν ιστορικά χνάρια του τόπου, ζωντανά μουσεία τέχνης, μαρτυρίες εκπολιτισμού και παιδείας, φορείς και εκφραστές της Παράδοσης και της λαϊκής ψυχής· γιαυτό και μετά την «πολιτιστική επανάσταση» του 1967 το κομμουνιστικό καθεστώς τα εγκατέλειψε στο έλεος των κλε-

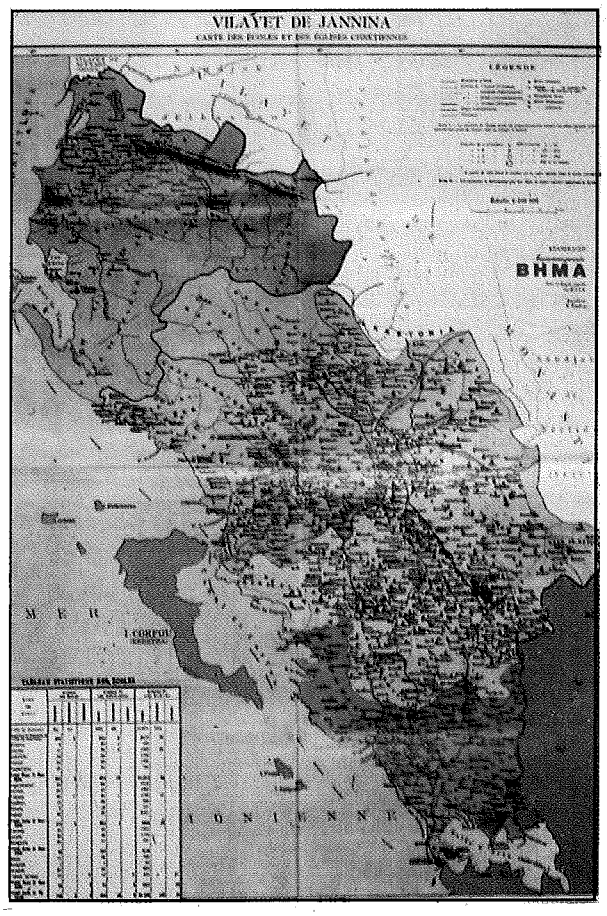

135. Χάρτης βιλαετίου Ιωαννίνων (από γαλλική έκδοση). Υπάρχουν όρια μητροπόλεων, ορθόδοξες μονές & ελληνικά σχολεία.

136. Πολίτσιανη. Μονή Πέρα. Εξωτερική άποψη από ΝΔ.

φτών, των τσοπάνων και των καιρικών συνθηκών. Έτσι, τα περισσότερα ρήμαξαν, λεηλατήθηκαν και μετατράπηκαν σε στάνες ή χειμαδιά.

5.4.1. Αξίζει , λοιπόν, να μνημονεύσουμε τα πιο γνωστά για την ενγένει δράση τους μοναστήρια του βορειοηπειρωτικού χώρου:

α) στην περιοχή Δρόπολης βρίσκονται οι Ι.Μ. Ντρυάνου (Κοιμήσεως Θεοτόκου), Ραβενίων (Κοιμήσεως Θεοτόκου), Δούβιανης (Γεννήσεως Θεοτόκου), Βάνιστας (Ευαγγελισμού), Γεωργουτσάτων (Προφ. Ηλία), Πέπελης (Αγ. Τριάδας), Φράστανης (Παναγίας), Λουβίνας (ή Αγελάστου, της Υπαπαντής), Κοσοβίτσας (Κοιμήσεως), Ζωναρίου ή Καλιωμένου (Παναγίας) και Δερβιτσάνης (Ταξιαρχών).

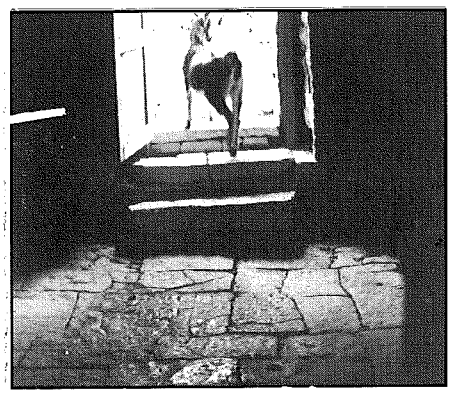

138. Δερβιτσάνη Δρόπολης. Μονή Ταξιαρχών. Καθολικό. Μοναδικός "επισκέπτης" στο νάρθηκα ένα κατσικάκι.

5.4.2. Στην περιοχή Λιούντζης μαρτυρούνται οι Ι.Μ. Στεγόπολης (Προφ. Ηλία), Σπηλαίου (Γεννήσεως Θεοτόκου), Μίγκουλης (Μεταμορφώσεως), Νοκόβου (Αγ. Γεωργίου), Εριντίου (Αγ. Αθανασίου) και Γκιατίου (Παναγίας).

137. Πέπελη Δρόπολης. Μονή Αγίας Τριάδας. Καθολικό.

5.4.3. Στην περιοχή Πωγωνίου εντοπίζονται οι Ι.Μ. Παναγίας του Πέρα και Αγίου Αθανασίου Πολίτσιανης καθώς και της Τσιάτιστας (Μεταμορφώσεως Σωτήρος).

5.4.4. Στην περιοχή Ζαγοριάς μόλις διασώζονται οι Ι.Μ. Δρενόβου (του Σωτήρος), Χοστέβας (Μεταμορφώσεως) και Νίβανης (Ταξιαρχών).

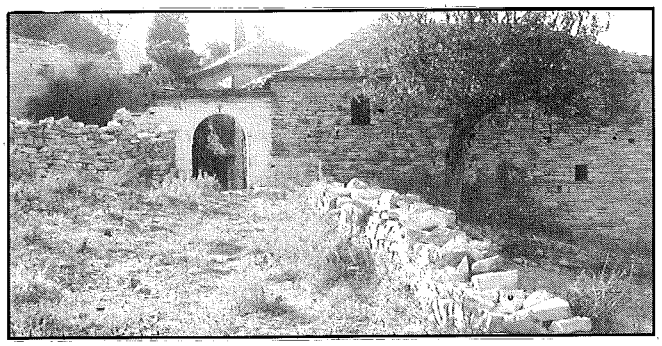

139. Δερβιτσάνη Δρόπολης. Μονή Ταξιαρχών. Είσοδος από ανατολικά

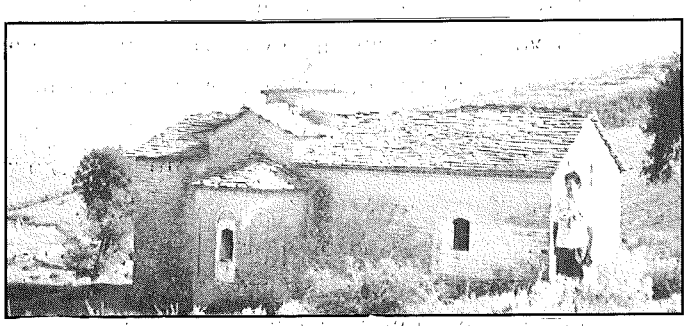

140. Δερβιτσάνη Δρόπολης. Μονή Ταξιαρχών. Παρεκκλήσιο σταυροειδούς τρίκογχου τύπου.

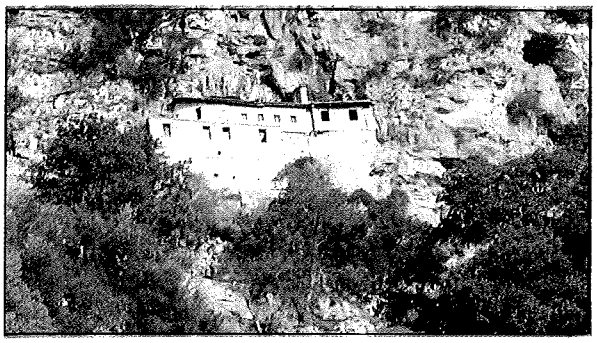

141. Κώσταρη Μεσοποτάμου. Μονή Παναγίας (μέσα σε απόκρημνη σπηλιά)

5.4.5. Στην περιοχή Δελβίνου άνθιζαν άλλοτε οι σήμερα μόλις σωζόμενες Ι.Μ. Σαρωνιάς (Κοιμήσεως), Ιωάννου του Θεολόγου, Μεσοποτάμου (Αγ. Νικολάου), Κάμενας (Κοιμήσεως), Γερμανού (Αγ. Αθανασίου), Δίβρεως (Κοιμήσεως), Ντρουγγάνου (Κοιμήσεως), Κοκαμιάς (Παναγίας), Ακρόριζας (Αγ. Γεωργίου), Βολοτέρι (Αγ. Γέωργίου), Γαρδικα-

142. Γαρδικάκι Δελβίνου. Μονή Αγίας Τριάδος, στην κορυφή γυμνού ωοειδούς λόφου.

143. Βολοτέρι Βούρκου. Μονή Αγίου Γεωργίου. Στην κορυφή ενός ομαλού λόφου που περιβάλλεται από άλλοτε χριστιανικά χωριά.

κίου (Αγ. Τριάδος), Δίβρης (Αγ. Νικολάου), Λεσινίτσας (Αγ. Αθανασίου και Παναγίας), Κώσταρη (Κοιμήσεως), Δέματος Αγίων Σαράντα (Αγ. Γεωργίου), Πυρρός Σειριακάτων (Κοιμήσεως), Αγίου Βασιλείου κ.ά.

144. Άγιος Βασίλειος Βούρκου. Ομώνυμη μονή λίγο έξω από το χωριό.Διασώζεται μόνο το καθολικό.

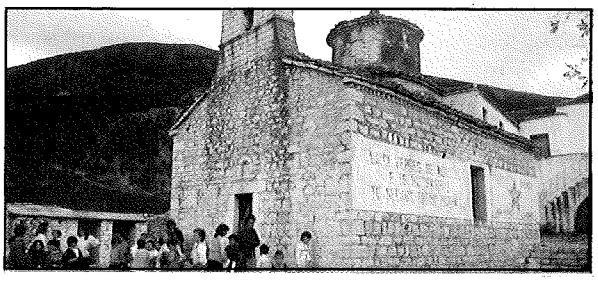

145. Κηπαρό Χειμάρρας. Μονή Αγίου Δημητρίου. Άποψη καθολικού από ΝΔ.

5.4.6. Στην περιοχή Χειμάρρας κείτονται ρημαγμένα τα λείψανα των Ι.Μ. Παλιάσας (Προδρόμου), Δρυμάδων (Ζωοδ. Πηγής και Υπαπαντής), Βούνου (Βροντής, Προδρόμου και Αγίων Θεοδώρων), Σκουταρά (Κοιμήσεως), Θαλής ή Καστανιάς (Κοιμήσεως), Χειμάρρας (Ταξιαρχών), Κηπαρού (Αγ. Δημητρίου) και Πικερνίου (Κρεμεσόβας, της Θεοτόκου).

5.4.7. Στην περιοχή Βερατίου - Αυλώνας σώζονται ικανοποιητικά οι Ι.Μ. Αρδενίτσας (Γενέσιον Θεοτόκου), Απολλωνίας (Κοιμήσεως), Κολικόντα-

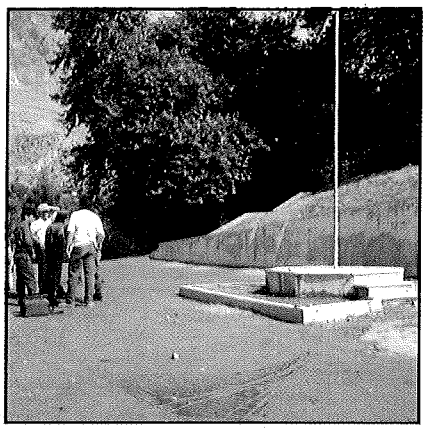

146. Κόντρα Τεπελενίου. Το στρατόπεδο όπου η παλαιά Μονή της Παναγίας. Εκεί που υψώνεται ο ιστός της σημαίας βρισκόταν άλλοτε το καθολικό της Μονής.

σι (Αγ. Κοσμά), Μουζακιάς (Τρύφωνος και Αγ. Θεοδώρου Τύρωνος), Σβερέτζι (Ευαγγελισμού), Παλαίστης (Αγ. Νικολάου), και άλλες ημιερειπωμένες ή ολότελα κατεδαφισμένες.

5.4.8. Στην περιοχή **Κορυτσάς** υπάρχουν ακόμη

σε κάπως ανεκτή ή κακή κατάσταση οι Ι.Μ. Βοβοστίτσας (Αγ. Νικολάου), Χοτίστας (Πρ. Ηλία και Παναγίας), Καμενίτσας (Αγ. Νικολάου), Βυθκουκίου (Απ. Πέτρου και Παύλου), Μοσχόπολης (Προδρόμου, Κων/νου και Ελένης , μετόχι Αγ. Τάφου).

Τέλος, στην Πρεμετή κοντά βρίσκεται ο υστεροβυζαντινός ναός της Κοσσίνας, που κατ' άλλους είναι καθολικό Ι.Μονής αφιερωμένης στην Παναγία, κατ' άλλους είναι απλός ενοριακός ναός.

5.5. Κρίνουμε σκόπιμο, εκτός από τον παραπάνω ονομαστικό κατάλογο των Ι.Μ. να περιγράψουμε δι' ολίγων μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις καθολικών, όπως ήδη πράξαμε δειγματοληπτικά για κάποιες ενοριακές εκκλησίες και εξωκκλήσια. [Γενικότερη αναφορά για αυτά έγινε, ξαναείπαμε, στην ενότητα της § 4.3].

5.5.1. Η Ι.Μ. Προφήτη Ηλία στο **Γεωργουτσάτι** είναι κτίσμα που ανάγεται στο δεύτερο μισό του 16ου αι. — μολονότι το μοναστήρι αυτό σεμνύνεται ως ένα από τα αρχαιότερα της Δρόπολης, αφού το ιστορικό τής ίδρυσής του ανάγεται στο 12ο αι. Σκαρφαλωμένο σε ένα πλάτωμα, μιάμιση ώρα πάνω από το χωριό, βρίσκεται σήμερα σε κατάσταση τραγική. Όλες οι εγκαταστάσεις του είναι γκρεμισμένες σε σωρούς πετρών και μόνο το καθολικό στέκει όρθιο, ίσως επειδή χρησιμοποιήθηκε σαν στάνη προβάτων... Ο ναός αυτός είναι χτισμένος σε απλό ρυθμό μονόχωρης βασιλικής με χορούς, νάρθηκα και σαμαρωτή / ημικυλινδρική οροφή. Η στέγη εξωτερικά είναι δίριχτη και σκεπάζεται με πλάκες. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με την ισοδομική τεχνική από βαριές, παραλληλόσχημες ή τετράγωνες πέτρες. Ο ανατολικός τοίχος φέρει συνεπτυγμένη, χαμηλή, τρίπλευρη αψίδα, η μεσαία πλευρά της οποίας έχει ψηλόλιγνο τυφλό αψίδωμα. Κάτω από το αέτωμα υπάρχει ένα στενόμακρο παράθυρο περιβαλλόμενο από μεγάλες πέτρες. Ο νότιος τοίχος, εκτός από τον τριγωνικό χορό δεν έχει διακόσμηση· αντίθετα, ο βόρειος τοίχος, εκτός από το δικό του τριγωνικό χορό, έχει χαμηλά μία φαρδιά πεζούλα και μέχρι ψηλά, λίγο κάτω από τη στέγη, βαθιά αψιδώματα, τρία τυφλά και το τέταρτο ανοιχτό, με θύρα προς ένα σκοτεινό, ιδιότυπο προνάρθηκα. Στο δυτικό τοίχο (που και αυτός διακοσμείται με δύο αψιδώματα κάτω από την ευρεία απότμηση της δίριχτης στέγης) σώζονται μία εντοιχισμένη ενεπίγραφη πλάκα μεταγενέστερων χρόνων και ένα άλλοτε γραφικό στέγαστρο με

147. Γεωργουτσάτι Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία στο Πλατοβούνι. Γενική άποψη εγκαταστάσεων και καθολικού από Ν.Α.

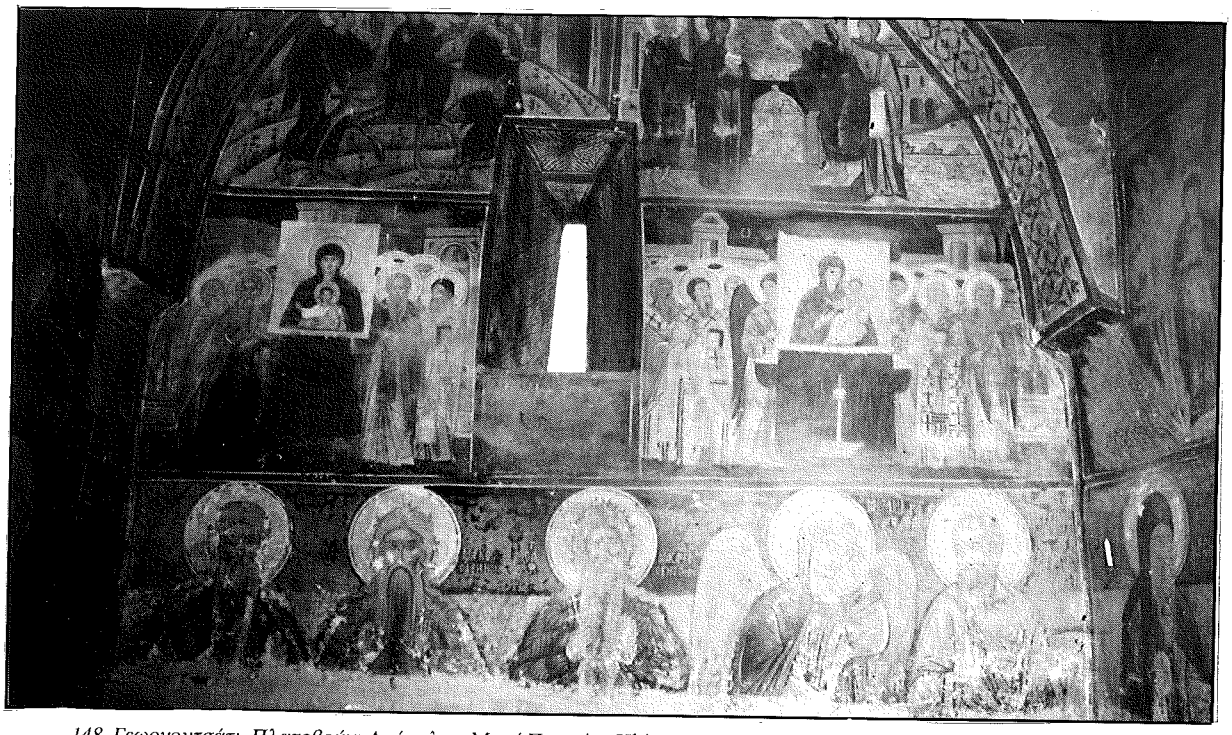

148. Γεωργουτσάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία. Εσωτερικό, νάρθηκας, τοιχογραφίες βόρειου τοίχου.

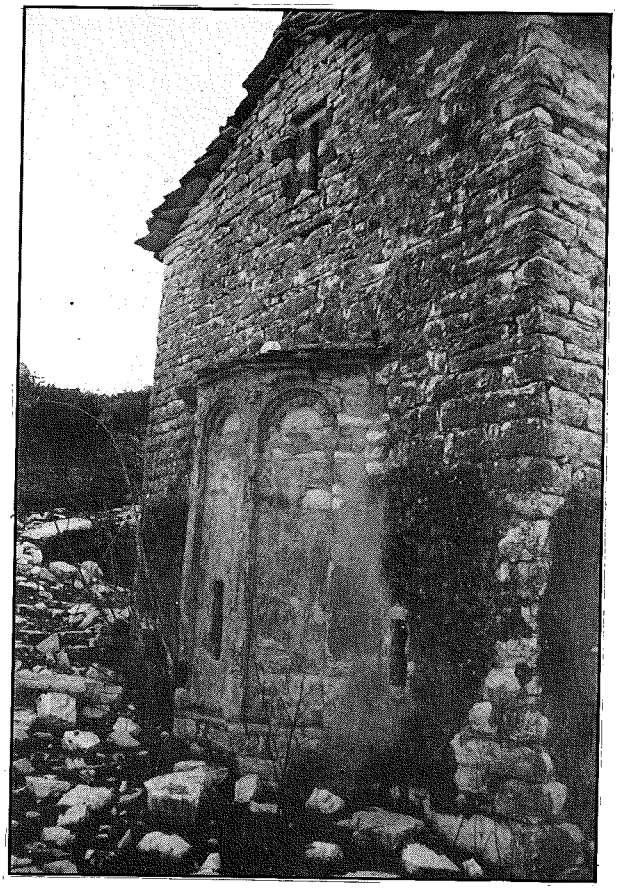

150. Γεωργουτσάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία. Εξωτερική άποψη αψίδας καθολικού με τα τυφλά αψιδώματα.

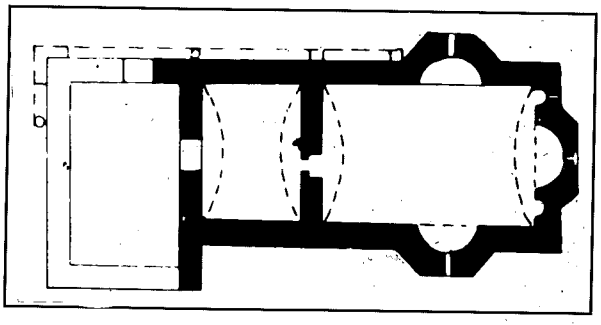

149. Κάτοψη καθολικού Μονής Προφήτη Ηλία.

πεζούλες και ένα πηγάδι.

Εσωτερικά, ο νάρθηκας είναι ανεπτυγμένος στον κατά πλάτος άξονα του ναού, φέρει ημικυλινδρική, εγκάρσια ως προς το ναό οροφή και είναι κατακοσμημένος με αγιογραφίες του λινοτοπιώτη Μιχαήλ (1617). Ο κυρίως ναός είναι αναπτυγμένος στον κατά μήκος άξονα, είναι καμαροσκέπαστος, φέρει εγκάρσιους ελκυστήρες και είναι στρωμένος στο δάπεδο με μεγάλες, πέτρινες πλάκες. Φωτίζεται από τα παράθυρα των πλευρικών κογχών / χορών και είναι αγιογραφημένος από το 1587 δια χειρός του μοναχού Νικηφόρου με τοιχογραφίες σκιερές, που δίνουν έμφαση στη γραμμικότητα και σχηματικότητα των παραστάσεων και από τις οποίες λείπουν οι ενδιάμεσοι χρωματικοί τόνοι.

151. Γεωργουτσάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μονή Προφήτη Ηλία. Γενική άποψη εσωτερικού με τις τοιχογραφίες του (16ος αι.).

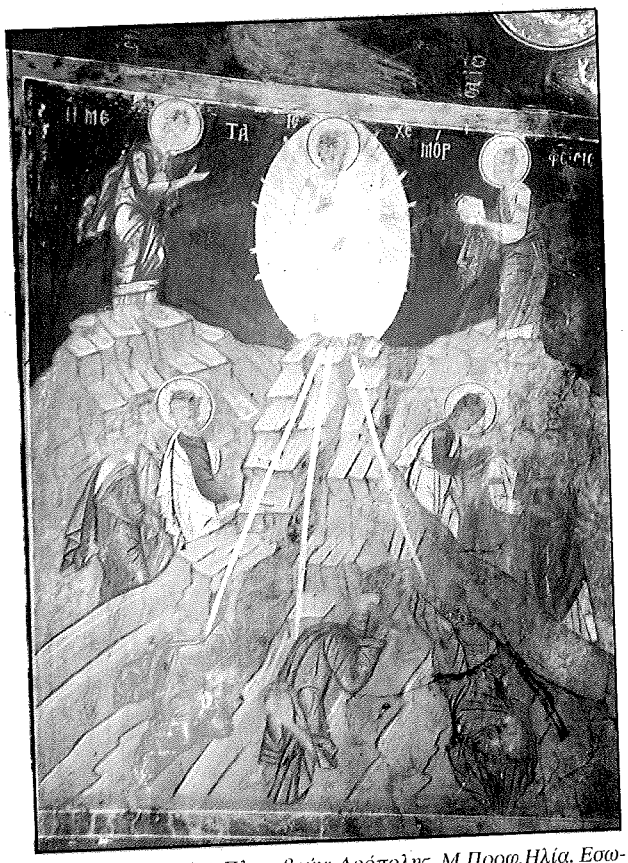

152. Γεωργουτσάτι, Πλατοβούνι Δρόπολης. Μ.Προφ.Ηλία. Εσωτερικό, τοιχογραφία Μεταμορφώσεως στο Ν.τοίχο (16ος αι.).

153. Γεωργουτσάτι, Δρόπολης. Ναός Αγ.Γεωργίου, όπου φυλάσσεται τώρα η εικόνα του Προφήτη Ηλία, από τη Μονή.

Μετά το 1967, όταν η μονή ερημώθηκε κι έγινε σταύλος, κάποιοι ευσεβείς Γεωργουτσατιώτες πήραν και περιέσωσαν την τίμια εικόνα του Προφ. Ηλία (έργο 16ου - 17ου αι.) με την ασημένια θήκη της (έργο του 18ου αι.), μερικά ιερά άμφια, κάποιες θήκες άγιων λειψάνων και δύο σταυρούς με λεπτότατη ξυλόγλυπτη απεικόνιση της Σταύρωσης και της Βάπτισης του Χριστού. Έτσι, αυτά περισώθηκαν και βρίσκονται τώρα στον ενοριακό ναό του Αγίου Γεωργίου μέσα στο χωριό.

5.5.2. Λίγο πάνω από τη γραφική και αμφιθεατρική **Δούβιανη** υπάρχει η Ι.Μ. της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που χρονολογείται και αυτή στον 11ο αι. αλλά το τωρινό καθολικό της ανεγέρθηκε στα τέλη του 16ου αι., καθώς αναγράφει κτιτορική επιγραφή. Οι εγκαταστάσεις της είναι μικρής κλίμακας αλλά κομψότατες και γραφικές. Δυστυχώς, και εδώ όλες οι στέγες και τα κελιά έχουν σωριαστεί, στέκονται δε

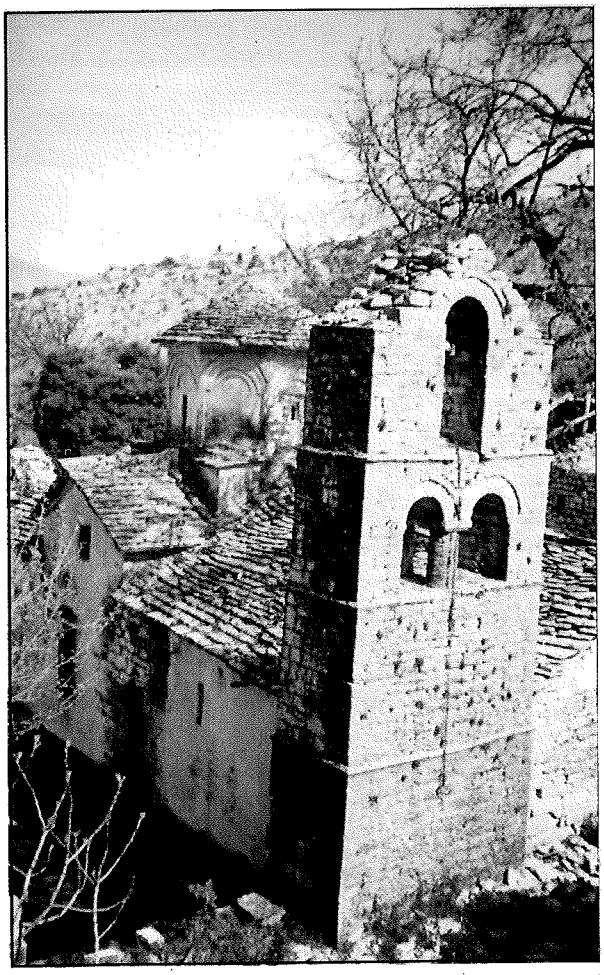

154. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Γενική εξωτερική από Β.Δ. Φαίνεται κυρίως το καθολικό και το κωδωνοστάσιο.

155. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, δυτικός τοίχος. Ο Αγιος Αντώνιος (19ος αι.)

όρθια μόνον η Τράπεζα, το κωδωνοστάσιο και το καθολικό. Αυτός ο ναός είναι ρυθμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και φέρει πρόσκτισμα νάρθηκα και εξωνάρθηκα.

Εξωτερικά, ο ναός είναι μάλλον αδιακόσμητος, με έντονο (ίσως και αντιαισθητικό σήμερα) ροζ χρώμα. Όπου ο σοβάς έχει απολεπισθεί φαίνεται η τοιχοποιία, που είναι κατασκευασμένη από μεγαλύτερες ή μικρότερες ορθογωνισμένες πέτρες. Στο βόρειο τοίχο υπάρχει ένα μεγάλο παράθυρο, πάνω από το οποίο σχηματίζεται μικρό αβαθές αψιδωτό υπέρθυρο και πιο πάνω ένας, τετράγωνος σχεδόν, φεγγίτης. Στον ανατολικό τοίχο σχηματίζεται η τριγωνική αψίδα / κόγχη, διακοσμημένη με ένα δίλοβο παράθυρο, που επιστέφεται από δύο σειρές ακτινωτά τοποθετημένων τούβλων, πάνω από τα οποία σχηματίζεται, πάλι με τούβλα, σταυρός, πάνω δε από το σταυρό είναι εντοιχισμένη κοκκινωπή ενεπίγραφη πλάκα. Στο νότιο τοίχο, επίσης, υπάρχει αντίστοιχο προς το βόρειο τοίχο παράθυρο. Η στέγη του ναού σχηματίζει σταυρό, η κάθε κεραία του οποίου είναι δίριχτη και σκεπάζεται με σχιστόπλακες.

Το πιο διακοσμημένο μέρος του καθολικού είναι ο τρούλος: είναι οκταγωνικός, από την ακμή δε κάθε γωνίας ξεκινάει τόξο που καταλήγει στην επόμενη ακμή. Έτσι σχηματίζονται πλατιά αψιδώματα, η το-

156. Διούβανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, Νάρθηκας, τοιχογραφία δυτικού τοίχου απεικονίζουσα την κατά Νεστορίου Οικουμενική Σύνοδο (16ος αι.).

ξοειδής επίστεψη των οποίων κοσμείται με τρεις επάλληλες σειρές τόξων, το καθένα από τα οποία δημιουργεί εσοχή ως προς το προηγούμενο. Η στέγη του τρούλου είναι κωνοειδής, καλυμμένη κυκλοειδώς με όμορφα τοποθετημένες σχιστόπλακες.

Βορειοδυτικά του καθολικού σώζεται το πέτρινο κωδωνοστάσιο της μονής, που φέρει τρία αψιδώματα, ένα στο κορυφαίο τμήμα και δύο στο μεσαίο, καθένα εκ των οποίων φέρει πέτρινο αψιδωτό διάκοσμο. Το κωδωνοστάσιο χωρίζεται σε τρία τμήματα από σειρές σχιστολιθικών πλακών τοποθετημένων κατά μήκος.

Στο εσωτερικό, ο νάρθηκας είναι καταστόλιστος από τοιχογραφίες χρονολογημένες το 1594. Παρά την κακή κατάστασή τους από τη φθορά της υγρασίας δείχνουν έργα επιδέξιου αγιογράφου, που γνωρίζει πολύ καλά την παλαιολόγεια τεχνοτροπία της Μακεδονίας στις φόρμες των ενδυμάτων και των εκφράσεων αλλά προτιμά μια κάποια γραμμικότητα στα περιγράμματα, έχει αδυναμία στο σκουρόχρωμο έως σκοτεινό φόντο, στην επίπεδη σχεδόν και χωρίς προοπτική τάση γραφής των οικοδομημάτων. Όμως, η ποικιλία των προσώπων στις πολυάνθρωπες συνθέσεις των οικουμενικών συνόδων καθώς και το αλλού αδρό ή συνοπτικό (αλλά πάντα δυναμικό αλλού λεπτομερειακό πλάσιμο των χαρακτηριστικών (από τον βαθύχρωμο προπλασμό μέχρι τα ανοιχτόχρωμα φωτίσματα και τις επιδέξιες άσπρες πινελιές) μας αποδεικνύουν έναν πολύ καλό γνώστη της ιερής τέχνης των σκυθρωπών και συνάμα φιλικών εκφράσεων, της αυστηρότητας και της ιερατικής σεβασμιότητας των έργων της Κρήτης, του Άθω και των Ιωαννίνων.

Επιμείναμε τόσο στις τοιχογραφίες του νάρθηκα, επειδή η κατάσταση των τοιχογραφιών στον κυρίως ναό είναι σαφώς χειρότερη και, το πιο μελαγχολικό, είναι επιζωγραφισμένες ή καλυμμένες από νεότερες γραφές του 1873 και του 1922 (όπως οι ολόσωμοι άγιοι στο δυτικό μέρος του ναού).

Ο κυρίως ναός φέρει έξι κίονες, τρεις δεξιά και τρεις αριστερά, γεγονός που στην κάτοψη τον παρουσιάζει σαν τρουλαία βασιλική. Πάντως, ο τρούλος εδράζεται στους τέσσερις πρώτους από δυσμάς

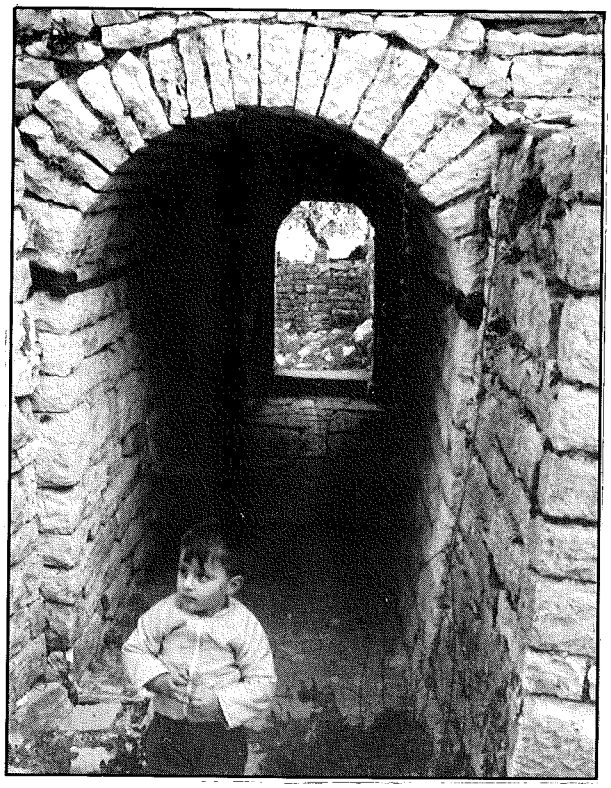

157. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Είσοδος στον περίβολο του μοναστηριού από την θολωτή "θυροπούλα".

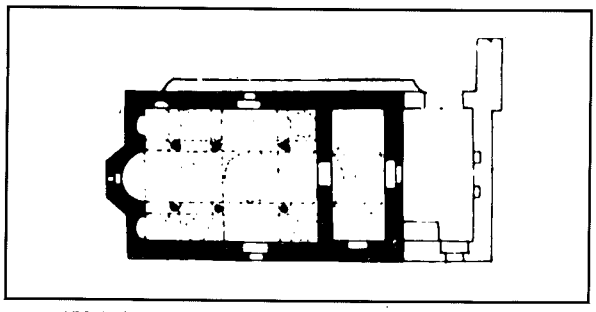

158. Κάτοψη καθολικού Μονής Παναγίας Δούβιανης.

κίονες, ενώ οι δύο ανατολικοί στηρίζουν την καμάρα του Ιερού. Ο ναός αυτός δε στερείται ξυλόγλυπτου τέμπλου με αγιογραφημένα βημόθυρα (έργα μάλλον του β' μισού του 17ου αι.), δεσποτικού και προσκυνηταρίου, ακόμα και μερικών στασιδίων. Οι μικρές εικόνες του άνω μέρους του τέμπλου δεν έχουν αφαιρεθεί ή καταστραφεί, τα δε Λυπηρά υψώνονται επιβλητικότατα με τέσσερις μάλιστα δράκοντες.

5.5.3. Μεταξύ των χωριών Ζερβάτι και Βουλιαράτι, περίπου μιάμιση ώρα πεζοπορία πάνω στο Πλατοβούνι, βρίσκεται το ξακουστό και μεγάλο μοναστήρι του **Ντρυάνου.** Από μακριά φαντάζει αγέρωχο και επιβλητικό, καθώς φαίνεται περίκλειστο από ένα πανύψηλο μανδρότοιχο, πάνω στην κορυφή

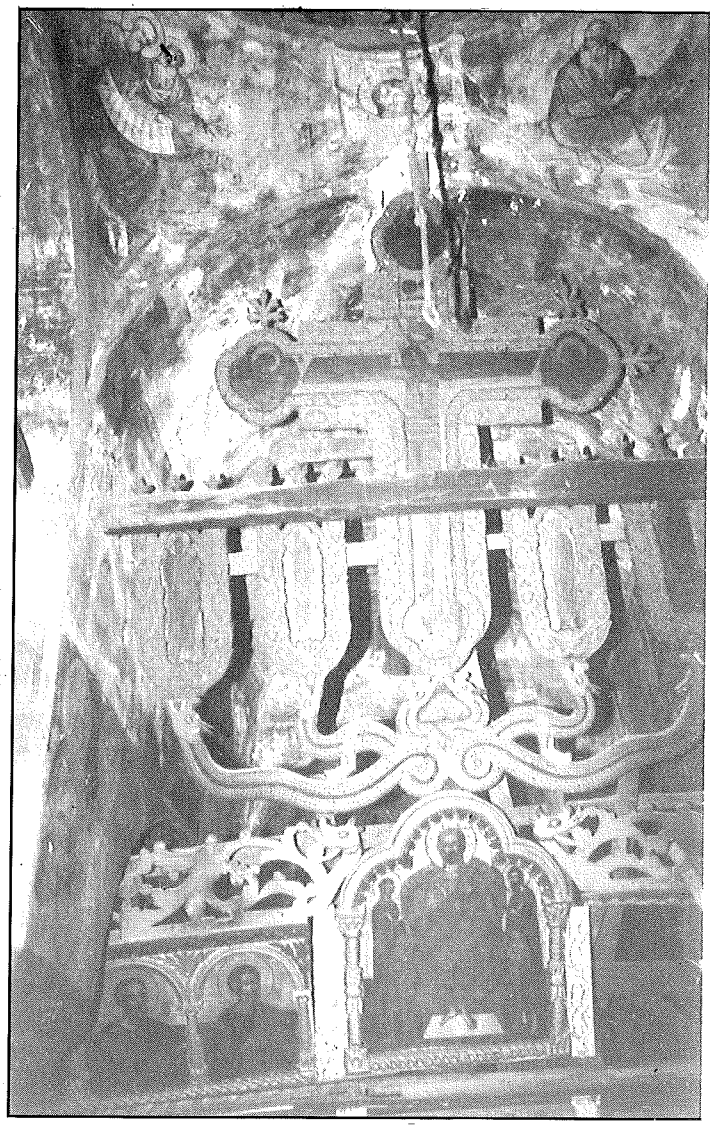

159. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Εσωτερικό, άποψη μέρους του τέμπλου (τα Λυπηρά).

ενός υψώματος. Από το περήφανο αυτό μοναστήρι σήμερα όρθιο στέκεται μόνο το καθολικό. Όλα τα άλλα κτίσματα (κελιά, ξενώνες, αποθήκες, σταύλοι, κ.λπ.) έχουν γκρεμιστεί...

Ο ναός, που τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου, πρέπει να ανεγέρθηκε στα μέσα του 16ου αι. — αφού υπάρχουν επιγραφές αγιογράφων με χρονολογίες 1569 για τον κυρίως ναό και 1583 για το νάρθηκα. Πολύ μεταγενέστερος είναι ο εξωνάρθηκας, στον ανατολικό τοίχο του οποίου ζωγραφίστηκε η Δευτέρα Παρουσία με χορηγία του π. Ιωάννη Ζάρου (κατά τον 20ού αι.).

Ο ρυθμός του ναού είναι σταυροειδής με τρούλο. Η τοιχοποιία είναι καμωμένη με αργούς λίθους που

160. Ζερβάτι Δρόπολης, Πλατοβούνι. Μονή Ντρυάνου. Το καθολικό εξωτερικά και από ΒΑ.

έχουν αργότερα σοβατισθεί. Δεν υπάρχει καμία διακόσμηση στους τοίχους, παρά μόνο ανοίγματα / παράθυρα ή φεγγίτες, που και αυτά είναι αδιακόσμητα.

Ο ανατολικός τοίχος φέρει τρεις εξοχές (την κεντρική αψίδα του Ιερού και δύο μικρότερες δεξιά και αριστερά) της πρόθεσης και του διακονικού, που σκεπάζονται με ημικυκλική στέγη και φέρουν στενόμακρα ανοίγματα.

161. Ζερβάτι Δρόπολης, Πλατοβούνι. Μονή Ντρυάνου, χαλάσματα των εγκαταστάσεών της (χαρακτηριστικό στερεότητας της τοιχοποιίας είναι το μονοκόμματο γκρέμισμα του τοίχου).

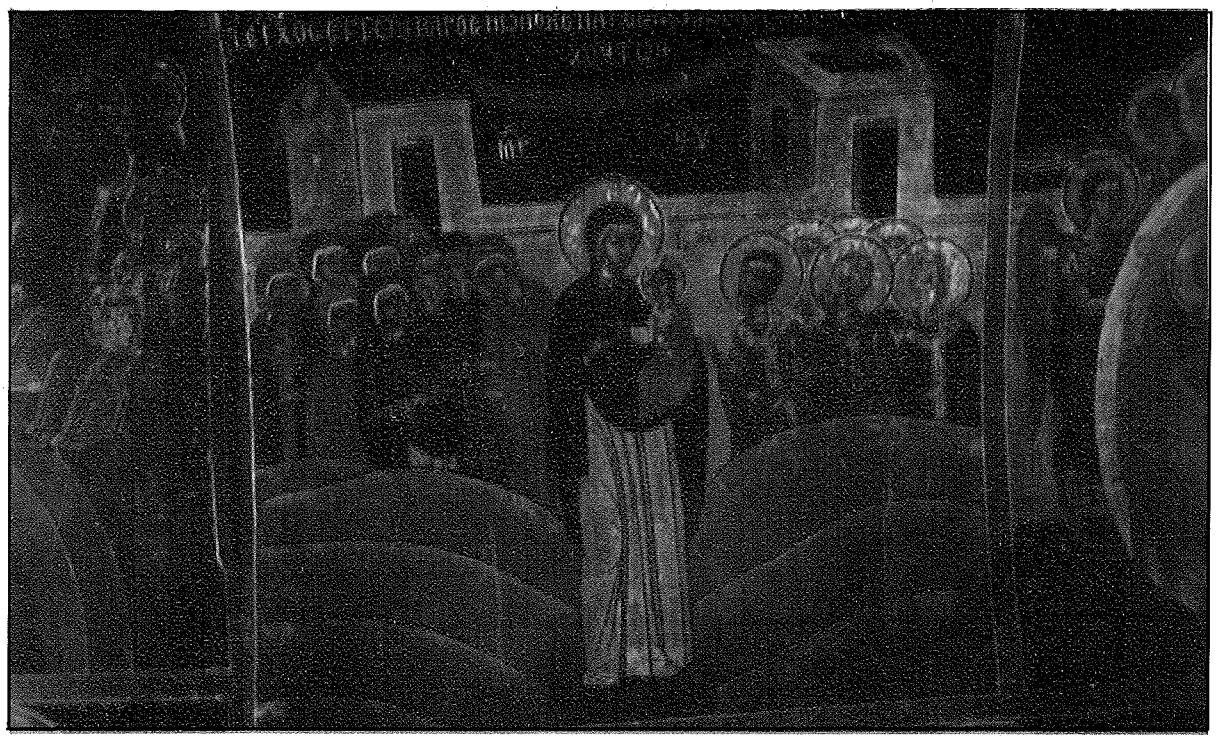

162. Ζερβάτι Δρόπολης, Πλατοβούνι. Μονή Ντρυάνου. Νάρθηκας καθολικού. Τοιχογραφία από τον Ακάθιστο Ύμνο (16ος αι.).

Πάνω από την κεντρική αψίδα ανοίγεται, επίσης, άλλος ένας φεγγίτης. Στο νότιο τοίχο έχουν φραχθεί τώρα άλλοι δύο μικροί φεγγίτες. Δυτικά, ο εξωνάρθηκας είναι χτισμένος με δύο τετράγωνες (κατά μέτωπο) κολόνες και τοιχία στις γωνίες και στη νότια πλευρά, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει μικρού ύψους πεζούλα. Τέλος, ο τρούλος έχει κυκλικό τύμπανο, αδιακόσμητο και σοβατισμένο, με ένα μικρό άνοιγμα ανατολικά και δυτικά και ένα πλατύ γείσο περιμετρικά, στο οποίο καταλήγει η πυραμιδοειδής στέγη του. Συνολικά, η στέγη του ναού σχηματίζει σταυρό και η κάθε κεραία του έχει δίριχτη κάλυψη από σχιστόπλακες.

Εσωτερικά, ο ναός είναι κατάστικτος από αγιογραφίες, άλλες κατεστραμμένες και άλλες σε καλή κατάσταση. Ο άγνωστος ζωγράφος του νάρθηκα έχει ιστορήσει τους 24 Οίκους του Ακαθίστου και ο άλλος άγνωστος ζωγράφος έχει αγιογραφήσει με αυστηρή τάξη και σκιερά χρώματα όλους τους τοίχους του κυρίως ναού. Η τοιχογράφηση του νάρθηκα, πάντως, θυμίζει τις τεχνικές του αγιογράφου που φιλοτέχνησε το ναό του Ζερβατίου. Κάτι που αξίζει να μνημονεύσουμε είναι οι απαστράπτοντες χρυσοί φωτοστέφανοι των αγίων...

Τέσσερις μονολιθικοί κίονες δίνουν εσωτερικά

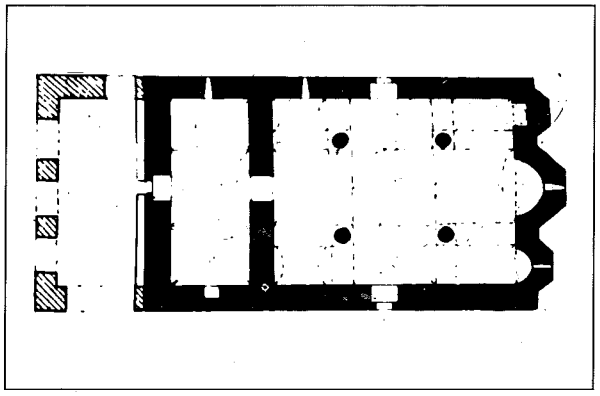

163. Κάτοψη καθολικού Μονής Ντρυάνου.

το σχήμα του σταυρού, κάθε κεραία του οποίου είναι καμαροσκεπής και, φυσικά, αγιογραφημένη.

Το τέμπλο είναι συλημένο από τις περισσότερες των μεγάλων εικόνων της πρώτης σειράς· ωστόσο, μετά τις κλοπές, κάποιοι πιστοί μετέφεραν κρυφά τις εικόνες του θριγκού, τα βημόθυρα και τα Λυπηρά στο ναό του Ζερβατίου, όπου και φυλάσσονται — κατά τη δική μας πιθανολόγηση τόσο το τέμπλο, όσο και οι εικόνες του είναι έργα που μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στο 17ο αι. Το δάπεδο, τέλος, του ναού είναι στρωμένο με ανισομεγέθεις τετράγωνες ή παραλληλόσχημες πλάκες σκληρής πέτρας.

5.5.4. Μισή ώρα πάνω από τη **Βάνιστα,** στη μέση

164. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Εξωτερική άποψη του καθολικού από ΒΔ.

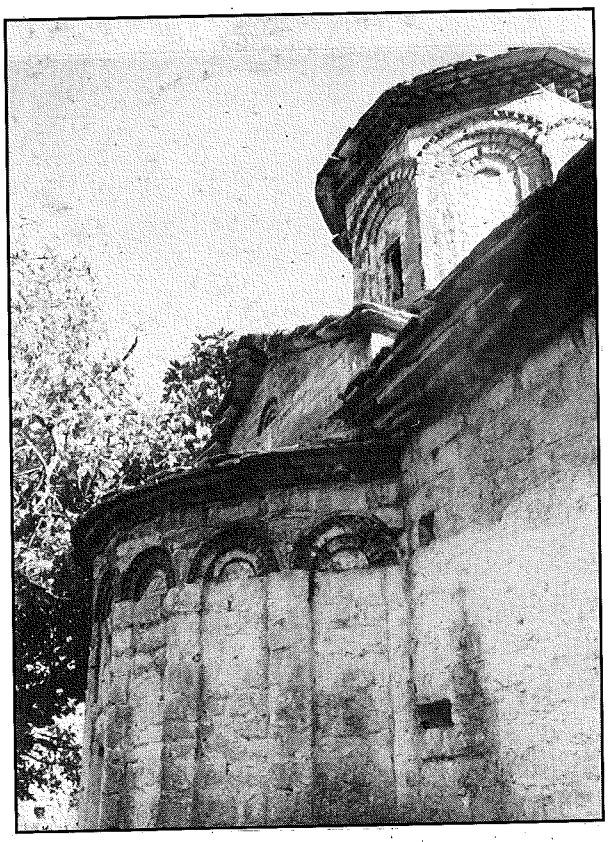

165. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Ο αριστερός «χορός» με τα τυφλά αψιδώματα. Ψηλά, ο κομψά διακοσμημένος τρούλος.

μιας κατάφυτης βουνοπλαγιάς, υπάρχει η Ι.Μ. Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Δεν υπάρχουν πηγές για την προγενέστερη της Τουρκοκρατίας ιστορία του μοναστηριού. Ξέρουμε μόνον ότι το καθολικό, που τώρα διασώζεται, είναι έργο λίγο πριν ή λίγο μετά την είσοδο στο 17ο αι., αφού είναι βέβαιο από επιτοίχια επιγραφή ότι ο ναός αυτός ιστορήθηκε το 1617 από το λινοτοπιώτη Μιχαήλ.

Γύρω στο μοναστήρι υπάρχει ψηλός μανδρότοιχος, που διασώζεται στην ανατολική και νότια πλευρά του. Από τις υπόγειες εγκαταστάσεις του διασώζονται πολλά σημεία· όμως, όλα τα κελιά, οι ξενώνες, η Τράπεζα, το ηγουμενείο κ.ά. έχουν σωριαστεί· μέχρι και το καμπαναριό έχει πρόσφατα καταπέσει....

Σώζεται, λοιπόν, μόνο το καθολικό, ένας μικρός ναός ρυθμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, μετά χορών αγιορειτικού τύπου, με νάρθηκα και πρόσκτισμα εξωνάρθηκα. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη από καλοπελεκημένες παραλληλόσχημες πέτρες, ίσια τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη, κατά την τεχνική της ισοδομίας. Η διακόσμηση του

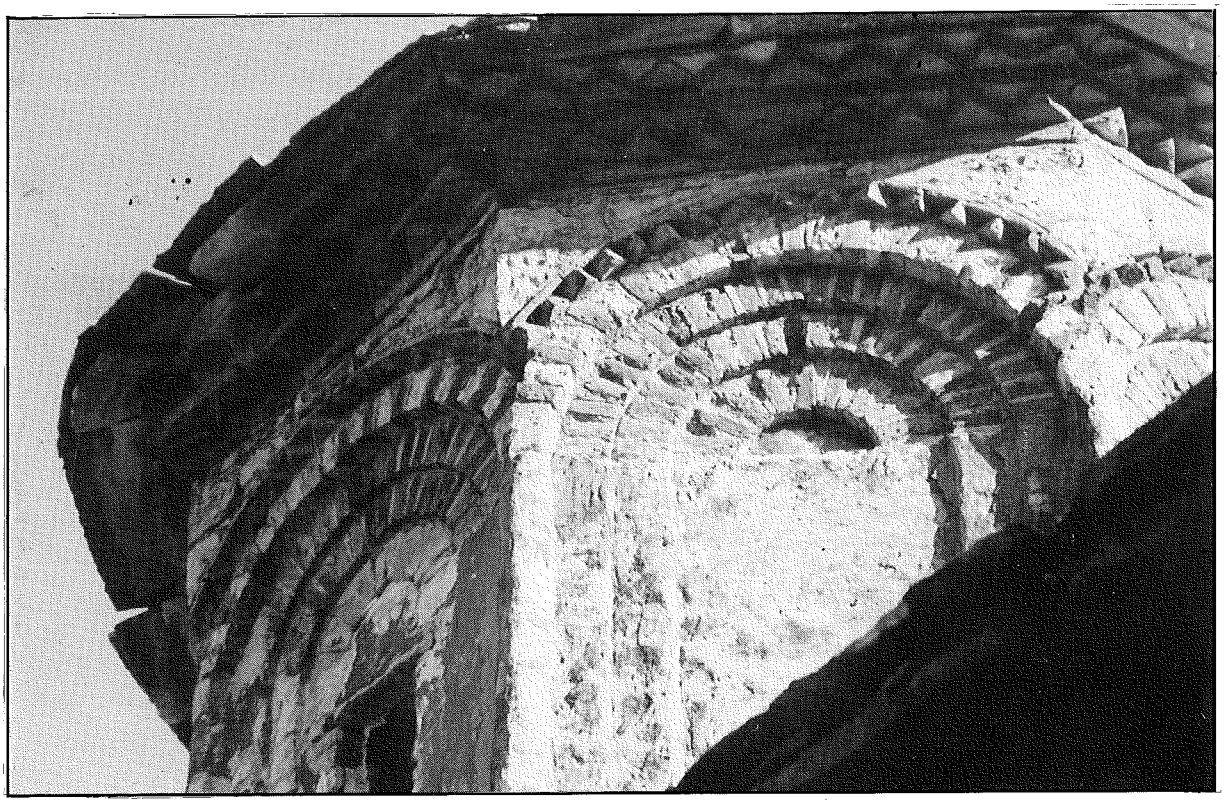

166 Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό. Εξωτερική λεπτομέρεια διακόσμου στον τρούλο.

καθολικού εξωτερικά είναι ιδιαίτερα προσεγμένη στις τρεις κόγχες και στην πολυεπίπεδη στέγη. Κάθε πλευρική κόγχη είναι σκταγωνική. Η ακμή κάθε γωνίας της προεξέχει και, επάνω, σχηματίζει τόξο που ενώνεται με την επόμενη ακμή κ.ο.κ. Δημιουργούνται έτσι επτά αψιδώματα μικρού πλάτους, που επιστέφονται στο τόξο τους με μία σειρά τούβλων τοποθετημένων κατά τη μικρή πλευρά (του πλάτους)· από πάνω απ' αυτή τη σειρά δημιουργεί εξοχή άλλη μία σειρά τούβλων ακτινοειδώς τοποθετημένων,ώστε να σχηματίζουν ευρύτερο τόξο· και, ακόμα πιο πάνω, τρίτη σειρά τούβλων, πριονωτά τοποθετημένων, δημιουργεί νέα εξοχή κλείνοντας έτσι το πολυμερές διακοσμητικό τόξο. Χαμηλά, πάλι, όλη η βορινή πλευρά τού ναού φέρει από πέτρινη πεζούλα. Επίσης, ψηλότερα από την ημικυκλική στέγη του βόρειου και νότιου χορού / κόγχης, κάτω από τα αετώματα των οριζόντιων κεραιών του σταυρού, υπάρχουν τοξοειδείς διακοσμήσεις τούβλων τοποθετημένων ακτινωτά σε τρεις επάλληλες σειρές προεξέχουσες η μία ως προς την άλλη. Ωραία είναι επίσης και η διακόσμηση της αψίδας του ανα-

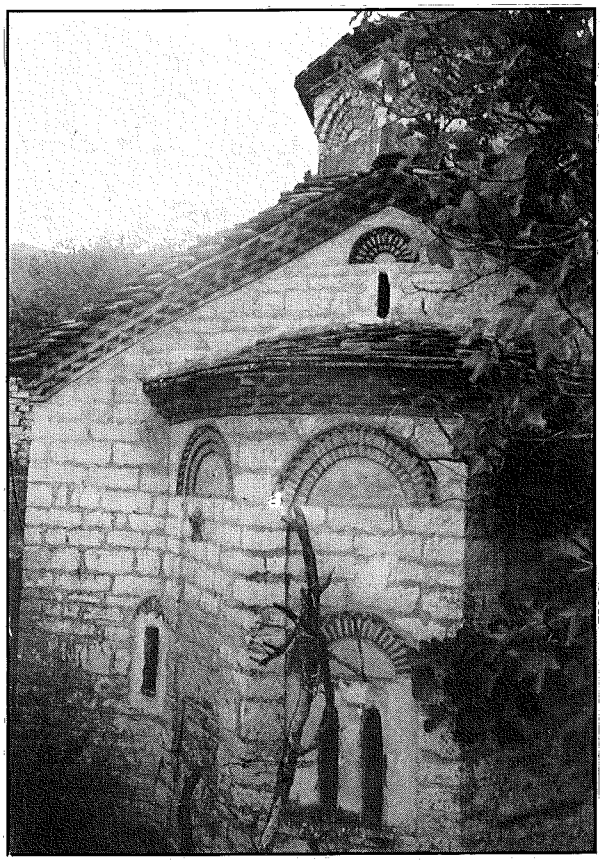

167. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, εξωτερική άποψη από Α. Φαίνεται η αψίδα του Ιερού και η τοιχοποιία της.

168. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Νάρθηκας καθολικού, τοιχογραφίες καμαροσκέπαστης οροφής (17ος αι.).

τολικού τοίχου, που είναι τρίπλευρη· οι δύο ακραίες πλευρές φέρουν ως διακόσμηση πλατύ τυφλό και αβαθές αψίδωμα με ημικλυκλική / τοξοειδή επίστεψη από τρεις επάλληλες σειρές τούβλων (όπως στους πλαϊνούς «χορούς»)· η ανατολική πλευρά, όμως, είναι περισσότερο ποικιλμένη με ένα δίλοβο παράθυρο, που φέρει τοξοειδή επίστεψη από δύο σειρές τούβλα, στη μία ακτινωτά και στην άλλη πριονωτά τοποθετημένα. Πιο πάνω υπάρχει κι άλλος τοξοειδής διάκοσμος με αβαθές τύμπανο, επί του οποίου τοποθετούνται ημικυκλικά δύο επάλληλες σειρές ακτινωτά κτισμένων τούβλων, η μία πιο έξω από την

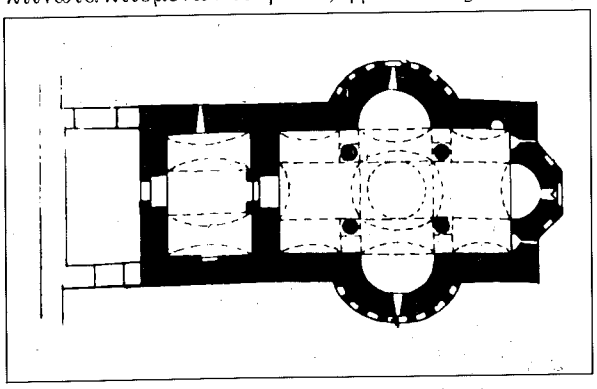

169. Κάτοψη και του καθολικού της Μονής Βάνιστας.

άλλη, ώστε να δημιουργούνται αλλεπάλληλες εξοχές, μία τρίτη οδοντωτή και μία τέταρτη σειρά τούβλων, τοποθετημένων κατά το μήκος τους, που περιγράφουν τελικά το ημικύκλιο. Πιο πάνω, μια άλλη διακοσμητική ταινία περιτρέχει όλη την ανατολική αψίδα με τέσσερις σειρές τούβλων τοποθετημένων εναλλάξ κατά μήκος (η πρώτη και τρίτη σειρά) ή διαγωνίως (η δεύτερη και τέταρτη σειρά). Τέλος, ακολουθεί το ημικυκλικό γείσο της στέγης της αψίδας και, κάτω από το αέτωμα της ανατολικής κεραίας του σταυρού, νέος κομψός τοξοειδής διάκοσμος και νέα ταινία τεσσάρων σειρών τούβλων, που ακολουθούν την αετωματική κλίση της στέγης του Ιερού. Όλα αυτά θυμίζουν οπωσδήποτε διακοσμητικά τεχνάσματα των υστεροβυζαντινών μαστόρων, που τα επαναλαμβάνουν οι χτίστες αυτού του ναού έστω και με φτωχότερα μέσα...

Όμως, το κομψότερο μέρος του ναού είναι ο τρούλος: Όλα τα επίπεδα της στέγης (τρούλου, τετράγωνης βάσης τυμπάνου, αετωμάτων, ανατολικής, βόρειας και νότιας πλευράς και του εκτεταμένου δυτικού άξονα) είναι καλυμμένα με σκουροπράσινες σχιστόπλακες.

Εσωτερικά, ο ναός είναι μάλλον στενόχωρος και μισοσκότεινος, αφού φωτίζεται μόνο από δύο φεγγίτες του τρούλου και τρία παράθυρα στενόμακρα, που ανοίγονται σε κάθε κόγχη. Ο νάρθηκας είναι καμαροσκέπαστος και καλυμμένος από ωραιότατες τοιχογραφίες του Μιχαήλ (1617). Ο κυρίως ναός φέρει τέσσερις κίονες που τον χωρίζουν σε σχήμα σταυρού. Οι τοιχογραφίες εδώ δεν σώζονται όλες σε καλή ή ανεκτή κατάσταση. Πρόκειται για πρώιμα έργα ενός σημαντικού καλλιτέχνη, αν και κάποιες τοιχογραφίες μαρτυρούν πολύ εμπειρότερα χέρια, ιδιαίτερα του Ιερού. Όμως, ίσως σταμάτησε πρόωρα το έργο του εκεί, αν κρίνουμε από την ημιτελή σχεδίαση και ζωγράφηση της «Κρίσεως», που επιχειρήθηκε να γίνει στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα.

Το τέμπλο, ή μάλλον ό,τι έχει απομείνει από το τέμπλο, είναι παλαιότατο, πρόστυπης τεχνικής, επιχρωματισμένο. Οι μεγάλες εικόνες του λείπουν· έχει ξηλωθεί επίσης και ο θρονικός με τις μικρές εικόνες της άνω ζώνης. Υπάρχουν, όμως μέσα στο ναό κομμάτια από τα Λυπηρά, ένα ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι και ένα ξυλόγλυπτο δεσποτικό, ίδιας τεχνικής έργα.

Το δάπεδο και εδώ είναι στρωμένο με ορθογωνισμένες, ανισομεγέθεις πέτρινες πλάκες, γεμάτες ακαθαρσίες ζώων και μαυρισμένες τώρα από τα χυμένα εδώ κι εκεί λάδια των αφιερωμάτων...

5.5.5. Η Ι.Μ. Ραβενίων είναι ιδρυμένη από τους βυζαντινούς χρόνους και βρίσκεται μιάμιση ώρα οδοιπορία πάνω από το χωριό **Γοραντζή.** Ο μανδρότοιχος έχει γκρεμιστεί, τα κελιά έχουν καταπέσει και σώζονται μόνον τα κτίσματα της δυτικής πλευράς τού μοναστηριού, δηλαδή το άλλοτε ηγουμενείο, η Τράπεζα, κάποιοι ξενώνες και στέρνες. Σώζεται ευτυχώς και το καθολικό. Το σύνηθες θέαμα παρατηρείται και εδώ: οι σωζόμενοι χώροι χρησιμοποιού-

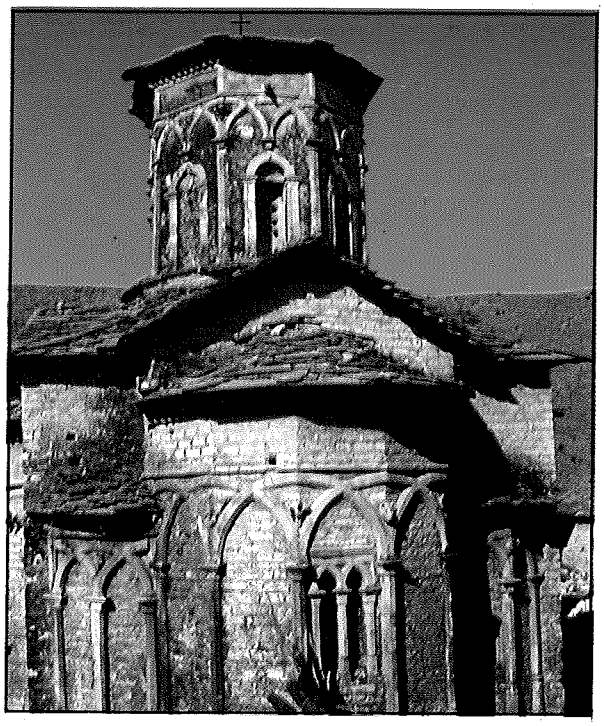

170. Γοραντζή Δρόπολης Μονή Ραβενίων. Άποψη καθολικού από Α.

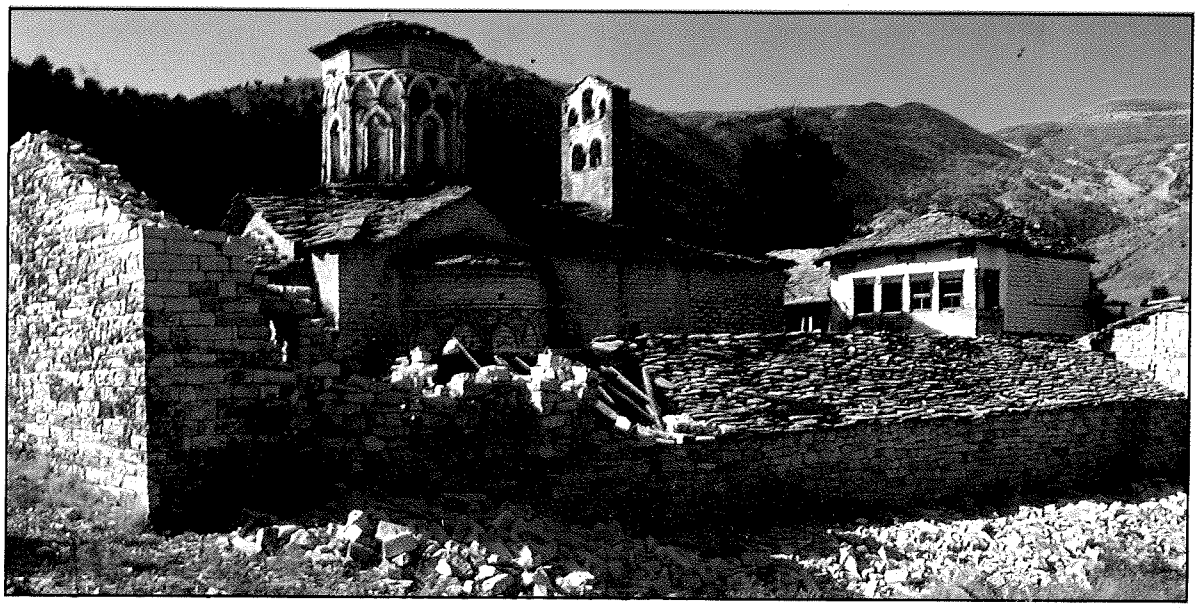

171. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Γενική άποψη εγκαταστάσεων του μοναστηριού, με τον γκρεμισμένο περίβολο, από ΒΑ.

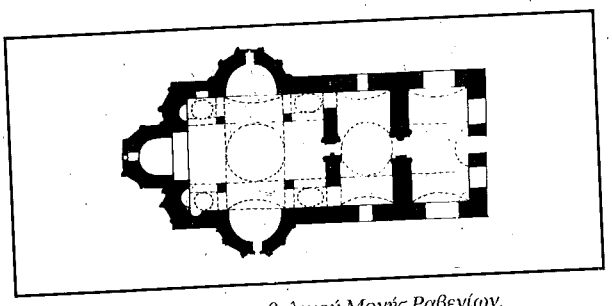

172. Κάτοψη καθολικού Μονής Ραβενίων.

νται σαν σταύλοι αιγοπροβάτων...

Έστω και στην κατάστση αυτή, το καθολικό των Ραβενίων αποτελεί το κομψότερο δείγμα μιας αρχιτεκτονικής μεταβυζαντινών χρόνων, που συνδυάζει αρμονικά και γόνιμα στοιχεία της δυτικής και βυζαντινής ναοδομίας.

Ο ναός είναι τρίκογχος, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, νάρθηκα και εξωνάρθηκα, χτισμένος το 1600, καθώς μαρτυρεί κτιτορική επιγραφή. Ωστόσο, η τοπική παράδοση ισχυρίζεται ότι το μοναστήρι ιδρύθηκε τον 6ο αι. μ.Χ. από τον Ιουστινιανό, που ως Ιλλυριός στην καταγωγή μερίμνησε ιδιαίτερα για τα μέρη αυτά.

Ο ναός είναι χτισμένος με διαφορετικού σχήματος και μεγέθους γωνιασμένες πέτρες. Τα διακοσμητικά στοιχεία της τοιχοποιίας του βρίσκονται, κατόπιν τούτου, στις τρεις κόγχες και στο ραδινό, ψηλόλιγνο τρούλο του. Πραγματικά, οι πλευρικές κόγχες ανοίγονται και κυρτώνονται κάτω από το βόρειο και νότιο αέτωμα (των οριζόντιων κεραιών του σταυρού) έχοντας δική τους ημικυκλική, ημικωνική στέγη. Κάθε κόγχη είναι πολυγωνική και η ακμή κάθε γωνίας σχηματίζει πώρινο κιονίσκο· από κάθε τέτοιο κιονίσκο υψώνεται τόξο, που διασταυρούμενο με το επόμενο γίνεται ψαλιδωτό / οξυκόρυφο, συναντώμενο δε με τον μεθεπόμενο κιονίσκο γίνεται ημικυκλικό. Στο σημείο, όπου ενώνονται οι τοξοειδείς διακοσμήσεις με τους κιονίσκους, υπάρχει μικρό κιονόκρανο. Ακόμα, στο μέσο κάθε πλευρικής κόγχης υπάρχει ένα μονόλοβο παράθυρο και ένας φεγγίτης πάνω από τη στέγη της. Πιο διακοσμημένη είναι η ανατολική κόγχη / αψίδα και, γενικότερα, ο ανατολικός τοίχος του ναού. Εδώ υπάρχουν τρεις κόγχες, δύο μικρές πλαϊνές και μία μεγάλη κεντρική, με διάκοσμο από κιονίσκους και διασταυρούμενα οξυκόρυφα ή ημικυκλικά τόξα, ανάμεσα στα ο-

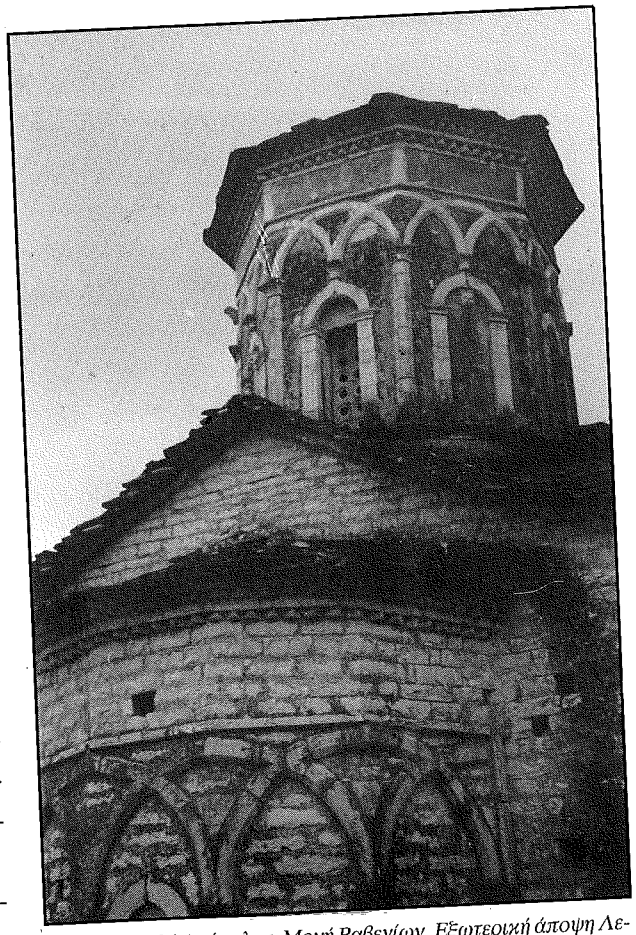

174. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Εξωτερική άποψη Λεπτομέρεια αψίδας Ιερού και τρούλου με τα διακοσμητικά τόξα.

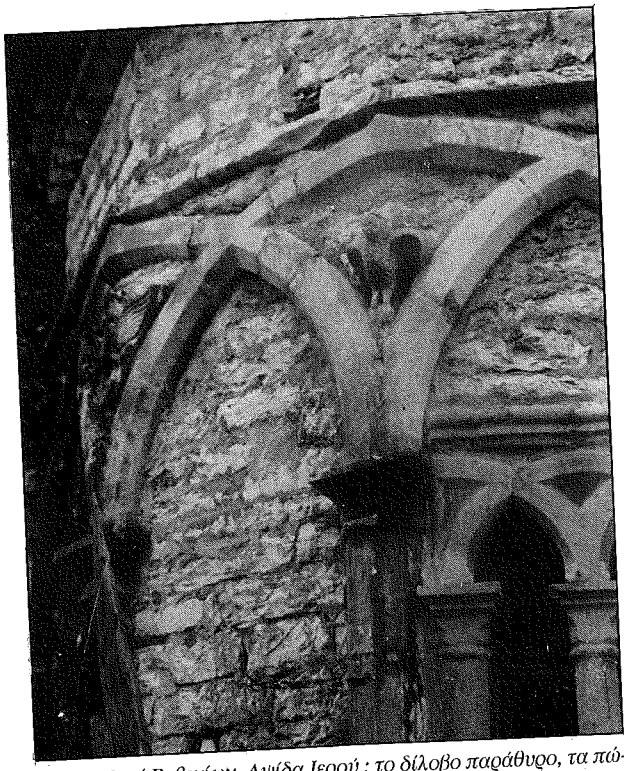

173. Μονή Ραβενίων. Αψίδα Ιερού : το δίλοβο παράθυρο, τα πώρινα (ψαλιδωτά και ημικυκλικά) τόξα και ο εντοιχισμένος αετός.

ποία εντοιχίζονται ανάγλυφα έργα (κεφάλι ανθρώπου, μοσχαριού, αλόγου ή μυθικός γρύπας, περιστέρι, κουκουβάγια κ.ά.). Στο κέντρο της μεσαίας αψίδας ανοίγεται περίκομψο δίλοβο παράθυρο κατασκευασμένο με τρεις κιονίσκους, από τους οποίους ξεκινούν αλληλοδιασταυρούμενες τοξοειδείς διακοσμήσεις μικρής κλίμακας. Μία ταινία περιτρέχει, σαν εξοχή, τα ημικύκλια των κογχών πάνω από τις τοξοειδείς διακοσμήσεις, και, τέλος, τέσσερις σειρές τούβλων, τοποθετημένων εναλλάξ οδοντωτά ή κατά μήκος, διακοσμούν ολόγυρα τις κόγχες κάτω από τα γείσα της στέγης. Η στέγη του ναού είναι πολυεπίπεδη: από κάθε αέτωμα του ανατολικού, βόρειου, νότιου τοίχου εκβάλλουν κυρτές και ημικυκλικές οι στέγες των κογχών, σκεπασμένες με σχιστολιθικές πλάκες· σε υψηλότερο επίπεδο η στέγαση των κεραιών του σταυρού είναι δίριχτη, ανάλογα με την κατεύθυνση της κάθε κεραίας· στο ύψιστο σημείο του ναού, η στέγη του τρούλου είναι κυκλική ως προς τη βάση της και κωνική ως προς την κορυφή της.

Το εντυπωσιακό μέρος του ναού είναι οπωσδήποτε ο λυγερός τρούλος, που στηριγμένος σε τετράγωνη βάση ανυψώνεται πολυγωνικός και πολύπλευρος, καταστόλιστος από λεπτούς κιονίσκους, κιονόκρανα, τοξοειδείς διακοσμήσεις διασταυρούμενες και εντοιχισμένα πώρινα ανάγλυφα, όπως ακριβώς και η ανατολική αψίδα του ναού. Το ιδιαίτερο αισθητικό στοιχείο εδώ είναι η εναλλαγή παραθύρου και τυφλού αψιδώματος σε κάθε πλευρά του τρούλου. Κάθε δε παράθυρο ή αψίδωμα περιγράφεται με πέτρινους, τετράγωνους κίονες, πάνω από το κιονόκρανο των οποίων διαγράφεται πέτρινο ψαλιδωτό τόξο, στην κορυφή του οποίου καταλήγουν άλλες τοξοειδείς πέτρινες διακοσμήσεις. Πάνω από όλον αυτόν το διάκοσμο, περιτρέχουν τον τρούλο δύο λεπτές ταινίες πέτρας σε προεξοχή και, τέλος, οι τέσσερις σειρές τούβλων (εναλλάξ πριονωτών και κατά μήκος τοποθετημένων) κάτω από το κυκλικό γείσο της στέγης του τρούλου. Στο δυτικό τοίχο και πάνω από το νάρθηκα υψώνεται ωραίο «τριώροφο» κωδωνοστάσιο με τρεις λοβούς στον άνω και δύο στο μεσαίο «όροφο».

Εξωτερικά, όλο αυτό το κομψοτέχνημα έχει αλλοιωθεί από κάποιες απόπειρες να σοβατισθούν ή να α-

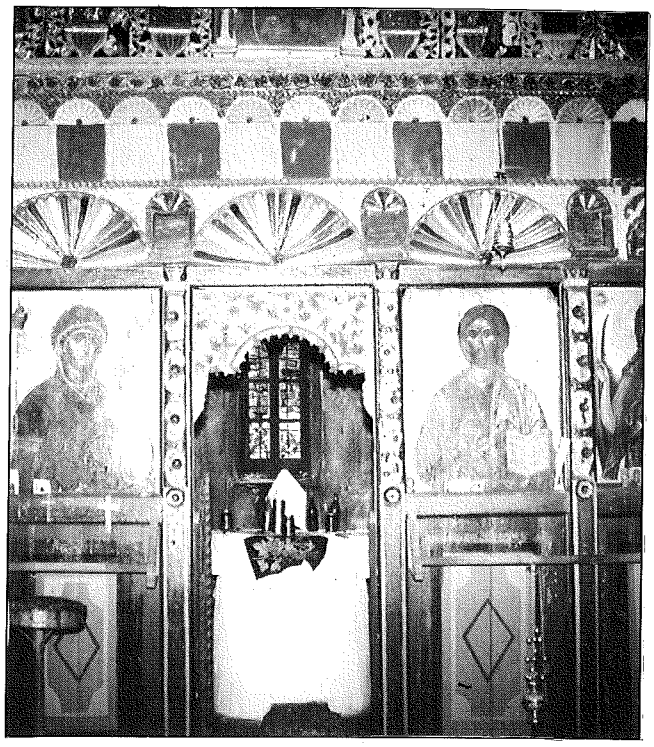

175. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Εσωτερικό, μερική άποψη τέμπλου με αχιβαδοειδείς διακοσμήσεις στο επιστύλιο.

σπρισθούν οι εξωτερικοί του τοίχοι και, ακόμα, από τη σταχτόχρωμη μούχλα της υγρασίας και της εγκατάλειψης.

Μπαίνοντας στον εξωνάρθηκα οδηγούμαστε από μία μεγάλη τοξωτή θύρα στο νάρθηκα, που είναι ανεπίχριστος και καλύπτεται με θολοειδή οροφή καμωμένη από μικρές γωνιοτετμημένες πέτρες, που σχηματίζουν κύκλους εγγραφόμενους σε άλλους μικρότερους μέχρι το υψηλότερο και κορυφαίο σημείο του κωνικού θόλου. Ο χώρος φωτίζεται από ένα βορινό και ένα μεσημβρινό παράθυρο. Τρεις τοξωτές πύλες συνδέουν το νάρθηκα με τον κυρίως ναό, όπου δεσπόζουν οι τέσσερις κολόνες, με κιονόκρανα που φέρουν εκφυλισμένο φυτικό διάκοσμο. Εντυπωσιακά μπαρόκ χρώματα περιμένουν τον προσκυνητή τόσο ως προς το πολύχρωμο τέμπλο, όσο και ως προς τα προσκυνητάρια και το δεσποτικό του κυρίως ναού. Επίσης, μια βαθύτατη ευχαρίστηση θα νιώσει, επιπλέον, ο επισκέπτης βλέποντας την πολύ καλή κατάσταση των τοιχογραφιών του ναού και τις ασύλητες εικόνες του θριγκού του τέμπλου, που σώζονται μαζί με τα επιβλητικότατα Λυπηρά. Οι τοιχογραφίες μάλιστα, παρά τις νεότερες απόπειρες επιζω-

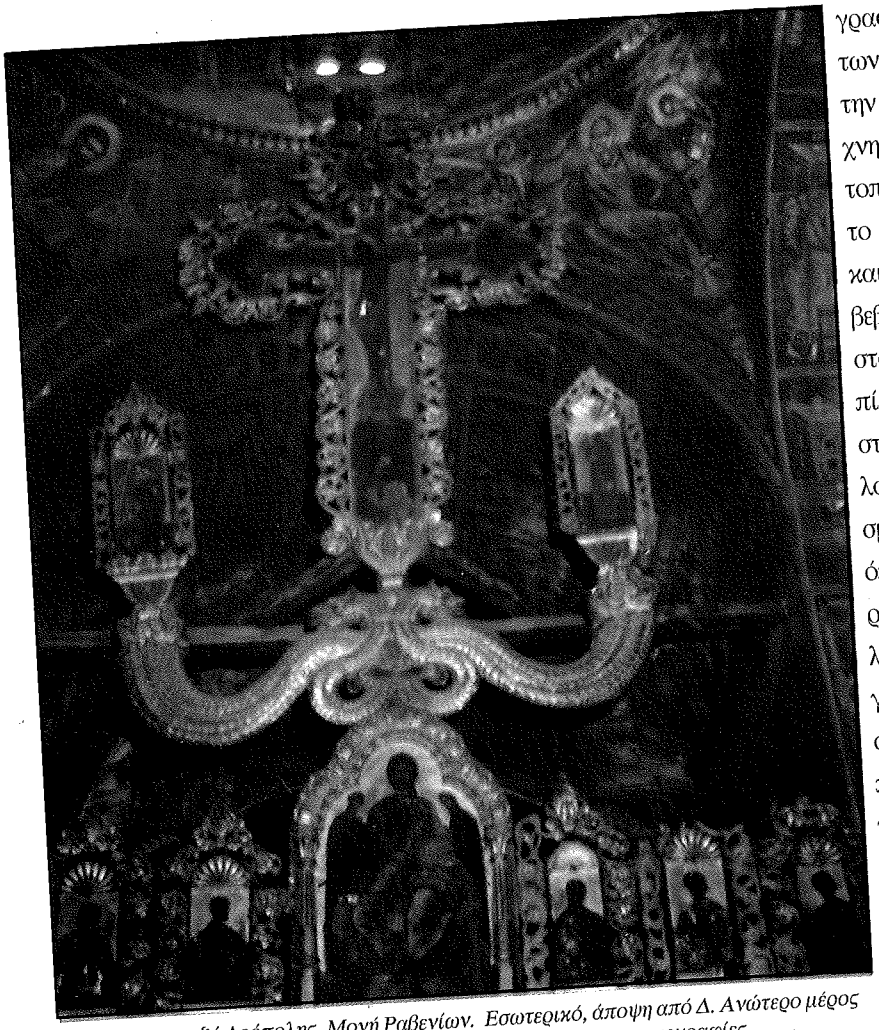

176. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Εσωτερικό, άποψη από Δ. Ανώτερο μέρος τέμπλου · στο βάθος, η καμάρα του Ιερού με τις τοιχογραφίες.

γραφήσεων στην κατώτερη σειρά των ολόσωμων αγίων, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός επιδέξιου καλλιτέχνη, που η τεχνική του θυμίζει λινοτοπιώτικο οικογενειακό συνεργείο, το δε ζωηρό κόκκινο χρώμα τους και οι πολυπρόσωπες συνθέσεις μάς βεβαιώνουν ότι γνωρίζει πολλά στοιχεία της μακεδονικής τεχνοτροπίας. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι στο ναό αυτό δεν έδρασαν βάνδαλοι και έτσι δεν παρουσιάζονται ξυσμένες ή χαραγμένες τοιχογραφίες, όπως συμβαίνει σε άλλα μοναστήρια... Γι' αυτό, μπορούμε να απολαύσουμε ένα εικονογραφικό πρόγραμμα πυκνό και πλήρες, μία σχεδίαση επιδέξια και εύκαμπτη, πτυχολογία ενδυμάτων πλούσια και πλαστική, πλάσιμο μορφών τεχνικότατο και με εκφραστικά φωτίσματα, σκουρόχρωμους κάμπους ανάμεσα σε κόκκινες διαχωριστικές ταινίες και θαυμάσιες πολυπρόσωπες συνθέσεις.

177. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Καθολικό, εσωτερικό, βόρειος τοίχος, αγιογραφίες των αγίων Μερκουρίου και Δάδα (;) με απόπειρες μεταγενέστερων επιχρισμάτων.

178. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Εξωτερική άποψη καθολικού από Ν. Διακρίνετα η επιγραφή ψηλά και ο νότιος "χορός".

5.5.6. Είκοσι λεπτά με τα πόδια Β.Α. της **Στεγόπολης,** πάνω σ' έναν ολιγόδενδρο λόφο (που άλλοτε, λένε οι πηγές, ήταν δασύδενδρος και καταπράσινος) βρίσκεται γερασμένο και πλήρως εγκαταλελειμμένο το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία. Τα κτίσματα είναι σχεδόν ερειπωμένα, εκτός από τον τοξοειδή πύλώνα που οδηγεί από την κεντρική είσοδο του μοναστηριού στην είσοδο του ναού, και, φυσικά , εκτός από τον ίδιο το ναό. Το πικρό σ' αυτό το χώρο είναι ότι στη μέση του περιβόλου στέκεται όρθιος ένας σκελετωμένος ξηρός πλάτανος, στον κορμό του οποίου είναι καρφωμένη μια επιγαφή «Monumente Kulture»! Ή αυτό είναι χλεύη κατά του ορθόδοξου μνημείου ή είναι αυτοσαρκασμός ενός καθεστώτος, που δεν ήξερε καν να διατηρεί τα μνημεία πολιτισμού του τόπου του...

Ο ναός είναι χτισμένος γύρω στα 1620, έχει ρυθμό τρίκογχου σταυροειδούς με τρούλο και νάρθηκα σε σχήμα επιμήκους παραλληλογράμμου. Οι τοίχοι είναι παχείς, χτισμένοι με ασβεστόπετρες που σοβατίστηκαν αργότερα και επιχρίστηκαν με κόκκινο έως κεραμιδί (ξεθωριασμένο πια) χρώμα. Διάκοσμος στους τοίχους εξωτερικά δεν υπάρχει· μόνον οι

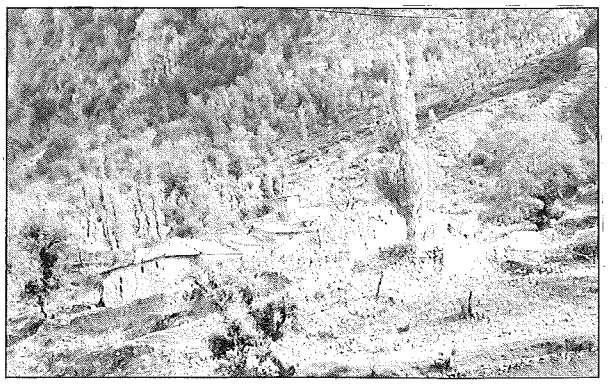

179. Στεγόπολη Λιούντζης. Γενική άποψη του χώρου της Μονής Προφ. Ηλία.

πλευρικές κόγχες σχηματίζουν πέντε, μακρόστενα ως πάνω στη στέγη, τυφλά αψιδώματα και στις ακμές των γωνιών θα υπήρχε άλλοτε ημικιονοειδής διάκοσμος. Η ανατολική πλευρά δεν είναι επακριβώς κάθετη προς τη βόρεια και νότια πλευρά, και το κέντρο της γωνιούται σε τρία επίπεδα, επί των οποίων εγγράφονται τυφλά αψιδώματα. Ψηλά στον τοίχο η προεξέχουσα κορνίζα της στέγης δημιουργεί πλάγια προς τους τοίχους επιφάνεια, επί της οποίας υπάρχει μεγαλογράμματη ελληνική επιγραφή, που καλύπτει όλη την απόσταση από το δυτικό μέχρι το

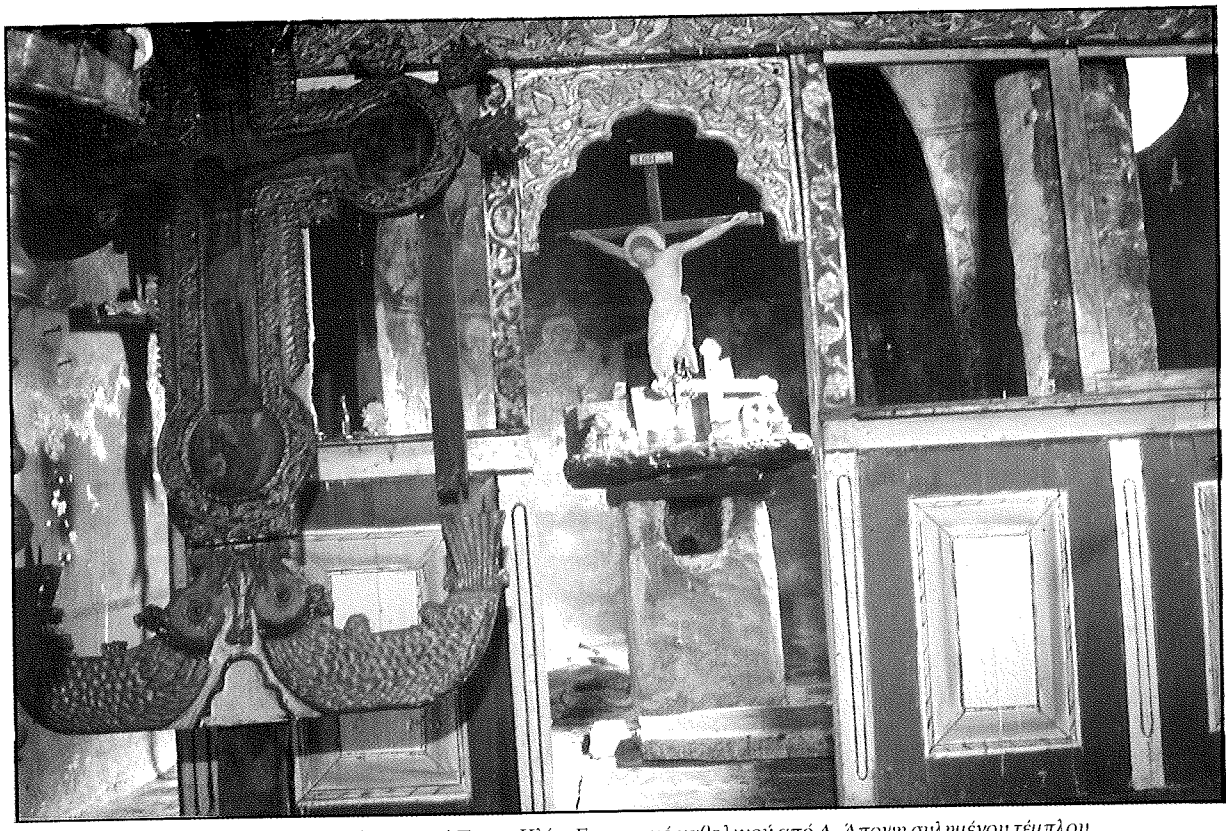

180. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Εσωτερικό καθολικού από Δ. Άποψη συλημένου τέμπλου.

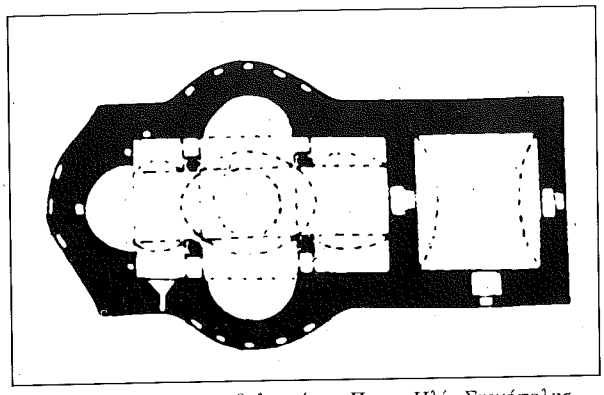

181. Κάτοψη του καθολικού του Προφ. Ηλία Στεγόπολης.

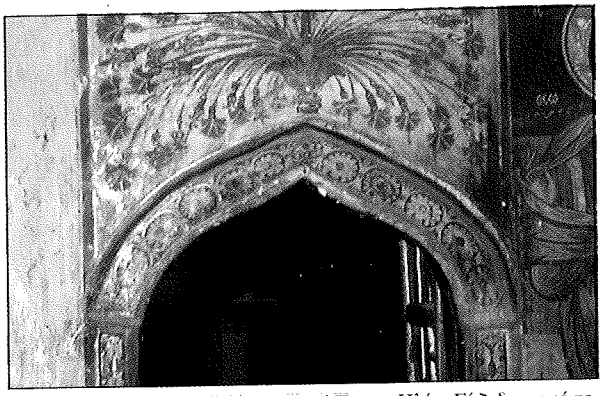

183. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Είσοδος από το νάρθηκα, με χαρακτηριστικό το τοιχογραφικό ανθέμιο.

182. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων Νικολάου, Αθανασίου και Ιωάννου (17ος αι.).

ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου: «ΑΓΙΑΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΥΣ ΑΓΑΠΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΥΠΡΕΠΕΙΑΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΣΟΥ ΤΩΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ» — για την επιγραφή δε αυτή, όπως και για την άλλη, επάνω στον τρούλο, ο Π. Πουλίτσας δεν αναφέρει κάτι...

Η στέγη δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη έχοντας υπεραπλουστεύσει τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες της κάτοψης· είναι ενιαία και σχεδόν δίριχτη στον άξονα Ανατολής- Δύσης· καλύπτει δε έτσι και τις τρεις κόγχες του ναού με σχιστολιθικές πλάκες.

184. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Τοιχογραφίες Αγίας Παρασκευής, Αγίου Ιωάννου νεομάρτυρα και Αγίου Ευσταθίου.

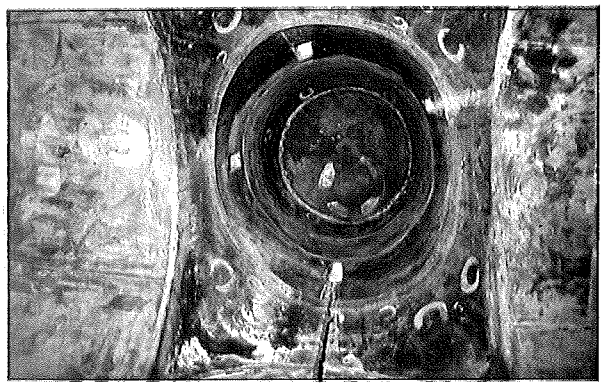

185. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Άνοψη προς τρούλο. Οι τοιχογραφίες του έχουν σχεδόν καλυφθεί από την καπναιθάλη.

Ο τρούλος είναι χαρακτηριστικά ραδινός ως προς το ψηλόλιγνο, οκταγωνικό του τύμπανο και ελαφρά κωνοειδής ως προς τη στέγασή του. Φέρει σε κάθε του πλευρά υψηλό και λεπτό αψίδωμα, σε τέσσερα δε αψιδώματα ανοίγεται από ένας φεγγίτης. Τέλος, κάτω από το γείσο της στέγης του τρούλου υπάρχει άλλη μεγαλογράμματη ελληνική επιγραφή: «ΚΥΡΙΕ, ΕΠΙΒΛΕΨΟΝ ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΚΑΙ ΕΙΔΕ... ».

Η είσοδος στον ευρύτερο, καμαροσκέπαστο νάρθηκα, που φωτίζεται από ένα βορινό παράθυρο, γί-

186. Στεγόπολη Λιούντζης. Μονή Προφ. Ηλία. Σπάραγμα από τα Λυπηρά (όπου φαίνονται και τα δελφίνια, 17ος αι;)

νεται από το στενόμακρο πυλώνα εισόδου. Η αγιογράφηση του νάρθηκα είναι πλούσια και τυπική, έργο των λινοτοπιτών Κωνταντίνου και Νικολάου από το 1653. Η υγρασία, βέβαια, έχει διαβρώσει πολλές παραστάσεις· όμως, οι σωζόμενες δείχνουν έργα ωριμότητας του Κωνσταντίνου. Χαρακτηριστικό εδώ είναι το διακοσμητικό ανθέμιο με τους άφθονους και πολύχρωμους σχηματοποιημένους βλαστούς, που βρίσκεται πάνω από τη χαμηλή πύλη εισόδου στον κυρίως ναό.

Το εσωτερικό του κυρίως ναού είναι συλημένο, μαυρισμένο (από φωτιά;) και αναστατωμένο από βανδάλους. Ο φωτισμός ελάχιστος από ένα παράθυρο του νότιου τοίχου και από τους φεγγίτες του τρούλου. Από τις δύο δυτικές κολόνες ξεκινούν τόξα, που φθάνουν στις δύο ανατολικές κολόνες, ενώ τα τόξα μεταξύ βόρειων και νότιων κιόνων επεκτείνονται σε ημικυλινδρικές καμάρες προς το Ιερό, ανατολικά, και προς το δυτικό τοίχο του ναού. Ο κύκλος, που σχηματίζουν τα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα των κιόνων επάνω, είναι ελλειψοειδής, προφανώς λόγω της αδυναμίας του τεχνίτη να μετατρέψει την εξωτερικώς τετράγωνη βάση του τυμπάνου του τρούλου σε εσωτερικώς κυκλική.

Οι τοιχογραφίες γεμίζουν όλους τους τοίχους με τα σοβαρά, σεβάσμια πρόσωπα, τις συγκρατημένες κινήσεις των ολόσωμων αγίων, τις πλούσιες πτυχώσεις των αρχιερατικών αμφίων, το καρτερικό ήθος και τη στοχαστικότητα των μορφών τους. Η τεχνική και η τεχνοτροπία του καλλιτέχνη είναι αναμφισβήτητα δοκιμασμένη πια, ενταγμένη στο πλαίσιο της τοπικής ηπειρωτικής αγιογραφίας, η οποία υπερασπίζεται με σθεναρό και αποτελεσματικό τρόπο την υστεροβυζαντινή παράδοση δανειζόμενη στοιχεία της Κρητικής σχολής και δεχόμενη κάποιες μετρημένες δυτικές επιρροές.

Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ένα βεβηλωμένο και εντελώς συλημένο τέμπλο. Όλες οι εικόνες του λείπουν· σώζεται μόνο ένα καταπεσμένο μέρος των Λυπηρών (ο Σταυρός και τα δύο δελφίνια) από τα οποία χρονολογούμε την κατασκευή του στο 17ο αι.

5.5.7. Πάνω από την **Τρανοσίστα** της Λιούντζης μισή ώρα με τα πόδια, ακουμπισμένο σχεδόν δίπλα σε τεράστιους κάθετους βράχους του βουνού βρί-

187. Τρανοσίστα Λιούντζης. Μονή Σπηλαίου. Γενική άποψη του χώρου από Β.Α. Διακρίνεται αριστερά το βουνό Λύγκος.

σκεται το μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή αλλιώς «του Σπηλαίου», επειδή σε κάποια σπηλιά των βράχων λέγεται ότι βρέθηκε η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας και εκεί εμόναζαν μονήρεις αναχωρητές.

Από τις εγκαταστάσεις του μοναστηριού σήμερα υπάρχουν μόνο χαλάσματα και το καθολικό. Είναι τόσο εκτεταμένες οι κατεδαφίσεις και, προφανώς, οι αφαιρέσεις οικοδομικών υλικών, ώστε είναι αδύνατον να εντοπίσει ο μελετητής πού βρίσκονταν οι λειτουργικοί χώροι της μονής και πού πρωτοϊδρύθηκε κατά τα τέλη του 16ου αι.

Ο σωζόμενος ναός είναι κτίσμα των αρχών του 17ου αι. Κτίστηκε σε ρυθμό σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο και νάρθηκα μεταγενέστερο, στη ράχη του οποίου προσκτίστηκε κωδωνοστάσιο. Εξωτερικά ο ναός είναι αδιακόσμητος, η τοιχοποιία αργολιθική και γιαυτό σοβατίστηκε με (ξεθωριασμένο τώρα) γαλάζιο χρώμα. Στοιχείο ποικιλίας εξωτερικά είναι το τετράγωνο προστώο, που ανεγέρθηκε προ της μικρής θύρας εισόδου του νάρθηκα. Το προστώο είναι καμωμένο μπροστά από μεγάλες πέτρες καλολαξεμένες και φέρει τοξοστοιχία σε σχήμα ανεσταμμένου Π. Τα τόξα στηρίζονται σε τέσσερις γωνιακούς πεσσούς και δύο σπονδυλωτές κολόνες· στεγάζεται δε με τετράριχτη ξεχωριστή στέγη, κάτω από τα γείσα της οποίας προεξέχουν πλαγιολαξεμένες πέτρες. Εκτός από το γραφικό προστώο, άλλο διακοσμητικό στοιχείο υπάρχει στην εξωτερική όψη της πολυγωνικής αψίδας του Ιερού, κάθε πλευρά τής οποίας φέρει τυφλό αψίδωμα, ενώ η κεντρική φέρει και μονόλοβο παράθυρο. Πάνω από τις πέντε αυτές πλευρές μία σειρά πριονωτά χτισμένων τούβλων περιτρέχει την καμπουρωτή κόγχη του Ιερού. Τέλος, πάνω από την σταυροειδή στέγη με τους σχιστόλιθους ανυψώνεται ο οκταγωνικός τρούλος, που φέρει γύρω-γύρω απλό και λιτό διάκοσμο από τρεις σειρές τούβλων, πάλι πριονωτά τοποθετημένων, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλεται μία άλλη σειρά τούβλων τοποθετημένων κατά μήκος.

Εισερχόμενος ο προσκυνητής από το προστώο στον ευρύχωρο νάρθηκα, διαπιστώνει τη ζωηρότητα και φωτεινότητα των τοιχογραφιών του κατά τρόπον εντυπωσιακό. Με βάση την επιτοίχια επιγραφή

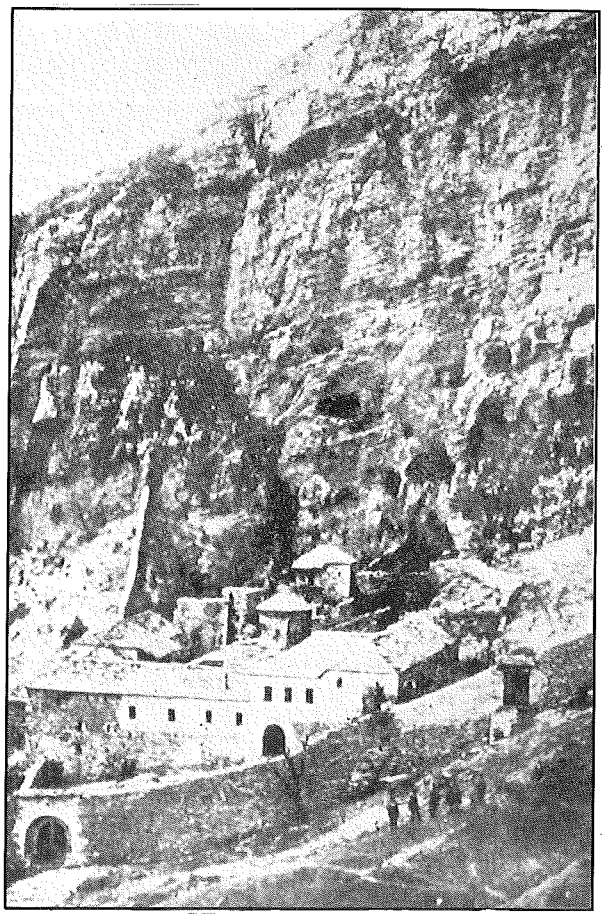

188. Τρανοσίστα Λιούντζης. Μονή Σπηλαίου. Παλαιά φωτογραφία των εγκαταστάσεων της Μονής στις αρχές του αιώνα.

ο χώρος ανιστορήθηκε το 1659 και η ιστόρηση πρέπει να αποδοθεί σε λινοτοπιώτικο εργαστήριο. Η οροφή του φέρει δύο τόξα (που ξεκινούν από τον ανατολικό και καταλήγουν στο δυτικό τοίχο) ένα στη βόρεια και ένα στη νότια πλευρά του νάρθηκα. Έτσι σχηματίζονται τέσσερα ψευδο-σφαιρικά τρίγωνα, επί των οποίων στηρίζεται άνωθεν ένας ελλειψοειδής, αβαθής θόλος και όλα αυτά τα αρχιτεκτονικά

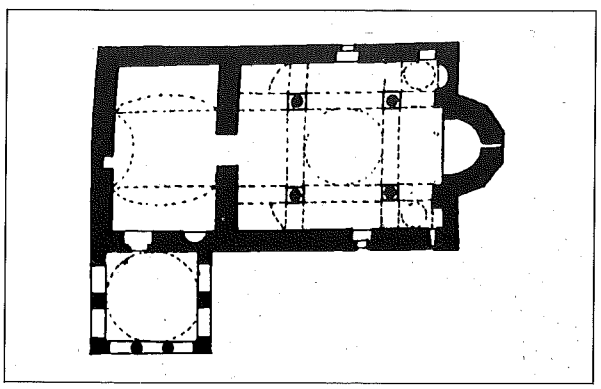

189. Κάτοψη καθολικού της Μονής Σπηλαίου.

190. Μονή Σπηλαίου. Άποψη του προστώου, προ του νάρθηκα, από ΝΑ. Φαίνονται οι κολόνες κατά μέτωπο.

191. Μονή Σπηλαίου. Καθολικό. Εξωτερική άποψη από Β.Α. Δεξιά φαίνεται ο βράχος με τα ασκηταριά.

στοιχεία είναι κατάμεστα από αγιογραφίες!

Μπαίνοντας στον κυρίως ναό, πάνω από την είσοδο υπάρχει κι άλλη επιτοίχια επιγραφή, που μας πληροφορεί ότι ο θείος και πάνσεπτος ναός της Υπεργίας Θεοτόκου ανεγέρθηκε και ανιστορήθηκε

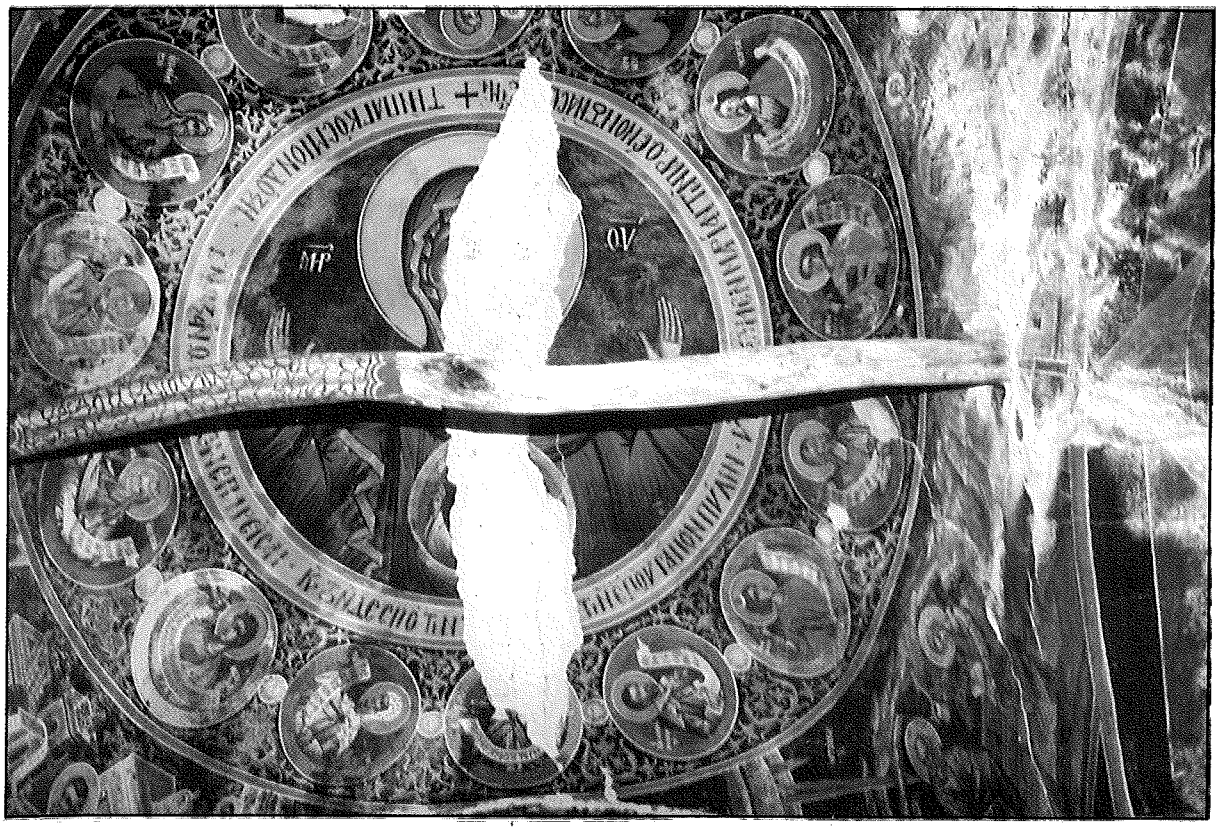

192. Μονή Σπηλαίου. Καθολικό, νάρθηκας. Τοιχογραφίες Προφητών και Παναγίας στο θόλο της ορόφής (17ος αι.).

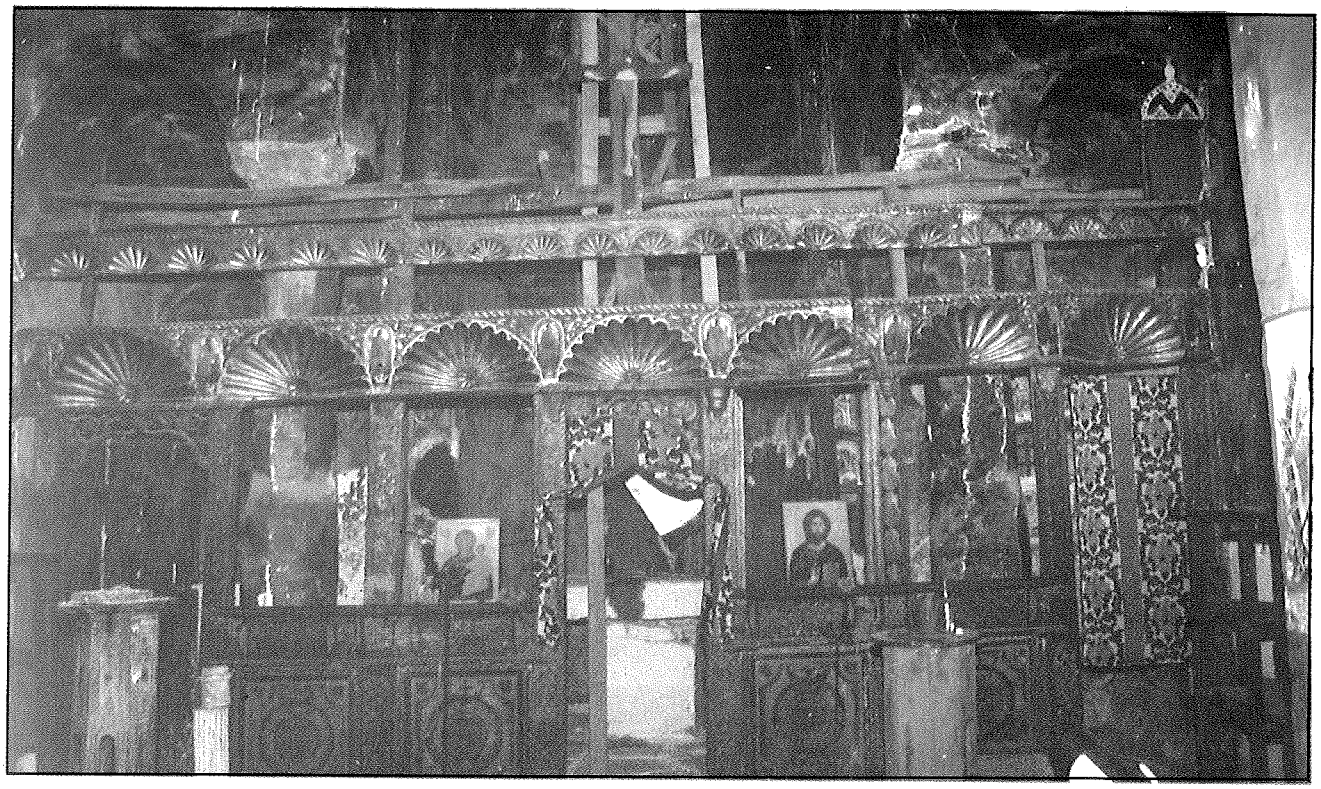

193. Μονή Σπηλαίου. Καθολικό. Εσωτερικό, άποψη του συλημένου τέμπλου με τις αχιβαδοειδείς διακοσμήσεις (17ος αι.).

(διά χειρός Μιχαήλ) το 1631. Όπως φαίνεται και στην κάτοψη ο κυρίως ναός έχει τέσσερις κίονες, επί των οποίων στηρίζεται ο τρούλος· από τους κίονες σχηματίζονται τόξα στη βόρεια και νότια πλευρά, καμάρες δε στην ανατολική και δυτική. Φως εισέρχεται στο ναό από τα δύο παράθυρα (ένα δίλοβο κι ένα μονόλοβο) του βόρειου και νότιου τοίχου, καθώς και από τα τέσσερα στενόμακρα παράθυρα του τρούλου· επίσης και το Ιερό έχει δύο μικρά ανοίγματα. Οι τοιχογραφίες του ναού πρέπει να είναι έργο του Μιχαήλ από το Λινοτόπι (και πατέρα του Κωνσταντίνου). Όμως, έχουν καταστραφεί από την αιθάλη και τις υγρασίες, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο ναός σήμερα έχει υποστεί μεγάλη ρωγμή σε ολόκληρη την ανατολική του κεραία, όπου έχει υποστηλωθεί με ξύλινα ικριώματα. Το δάπεδο της εκκλησίας είναι στρωμένο από μεγάλες πέτρινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος.

Τέλος, το ξύλινο τέμπλο είναι συλημένο ως προς τις μεγάλες και μικρές εικόνες της πρώτης και δεύτερης ζώνης· διασώζονται, όμως, τα εικονίδια που παρεμβάλλονται μεταξύ των αχιβαδοειδών διακοσμήσεων, οι οποίες υπάρχουν πάνω από τις θέσεις των κλεμμένων μεγάλων εικόνων.

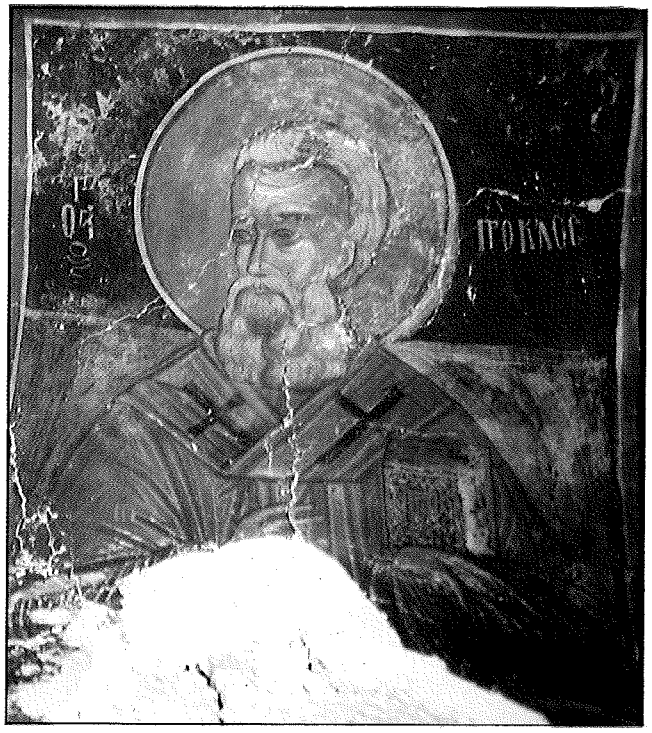

194. Μονή Σπηλαίου. Καθολικό. Τοιχογραφία Αγίου Πρόκλου (17ος αι.).

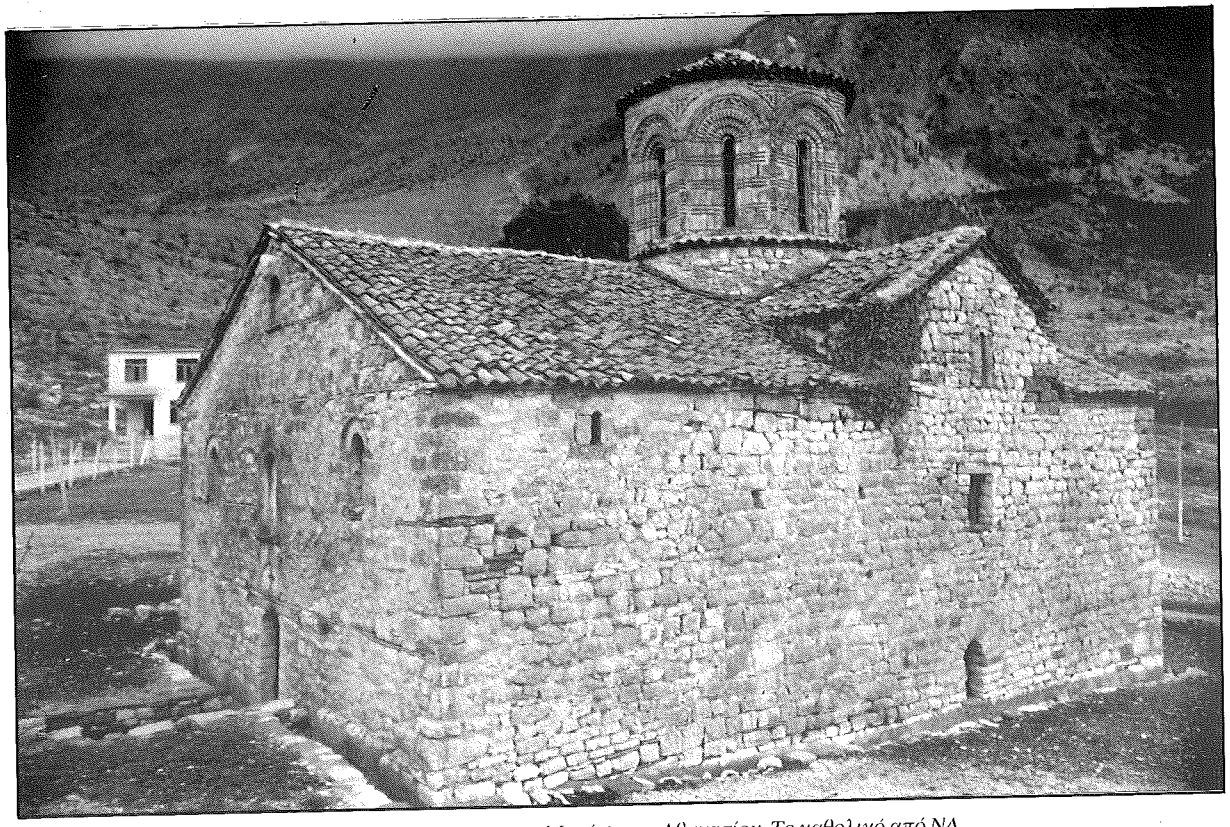

195. Πολιτσιανή Πωγωνιου. Μονή Αγιου Αθανασίου. Το καθολικό από ΝΔ.

5.5.8. Η Ι.Μ. Αγ. Αθανασίου **Πολίτσιανης** ήταν άλλοτε μετόχι της Ι.Μ. Παναγίας του Πέρα. Βρίσκεται Β.Α. της πολίχνης μέσα σ' ένα στρατόπεδο και δεν σώζεται παρά μόνον το καθολικό της. Μολονότι ο Π. Πουλίτσας βρίσκει επιγραφές του 1601, γεγονός που σημαίνει ότι το παρόν κτίσμα δεν πρέπει να είναι παλαιότερο από τα μέσα του 15ου αι., η τοπική ιστορία θέλει την ίδρυση της Μονής στον 11ο ή 12ο αι.

Το καθολικό έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο — αν και με το πρόσκτισμα του νάρθηκα απέκτησε ελαφρώς επιμήκη μορφή. Η τοιχοποιία του είναι από ανισομεγέθεις πέτρες και δεν φέρει κανένα ιδιαίτερο διάκοσμο είτε στα παράθυρα είτε στις εισόδους, παρά, μόνο σε δύο δυτικά παράθυρα όπου έχει μία τοξωτή σειρά τούβλων σαν επίστεψη, μία βαθουλωτή τυφλή κόγχη κάτω από το γείσο της στέγης του δυτικού τοίχου και, ψηλότερα, ένα παράξενο κεραμικό με μία ανάγλυφη παράσταση κεφαλής. Η στέγη είναι σταυροειδής, κεραμοσκεπής και δίριχτη σε κάθε κεραία του σταυρού. Ο τρούλος είναι κομψότατος. Έχει οκτώ γωνίες, από το άνω μέρος των οποίων γράφονται τόξα, που έρχονται και καταλήγουν στην ακμή της επόμενης γωνίας· κάτω από τα τόξα αυτά υπάρχει σειρά ωραίων κοσμημάτων τοξοειδούς σχήματος: τρεις διαδοχικές σειρές ακτινωτών τούβλων, η κάθε μία σε εσοχή εν σχέσει προς την προηγούμενη· στην πιο εσωτερική καταλήγει το άνω μέρος ενός μακρόστενου παραθύρου. Οι γωνίες του τρούλου, επίσης, είναι ωραίος συνδυασμός μιας σειράς καλοπελεκημένης πέτρας και τριών σειρών οριζόντια τοποθετημένων τούβλων. Μεταξύ του γείσου

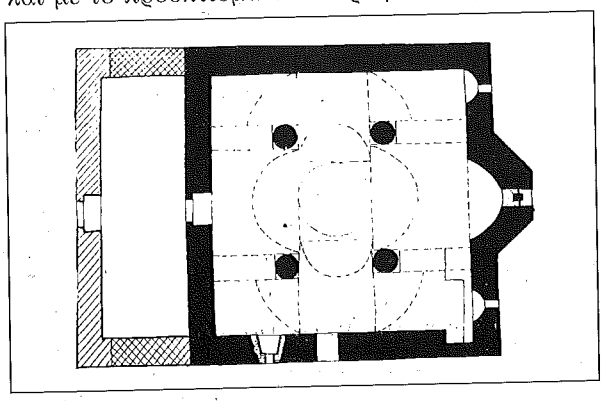

196. Κάτοψη καθολικού της Μονής του Αγίου Αθανασίου Πολίτσιανης.

197. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Μονή Αγίου Αθανασίου. Εξωτερική άποψη καθολικού από Ν. Διακρίνεται ο εκφραστικός διάκοσμος του τρούλου.

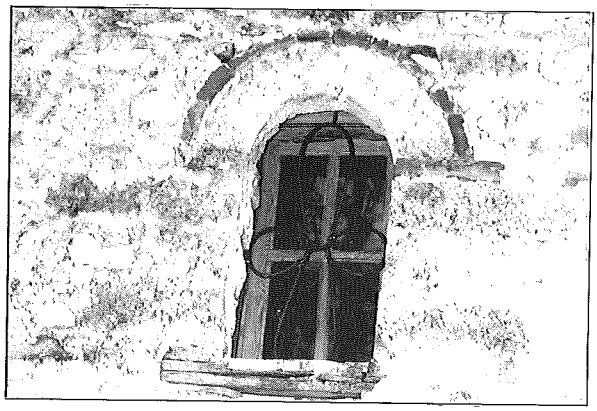

198. Πολίτσιανη, Μ. Αγ. Αθανασίου. Καθολικό, Δ. τοίχος. Δωρικής απλότητας παράθυρο με διακοσμητικό τόξο και καγκελαριά με σταυρόμορφο διάκοσμο καμωμένο από κύκλους και οξυκόρυφα ελλειψοειδή σχήματα

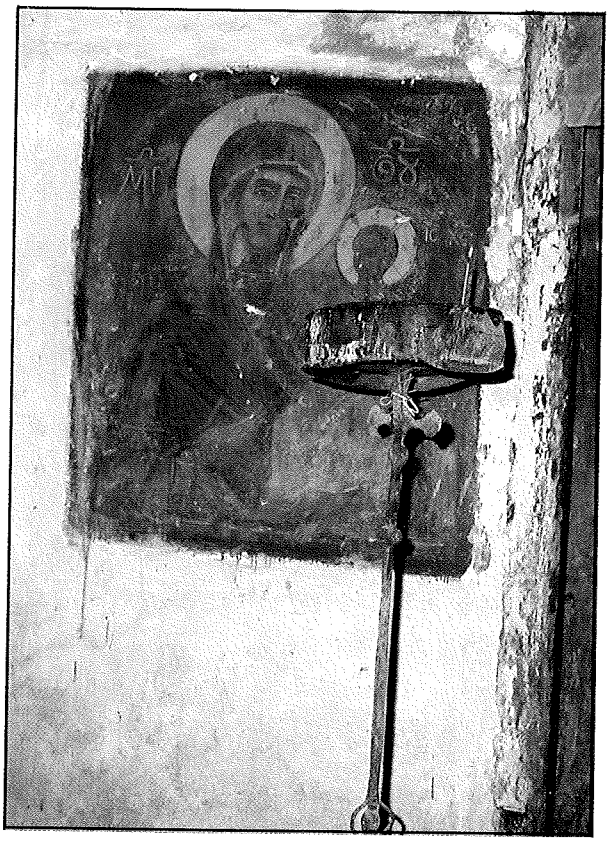

199. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Μονή Αγίου Αθανασίου. Νάρθηκας. Τοιχογραφία Παναγίας στον ανατολικό τοίχο (19ος αι;).

του τρούλου και των τοξοειδών διακοσμήσεων κάθε παραθύρου σχηματίζονται κυρτά τρίγωνα, που διακοσμούνται με τούβλα σε σχήμα, ίσως, σταυρού. Όλες αυτές οι διακοσμήσεις του τρούλου οδηγούν στην υποψία ότι μπορεί ο ναός να είναι αρχαιότερος ή ότι οι τεχνίτες του γνώριζαν άριστα όλα τα κομψά

δείγματα της υστεροβυζαντινής ναοδομίας. Τέλος, ο ανατολικός τοίχος φέρει τρίπλευρη αψίδα και τρία παράθυρα, μικρά τα ακραία, δίλοβο το μεσαίο.

Εσωτερικά, ο νάρθηκας είναι χαμηλότερος του εδάφους κατά τρία σκαλοπάτια. Δεξιά και αριστερά της θύρας προς τον κυρίως ναό, στον ανατολικό τοίχο του, έχουν τοιχογραφηθεί μεταγενέστερα εικόνες του Χριστού και της Παναγίας. Αριστερά υπάρχει κλίμακα που οδηγεί σ' ένα γυναικωνίτη, ο οποίος, όμως, ως μεταγενέστερος, καμία οπτική επαφή δεν έχει με τον κυρίως ναό. Ο κυρίως ναός είναι σκουρόχρωμος και υποβλητικός. Τέσσερις κίονες ανοίγουν τόξα, που σχηματίζουν τις αντίστοιχες τέσσερις καμάρες / κεραίες του σταυρού και στηρίζουν τη βάση, επί της οποίας κάθεται ο τρούλος. Το δάπεδο καλύπτεται στο Ιερό μεν με τετράγωνες κανονικές πλάκες, στον δε κυρίως ναό με εξάγωνες. Το τέμπλο, ξύλινο αλλά όχι ξυλόγλυπτο, είναι σαφώς μεταγενέστερο (καθώς αποδεικνύουν επιγραφές του 20ού αι.) και χωρίς ιδιαίτερη αξία· οι εικόνες που φέρει, επίσης, είναι μεταγενέστερες και αυτές, λαϊκές, φορητές εικόνες του 19ου αι.

Άξιο μνείας, τέλος, είναι το γεγονός ότι στο προσκυνητάρι του ναού υπάρχει ξύλινο κιβώτιο, εντός του οποίου φυλάσσονταν άλλοτε τα τίμια λείψανα του αγίου Σοφιανού.

5.5.9. Το μοναστήρι της Μεταμορφώσεως στην **Τσιάτιστα** ήταν άλλοτε πλούσιο και ξακουστό, αλλά από τότε που οριοθετήθηκαν τα σύνορα Ελλάδας-Αλβανίας, οι εγκαταστάσεις του βρέθηκαν σχεδόν στην οριογραμμή. Έτσι, άρχισε η παρακμή του. Σήμερα δεν σώζεται κανένα άλλο κτίσμα εκτός από το καθολικό, που κτίστηκε με πελεκημένες, ορθογωνισμένες πέτρες, χωρίς διακοσμήσεις, στα τέλη του 16ου αι. σε ρυθμό σταυρεπίστεγο ιδιόρρυθμο. Υπάρχει ένας εξωνάρθηκας, που φέρει στο δυτικό του τοίχο υψηλό κωδωνοστάσιο, με κεντρική είσοδο κάτω και μονόλοβο άνοιγμα πάνω στην αετωματική του απόληξη. Δεξιά και αριστερά αυτής της εισόδου υπάρχουν δύο ακόμα ανοίγματα. Ο εξωνάρθηκας φέρει αυτόνομη

200. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Γενική άποψη χώρου και των (γκρεμισμένων) εγκαταστάσεων της Μονής.

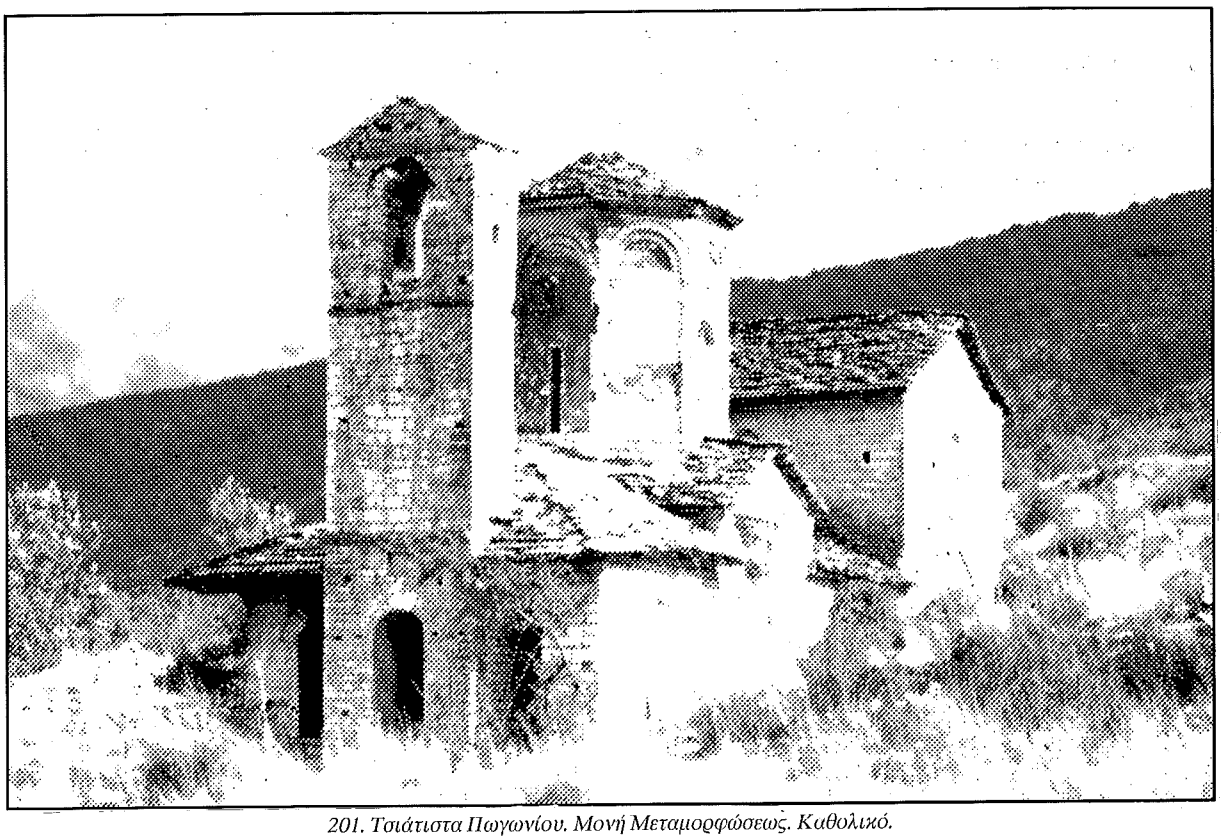

201. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό.
Διακρίνονται το κωδωνοστάσιο πρό του εξωνάρθηκα, ο υψηλός τρούλος του νάρθηκα και το σαφώς υψηλότερο εγκάρσιο κλίτος. Ολόγυρα δεν υπάρχει ίχνος από τις παλιές μοναστηριακές εγκαταστάσεις. Ακόμα καὶ οι πέτρες έχουν χρησιμοποιηθεί αλλού.

τετράριχτη στέγη με σχιστόπλακες και οδηγεί στον νάρθηκα, που φέρει εξωτερικά δίριχτη στέγη κατά την εγκάρσια έννοια (βαίνουσα, δηλαδή, από Β. προς Ν.) και ένα λυγερό, ψηλόλιγνο, εξαγωνικό τρούλο, κάθε πλευρά του οποίου φέρει σχεδόν ισοϋψή με τον τρούλο αψιδώματα, τα οποία κοσμούνται στην κορυφή με τριπλή τοξοειδή διακόσμηση σε επάλληλες εσοχές. Από τους τέσσερις φεγγίτες του τρούλου και τα δύο παράθυρα βόρειου και νότιου τοίχου φωτίζεται ο νάρθηκας. Ακολουθεί ο κυρίως ναός σε ρυθμό σταυρεπίστεγο : εξωτερικά το εγκάρσιο κλίτος ανυψώνεται μέχρι τη μέση του τρούλου του νάρθηκα και βαίνοντας από Β. προς Ν. (όπως και η στέγη του νάρθηκα) καταλήγει σε βόρεια και νότια αψίδα / κόγχη, — γεγονός που κατατάσσει το ναό στους τρίκογχους σταυρεπίστεγους. Το κατά μήκος κλίτος είναι αισθητά ταπεινότερο και καταλήγει στην αψίδα του Ιερού. Οι στέγες τού κυρίως ναού είναι δίριχτες τόσο του εγκάρσιου όσο και του κατά μήκος κλίτους και, αντιστοίχως, οι οροφές μέσα στα κλίτη είναι ημικυλινδρικές — αλλά του εγκάρσιου σε αισθητά μεγαλύτερο ύψος. Ο ναός φωτίζεται από μικρά ανοίγματα στο Ιερό και πάνω από τις πλευρικές κόγχες.

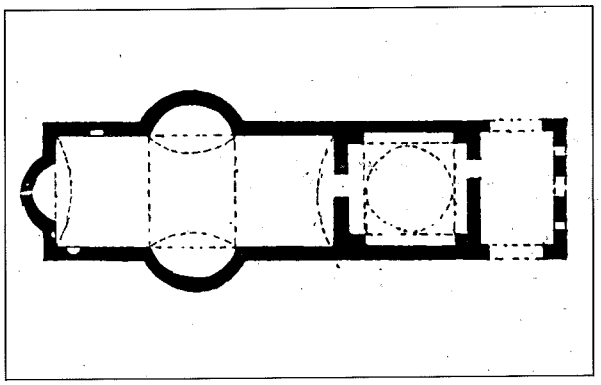

202. Κάτοψη καθολικού της Μονής Μεταμορφώσεως Τσιάτιστας.

Η ιστόρηση του ναού και του νάρθηκα έγινε το 1622-6 από τους γνωστούς λινοτοπιώτες Μιχαήλ, Κωνσταντίνο και Νικόλαο. Τα έργα τους, παρά τους αλλεπάλληλους βανδαλισμούς που δέχτηκαν (φωτιές, εκτυφλώσεις, χαράγματα, αποξέσεις κ.ά.) διατηρούν με αξιοθαύμαστη φωτεινότητα και ζωηρότητα τα χρώματα και τη στιλπνότητά τους. Πρόκειται

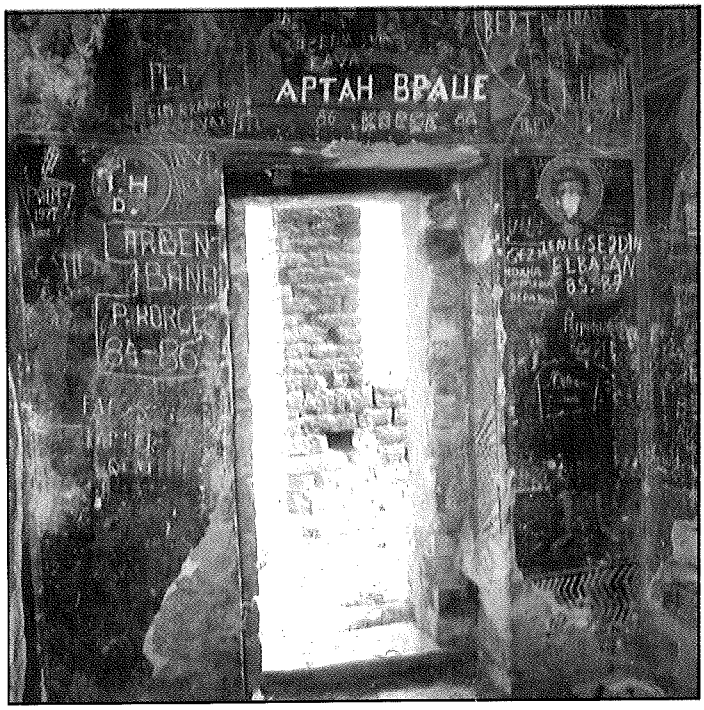

203. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, νάρθηκας. Εικόνα βανδαλισμών και εκδικητικότητας ...

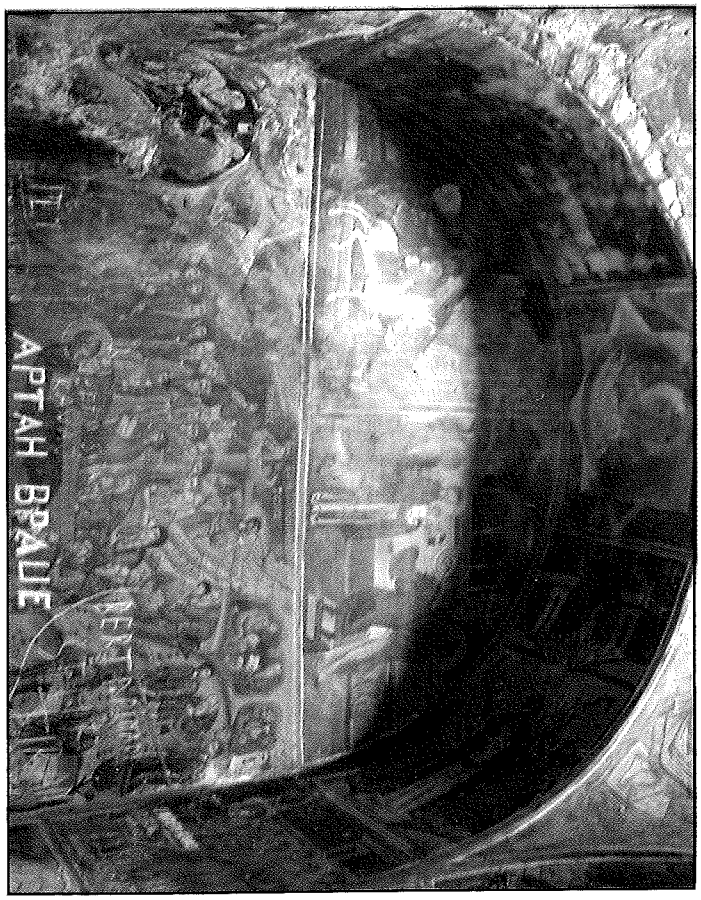

204. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, νάρθηκας. Τοιχογραφίες δυτικού τοίχου.

για πλήρες εικονογραφικό πρόγραμμα, προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες του μεταβυζαντινού αυτού ναού, χαρακτηριστικότερο μέρος του οποίου ήταν κατά τη γνώμη μας, η Κοίμησις του Οσίου Εφραίμ του Σύρου, που, ενώ μιμείται την αντίστοιχη σύνθεση των Μετεώρων, όμως την αποδίδει με όλως προσωπικό και «τοπικό», θα λέγαμε, τρόπο...

5.5.10. Το μοναστήρι του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στο **Κολικόντασι** της Μουζακιάς μέχρι το 1900 ήταν σα νησί περικυκλωμένο από τα νερά του Άψου ποταμού. Οι πλημμύρες, όμως, του 1935 κατέπνιξαν το χώρο, παρέσυραν τη δυτική πτέρυγα της μονής, βύθισαν στη λάσπη την παλιά εκκλησία της Παναγίας και πλημμύρισαν σχεδόν ως τη μέση το ναό του πατρο-Κοσμά, που χτίστηκε το 1813 με δαπάνες του λαού και του Αλή πασά. Έτσι, σήμερα το χωριό έχει μεταφερθεί ανατολικότερα, η παλιά εκκλησία της Παναγίας έχει σχεδόν θαφτεί (φαίνονται μόνον τα πρόσωπα κάποιων αγίων στο βόρειο και ανατολικό

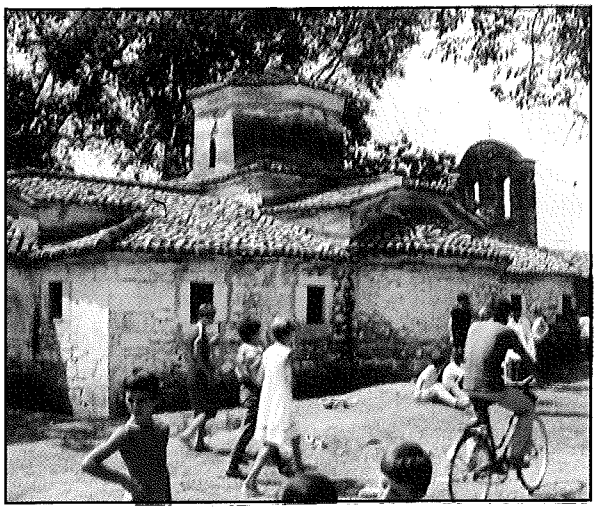

205. Κολικόντασι Μουζακιάς. Μονή Αγίου Κοσμά. Καθολικό από ΒΑ. με προσκυνητές (χριστιανούς και μουσουλμάνους) στις 24/8/92.

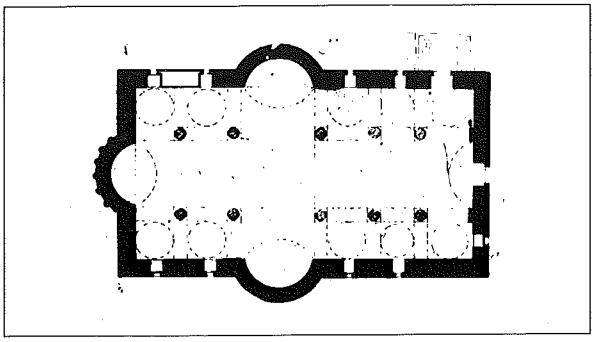

206. Κάτοψη καθολικού της Μονής Αγίου Κοσμά Κολικόντασι.

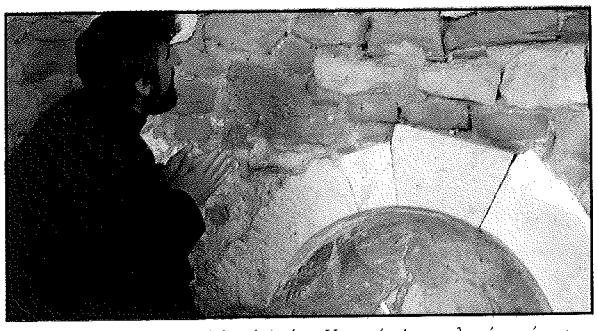

207. Κολικόντασι. Μονή Αγίου Κοσμά. Ανατολικός τοίχος ναού Παναγίας καταχωσμένος μέχρι το ύψος της κόγχης.

τοίχο) και το καθολικό του μοναστηριού έχει δάπεδο ανυψωμένο σχεδόν ως τη μέση του παλιού του ύψους.

Ο ρυθμός του είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, τρίκογχος, με επίμηκες σχήμα και πολυεπίπεδη στέγη. Τα οικοδομικά υλικά είναι ευτελή και ο διάκοσμος στην τοιχοποιία σχεδόν ανύπαρκτος. Έτσι, η ομορφιά του οφείλεται στον αρχιτεκτονικό του ρυθμό και στα αισθητικά αποτελέσματα που αυτός δημιουργεί: ο τρούλος είναι οκταγωνικός, με κωνική στέγη από κεραμίδια και τέσσερα μικρά / μονόλοβα παράθυρα. Η υπόλοιπη στέγη σχηματίζει σταυρό και είναι δίριχτη σε κάθε της κεραία, με μικρές αποτμήσεις στα άκρα. Οι στέγες των τριών κογχών είναι ημικυκλικές, σε κατώτερο ως προς την κύρια στέγη επίπεδο (και αυτές με κεραμίδια). Στο δυτικό τοίχο υψώνεται δίλοβο καμπαναριό, που έχει ημικυκλική, χτιστή επίστεψη — στο δε κέντρο της φέρει εντοιχισμένο ρωμαϊκό γλυπτό, που εικονίζει ιπτάμενη Νίκη και παραπέμπει ασφαλώς σε μορφές αγγέλων. Αρχαία κομμάτια από την Απολλωνία χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, για την κατασκευή μικρού προστώου στη βορινή είσοδο του ναού, απ' όπου κατεβαίνοντας ο επισκέπτης εισέρχεται στον κυρίως ναό. Οι πλευρικές κόγχες εξωτερικά είναι ημικυκλικές· η ανατολική, όμως, είναι εξαγωνική, με τυφλά αψιδώματα σε κάθε πλευρά της.

Εσωτερικά, είναι εμφανέστατη η ανύψωση του δαπέδου — ακόμα και οι ξύλινοι ελκυστήρες, που συνδέουν τις κολόνες μεταξύ τους, βρίσκονται τώρα σχεδόν στο ύψος της κεφαλής ενός μάλλον υψηλόσωμου ανθρώπου. Εξάλλου, και τα δώδεκα παράθυρα, που φωτίζουν το χώρο, έχουν ανοιχθεί μεταγενέστερα. Δέκα κολόνες, πέντε δεξιά και πέντε αριστερά, δημιουργούν εσωτερικά εντύπωση τρί-

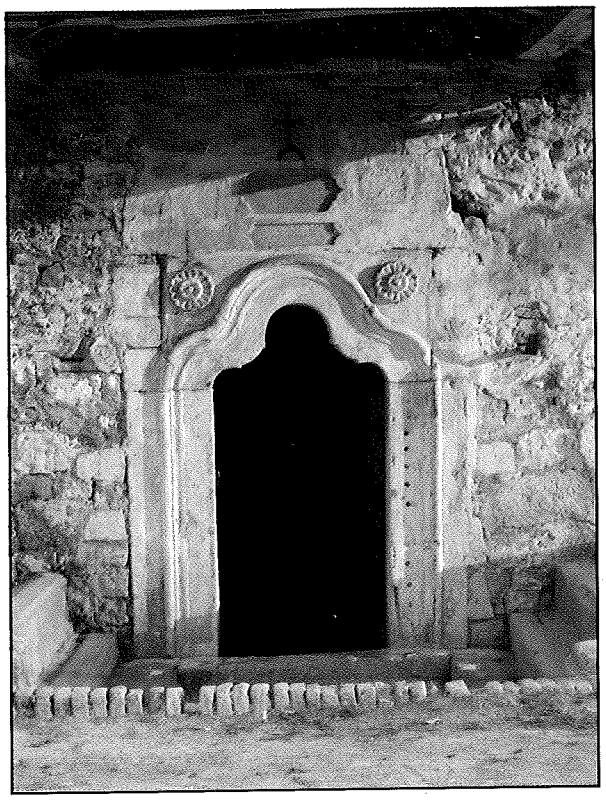

208. Κολικόντασι, Μ. Αγ. Κοσμά. Η νότια θύρα, με το ξύλινο προστώο και τα δυτικής έμπνευσης θυρώματα (άνω η επιγραφή).

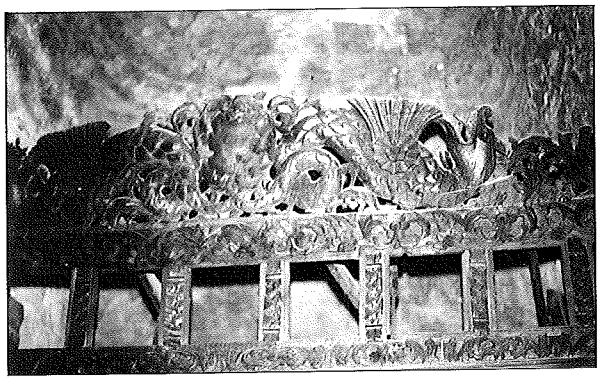

209. Κολικόντασι. Μ. Αγ. Κοσμά. Καθολικό. Εσωτερικό, τμήμα του συλημένου τέμπλου, με τους όφεις των Λυπηρών.

210. Φίερι. Αρχαιολογικό μουσείο. Τα τίμια λείψανα του Αγ. Κοσμά μέσα σε ξύλινη λάρνακα, όπου φυλάσσονται με σεβασμό.

211. Κολικόντασι Μουζακιάς. Μονή Αγίου Κοσμά. Η πέτρινη λάρνακα του Αγίου μέσα σε πρόχειρο, ξυλόστεγο κτίσμα, την ημέρα της εορτής Του (24/8/92).

κλιτου ναού· η οροφή στο κεντρικό κλίτος παρουσιάζεται σαμαρωτή, στα δε πλάγια κλίτη εμφανίζει δέκα μικρούς τυφλούς θόλους, πέντε δεξιά και πέντε αριστερά. Ο κεντρικός τρούλος ανυψώνεται στηριζόμενος στη δεύτερη και τρίτη από ανατολικά κολόνα κάθε πλευράς. Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι και δεν δείχνουν σήμερα αγιογραφίες. Σώζεται ακόμα το ξύλινο τέμπλο, αλλά σε κακή κατάσταση — ο Π. Χριστόπουλος, που επισκέφθηκε το ναό στα 1984, το είδε ασύλητο και το περιέγραψε ως ένα μείγμα λαϊκού μπαρόκ με στοιχεία φυσιολατρικού ροκοκό. Εμείς, όμως, το βρήκαμε (1992) συλημένο και κατεστραμμένο...

5.5.11. Κρυμμένο μέσα σ' έναν κατάφυτο και κατάρρυτο οπωρώνα κοντά στον αιγιαλό, βρίσκεται το μοναστήρι της Υπαπαντής **Δρυμάδων** και, βέβαια, δεν είναι το μόνο, αφού και το Σταυρίδι και της Παναγιάς και των Αγίων Θεοδώρων είναι μοναστήρια που περιβάλλουν το χωριό. Θεωρείται, ωστόσο, το πιο αρχαίο (ο Κ. Δέδες το ανάγει στην εποχή της Άννας Κομνηνής, η οποία, λέγει, χρησιμοποιούσε το μοναστήρι ως θέρετρο· κι αυτό ίσως αιτιολογεί τη σημερινή ονομασία του ως «Βασιλικό»).

Από τις εγκαταστάσεις του μοναστηριού σώζεται ένα μέρος της νότιας πτέρυγας ημιερειπωμένο και το καθολικό, ναός ρυθμού βασιλικής μονόκλιτης, με δίριχτη στέγη και σαφώς επίμηκες παραλληλόγραμμο σχήμα στην κάτοψη. Είναι χτισμένος με ανομοιόμορφες πέτρες, γιαυτό και σοβατίστηκε. Δυτικά φέρει μία (φραγμένη τώρα) είσοδο, πάνω από την οποία υπάρχει μικρή κόγχη τοξωτή (η οποία ίσως θα είχε άλλοτε κάποια εικόνα). Τα δύο άκρα του τοίχου της δυτικής πλευράς, ενώ μέχρι το ύψος της στέγης βαίνουν παραλλήλως ανυψούμενα, από εκεί και μετά συγκλίνουν σχηματίζοντας έτσι ένα κωδωνοστάσιο δύο «ορόφων» — έναν ευρύ δίλοβο κι έναν υψηλότερο μονόλοβο. Ο νότιος τοίχος έχει τρία ανοίγματα: μία θύρα και δύο παράθυρα αδιακόσμητα. Ο βόρειος τοίχος έχει ένα άνοιγμα στο μέσο του ναού. Τέλος, ο ανατολικός τοίχος φέρει ευρεία ημι-

212. Δρυμάδες Χειμάρρας. Μονή Υπαπαντής. Το καθολικό εξωτερικά από Δ. Φαίνονται ερειπωμένα κελιά στα νότια.

κυκλική αψίδα με ένα παράθυρο στη μέση. Η κάποια δυτική επίδραση του καμπαναριού, οι αδιακόσμητοι εξωτερικοί τοίχοι, το χτιστό τέμπλο και τα φτωχά υλικά οικοδομής μάς παραπέμπουν σε κτίσμα του 15ου ή 16ου αι.

Εσωτερικά, ο ναός θα ήταν άλλοτε πολύ πιο φροντισμένος — πριν χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη του γεωργικού συνεταιρισμού. Η οροφή είναι ταβανωμένη με ωραίους συνδυασμούς σανίδων, που στη μέση σχηματίζουν θολοειδή κοιλώματα με κατάλληλες τοποθετήσεις σανίδων τη μια πιο πάνω από την άλλη. Οι θολοειδείς αυτές διακοσμήσεις της οροφής ζωγραφίζονται στη συνέχεια από λαϊκούς τεχνίτες. Όμως, οι καταστραφείσες σανίδες αντικαταστάθηκαν πρόσφατα με χονδροειδείς τάβλες, ίδιου βέβαια χρωματισμού, αλλά και αυτό μείωσε αισθητικά την όλη εικόνα. Το δάπεδο, είναι τώρα τσιμεντοστρωμένο, ατυχώς... Όμως, οι τοίχοι φέρουν αγιογραφήσεις δύο διαφορετικών φάσεων: η νεότερη επάνω είναι του 19ου αι. η παλαιότερη κάτω (που αποκαλύφθηκε σε 2-3 σημεία, μετά από προσεκτικό καθαρισμό των σοβάδων) μας ανάγει πολύ πιο πίσω, ίσως στο 15ο αι., με μια τεχνοτροπία που θυμίζει τη μακεδονική των παλαιολόγειων χρόνων. Τέλος, το τέμπλο είναι χτιστό και έχει τρία ανοίγματα προς το Ιερό, είναι δε καταστόλιστο από τοιχογραφίες σε τέσσερα διαδοχικώς ανυψούμενα επίπεδα: κάτω οι μεγάλες ολόσωμες παραστάσεις (Αγ. Νικολάου, Υπαπαντής, Χριστού κ.ά.), πιο πάνω μικρή ζώνη με στηθάρια αγίων, ακόμα πιο πάνω μια ευρύτερη ζώνη με παραστάσεις από το Δωδεκάορτο και, τέλος, ψηλά, παραστάσεις ιερών μορφών με ειλητάρια. Οι κάτω εικόνες ανήκουν στη νεότερη φάση αγιογράφησης.

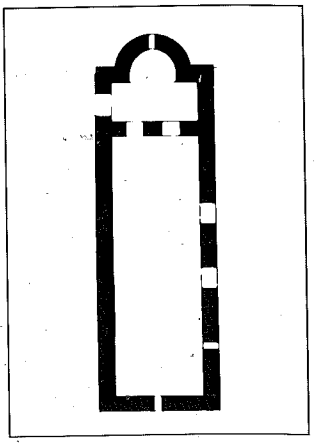

213. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Υπαπαντής Δρυμάδων

Από την επίπλωση του ναού σώζεται μόνο το μι-

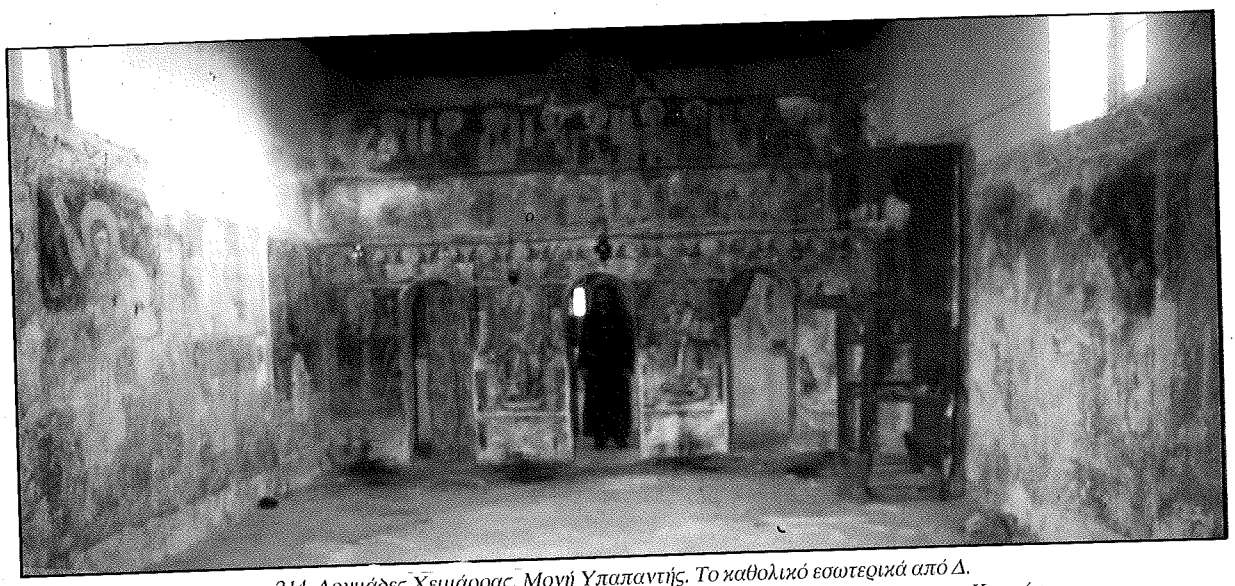

214. Δρυμάδες Χειμάρας. Μονή Υπαπαντής. Το καθολικό εσωτερικά από Δ. Φαίνονται τα δύο στρώματα τοιχογραφιών και, στην Ωραία Πύλη, ο εφημέριος παπα-Κοσμάς.

215. Δρυμάδες Χειμάρας. Μονή Υπαπαντής. Εσωτερικό, τμήμα της ξύλινης, ταβανωμένης (επιδέξια με θολίσκους) οροφής.

216. Δρυμάδες. Μ.Υπαπαντής. Εσωτερικό, νότιος τοίχος, τοιχογραφίες Αγ. Κων/νου και Ελένης (σε παλαιότερο στρώμα).

σοσαπισμένο δεσποτικό. Όλος ο άλλος ναός είναι άδειος...

5.5.12. Βορειοανατολικά του **Δελβίνου** βρίσκεται το μοναστήρι του «Καμίνου» ή «Κάμενας», δίπλα σε κατάφυτη και με πολλά νερά ποταμιά. Είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και, κατά το Κατάστιχο της μονής, ιδρύθηκε το 1032, επί βασιλείας Ρωμανού του Αργυρού. Σήμερα, από το παλαιότατο αυτό μοναστήρι σώζεται μόνον το καθολικό και μερικοί τοίχοι στα δυτικά του — όλα τα άλλα κτίσματα είναι ισοπεδωμένα. Ο ναός από μακριά μας παρέσχε την εντύπωση σταυρεπίστεγου (τύπου Α) ρυθμού αλλά, μόλις πλησιάσαμε, σχηματίσαμε την εντύπωση ότι ο ρυθμός του είναι σταυροειδής τετρακίονος, με καταπεσμένο ίσως τον τρούλο, πριν ο ναός αγιογραφηθεί. Στη θέση του τρούλου υπάρχει τώρα ελαφρά διόγκωση της στέγης εξωτερικά και ευρύς θόλος εσωτερικά. Η τοιχοποιία του είναι από πελεκημένη πέτρα· οι τοίχοι, με εξαίρεση την ανατο-

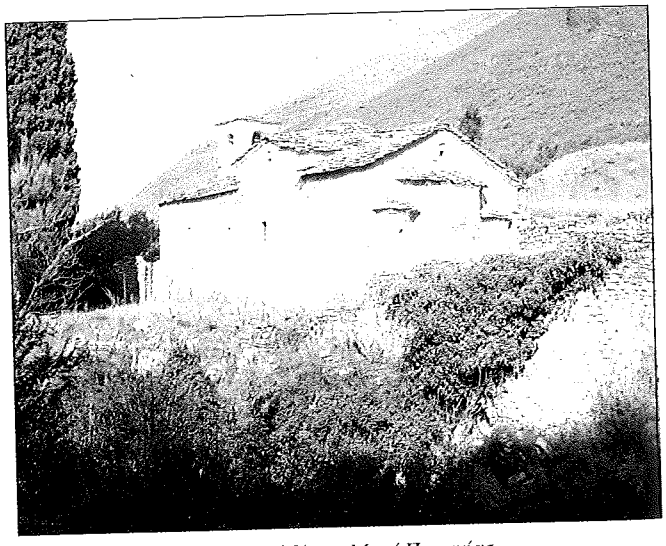

217. Κάμενα Δελβίνου. Μονή Παναγίας. Γενική εξωτερική άποψη του καθολικού από Ν.Α.

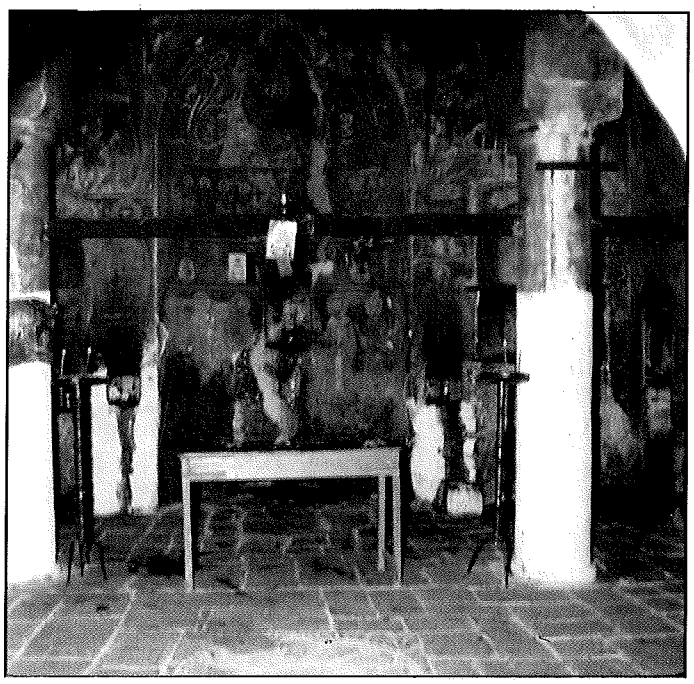

218. Κάμενα Δελβίνου. Μονή Παναγίας. Γενική άποψη εσωτερικού του ναού από το νάρθηκα. Διακρίνονται οι τοιχογραφίες του Ιερού. (17ος αι.).

219. Κάμενα Δελβίνου. Μονή Παναγίας. Καθολικό, εσωτερική άνοψη προς τον κεντρικό θόλο που είναι κατάστικτος από τοιχογραφίες.

λική πλευρά, δεν έχουν διακοσμήσεις πέραν μιας οδοντωντής ταινίας από τούβλο, που περιτρέχει το ναό κάτω από το γείσο της στέγης. Ανατολικά, υπάρχουν δύο μικρές πλαϊνές και μία μεγαλύτερη κεντρική αψίδα, τρίπλευρες όλες· μάλιστα η κεντρική φέρει στη μεσαία πλευρά της τυφλό αψίδωμα· πάντως και οι τρεις φέρουν ημικυκλική αυτόνομη στέγη από σχιστόπλακες. Από σχιστόπλακες, επίσης, καλύπτεται και η στέγη του ναού, που είναι δίριχτη και στον κατά μήκος και στον κατά πλάτος άξονα. Δυτικά, υπάρχει τετράγωνο κωδωνοστάσιο με τέσσερα τοξοειδή ανοίγματα σε κάθε πλευρά του. Από τον μεταγενέστερο εξωνάρθηκα η είσοδος οδηγεί στο νάρθηκα, που καλύπτεται από δύο ημικυλινδρικές καμάρες, κατά την εγκάρσια έννοια, στα δύο άκρα, και μια μικρότερη στον κατά μήκος άξονα, ανάμεσά τους. Τρεις πύλες οδηγούν στον κυρίως ναό, που έχει τέσσερις κίονες, στους οποίους στηρίζεται ευρύς θόλος δύο διαμέτρων. Η οροφή

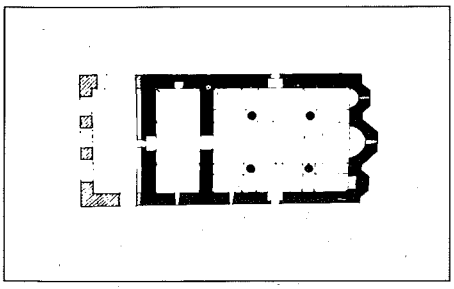

220. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Κάμενας.

221. Κάμενα Δελβίνου. Μονή Παναγίας. Καθολικο, τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων...

του κυρίως ναού είναι χαρακτηριστική για την ποικιλία της τεχνικής της: τα δύο δυτικά γωνιαία διαμερίσματα έχουν θολωτή οροφή· αντίθετα, τα δύο ανατολικά έχουν καμάρα με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ενώ η ανατολική κεραία του σταυρού (πάνω από το Ιερό) έχει καμάρα βαίνουσα από Α. προς Δ.· τέλος, οι δύο πλάγιες κεραίες φέρουν οροφή ημικυλινδρική από Β. προς Ν.

Στο ναό δεν υπάρχουν ιερά σκεύη, τέμπλο, στασίδια ή εικονοστάσια· είναι όλα συλημένα και μοναδικό του εσωτερικό κόσμημα είναι οι ωραίες τοιχογραφίες, που ιστορήθηκαν διά χειρός Μιχαήλ, ζωγράφου από τη Ζέρμα (1662) και που, (παρά τις εκτεταμένες καταστροφές τους) εξακολουθούν να δείχνουν μίαν αγιογραφική αντίληψη σταθερά προσανατολισμένη στη μεταβυζαντινή παράδοση της τοπικής ηπειρωτικής ζωγραφικής.

5.5.13. Νοτιοδυτικά της **Νιβίτσας,** σε βραχώδη υπώρεια που κατεβαίνει ως ένα γραφικό κολπίσκο, υπάρχει ο ακόμα περιμανδρωμένος χώρος του μοναστηριού της «Κοκαμιάς», που είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το μοναστήρι πριν το 17ο αι. πρέπει να βρισκόταν σε άλλη θέση και αναγκάστηκε να μετακινηθεί εκεί εξαιτίας κάποιας μεγάλης καταστροφής.

Σήμερα αντικρύζει ο επισκέπτης ένα επιβλητικό σύνολο τοίχων και άστεγων οικοδομημάτων, όπου θαυμάζει τις απλές και πρακτικές αρχιτεκτονικές λύσεις των λαϊκών χτιστάδων της εποχής. Σ' έναν ευρύχωρο ξενώνα διακρίνεται ακόμα η τοιχογραφία ενός ωραίου ατμόπλοιου, που ανήκε κάποτε στη μονή και την ανεφοδίαζε από τη θάλασσα.

Στο κέντρο όλων αυτών των κτισμάτων διασώζεται το μικροσκοπικό καθολικό της μονής (διαστάσεων 4Χ7 μ. περίπου), ρυθμού τρίκογχου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρούλο· δυτικά, υπάρχει πρόσκτισμα μεταγενέστερου εξωνάρθηκα σχεδόν τετράγωνου, η ξύλινη στέγη του οποίου στηρίζεται σε γωνιακά τοιχία κατά μέτωπο και σε δύο πεσσούς βόρεια και νότια, που ενώνονται με τόξα επάνω και χαμηλή πεζούλα κάτω. Πάνω από το δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα υψώνεται απλό κωδωνοστάσιο.

Η τοιχοποιία είναι με ακανόνιστη πέτρα και κονίαμα, χωρίς κανένα απολύτως διάκοσμο. Ωστόσο,

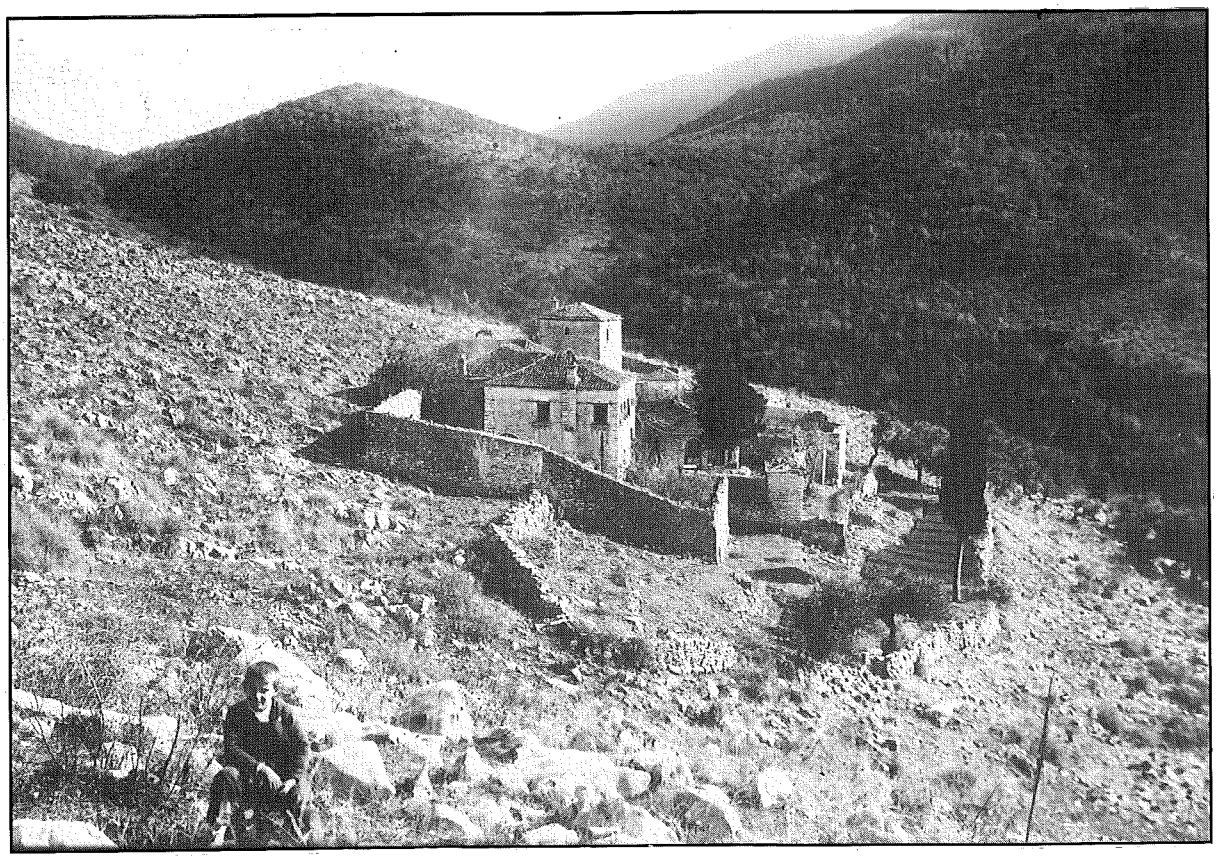

222. Νιβίτσα Αγίων Σαράντα. Μονή Κοκαμιάς. Γενική άποψη εγκαταστάσεων πριν γκρεμιστούν, μετά τον πόλεμο... (17ος αι.).

ο Φ. Βερσάκης, που επισκέφθηκε το ναό στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας, ισχυρίζεται ότι είδε τοιχοποιία ισοδομική από μεγάλες, ορθογωνισμένες πέτρες, η οποία έχει ενισχυθεί με εξωτερικό χτίσιμο λογάδων λίθων. Εμείς, ως μη ειδικοί, δεν το προσέξαμε. Η στέγη είναι δίριχτη, με ελαφρά υπερυψωμένες τις (μονόριχτες) οριζόντιες κεραίες του σταυρού, καλυμμένη με κεραμίδια. Οι στέγες των τριών κογχών είναι ημικυκλικές, ελαφρά κυρτωμένες και τοποθετημένες πιο κάτω από το ύψος της κεντρικής στέγης. Ο οκταγωνικός, επίσης αδιακόσμητος, τρούλος φέρει κωνική στέγη, με κεραμίδια τοποθετημένα ακτινωτά· σε τέσσερις δε από τις πλευρές του ανοίγονται μακρόστενοι φεγγίτες.

Εσωτερικά ο ναός φωτίζεται, εκτός από τους φεγγίτες του τρούλου, και από τρία παράθυρα, ανά ένα σε κάθε κόγχη (αν και το παράθυρο της βόρειας κόγχης είναι φραγμένο τώρα) καθώς και από δύο μικρούς φεγγίτες στις κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Ο τρούλος στηρίζεται στους κίονες και στα προ των πλάγιων κογχών τοξωτά κοιλώματα, τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν αμυδρή εντύπωση πλάγιων κλιτών ή λανθάνοντος εγκάρσιου κλίτους (κατά την άποψη του Φ. Βερσάκη). Εκεί καταλήγουν, επίσης, οι δύο καμάρες των κάθετων κεραιών του σταυρού (δηλαδή οι ημικυλινδρικές οροφές τους). Οι δύο πλευρικές κόγχες είναι ευρύτερες της κόγχης του Ιερού και επιτυγχάνουν έτσι υψηλής ποιότητας ακουστικό αποτέλεσμα, ευρισκόμενες ακριβώς στο μέσο της απόστασης από τον ανατολικό και δυτικό τοίχο του ναού. Το πλάτος του κεντρικού κλίτους είναι ίδιο με το πλάτος της κόγχης του Ιερού και η οροφή του είναι, καθώς προείπαμε, καμαρωτή, διακοπτόμενη στο μέσο από τον τρούλο.

Ένα καμένο και συλημένο τέμπλο χωρίζει το Ιερό από τον κυρίως ναό· πάνω του έχουν κολληθεί φύρδην μίγδην χάρτινες εικονίτσες δυτικής τεχνοτροπίας, που ασχημαίνουν αισθητικά το χώρο, επειδή όλες οι τοιχογραφίες, που καλύπτουν τους τοίχους και τους θόλους, είναι σεμνά δείγματα τοπικής αγιογραφικής παράδοσης από τα τέλη του 17ου αι., που δείχνουν το σεβασμό προς την ηπειρωτική ζωγραφική [ατυχώς, όμως, χάσαμε τις σημειώσεις μας για την επιτοίχια επιγραφή, που ονομάζει τον αγιογράφο και τα άλλα κτιτορικά δεδομένα το ναού...]

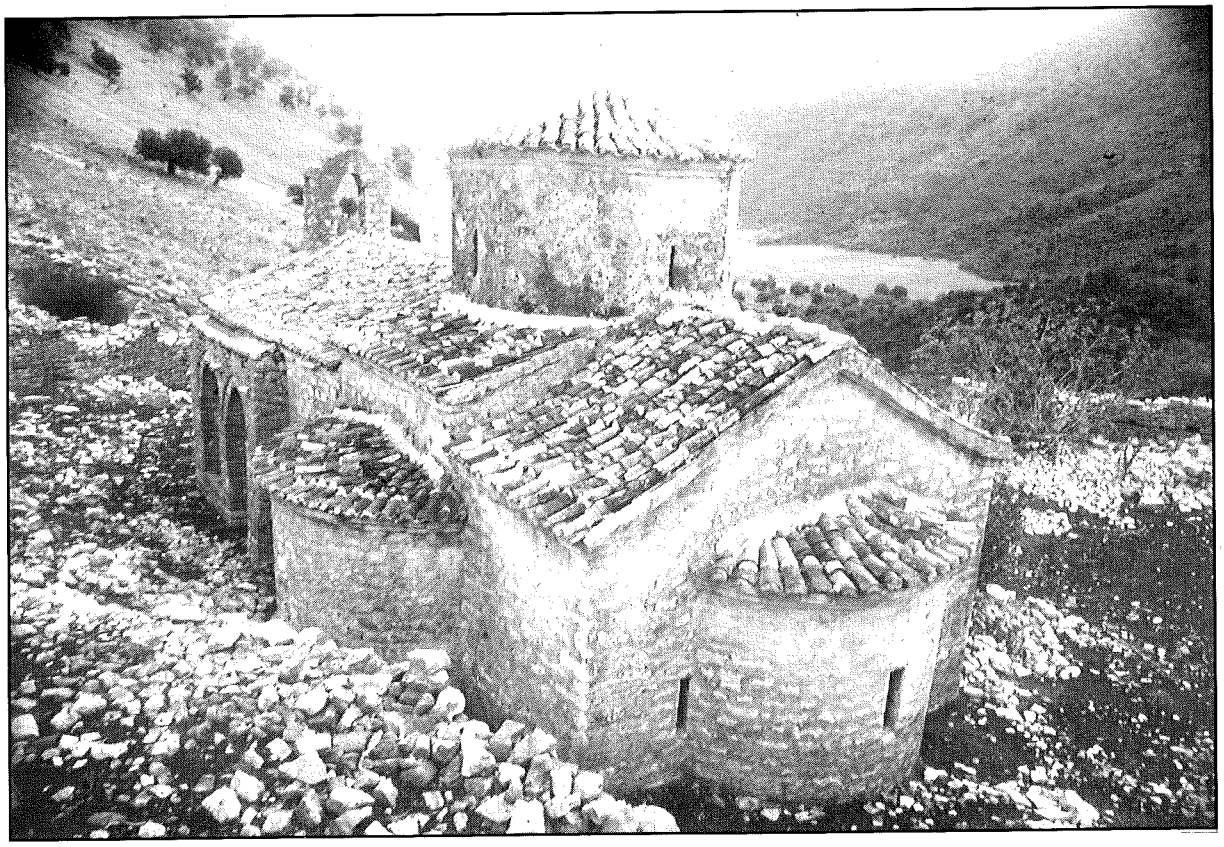

223. Νιβίτσα Αγίων Σαράντα. Μονή Κοκαμιάς. Γενική άποψη του καθολικού από ΒΑ.

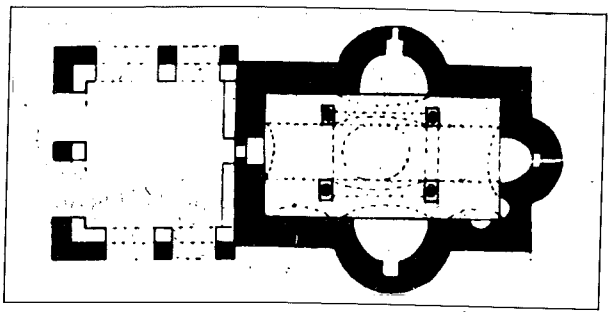

224. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Κοκαμιάς.

225. Νιβίτσα Αγίων Σαράντα. Μονή Κοκαμιάς. Εσωτερικό, τοιχογραφίες...

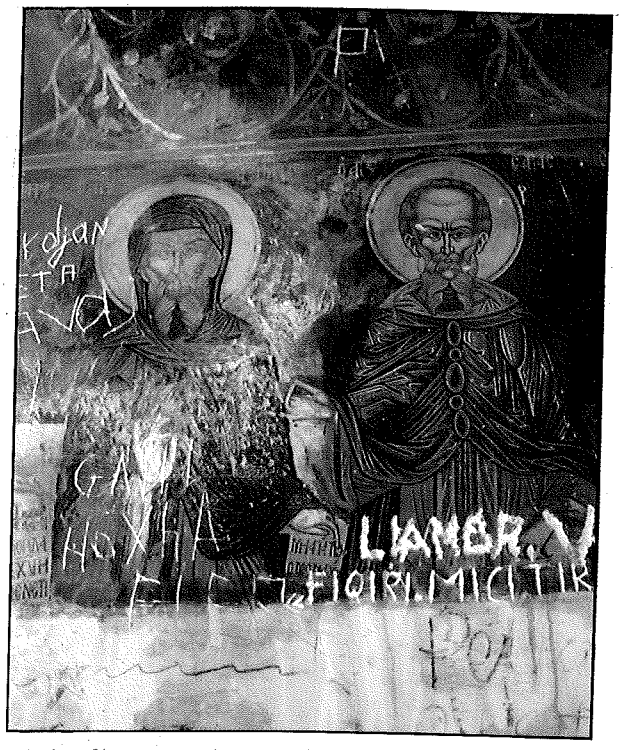

226. Νιβίτσα Αγ.Σαράντα. Μονή Κοκαμιάς. Εσωτερικό καθολικού, τοιχογραφίες ολόσωμων Αγ.Αντωνίου και Σάββα. (18ος αι.).

5.5.14. Το μοναστήρι της **Αρδενίτσας** προβάλλει στην κορυφή ενός λόφου ύψους 200 μ. καταμεσής στο μεγάλο κάμπο της Μουζακιάς. Ιδρύθηκε στον

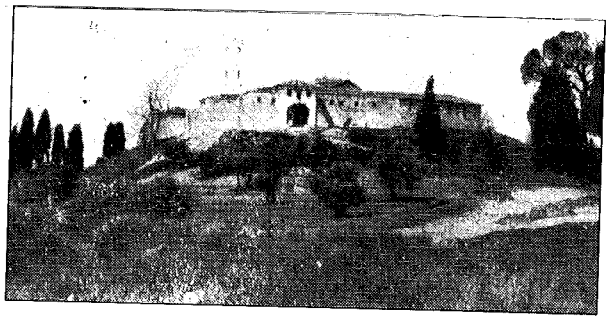

227. Αρδενίτσα Μουζακιάς. Ο λόφος, στην κορυφή του οποίου έχει ιδρυθεί από το 13ο αι. η Μονή Αρδευούσης ή Αρδενίτσας.

καιρό του Δεσποτάτου της Ηπείρου (13ο αι.), αλλά τα κτίσματά του, όπως σώζονται σήμερα, είναι πολύ μεταγενέστερα.

Κατά τα πρότυπα των μεσαιωνικών μοναστηριών περιβάλλεται από υψηλό μανδρότοιχο, έξω από τον οποίο υπάρχουν γέρικα κυπαρίσσια, πεύκα και ελαιώνες, στοιχεία που κάνουν τη μονή πανέμορφη. Ο κεντρικός πυλώνας εισόδου έχει μορφή αψιδωτής καμάρας· μπαίνοντας έρχεται η ευχάριστη έκπληξη: σώζονται σχεδόν όλες οι εγκαταστάσεις του μοναστηριού με τα κελιά, τις αίθουσες υποδοχής, τις ωραίες ξύλινες κουπαστές, τα πλακόστρωτα, τα ισόγεια, τα κλιμακοστάσια, το γραφικό πηγάδι, τους ξενώνες, το ηγουμενείο κ.ά. — μόνο που όλα αυτά δεν χρησιμοποιούνται ως θρησκευτικό κέντρο, αλλά σαν τουριστικό περίπτερο, αναψυκτήριο και εστιατόριο!

Το καθολικό της μονής είναι αφιερωμένο στο Γενέσιον της Θεοτόκου και βρίσκεται στο κέντρο του μοναστηριακού περιβάλλοντος, υπερυψωμένο και επιβλητικό. Είναι μία μεγάλη βασιλική του 18ου αι. (14Χ26μ.), με εξωνάρθηκα, νάρθηκα και κυρίως ναό, που χωρίζεται από το Ιερό με ξυλόγλυπτο τέμπλο υψηλής έκτυπης τεχνικής, στο οποίο σώζονται όλες οι φορητές του εικόνες — έργα του αγιογράφου Κωνσταντίνου Σπαθαράκου.

Το εσωτερικό του καθολικού χωρίζεται σε τρία ισοϋψή ψευδο-κλίτη από δύο σειρές ξυλοδοκών (τεσσάρων δεξιά και τεσσάρων αριστερά) και στασιδιών.Η οροφή έχει επενδυθεί σχετικά πρόσφατα με ξύλινες σανίδες (ραμποτέ) και οι τοίχοι είναι κοσμημένοι με αγιογραφίες των κορυτσαίων καλλιτεχνών Κωνσταντίνου και Αθανάσιου Ζωγράφου από το 1741, όπως μαρτυρεί σχετική επιγραφή. Το εικονο-

228. Αρδενίτσα Μουζακιάς. Μονή Παναγίας. Το καθολικό από τον πυλώνα εισόδου του μοναστηρίου.

γραφικό πρόγραμμα σέβεται την τοπική αγιογραφική παράδοση, αλλά εισάγει και τα νέα λαϊκότροπα τεχνοτροπικά δεδομένα στα πλούσια κουστούμια και στα δευτερεύοντα στοιχεία των συνθέσεων. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τις παραστάσεις του μουσικολόγου Ιωάννου Κουκουζέλη, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου

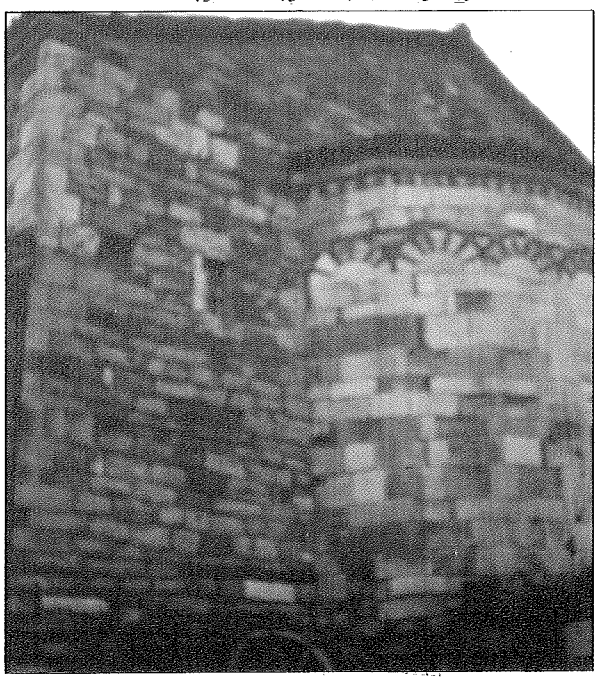

230. Αρδενίτσα. Μονή Παναγίας. Καθολικό, άποψη εξωτερικά από Α. Διακρίνεται η ποικιλόχρωμη τοιχοποιΐα.

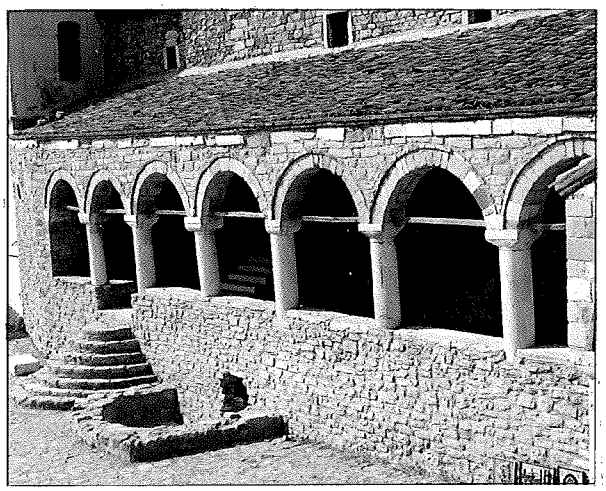

229. Ι. Μ.Αρδενίτσας, Μουζακιά. Η νότια τοξοστοιχία του χαγιατιού του καθολικού με τις ημικυκλικές βαθμίδες δυτικά.

στο δυτικό τοίχο — ο οποίος αγιογραφήθηκε σε δύο διαφορετικές φάσεις: η Κοίμηση πριν το 1774 και οι άλλες συνθέσεις μέσα στη χρονιά αυτή. Δυστυχώς, το ωραίο τοιχογραφικό έργο έχει αλλοιωθεί τόσο στο βόρειο τοίχο του ναού από την υγρασία και το σεισμό του1959, όσο και στον ανατολικό του Ιερού από τις ρωγμές που δημιουργήθηκαν. Τοιχογραφημένος είναι επίσης και ο νάρθηκας, αλλά μερικές δε-

231. Αρδενίτσα. Μονή Παναγιάς. Καθολικό, εσωτερική άποψη. Το ξυλόγλυπτο δεσποτικό. Στο βάθος οι τοιχογραφίες (18ου αι.).

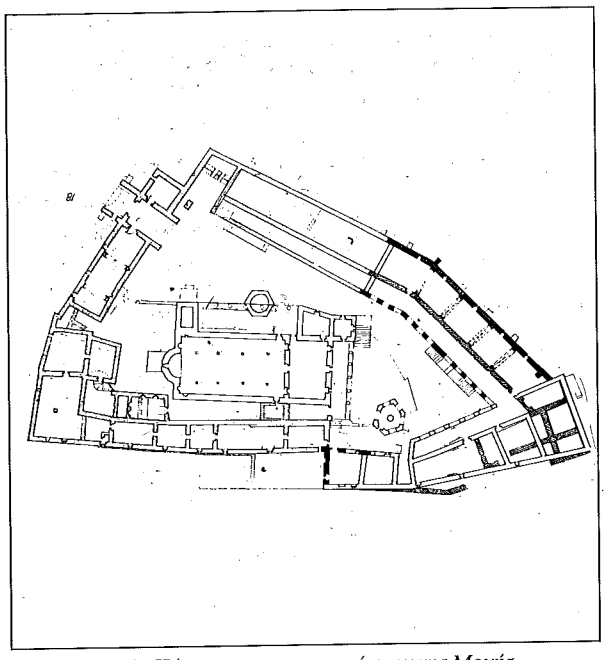

232. Κάτοψη των εγκαταστάσεων της Μονής και του καθολικού της.

καετίες αργότερα και με πιο λαϊκές αισθητικές αντιλήψεις.

Εξωτερικά, ο ναός είναι χτισμένος με ποικιλόχρωμες ορθογωνισμένες πέτρες διάφορων μεγεθών. Σε ικανό ύψος ανοίγονται παράθυρα (περιβαλλόμενα από μονοκόμματες πέτρες) και κοσμούνται με πέτρινη τοξοειδή αβαθή κόγχη άνωθεν. Η στέγη του κυρίως ναού είναι δίριχτη, κεραμοσκεπής. Αντίθετα, η στέγη του νότιου χαγιατιού, που εκτείνεται σε όλο το μήκος του τοίχου με ωραία τοξοστοιχία, είναι μονόριχτη πάλι με κεραμίδια. Οι έξι κολόνες της νότιας κιονοστοιχίας ενώνονται με πέτρινα τόξα. Στο δυτικό άκρο της τοξοστοιχίας υπάρχει σειρά έξι ημικυκλικών βαθμίδων, που ανεβάζουν στο υπερυψωμένο χαγιάτι· στο δε ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του καθολικού έχει κτισθεί γραφικό στέγαστρο κρήνης με δίριχτη στέγη που στηρίζεται δύο κίονες κατά μέτωπο και τόξα, τα οποία τους ενώνουν τόσο μεταξύ τους, όσο και με τον τοίχο του χτιστού χαγιατιού. Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού έχει υψωθεί τετραώροφο καμπαναριό μεταγενέστερο, με παράθυρα σε κάθε όροφο. Δυτικά, πριν τον εξωνάρθηκα, υπάρχει άλλο χαγιάτι με μονόριχτη στέγη, που στηρίζεται σε πέντε κίονες, οι οποίοι σχηματίζουν τοξοστοιχία. Τέλος, στον ανατολικό τοίχο υπάρχει μια αψίδα μεγάλη και πλούσια διακοσμημένη: έχει ημικυκλική κεραμοσκεπή κάτω από το αέτωμα της μεγάλης στέγης του ναού· από κάτω υπάρχει μια σειρά από εναλλασσόμενα τούβλα και άσπρες πέτρες· πιο κάτω ακολουθούν δύο σειρές άσπρες ορθογωνισμένες πέτρες και, αμέσως μετά, καμπυλώνονται οι τοξοειδείς απολήξεις των επτά τυφλών αψιδωμάτων, που σχηματίζονται με τούβλα τοποθετημένα επάνω ακτινοειδώς· στη μεσαία πλευρά το αψίδωμα φέρει μακρόστενο παράθυρο.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, ενώ οι μάστορες που έχτιζαν το ναό δεν φρόντισαν να τοποθετήσουν τις πέτρες με τέτοια σειρά, ώστε να δημιουργούνται χρωματικές ζώνες (όπως στη βασιλική του Χλωμού), όμως η χρωματική ποικιλία των ανακατεμένων πετρών, στις οποίες κυριαρχεί το άσπρο, το καφετί και το πρασινωπό, κατορθώνει να διεγείρει ένα ευχάριστο συναίσθημα χρωματικής πανδαισίας στο μάτι του θεατή τους.

5.5.15. Σε απόσταση μισής ώρας από τη **Μοσχόπολη,** πάνω σ' ένα κατάφυτο και δροσερό ύψωμα ιδρύθηκε το 17ο αι. το μοναστήρι του Προδρόμου, σε τοποθεσία πανοραμική, που είχε άλλοτε πανύψηλα πεύκα, έλατα, κέδρους και οξυές.

Στο μοναστήρι εισέρχεται ο προσκυνητής από μία μεγάλη αψιδωτή πύλη, πάνω από την οποία υψώνεται με ποικιλόχρωμες πέτρες το ευρύ δίλοβο και με αψιδωτή απόληξη καμπαναριό. Από τις μοναστηριακές εγκατάστασεις σώζονται σε κακή κατάσταση ορισμένα δωμάτια - κελιά ή ισόγειες αποθήκες, αλλά βρώμικες και σχεδόν άστεγες. Ο μανδρότοιχος σώζεται όρθιος, όχι γύρω-γύρω, αλλά σε ορισμένα σημεία και μόνον ως το ύψος των παραθύρων, καμωμένος από μικρές και μεγάλες πέτρες, στις οποίες κυριαρχεί η κίτρινη απόχρωση. Το καθολικό, όμως, σώζεται όρθιο και, τουλάχιστον εξωτερικά, βρίσκεται σε ανεκτή κατάσταση.

Ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερος και κατασκευασμένος με ισομεγέθεις τετράγωνες και κιτρινωπές πέτρες. Στο δυτικό τοίχο φέρει ωραία είσοδο με αψιδωτή επίστεψη και, δεξιά κι αριστερά, δύο με-

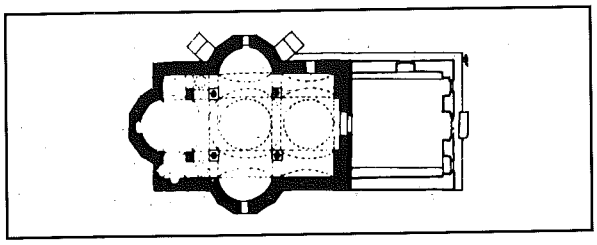

233. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Προδρόμου Μοσχόπολης.

234. Μοσχόπολη. Μονή Προδρόμου. Γενική άποψη του καθολικού από Α.

γάλα μακρόστενα παράθυρα με επίσης ημικυκλική απόληξη άνω, από πέτρα πρώτα και από τούβλο μετά — του οποίου η ταινία αφού διαγράψει την τοξοειδή τροχιά της πάνω από τα παράθυρα, συνεχίζει κατόπιν σε ευθεία γραμμή γύρω από όλο το νάρθηκα. Άλλα δύο ίδια παράθυρα υπάρχουν επίσης στο βόρειο και νότιο τοίχο του νάρθηκα. Η στέγη του είναι ξύλινη, τετράριχτη από πέτρα.

Ο κυρίως ναός είναι ανεγερμένος από το 1632, καθώς μαρτυρεί η κτιτορική επιγραφή, σε ρυθμό σταυροειδή εγγεγραμμένο, τρίκογχο με τρούλο. Η τοιχοποιία του είναι από κιτρινωπές ανισομεγέθεις πέτρες και κονίαμα, χωρίς καμία διακόσμηση. Οι δύο πλαϊνές κόγχες φέρουν πέντε πλευρές, στη μεσαία των οποίων ανοίγεται από ένα παράθυρο — ωστόσο, στη νότια κόγχη χτίστηκαν αργότερα δύο λοξές αντηρίδες, προφανώς επειδή ο ναός παρουσίασε στατικά προβλήματα. Στον ανατολικό τοίχο κυρτώνεται ευρεία πολυγωνική αψίδα με πέντε πλευρές. Επάνω υψώνεται τρούλος οκταγωνικός, μεσαίου μεγέθους, με κωνική στέγη από σχιστόλιθους και τέσσερα παράθυρα, ένα ανά δεύτερη πλευρά. Είναι και αυτός αδιακόσμητος.

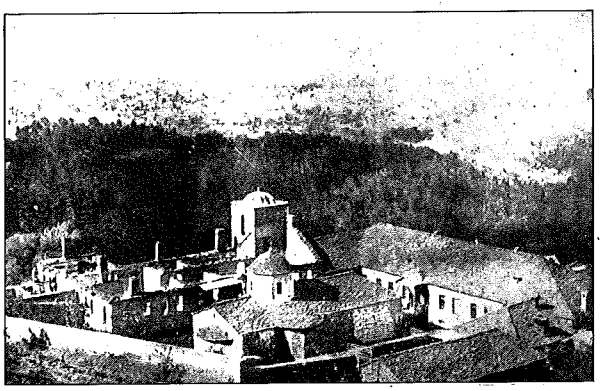

235. Μοσχόπολή. Μονή Προδρόμου. Γενική άποψη χώρου και εγκαταστάσεων, όπως ήταν πριν την καταστροφή.

Εσωτερικά το καθολικό παρουσιάζεται παραμελημένο και ιδιαίτερα διαβρωμένο στους τοίχους από τις υγρασίες και την ερημία. Πάνω από τους τέσσερις κίονες, που ενώνονται μεταξύ τους με τόξα, σχηματίζονται σφαιρικά τρίγωνα, στα οποία πατά η βάση του τρούλου· παράλληλα, από τους δύο βόρειους και τους δύο νότιους κίονες ξεκινούν τόξα μικρότερου ύψους, που ενσωματώνονται στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού αντίστοιχα. Η οροφή στη δυτική

236. Μοσχόπολη. Μονή Προδρόμου. Εξωτερική άποψη εγκαταστάσεων από Ν.Δ.

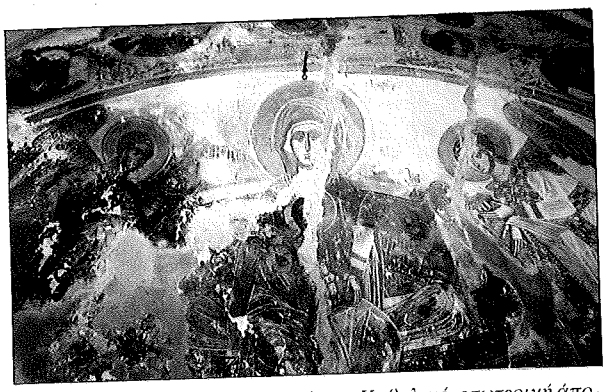

237. Μοσχόπολη. Μονή Προδρόμου. Καθολικό, εσωτερική άποψη κόγχης Ιερού με τοιχογραφία της Πλατυτέρας (17ος αι.).

πλευρά του ναού παρουσιάζεται στο κέντρο μεν (μπροστά και πάνω από την πύλη εισόδου) θολωτή, στα δε πλευρά καμαρωτή. Στο ανατολικό μέρος του ναού δύο τόξα ξεκινούν από τους ανατολικούς κίονες και καταλήγουν σε δύο πεσσούς, που βρίσκονται στο ύψος του ξυλόγλυπτου τέμπλου και από τους οποίους υψώνονται άλλα δύο τόξα, για να καταλήξουν και να ενσωματωθούν ένα στο βόρειο και ένα στο νότιο τοίχο. Έτσι, δεξιά και αριστερά από την ημικυλινδρική οροφή του Ιερού (στο ύψος της Αγίας Τράπεζας) σχηματίζονται δύο τυφλοί θολίσκοι (πάνω από τις κόγχες του διακονικού και της πρόθεσης).

Το εσωτερικό του κυρίως ναού φωτίζεται εκτός του τρούλου από τα παράθυρα των τριών κογχών, από ένα ακόμη παράθυρο στο νοτιοδυτικό τοίχο και από δυο μικρούς φεγγίτες στην πρόθεση και στο διακονικό.

Το δάπεδο είναι στρωμένο με μεγάλες ορθογωνισμένες πλάκες από κιτρινωπή πέτρα. Το τέμπλο, ξυλόγλυπτο πρόστυπης τεχνικής, είναι εντελώς συλημένο και, τέλος, οι τοιχογραφίες του ναού είναι ξεθωριασμένες και σχεδόν κατεστραμμένες από την

238. Μοσχόπολη. Μονή Προδρόμου. Γενική άποψη καθολικού εσωτερικά από Δ.

239. Μοσχόπολη. Μονή Προδρόμου. Καθολικό, άποψη νάρθηκα εξωτερικά από Ν.Δ.

υγρασία — συμπεραίνουμε, όμως, ότι ο καλλιτέχνης ακολουθεί αυστηρά το παραδοσιακό εικονογραφικό πρόγραμμα που έχει καθιερώσει η τοπική ηπειρωτική αγιογραφία, καθώς ολοκλήρωσε την ιστόρηση του ναού το 1659 *«μέ ἁγίους καί μάρτυρας τῶν ὁποίων τά πρόσωπα, τά φωτοστέφανα καί κάθε γραμμή δεικνύουν ὅτι εἶναι φιλοτεχνημένα ἀπό χέρια πού τά ὁδήγησε πίστις ἀληθινή, τέχνη πραγματική καί εὐλάβεια θρησκευτική»* (καθώς κρίνει ο Θεοφρ. Γεωργιάδης, που αποθαύμασε τις τοιχογραφίες στις αρχές του αιώνα μας). Ατυχώς για εμάς οι επιζωγραφήσεις δεν μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε σαφή εντύπωση για την εικονογραφία της μονής.

Οι τοιχογραφίες και το τέμπλο κατεστραμμένα. (17ος αι.).

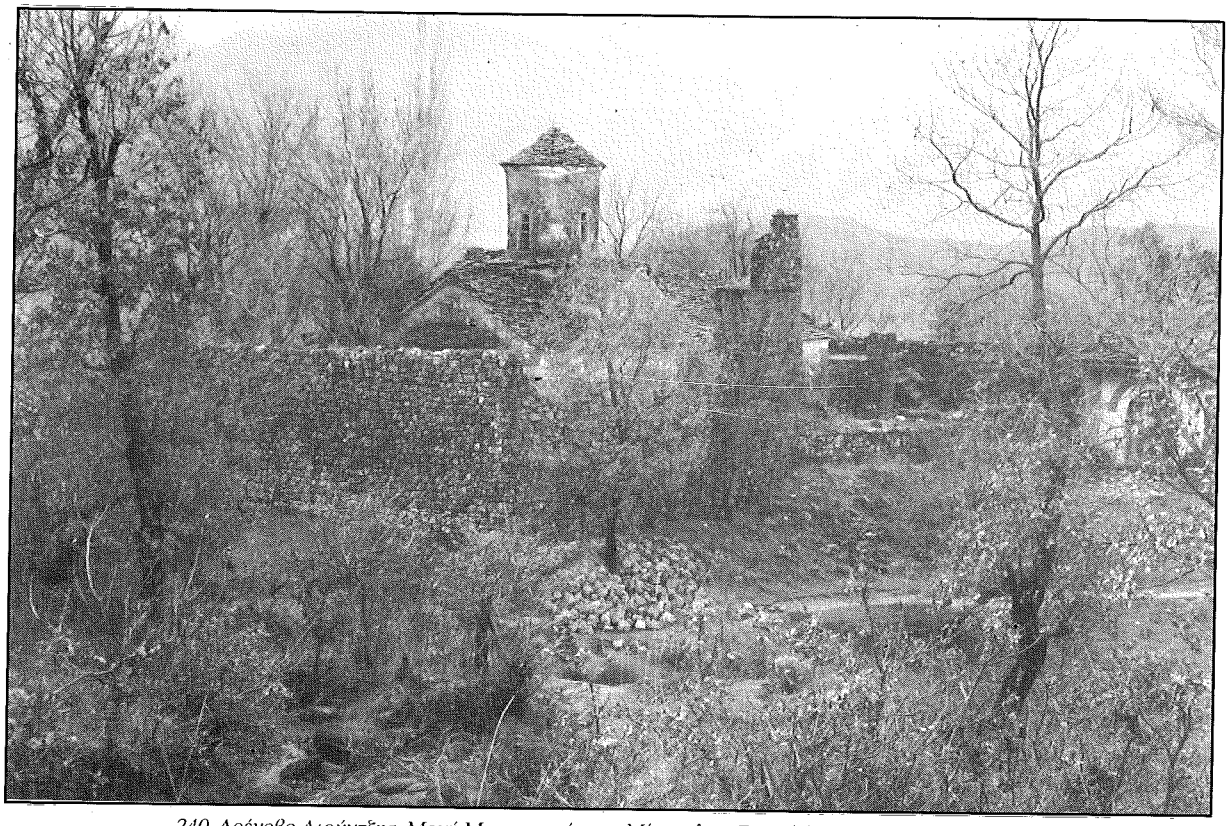

240. Δρένοβο Λιούντζης. Μονή Μεταμορφώσεως Μίγκουλης. Γενική άποψη του χώρου από ΒΑ.

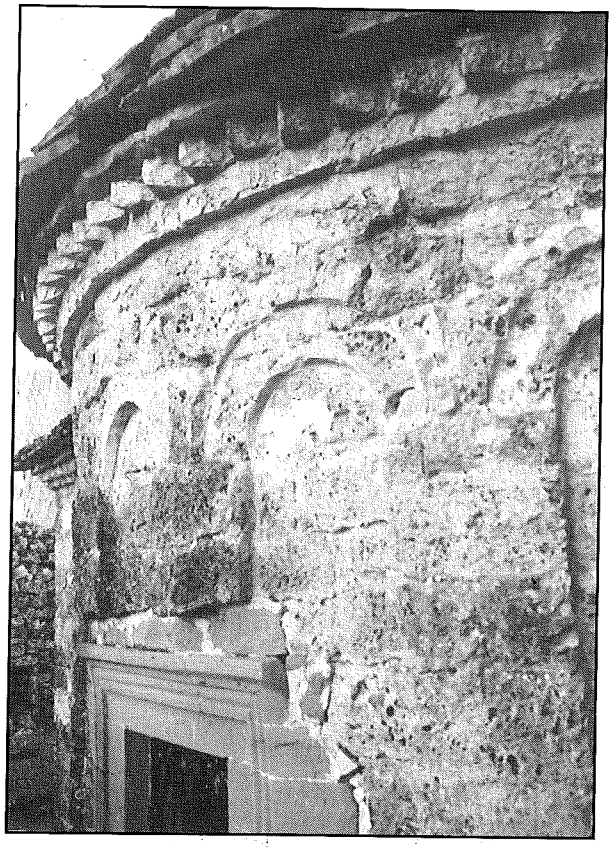

241. Μίγκουλη. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, τμήμα βόρειας κόγχης με τυφλά αψιδώματα και πώρινο πλαίσιο παραθύρου.

5.5.16. Κατηφορίζοντας από τη **Μίγκουλη** σε μια καταπράσινη και με άφθονα νερά ρεματιά, προς τα νότια και δυτικά, πάνω σε μια ραχούλα γραφική χάρη στα πολύχρωμα δέντρα της, αντικρύζουμε το μοναστήρι που είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Περιβάλλεται ακόμα στη βορινή πλευρά του από ένα πέτρινο, σκουρόχρωμο μανδρότοιχο, που με μια προεξοχή του στα βόρεια σχηματίζει πανέμορφη πύλη με τοξωτή πορταριά και τετράριχτη στέγη από σχιστόπλακες. Το προαύλιο είναι ευρύχωρο και περιφερειακά σώζονται, μέχρι το ύ-

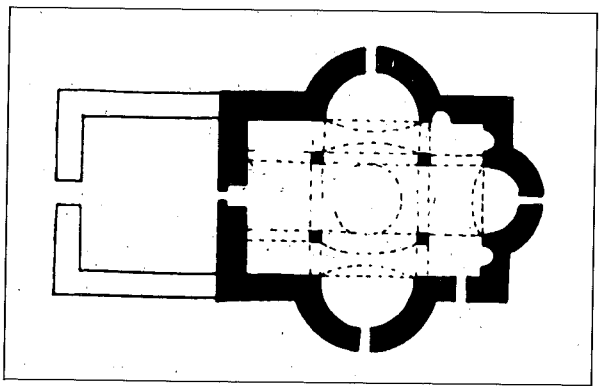

242. Κάτοψη του καθολικού της Μονής Μεταμορφώσεως Μίγκουλης.

243. Δρένοβο. Μονή Μεταμορφώσεως Μίγκουλης. Καθολικό, εξωτερική άποψη του πολυγωνικού τρούλου. Στο βάθος ο χιονισμένος Λύγκος.

ψος δύο μέτρων, τοίχοι κελιών, κλιμακοστάσια, πεσσοί υποστέγων, θραύσματα από μονολιθικούς κίονες με ανάγλυφες παραστάσεις, τοξωτές στοές κ.ά.

Το καθολικό της μονής, κτίσμα των μέσων του 17ου αι. είναι ρυθμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, τρίκογχου με τρούλο. Ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερος, χτισμένος με πρασινωπή πέτρα και σοβατισμένος. Η είσοδός του στο δυτικό τοίχο φέρει πέτρινο ημικυκλικό υπέρθυρο και πάνω ψηλά, στον ίδιο τοίχο, ανοίγονται τρία στρογγυλά παράθυρα (εκ των οποίων το μεσαίο είναι μεγαλύτερο) που περιγράφονται κυκλικά με λοξογωνιασμένα τμήματα πράσινης πέτρας. Εσωτερικά, ο νάρθηκας φέρει ελάχιστα ίχνη τοιχογραφιών, είναι ξυλόστεγος και στην ανατολική του πλευρά ανοίγεται η θύρα προς τον κυρίως ναό· αυτή η θύρα έχει πέτρινο θύρωμα, που επάνω σχηματίζει οξυκόρυφο τόξο δυτικής έμπνευσης. Πάνω από το τόξο αυτό υπάρχει μία τοξοειδής κόγχη με επίπεδο αβαθές τύμπανο, που φέρει ίχνη αγιογράφησης.

Εξωτερικά, ο κυρίως ναός φαίνεται χτισμένος με λογάδες λίθους, σκληρούς και μαλακούς. Ο πωρόλιθος χρησιμοποιείται, κυρίως, εκεί που υπάρχει διακόσμηση· και διακόσμηση υπάρχει στις πλαϊνές κόγχες, στην αψίδα του Ιερού, στα παράθυρα και στα γείσα. Οι κόγχες είναι μεν ημικυκλικές, όμως κοσμούνται με τυφλά αψιδώματα, πάνω από τα οποία υπάρχουν τοξωτές εξοχές, που συνδέονται μεταξύ τους κατά το σχήμα [ᗰ].

Πιο πάνω, προς το γείσο της στέγης κάθε κόγχης, υπάρχει τοποθετημένη μια σειρά από ομοιόχρωμες πέτρες σε εξοχή και, αμέσως παραπάνω, άλλη σειρά πετρών με δόντια, που περιτρέχει την κόγχη· αμέσως μετά προβάλλει ευρύ ημικυκλικό γείσο και κατόπιν κάτω από τα αετώματα (που σχηματίζει η κεντρική στέγη στις απολήξεις της βόρειας, νότιας και ανατολικής κεραίας του σταυρού) κυρτώνεται η ημικυκλική αυτόνομη στέγη κάθε κόγχης. Άλλο κόσμημα αποτελεί το παράθυρο κάθε κόγχης, που έχει κατασκευασθεί με πλαίσιο από πρασινογάλαζη, μαλακή πέτρα, με αύλακες γύρω-γύρω.Η οδοντωτή ταινία πετρών υπάρχει, επίσης, και κάτω από το γείσο της δίριχτης (σε κάθε κεραία του σταυρού) στέγης, που είναι σκεπασμένη με σταχτιές - καφετί πλάκες σχιστόλιθου. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος, με κωνοειδή στέγη από σχιστόπλακες. Κάθε πλευρά

248. Δρένοβο. Μονή Μεταμορφώσεως Μίγκουλης. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία προφήτη Γεδεών σε μετάλλιο. (17ος αι.).

του φέρει αλλοιωμένες διακοσμήσεις δίδυμων τυφλών αψιδωμάτων σε σχήμα [ΠΠ] και τέσσερα μεταγενεστέρως μάλλον ανοιχθέντα παράθυρα. Χαρακτηριστικό είναι ότι πουθενά δεν υπάρχει διάκοσμος με τούβλο. Πρέπει, επίσης, να τονίσουμε ότι η προσπάθεια βαφής του τρούλου είναι ανεπιτυχής και αντιαισθητική τελικά.

Εσωτερικά, ο ναός έχει τέσσερις κολόνες στο κέντρο του, από τις οποίες ξεκινούν μεγάλου ύψους τόξα , που προς ανατολάς και δυσμάς συνεχίζουν ως ημικυλινδρικές οροφές των δύο κάθετων κεραιών του σταυρού, προς βορά δε και νότο καταλήγουν σε επίπεδα τύμπανα, στα κάτω τοξωτά χείλη των οποίων ανοίγονται οι πλευρικές κόγχες δεξιά κι αριστερά του ναού. Όλοι οι τοίχοι, οι θόλοι, οι καμάρες και τα τόξα του ναού είναι εικονογραφημένα από το 1666 διά χειρός Δημητρίου και Γεωργίου, καθώς αναγράφει επιτοίχια επιγραφή στο δυτικό τοίχο. Πολλές συνθέσεις διασώζονται σε άριστη κατάσταση, ενώ άλλες έχουν αλλοιωθεί είτε από την υγρασία είτε από πτώση σοβάδων — άλλωστε ο ναός φέρει πρόχειρα ικριώματα, εκεί όπου κάποιες ρωγμές έχουν δημιουργήσει σοβαρό πρόβλημα στην κατανομή των φορτίων. Η καλλιτεχνική εργασία των δύο αγιογράφων είναι πιστά προσκολλημένη στην τοπική Ηπειρωτική σχολή και στα τεχνοτροπικά της δεδομένα: πολύ σκούρο φόντο, αυστηρή ιεραρχική τάξη παραστάσεων, εικονογραφικό πρόγραμμα μοναστικό, σκιερά τοπία, αυστηρές ή σοβαρές μορφές αλλά και έντονο κόκκινο χρώμα, πλούσια πτυχολογία στα ενδύματα, αλλεπάλληλα φωτίσματα πάνω σε σκούρους προπλασμούς προσώπων, ιερατική ευλάβεια και μυστηριακή ατμόσφαιρα είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους καλλιτέχνες και ακτινοβολούν ιεροπρεπώς προς τους ευλαβείς προσκυνητές της μονής.

Το πρόστυπης τεχνικής τέμπλο, με τις αχιβαδοειδείς διακοσμήσεις του πάνω, έχει συληθεί πλήρως· ο θριγκός και τα Λυπηρά έχουν καταστραφεί και μόνο τα εικονίδια σώζονται μεταξύ των αχιβαδοειδών ημικυκλικών βαθουλωμάτων του. Σώζονται, όμως, το προσκυνητάρι, το δεσποτικό, τα σκωροφαγωμένα αναλόγια των ψαλτών και λίγα στασίδια.

Τέλος, το δάπεδο είναι στρωμένο με ορθογωνισμένες, ανισομεγέθεις πλάκες.

← *244.. Δρένοβο. Μονή Μεταμορφώσεως Μίγκουλης.*
Καθολικό, γενική άποψη από Δ. Το τέμπλο συλημένο. Ικριώματα διακρίνονται στην καμάρα.

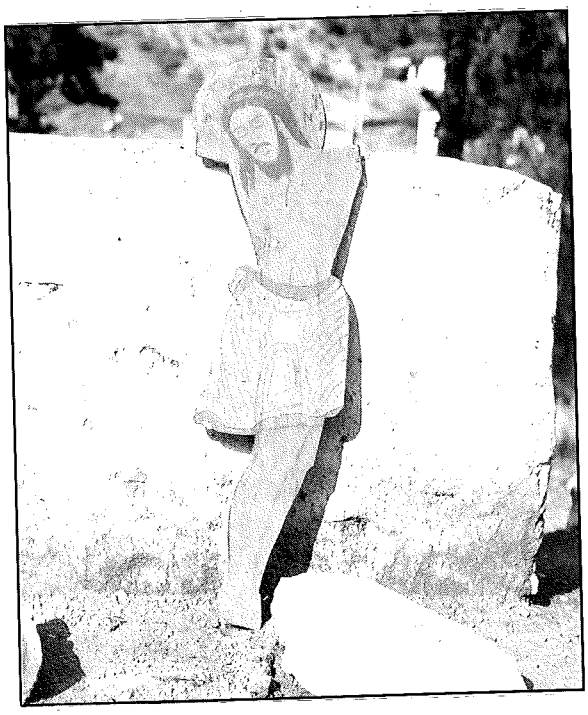

Ἐκεῖ...
Στήν πέτρινη πεζούλα
Ἀπίθωσα τό ἱερόν εξόδιον,
Τά κατεαγότα χέρια
Ἀνοίγοντας, Σύ, Κύριε,
Ἐν τῇ δυνάμει Σου
Νίκας κατά βαρβάρων
Δωρούμενος σ' ἐμᾶς
τούς δούλους Σου
Μνήσθητι, Κύριε,
Ἐν τῇ Ἀναστάσει Σου.

6. Η Μεταβυζαντινη Διακοσμητικη Και Ξυλογλυπτικη

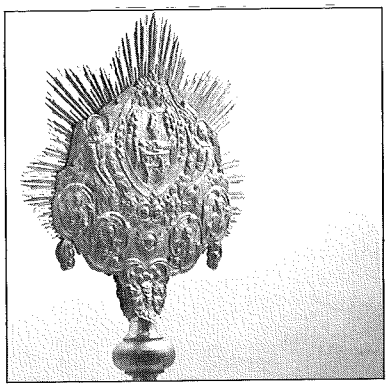
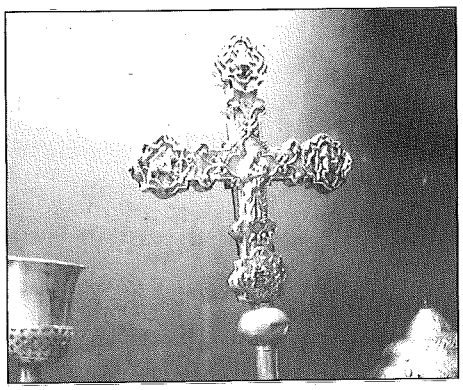

249. Ιερά σκεύη, που φυλάσσονται στο μουσείο Μπερατίου. Πρόκειται για χρυσοποίκιλτα και σφυρηλατημένα με διάφορες απεικονήσεις κομψοτεχνήματα (εξαπτέρυγα, δισκάρια, σταυροί κλπ).

6.1. Δυστυχώς, στη σημερινή Αλβανία πολύ λίγα δείγματα μεταλλοτεχνίας (χρυσοχοΐας, αργυροχοΐας), μικρογλυπτικής, κεντητικής, ξυλογλυπτικής και κάθε άλλης διακοσμητικής τέχνης, σχετικής με το θρησκευτικό βίωμα, διασώζονται. Τόσο η διοικητική ανωμαλία της απόσχισης της αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από το Πατριαρχείο (1922-37), όσο και η επακολουθήσασα κατοχική, κομμουνιστική και αθεϊστική λαίλαπα (1939-1989) εξαφάνισαν ή κατέστρεψαν ή λεηλάτησαν τους ευπαθείς και ευάλωτους αυτούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς. Έτσι, όσα δείγματα εκτίθενται σήμερα (στο μουσείο Μπερατίου, για παράδειγμα, ή στο μουσείο Κορυτσάς) ως ιερά σκεύη, εξαπτέρυγα, σταυροί, δισκοπότηρα,

250. Ασημένια εξαπτέρυγα και σταυρός (επί κοντού) στο Ναό της Παναγίας του Λαμπόβου.

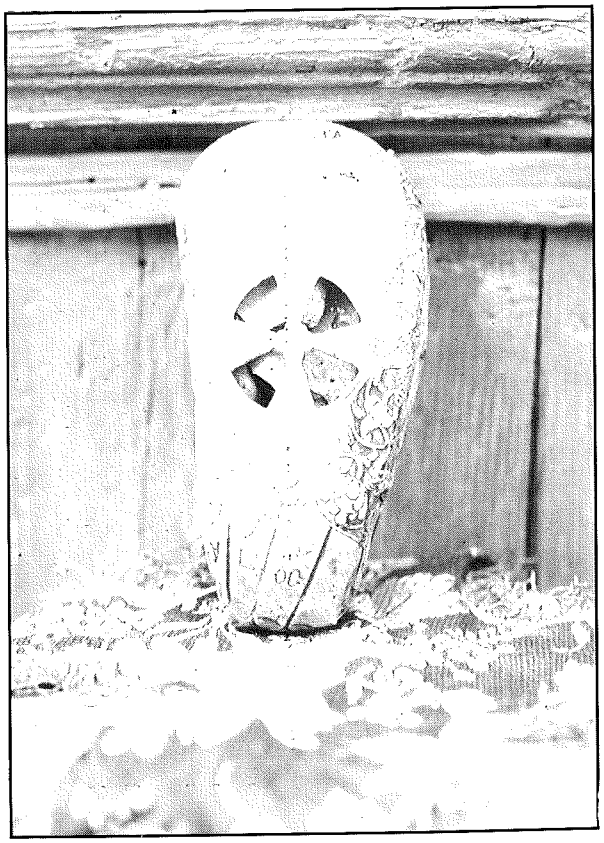

251. Ασημένια λειψανοθήκη από τη Μονή Προφήτη Ηλία Γεωργουτσάτων.

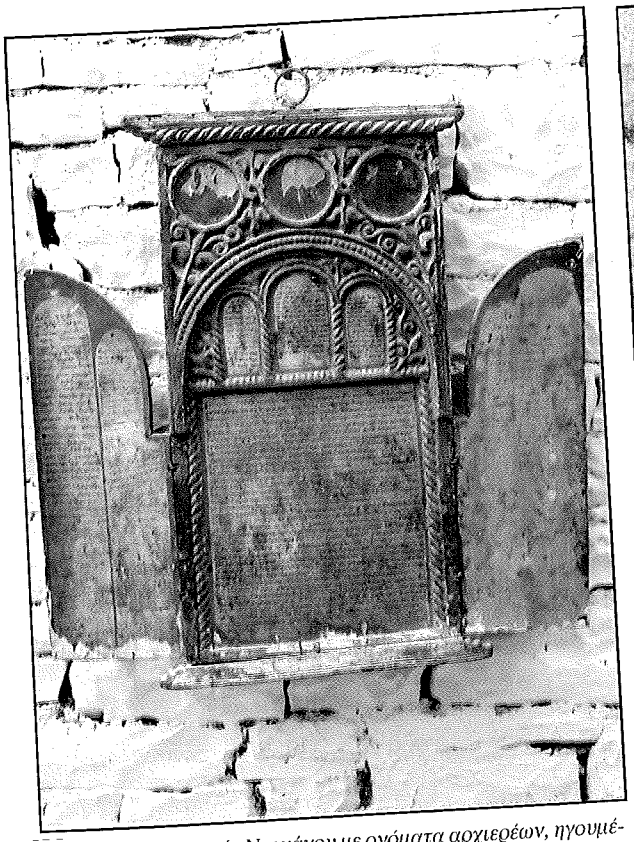

252. Τρίπτυχο Μονής Ντρυάνου με ονόματα αρχιερέων, ηγουμένων, μοναχών κ.λπ. Φυλάσσεται σε κρύπτη ευλαβών χωρικών...

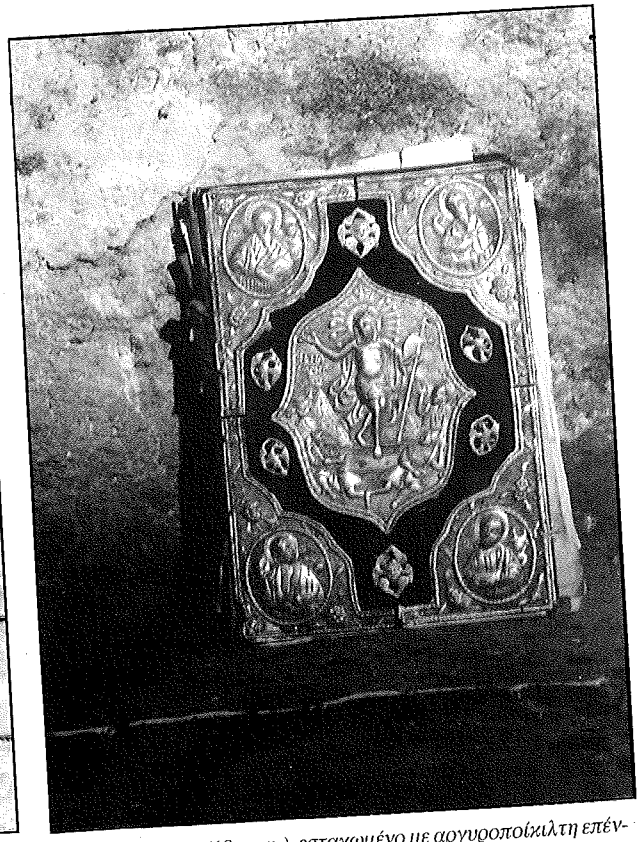

253. Ευαγγέλιο (18ου αι.), εσταχωμένο με αργυροποίκιλτη επένδυση. Φυλάσσεται στο Νόκοβο από ορθόδοξους Αλβανούς.

254. Χρυσοκεντημένο επιτραχήλιο με απεικονίσεις των Αγίου Γρηγορίου και Νικολάου (άνω). Φυλάσσεται στο Γεωργουτσάτι.

κηροπήγια κ.ά. αποτελούν ελάχιστο τμήμα του θησαυρού που χάθηκε. Το παρήγορο είναι ότι υπάρχουν λίγα ακόμα δείγματα σε ναούς, όπως το Λάμποβο και το Ζερβάτι ή σε μοναστήρια, όπως της Αρδενίτσας, ή και σε οικιακές κρύπτες σε διάφορα βορειοηπειρωτικά χωριά — για τα οποία εκφράζουμε τη βάσιμη ελπίδα ότι, ευθύς ως ομαλοποιηθεί η εκεί κατάσταση και επιβεβαιωθεί έμπρακτα η θρησκευτική ελευθερία, τότε θα υπάρξουν πολλές ευχάριστες «προσφορές» από ευλαβείς ορθοδόξους, που τα φυλάσσουν με διακριτικότητα σε κρύπτες ή στις κρυψώνες των εγκαταλελειμμένων μοναστηριακών ερειπίων. Εμείς, πάντως, εντοπίσαμε πολύ καλώς φυλασσόμενα χρυσοκέντητα ιερατικά άμφια, χρυσομαλαμοκέντητους επιτάφιους από τη Ρωσία, αντιμήνσια, δισκάρια ασημένια, ωραίες κολυμβήθρες, στέφανα γάμων σιδηρά, λειψανοθήκες ασημένιες και σταυρούς με έξοχες μικροξυλόγλυπτες παραστάσεις· ακόμα και ιστορικώς σπουδαιότατα δίπτυχα ή τρίπτυχα (ή «πλάκες» μοναστηριών) βρήκαμε, που αναγράφουν τους ιδρυτές, αφιερωτές, δωρητές, ηγουμενεύσαντες και μοναχούς των μονών, σε

255. Ιερό Αντιμήνσιο σταλμένο από την Κων/πολη και επιτυπωμένο με σκηνές από τη ζωή του Χριστού.

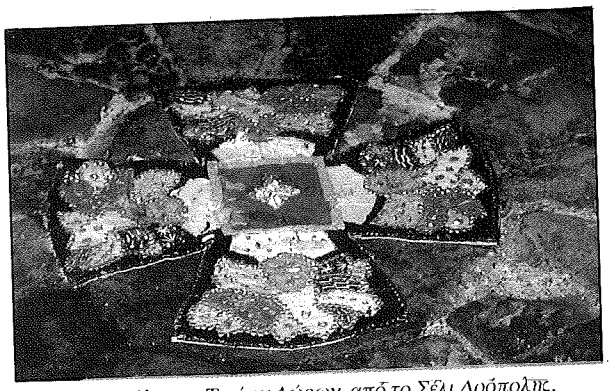

256. Κάλυμμα Τιμίων Δώρων, από το Σέλι Δρόπολης, χρυσοκεντημένο.

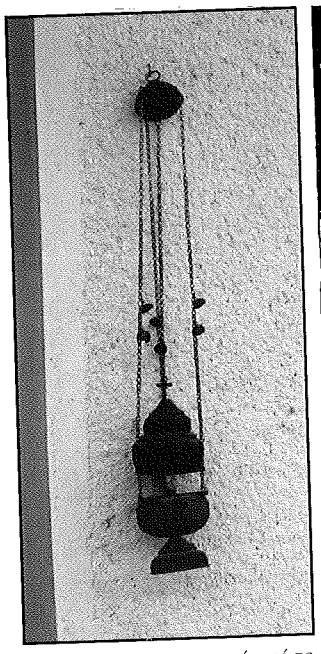

257. Θυμιατήριο αργυρό από το Λούκοβο της Χειμάρρας, που υπάρχει στον προσωρινό Ναό.

258. Μινιατούρα του Ευαγ. Ιωάννη από κατάλογο κωδίκων Αργυροκάστρου.

χωριά όπως το Γεωργουτσάτι, το Ζερβάτι, το Νόκοβο (όπου φωτογραφίσαμε Ευαγγέλιο σταχωμένο με ασημένια καλύμματα, του 18ου αι.), στην Ι.Μ. Ντρυάνου, στη Σαρακίνιστα, στη Μητρόπολη Αργυροκάστρου, στο Κολικόντασι, στις Δρυμάδες και αλλού...

Ίσως δεν είναι άστοχο να κατατεθεί ως μαρτυρία το γεγονός ότι, ιδίως σε εγκαταλελειμμένα μοναστήρια, βρήκαμε ποντικοφαγωμένα μπαούλα με μουχλιασμένα ιερατικά άμφια, ιερά σκεύη, καθώς και κατεστραμμένα λειτουργικά βιβλία του 17ου και 18ου αι. Ειλικρινά πιστεύουμε ότι, αν θελήσουν οι επίσημοι παράγοντες της Ορθόδοξης Αλβανικής Εκκλησίας, μπορούν να περισώσουν όλα τούτα τα θλιβερά απομεινάρια της λατρείας, και μ' αυτά, στην κατάσταση που βρίσκονται, να δημιουργήσουν ένα πρωτότυπο μουσείο της θρησκευτικής εμπάθειας του προηγούμενου εμβερικού κάθεστώτος.

6.2. Το είδος των ιστορικών και θρησκευτικών θησαυρών, που έχουν οριστικά χαθεί ως μνημεία της εκεί Ορθοδοξίας, είναι τα πολύτιμα χειρόγραφα και τα παλαιά, ιστορημένα επί παπύρου ευαγγέλια. Μελετητές, όπως ο Ν. Βέης, ο Φρ. Βερσάκης, ο Δ. Ζακυθηνός, ο Π. Πουλίτσας κ.ά. μαρτυρούν και καταγράφουν κώδικες μοναστηριών, κατάστιχα

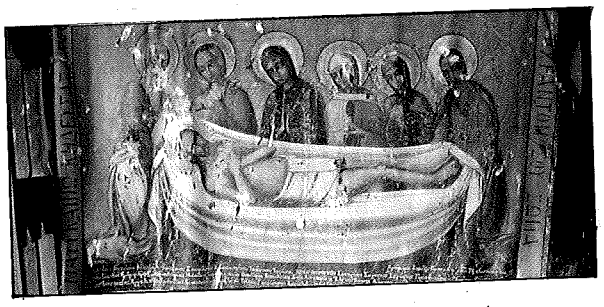

259. Επιτάφιος ζωγραφισμένος και κεντημένος σε μεταξωτό ύφασμα (Γεωργουτσάτι).

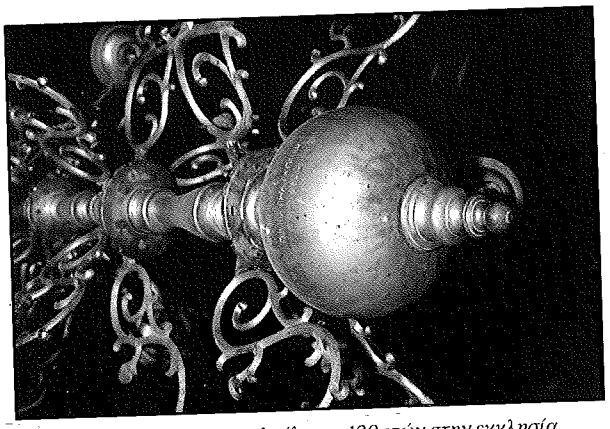

260. Μπρούτζινος πολυέλαιος 120 ετών στην εκκλησία της Παναγίας Λαμπόβου.

εκκλησιών, πλουσιότατες βιβλιοθήκες χειρογράφων και σπάνιες περγαμηνές, όλα αυτά σωζόμενα ως και το 1950 περίπου. Τέτοιες μαρτυρίες μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά για την ύπαρξη στο Μπεράτι ενός Ευαγγελίου αρχαίου (που μαρτυρείται ως *«ἰδιόχειρον Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», «χρυσογεγραμμένον μέ χρυσοεξωγραφημένην τήν εἰκόνα τῶν οἰκείων εὐαγγελιστῶν»)* ή άλλου Ευαγγελίου από περγαμηνή, γραμμένη με βαθύ βυσσινί χρώμα, που ανάγεται στον 6ο αιώνα και, κατά τους γερμανούς ειδικούς, ταυτίζεται με τον Codex Beratinus, καθώς επιβεβαιώνει ο Ν. Ρικάκης, μνημείο που μπορεί να διασώζεται στα Τίρανα (με βάση κάποια δημοσίευση του Th. Popa). Ο αρχαιολόγος Δ. Ευαγγελίδης εντόπισε στο χωριό Νιβίτσα των Αγίων Σαράντα πανάρχαιο Ευαγγέλιο *«ὅ περί πολλοῦ ποιοῦνται οἱ κάτοικοι καί εἰς ὅ θαυματουργόν τινα θείαν δύναμιν ἀποδίδουσιν. Εἶναι γεγραμμένον ἐπί περγαμηνῆς δι' ὀξέος ὀργάνου κεχαραγμένης διά τήν εὐθυγραφίαν καί περιέχει τά τέσσερα Εὐαγγέλια.... καί ἐν τοῖς περιθωρίοις ἀνιστορημένα διάφορα ζῶα (πτηνά, λέοντας κ.λπ.) διά χρωμάτων ἐν θαυμαστῷ σχεδίῳ. Πρό ἑκάστης δ' ἀρχῆς εὐαγγελίου ἔχει ἐν ὁλοσελίδῳ εἰκόνι ἱστορημένον τόν Εὐαγγελιστήν ὡσαύτως διά χρωμάτων. Αἱ γραφαί αὗται εἶναι ἀξιολογότατα ἔργα τῆς βυζαντινῆς μικροτεχνίας, ἅτε διακρινόμεναι ἐπί ἐξόχω σχεδίῳ, ζηλευτῷ συνδυασμῷ χρωμάτων καί ἐκτάκτως διακοσμητικῷ αἰσθήματι».* Και γι' αυτό το μνημείο υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες ότι κρύβεται, ακόμα και τώρα, σε γειτονικό χώρο και ότι κάποιοι γνωρίζουν την κρύπτη του. Αλλά και πολλά ακόμα κείμενα μαρτυρούν για την ύπαρξη καταστίχων, μεμβρανών και βιβλίων διακοσμημένων εξαιρετικά, όπως στην Ι.Μ. Τσιάτιστας (κατά τον Π. Πουλίτσα) στην Ι.Μ. Γεωργουτσάτων (κατά Δ. Ευαγγελίδη, όπου και αυθεντικά χρυσόβουλα βυζαντινών αυτοκρατόρων ανευρέθησαν) στην Ι.Μ. Αγ. Αθανασίου Πολίτσιανης (κατά τον Αθαν. Λέκκα), στην Ι.Μ. Προφήτου Προδρόμου Μοσχόπολης (κατά τον Θ. Γεωργιάδη) — για να περιοριστούμε σε ελάχιστες μόνον αναφορές.

6.3. Πόσες μαλαματένιες λειψανοθήκες, χρυσά αφιερώματα, περίκομψα δικηροτρίκηρα, επάργυρα ή επίχρυσα μανουάλια, ομορφοσκαλισμένα θυμιατά

261. Σταυρός ασημοποίκιλτος στη λαβή και στο πλαίσιο με μικροξυλόγλυπτη παράσταση (στο εσωτερικό) της Γεννήσεως.

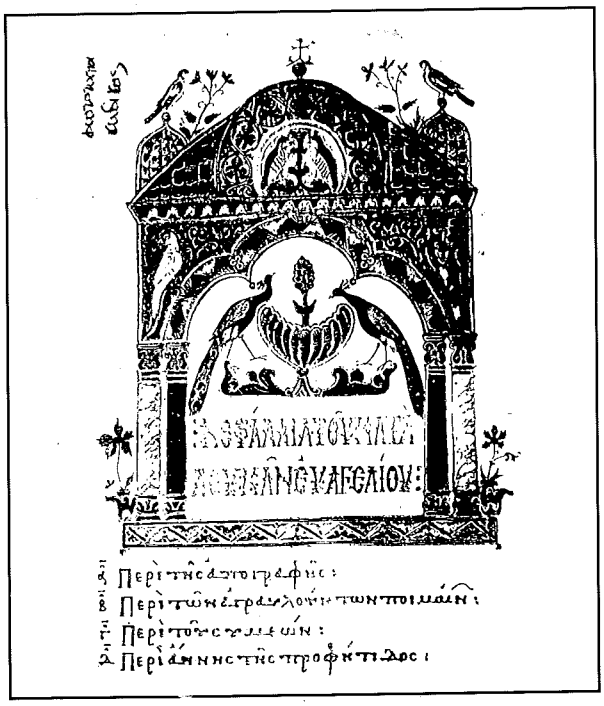

262. Αρχείο Τιράνων. Κώδικας από τις αρχές του 12ου αι. με θαυμαστές μινιατούρες και ελληνογράμματους τίτλους.

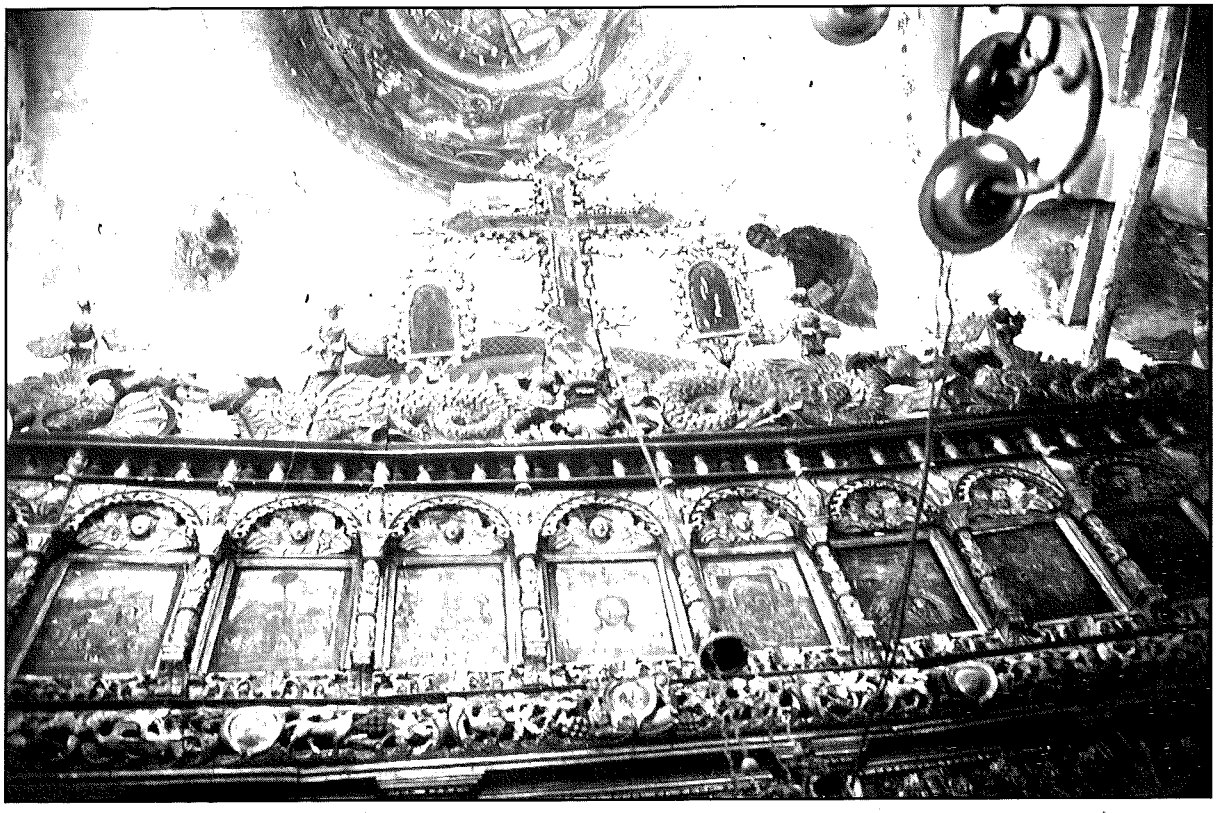

263. Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, άνω μέρος – επιστήλιο ξυλόγλυπτου, έκτυπης τεχνικής τέμπλου, ασύλητου. Φαίνονται και τα Λυπηρά.

και άλλα λεπτουργήματα χάθηκαν μέσα σε μια τριακονταετία αποδεικνύεται από πηγές και ανθρώπους επιζώντες μέχρι πριν λίγα χρόνια.

• *Εἰς τό ἅγιον Βῆμα (τοῦ ναοῦ τῆς Σάρτζας) ἐφυλάσσοντο εἰς σιδηρᾶ κιβώτια ἄμφια ὁλομέταξα, θυμιαστήρια ἀσημένια, δισκοπότηρα καί περί τούς δέκα σταυροί ἐστολισμένοι διά πολυτίμων λίθων ὡς καί τεμάχιον Τιμίου Ξύλου...»* γράφει ο αυτόπτης Θ. Γιωργιάδης για τους πολύτιμους θησαυρούς της Μοσχόπολης· και συνεχίζει μελαγχολικά για *«τά ἐκ τῆς Βιέννης καί Βενετίας προερχόμενα μεταξωτά λάβαρα, τά μπρούτζινα μανουάλια, τούς κρεμαστούς δι' ἁλύσσων σιδηρῶν ἀπό τούς θόλους πολυελαίους, διά τούς ἐπιταφίους, τούς ξυλογλύπτους καί πανταχόθεν ἐπιχρυσωμένους»* και τη *«θήκη μέ λείψανα ἁγίων καί ἐκκλησιαστικά σκεύη τοῦ 17ου αἰῶνος»*.

• Ο Ν. Βέης στον «κώδικα της Ιεράς Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως», που δημοσίευσε, διάβασε σελίδες ολόκληρες από τα ιερά και πολύτιμα σκεύη της Ι. Μονής Ντρυάνου, απ' όπου αντιγράφουμε ενδεικτικά *«ἕν θυμιαστήριον ἀργυροῦν, χρονολογημένον ἀπό τό 1659»*, *«σταυρός ἀργυροῦς παριστάνων πολλάς παραστάσεις, τήν Βαϊοφόρον, τήν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἐν τῷ μέσῳ τόν Ἐσταυρωμένον, φέρων χρονολογίαν 1675»*, *«τρεῖς σταυροί μικροί, ὁ εἷς μέ περιστεράν, ὁ ἄλλος μέ χρονολογίαν ᾳχης καί ὁ ἄλλος ἐπίχρυσος κωνοειδής»*, *«ἕν ἅγιον Ποτήριον, ἐπίχρυσον ἀφιέρωμα τοῦ Μιχαήλ Θεοδωρίσκη, βασιλέως Μοσκοβίας»*, *«δύο ἱερά εὐαγγέλια, τό ἕν ἐπίχρυσον, ἐπιτυπωμένον τό ἔτος 1686»* κ.ά.

6.4. Ωστόσο, εκείνο το είδος της διακοσμητικής τέχνης που εξακολουθεί και σήμερα να σώζεται σε μικρό έστω ποσοστό αλλά και με δείγματα όλως αντιπροσωπευτικά, είναι το βορειοηπειρωτικό ξυλόγλυπτο· πρόκειται για το ξυλόγλυπτο στα τέμπλα, στα δεσποτικά, στους άμβωνες και στα προσκυνητάρια. *«Ἐκεῖνο πού μέ ἔκανε νά σταθῶ ἐπί ὥρας ἄναυδος, εἶναι τά τέμπλα, τά λεπτουργήματα ἀπό ξύλον καρυδιᾶς, τά ἀπαστράπτοντα ἀπό καθαρό χρυσάφι, τά πολυδαίδαλα, τα μοναδικά εκείνα τέμπλα, εἰς τά ὁποία ἀπεικονίζονται ἄνθη ὅλων τῶν εἰδῶν καί ὅλον τό βασίλειον τῶν*

249. Μουσείο Μπερατίου. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, ξυλόγλυπτο, έκτυπης τεχνικής τέμπλο. Οι εικόνες είναι μεταγενέστερες.

250. Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός Ναός. Σπάραγμα από το κάτεστραμμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο. (Πουλί σε διάτρητη τεχνική).

ζώων μέ λεπτότητα, μέ χάριν καί μέ συμμετρίαν θαυμασίαν», ομολογεί ο Θ. Γεωργιάδης αποθαυμάζοντας τα ξυλόγλυπτα της Μοσχόπολης.

Κρίνεται, λοιπόν, αναγκαίο να γίνει κάποια επιπλέον αναφορά γι' αυτά. Εμείς βρήκαμε σε καλή κατάσταση τα τέμπλα της Σωπικής, της Αρδενίτσας, της Παναγιάς στο Κάστρο και του Αγίου Σπυρίδωνα στην πόλη του Μπερατίου, του Λαμπόβου, του Χλωμού και του μουσείου Κορυτσάς — όπου διασώζεται το τέμπλο του γκρεμισμένου σήμερα μητροπολιτικού ναού. Σε όχι καλή κατάσταση ή σε εκτεταμένα σπαράγματα υπάρχουν ακόμα τέμπλα μέσα στους ναούς του Ζερβατίου, της Αγίας Παρασκευής Πρεμετής, του Αγίου Αθανασίου στο Σέλι της Δρόπολης, στον Άγιο Γεώργιο Λούμποφσκ, στον Άγιο Νικόλαο Σαρακίνιστας, στους Άγιους Πάντες Χειμάρρας, στην Ι.Μ. Ραβενίων Δρόπολης, στο ναό Ταξιαρχών Επισκοπής και αλλού.

Χοντρά ξύλα βελανιδιάς ή καρυδιάς ή άλλου σκληρού και παχύκορμου δέντρου σκαλίζονται υπομονετικά και ζωντανεύουν αφηγηματικά ολόκληρες σκηνές από τη ζωή των πρωτοπλάστων στον Παράδεισο, το Μυστικό Δείπνο, τη Σταύρωση, τη

251. Σελιό Δρόπολης. Ν. Αγ.Αθανασίου. Τμήμα ξυλόγλυπτου τέμπλου, πρόστυπης τεχνικής. Μορφή φουστανελοφόρου, ξιφήρους αγγέλου / φρουρού.

252. Λούμποφσκ Μουζακιάς. Ναός Αγίου Γεωργίου. τμήμα ξυλόγλυπτου άμβωνα πρόστυπης τεχνικής.

Γέννηση κ.λπ. Πολλές παραστάσεις δανείζονται ιδέες από το θεματολόγιο των πρωτοχριστιανικών ψηφιδωτών· έτσι, σκαλίζονται σκηνές από το φυτικό και ζωικό βασίλειο, απεικονίσεις μνημείων μιας άλλης εποχής (όπως το παγώνι, το περιστέρι, το ελάφι, η άμπελος με πλοχμούς κληματίδων και άλλων ανθέων) που επισφραγίζουν έτσι τη διαιώνιση της δυνατής παράδοσης στον τόπο αυτό. Πέρα από τα θέματα του φυτικού και ζωικού κόσμου απεικονίζονται και άλλες παραστάσεις ανατολικής προέλευσης με έντονα τα συμβολικά και μυθολογικά στοιχεία (όπως λέοντες, γρύπες, όφεις κ.ά.). Τέλος, χρησιμοποιούνται και θέματα επικά / ηρωικά, περισσότερο δυτικής (μπαρόκ) προέλευσης, όπως ο Άη-Γιώργης που φονεύει τον δράκοντα ή οι ξιφήρεις υπερασπιστές άγγελοι, δεξιά και αριστερά στις παραστάδες της Ωραίας Πύλης (που παραπέμπουν ίσως, σε πανάρχαιες πηγές έμπνευσης, οι οποίες ξεκινούν από τη μυκηναϊκή πύλη των λεόντων) φουστανελοφόροι και κονταροφόροι φρουροί, τιτανικές φιγούρες που υποβαστάζουν τους άμβωνες κ.ά..

253. Μουσείο Μπερατίου. Ναός Παναγίας. Κορυφαίο σημείο του Βημόθυρου σε μεγέθυνση.

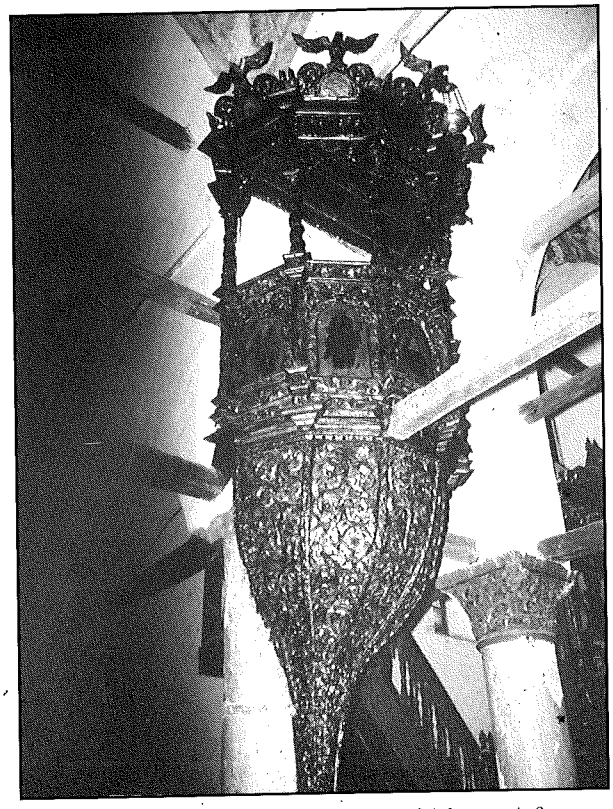

254. Μουσείο Μπερατίου. Ναός Παναγίας. Ξυλόγλυπτος άμβωνας, επίχρυσος και αγιογραφημένος. Επάνω περιστέρια έξεργης τεχνικής.

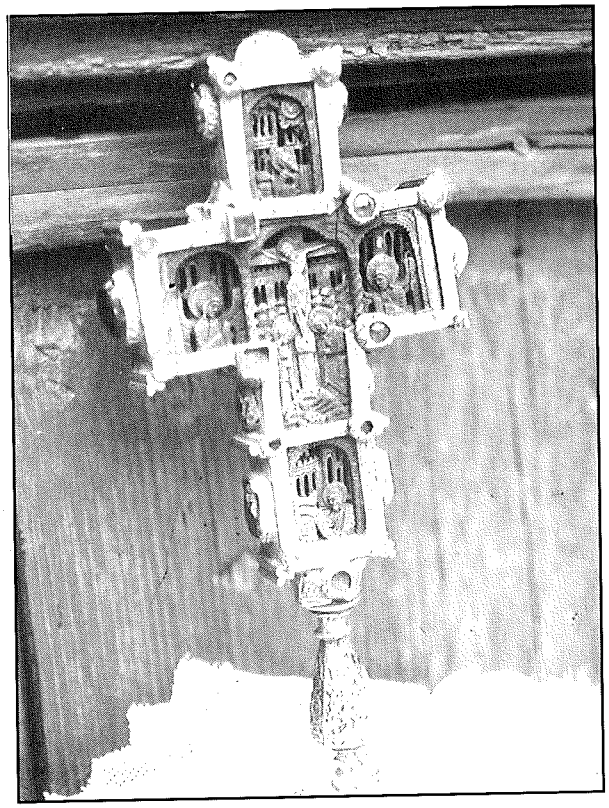

255. Γεωργουτσάτι Δρόπολης. Ν. Αγ. Γεωργίου. Σταυρός χρυσοποίκιλτος, με λεπτότατη ξυλογλυπτική παράσταση της Σταύρωσης.

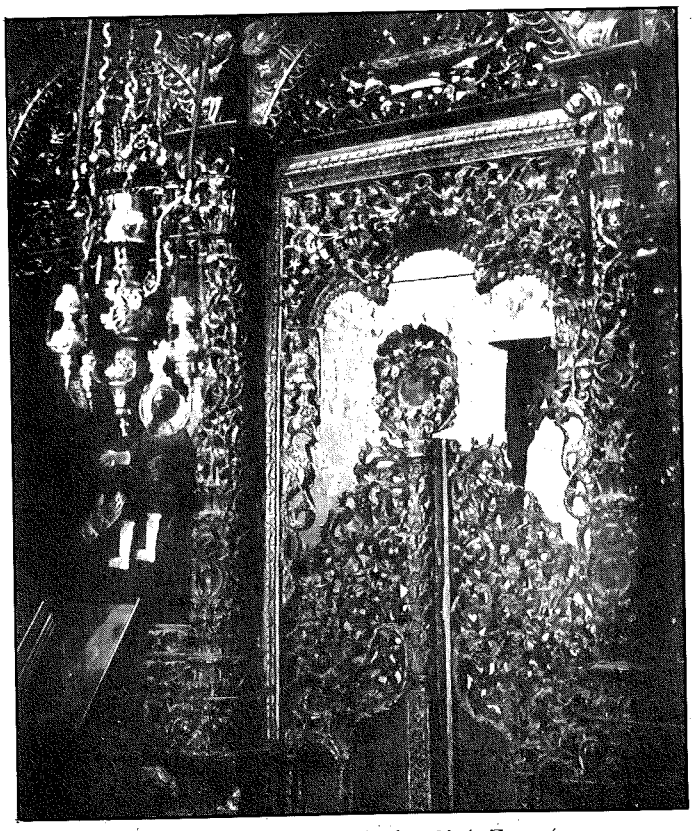

256. Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Βυχόθυρο ξυλόγλυπτο (φωτογ. 1914)

Σε πολλά καλά τέμπλα είναι τόσο το πάχος του ξύλου, ώστε ο ξυλογλύπτης μπορεί να δουλεύει όχι μόνο σκαλίζοντας ανάγλυφα τις παραστάσεις του αλλά σε πολλά σημεία να δίνει μορφή «ολόγλυφου» έργου αξιοποιώντας όλο το βάθος και το πάχος του ξύλου και όχι μόνο την μετωπική του επιφάνεια ! Η εναλλαγή μάλιστα ανάγλυφων και σχεδόν ολόγλυφων ή διάτρητων συνθέσεων, (επεξεργασμένων, δηλαδή, με την τεχνική άλλοτε του χαμηλού / πρόστυπου ανάγλυφου και άλλοτε με την τεχνική του έκτυπου ανάγλυφου, που ενίοτε εμφανίζεται ως έξεργο ξυλόγλυπτο) σε συνδυασμό με τα χρωματικά ποικίλματα και την εναλλαγή των χειροποίητων, (μικρότερων ή μεγαλύτερων) εικόνων, που «δένονται» κατά τρόπο αξιοθαύμαστο μεταξύ τους με ανάγλυφες μικρές τοξοστοιχίες, προσφέρουν καλλιτεχνική ευρηματικότητα στην όλη διακόσμηση του τέμπλου . Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις είδαμε πάνω από τις δεσποτικές, μεγάλες εικόνες των τέμπλων, με την τεχνική της έξεργης κατασκευής, περιστέρια, από τις μύτες των οποίων κρέμονταν αλυσίδες καντηλιών .

257. Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός ναός.
Σπάραγμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με διάτρητης τεχνικής παράσταση της παρακοής των πρωτοπλάστων στον Παράδεισο.

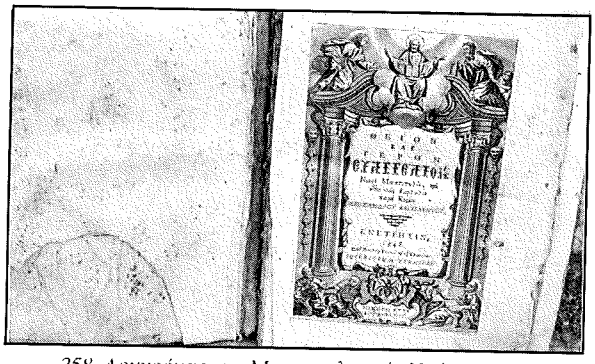

258. Αργυρόκαστρο Μητροπολιτικός Ναός. Τμήμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με διατηρητές τεχνικές παραστάσεις.

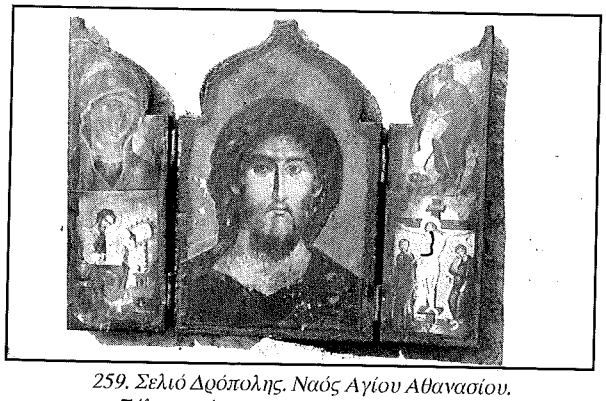

259. Σελιό Δρόπολης. Ναός Αγίου Αθανασίου.
Ξύλινο τρίπτυχο μισοκαμένο (18ος αι.;)

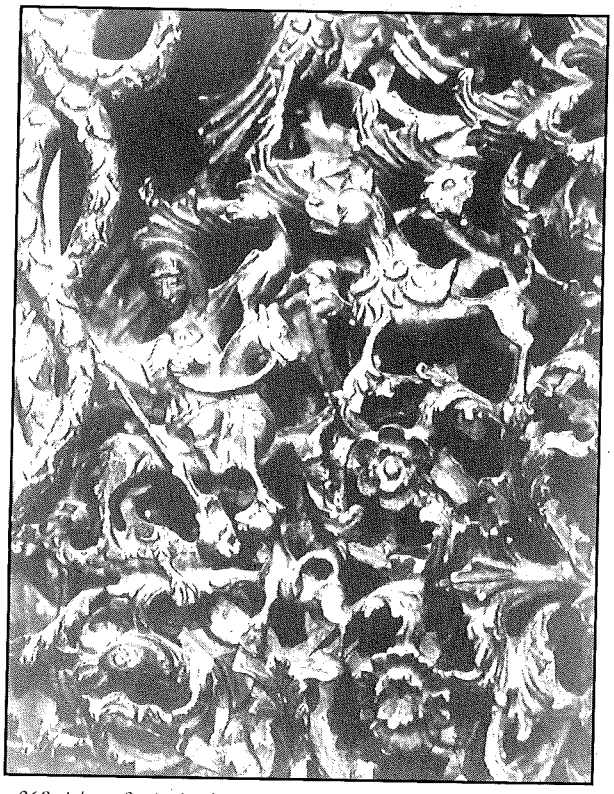

260. Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Τμήμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με παράσταση ξιφήρους μορφής και μυθικού δράκοντα..

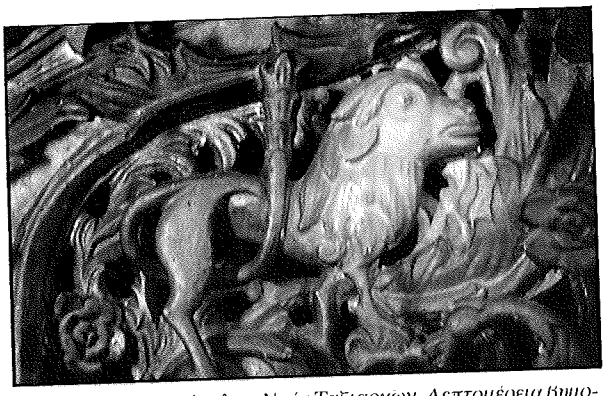

261. Επισκοπή Δρόπολης. Ναός Ταξιαρχών. Λεπτομέρεια βημοθυρου: λέοντας ή λεοντόμορφο ζώο, έργο έκτυπης τεχνικής.

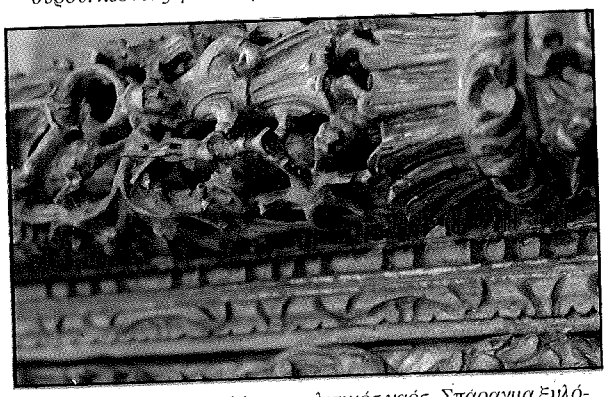

263. Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός ναός. Σπάραγμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με δράκοντα.

Η διάρθρωση των βορειοηπειρωτικών τέμπλων παρουσιάζει ποικιλία ανάλογη προς εκείνη του ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου. Κατασκευαστικά παρατηρούμε ότι το φράγματων τέμπλων είναι συνηθέστατα τριμερές και ανυψώνεται περίπου μέχρι το σημείο εκείνο, απ' όπου μπορεί να φαίνεται το ανώτερο μέρος της αψίδας του Ιερού και της Πλατυτέρας. Η βάση, κάτω, κατασκευάζεται από σανιδώματα γραπτώς ή γλυπτώς διακοσμημένα· από πάνω ακολουθούν οι μεγάλες δεσποτικές εικόνες του τέμπλου περιβαλλόμενες από γλυπτές ταινίες ή διαχωριζόμενες από κιονόμορφους γλυπτούς διακόσμους (με ελικοειδείς βλαστούς, φυλλοφόρους ή ανθοφόρους και καρποφόρους) ανάμεσα από τους οποίους σχηματίζονται ζώα και πτηνά.Τέλος, σε τρίτο επίπεδο προβάλλει ο θριγκός - επιστύλιο, άλλοτε κεκλιμένος ελαφρά προς τον κυρίως ναό και άλλοτε ευθυτενής. Ο θριγκός αυτός (επιστύλιο) φέρει μία ή δύο ζώνες ζωγραφικών απεικονίσεων, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται καθέτως μεν γραπτοί ή ανάγλυφοι υποτυπώδεις κιονίσκοι, (επιστεφόμενοι από τοξύλλια), οριζοντίως δε εκτείνονται εκφυλισμένα ανάγλυφα σχοινία· σε μερικές όμως περιπτώσεις τα μεταξύ των κιονίσκων διάκενα σχηματίζουν χρυσωμένα αχιβαδοειδή βαθουλώματα. Ακόμα, πάνω από το θριγκό υψώνεται ο Εσταυρωμένος μεταξύ δρακόντων ή δελφινιών, δεξιά δε και αριστερά οι εικόνες της Παναγίας και Ιωάννου του Θεολόγου σε Δέηση (=Λυπηρά) —μάλιστα, στα καθολικά των μοναστηριών αυτά είναι έργα εντυπωσιακά μεγαλύτερης κλίμακας ως προς το τέμπλο.

262. Σέλιο, Ν. Αγ. Αθανάσιου."Θωράκιο" ξυλόγλυπτου τέμπλου πρόστυπης τεχνικής με ανθέμιο, πουλιά και ανθρώπινη μορφή.

Επιπλέον, σε πολλά βορειοηπειρωτικά τέμπλα έχουν διασωθεί ωραιότατα επίχρυσα βημόθυρα, με επίστεψη δικέφαλου αετού σε διάτρητη εκτέλεση και πολύ χαρακτηριστική εικονογράφηση, όπως στα βημόθηρα Ντρυάνου, Ταξιαρχών Άνω Επισκοπής, Αγίων Πάντων Χειμάρρας, Αγίου Αθανασίου Σελίου, Αγίας Παρασκευής Χλωμού, Αγίας Παρασκευής Πρεμετής κ.ά.

264. Λούμποφσκ Μουζακιάς. Τιτανική ανάγλυφη μορφή "υποβαστάζουσα" τον άμβωνα - έργο λαϊκής μπαρόκ αντίληψης.

7. Η Τεχνη Της Αγιογραφιας Και Τοιχογραφιας Στη Β. Ηπειρο

265. Νόκοβο Λιούτζης. Παρεκκλήσι Προφ. Ηλία. Τοιχογραφία, λεπτομέρεια Κοιμήσεως.

7.1. Στη σημ. Αλβανία σώζονται αρκετά μνημεία υστεροβυζαντινής εποχής και πάρα πολλά μεταβυζαντινής. Καθώς μας διαβεβαιώνουν σε πρόσφατη έκδοσή τους αλβανοί μελετητές, έχουν καταγραφεί ως δημόσια / εθνική περιουσία 12.000 μ^2 τοιχογραφιών, 10.000 εικόνες και 60.000 εικονοστάσια / τέμπλα, τα οποία έχουν αποτυπωθεί φυτογραφικά και περιγραφικά από ένα επιστημονικό συμβούλιο και έχουν καταταχθεί σε ομάδες αγιογράφων και «σχολές», πριν εκτεθούν σε μουσεία, όπως του Μπερατίου, της Κορυτσάς, των Τιράνων, και (μέχρι πριν 2-3 χρόνια) του Αργυροκάστρου.

Σύμφωνα με το εισαγωγικό σημείωμα της παραπάνω έκδοσης, (Trésors d' art albnaise...) οι φορητές εικόνες υπέφεραν πολλά από την Τουρκοκρατία και από την πολιτιστική επανάσταση, που από το 1967 καθοδήγησε το κομμουνιστικό καθεστώς της χώρας. «Χιλιάδες εικόνες, απέραντες εκτάσεις τοιχογραφιών και πολλά άλλα αντικείμενα τέχνης αφέθηκαν στην εγκατάλειψη από τότε» δηλαδή από το 1967 ως το 1973 — οπότε για πρώτη φορά συστήθηκε ένα γραφείο με 4-5 άτομα, στα πλαίσια ενός Ινστιτούτου πολιτιστι-

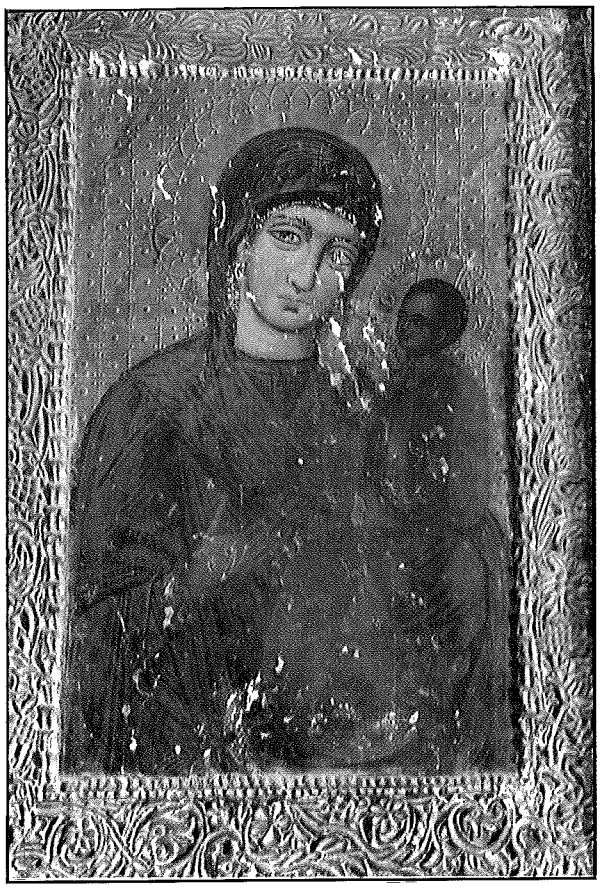

266. Σαρακίνιστα Λιούτζης. Ναός Αγίου Νικολάου. Φορητή εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας στο τέμπλο (πιθανώς έργο του 17ου αι.).

267. Ζερβάτι. Εικόνα τέμπλου της Μονής Ντρυάνου (φυλασσόμενη εκεί). Ο απόστολος Πέτρος (17ος αι.).

κών μνημείων, με σκοπό τη μελέτη, συντήρηση και φύλαξη όσων εικόνων είχαν διασωθεί από την προηγηθείσα «πολιτιστική» θύελλα...

Σήμερα, εκτός από τις εικόνες των μουσειακών εκθεμάτων, διαπιστώσαμε ότι φυλάσσεται επίσης ένας σοβαρός αριθμός εικόνων, και μάλιστα αξιόλογων, σε εκκλησίες όπως του Λαμπόβου, του Ζερβατίου, της Σαρακίνιστας, του Χλωμού, της Σωπικής, της Ι.Μ. Αρδενίτσας κ.ά. Ακόμα, πολλές φορητές εικόνες κρύβονται σε σπίτια χωρικών και στις αποθήκες του άλλοτε μουσείου Αργυροκάστρου, όπου παραμένουν ασυντήρητες και αναξιοποίητες, παρά τις εκκλήσεις της επίσημης Εκκλησίας να επιστραφούν εκεί, απ' όπου είχαν αφαιρεθεί επί Χότζα.

Πάντως, σημαντικός αριθμός φορητών εικόνων από τα υπάρχοντα δείγματα έχουν μελετηθεί σοβαρά από αυτοδίδακτους αλβανούς επιστήμονες, έχουν δημοσιευθεί στα δύο γνωστά επιστημονικά περιοδικά της Αλβανίας και έχουν αποκατασταθεί και συντηρηθεί με επιτυχία, καθώς αποδεικνύουν τα αποτελέσματα.

7.2. Όμως, ειδικά για τις τοιχογραφίες το επιστημονικό ενδιαφέρον εκδηλώθηκε μόνον επιλεκτικά και με κριτήριο είτε την αρχαιότητα των αγιογραφήσεων (προτιμήθηκαν φερειπείν οι βυζαντινές τοιχογραφίες Απολλωνίας, Μπερατίου, Μπόριας κ.λπ.) είτε το τουριστικό ενδιαφέρον της περιοχής (όπως στην περίπτωση της Ι.Μ. Αρδενίτσας, που λειτουργεί τώρα, καθώς προείπαμε, ως τουριστικό κέντρο). Το σύνολο των σπουδαιότατων μεταβυζαντινών τοιχογραφιών, ωστόσο, σχεδόν εγκαταλείφθηκε στην τύχη του για πολλούς λόγους: οι χώροι των μοναστηριών ήταν δύσβατοι και δύσκολα επισκέψιμοι· ξένες ερευνητικές αποστολές απαγορευόταν να εργασθούν εκεί λόγω της κλειστότητας του προηγούμενου καθεστώτος· διαθέσιμα κονδύλια για τέτοιες πολυδάπανες συντηρήσεις χιλιάδων $μ^2$ έργων τέχνης δεν ήθελε να διαθέσει το κομμουνιστικό καθεστώς· τέλος, οι ειδικοί επιστήμονες στην Αλβανία δεν είχαν περιθώρια εμβάθυνσης και αισθητικής θεώρησης μιας εικαστικής τέχνης συναρτημένης με

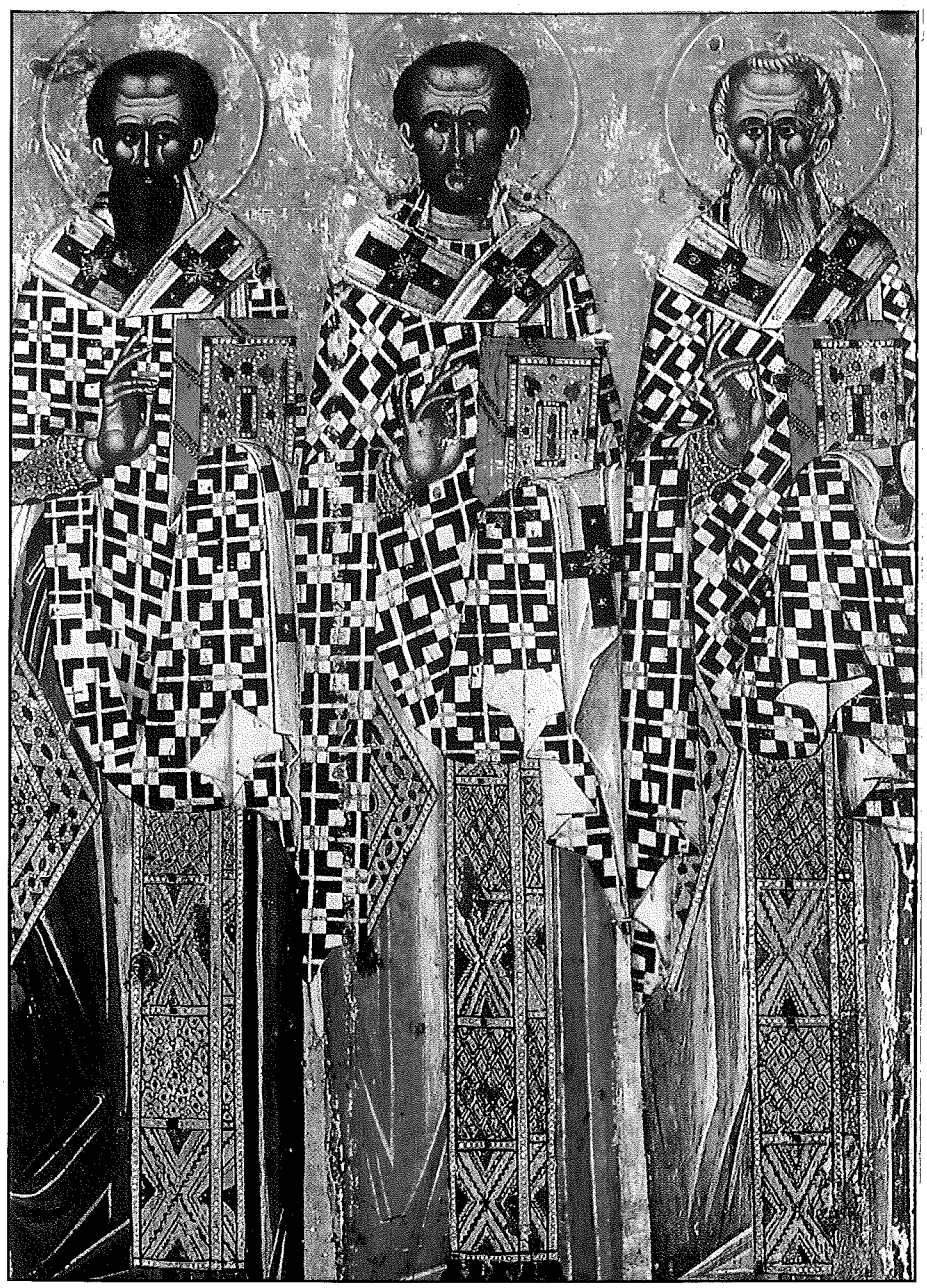

268. Μουσείο Τιράνων. Φορητή εικόνα Τριών Ιεραρχών από την Αυλώνα (έργο 13ου αι.).

το ορθόδοξο βίωμα και τη λατρεία σε χώρους καθαγιασμένους, τους οποίους θεωρητικά και πρακτικά απαξίωνε η πολιτιστική πολιτική του αθεϊστικού καθεστώτος— γεγονός που προσεπικυρώνεται από τις δημοσιεύσεις των Αλβανών, οι οποίοι ερμηνεύουν μάλλον σκόπιμα και εθνοκεντρικά την αγιογραφική έμπνευση και δημιουργία των ζωγράφων, τους οποίους εντάσσουν χωρίς πειστικότητα σε αλβανικές «σχολές», ενώ οι καλλιτέχνες αυτοί, αν δεν είναι σαφώς ελληνικής καταγωγής, έχουν οπωσδήποτε ελληνική και ορθόδοξη παιδεία, γιαυτό και όλες οι επιγραφές τους είναι ελληνικές ! Τα ονόματά τους είναι κι αυτά ελληνικά και η έμπνευσή τους ελληνορθόδοξη, από τη Μουζακιά ως τη Δρόπολη, από τη Χειμάρρα και από τους Αγίους Σαράντα ως την Κορυτσά

7.3. Καταρχήν πρέπει να γίνει λόγος για τις κυρίως βυζαντινές τοιχογραφίες. Οι παλαιότερες εντοπίζονται στην Απολλωνία, στις Πρέσπες, στην Αχρίδα και χρονολογούνται μεταξύ 12ου-13ου αι.

Κάπως νεότερες (του 14ου αι.) ευρίσκονται και στην ανατολική / ορεινή Αλβανία (Βαστόγιε, Μάλιγκραντ) αλλά και στη νότια (Μπόρια). Όλες δείχνουν σαφή επίδραση από την παλαιολόγεια ζωγραφική και ειδικότερα από τα μεγάλα πρότυπα της Μακεδονικής σχολής, αφού η τοπική Εκκλησία ήταν προσδεδεμένη πολιτιστικά και διοικητικά στο Βυζάντιο, το οποίο ακτινοβολούσε την παιδευτική και καλλιτεχνική του ανάπτυξη προς τα μητροπολιτικά κέντρα του Μπερατίου, του Δυρραχίου, του Ελμπασάν και του Αργυροκάστρου διά της Αρχιεπισκοπής Αχριδών. Μάλιστα, καθώς ισχυρίζεται ο καθηγητής Βλ. Φειδάς, αυτή η αναγεωτική πνοή των παλαιολόγειων χρόνων θα διαμορφώσει προοδευτικά και στην ευρύτερη περιοχή της μέσης Βαλκανικής μια καλλιτεχνική τάση γνωστή ως «σχολή Μοράβα», που παρουσιάζει εικονο-

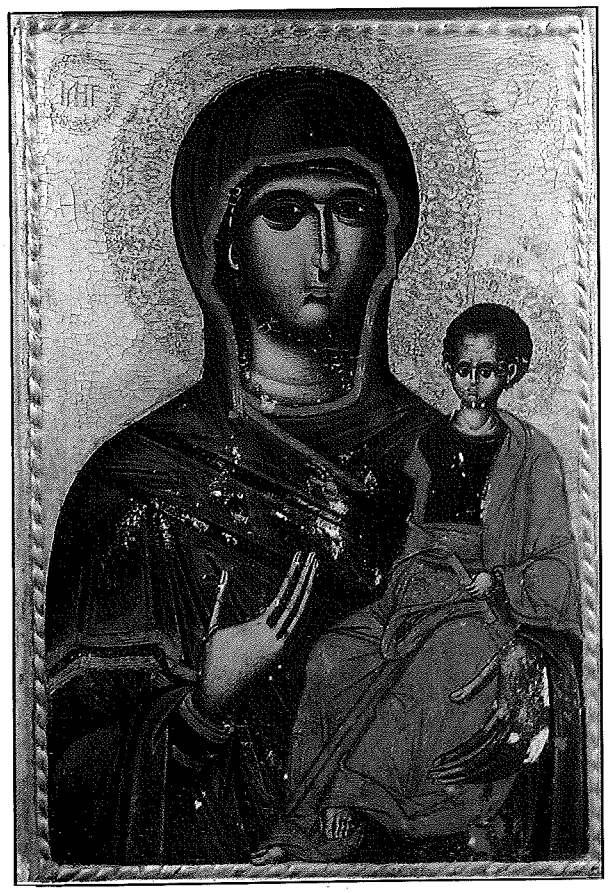

269. Μουσείο Κορυτσάς. Φορητή εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας από το Ναό της Θεοτόκου στο Μαλίκ (14ος αι.).

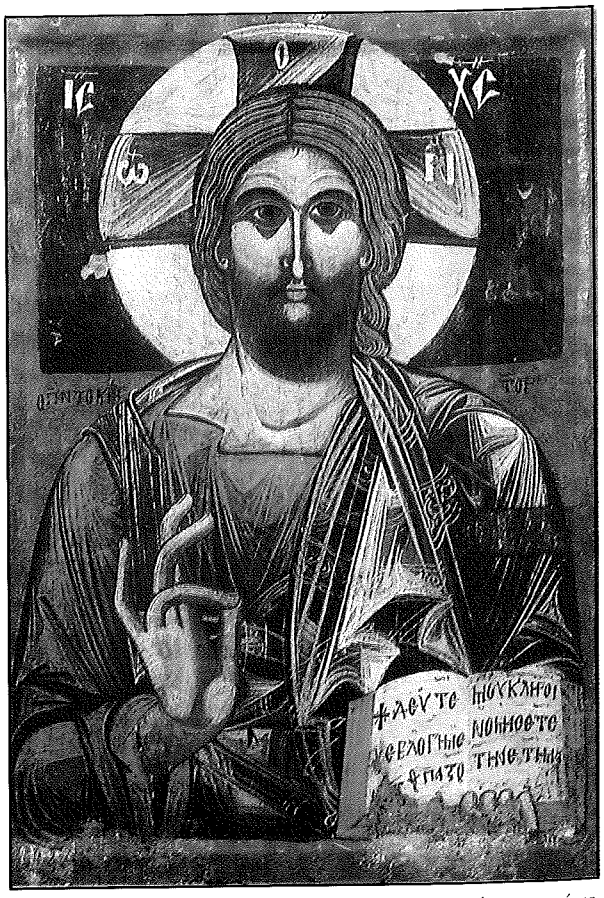

270. Μουσείο Κορυτσάς. Φορητή εικόνα Παντοκράτορα από το Ναό της Παναγίας στο Μάλιγκραντ (τέλη 14ου αι.).

γραφικά έργα σε άλλες χώρες, εκτός Βυζαντίου.

Ωστόσο, η αρχική μήτρα καλλιτεχνικής δημιουργίας των υστεροβυζαντινών (13ου-14ου) αιώνων είναι οι λόγιοι κύκλοι και η διοικητική αριστοκρατία του Βυζαντίου, οι οποίοι ευνοούν μια τέχνη ακαδημαϊκών τάσεων, μια ζωγραφική που εκφράζεται με ρεαλισμό, φυσικότητα, κίνηση και χάρη, με ζωηρούς χρωματισμούς, ελευθερία και φωτοσκίαση, όπου κυριαρχεί η ανθρώπινη μορφή και η συναισθηματική ένταση.

Ανάλογους καλλιτεχνικούς κύκλους δημιούργησαν και οι εκτός Βυζαντίου ηγεμόνες, οι ισχυροί τοπάρχες που ήθελαν να λαμπρύνουν με έργα τέχνης τις περιοχές τους. Οι αγιογράφοι αυτοί ευλόγως εμπνέονται από τα μεγάλα κέντρα της Μακεδονικής σχολής (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Άθω) προτιμούν δε τις πολυπρόσωπες συνθέσεις και την αυστηρή επιλογή των χρωμάτων. Στη σημ. Αλβανία τα καλλιτεχνικά συνεργεία παρουσιάζουν βέβαια έναν επαρχιώτικο χαρακτήρα, από τον οποίο, όμως, δεν απουσιάζει η λάμψη και το βάθος των χρωμάτων, η ευγένεια και σοβαρότητα των μορφών, η κάποια πλαστικότητα των κινήσεων, η μετωπικότητα και η πνευματική ατμόσφαιρα. Τίποτα εντούτοις δεν μπορεί να θεμελιώσει την άποψη ότι οι υστεροβυζαντινές τοιχογραφίες της σημ. Αλβανίας είναι προϊόντα τοπικής και μάλιστα εθνικής πνοής, καθώς ισχυρίζονται σκοπίμως οι αλβανοί μελετητές... Αντίθετα, στις εκκλησίες της Β. Ηπείρου οι τοιχογραφίες θα αποκτήσουν μορφή προνομιακής έκφρασης και απεικόνισης του μυστηρίου της ανατολικής θεολογίας με αγιογραφικά προγράμματα και τεχνοτροπία που σέβεται τα «μητροπολιτικά» κέντρα της Αχρίδας, της Θεσσαλονίκης, του Μυστρά και του Άθω, και κάθε άλλο παρά θα αποτυπώνουν αυτό που οι Αλβανοί μελετητές έγραψαν ως («la specifité albanaise») αλβανικό χαρακτήρα. Το εν προκειμένω τεκμήριο της «σκοπιμότητας» των αλβανών επιστημόνων και ειδικών είναι ότι αποφεύγουν συστηματικά να παρουσιάζουν και να προβάλλουν ζωγραφικά έργα καλλιτεχνών, που προέρχονται από τα μη αλβανικά εδάφη, έστω κι αν η κύρια δουλειά τους

271. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό τοιχογραφία αγγέλου «περιπτάμενου...» (17ος αι.).

272. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγ. Αθανασίου Μάντζαρη. Λεπτομέρεια σειράς Αγίων σε μετάλλια (16ος αι.)

βρίσκεται εντός των σημερινών αλβανικών εδαφών!... Έτσι, παρουσίασαν στην έκθεση του Παρισιού (1993) έργα καλλιτεχνών, που προέρχονται για παράδειγμα από την Κορυτσά (ακόμα και με τα ελληνικά ονόματά τους) απέφυγαν, όμως, να αναφερθούν στους λινοτοπιώτες αγιογράφους, αν και δύο αιώνες αρχαιότερους, μόνο και μόνο επειδή το Λινοτόπι είναι σήμερα εντός των ελληνικών συνόρων... Μα, η Ιστορία γνωρίζει ότι, όταν οι καλλιτέχνες αυτοί (έργα των οποίων προέβαλαν ως αλβανικά) εργάζονταν, ούτε Αλβανία υπήρχε ούτε αλβανική θρησκευτική ορθόδοξη τέχνη — παρά μόνο ελληνορθόδοξη και βυζαντινή.

7.4. Όμως, από τα μέσα του 14ου αι. και σ' όλη τη διάρκεια του 15ου αι. οι Οθωμανοί εισβάλλουν ακάθεκτοι και υποτάσσουν (για πάνω από 500 χρόνια) ολόκληρη τη Βαλκανική, δηλαδή Βυζάντιο, Σερβία, Βουλγαρία, Δεσποτάτα, Βλαχία, αλβανικό κράτος της Κρόιας, ελληνικές κτήσεις - κάστρα της Βενετίας και αρκετά εδάφη της Ουγγαρίας. Πρόκειται για μία εποχή μεγάλων αναστατώσεων στη Βαλκανική...

Εντούτοις, ο 15ος αι. της οθωμανικής πλημμυρίδας είναι αυτός που, μαζί με τον επόμενο 16ο αι., θα παρουσιάσουν ένα καλλιτεχνικό ρεύμα σε πλήρη άνθηση: πρόκειται για την ωρίμανση της Κρητικής σχολής, που οφείλεται στους ανθενωτικούς και μοναστικούς κύκλους της Ανατολής. Η ακτινοβολία αυτής της σχολής θα απλωθεί σ' όλο τον ελλαδικό χώρο (Αιγαίο, Ιόνιο, Θεσσαλία, Άθω, Μετέωρα, Μακεδονία, Ήπειρο) ως προέκταση της παλαιολόγειας τέχνης — αν και μερικοί ιστορικοί της τέχνης, όπως ο καθηγητής Δημ. Τριανταφυλλόπουλος, ισχυρίζονται ότι περιοχές όπως η Ρούμελη, η Ήπειρος και η Μακεδονία δεν γνώρισαν τα έργα της Κρήτης, γιατί κυριάρχησαν εδώ ρεύματα τοπικών σχολών από αγροτικές συντεχνίες αγιογράφων, αντίθετα προς τις αστικές συντεχνίες των εκπροσώπων της Κρητικής σχολής.

Άποψή μας είναι ότι στην Ήπειρο ταίριαζε περισσότερο το πνεύμα της αυστηρής, λιτής και φιλομοναστικής Κρητικής σχολής με τους σκιερούς χρωματισμούς, τις συγκρατημένες κινήσεις, την α-

270. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, νάρθηκας. Τοιχογραφία. Κοιμήσεως Οσίου Εφραίμ του Σύρου, λεπτομέρεια (17ος αι.).

σκητική πνοή, την υποβλητικότητα του ήθους των μορφών και τα μετρημένα εκφραστικά μέσα, επειδή τόσο στην Ήπειρο όσο και γενικότερα στην ορθόδοξη τότε Αλβανία το θρησκευτικό βίωμα εκαλείτο να διέλθει μέσα από το ηρωικό στάδιο της αντίστασης κατά των εξισλαμισμών και κατά της προσηλυτιστικής προπαγάνδας των παπιστών.

Η Κρητική σχολή, λοιπόν, με την καλογηρική πνοή τού Άθω και των Μετεώρων, με την κάποια λαϊκότητα στην εικαστική αφήγηση και την αντιδυτική της αντίληψη φαίνεται πως ταίριαζε στην ψυχική ατμόσφαιρα του (καταπιεζόμενου να αλλαξοπιστήσει) ορθόδοξου Ηπειρώτη και Αλβανού. Μάλιστα, μετά τη δραματική αραίωση του πληθυσμού, από τις μαζικές μεταναστεύσεις των ορθοδόξων προς την Ιταλία και την Ελλάδα, οι απομείναντες στην πατρώα γη έπρεπε να βρουν τη δύναμη, να αναζητήσουν το κουράγιο μέσα στην κιβωτό της σωτηρίας και της μεταφυσικής ελπίδας, δηλαδή μέσα στην ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία όφειλε να μεταγγίσει στους πιστούς της το ηρωικό ιδεώδες του μάρτυρα και του φύλακα της θρησκευτικής παρακαταθήκης χιλίων χρόνων...

7.5. Εισερχόμαστε έτσι στη μακρά και κοπιώδη περίοδο της Τουρκοκρατίας, οπότε εμφανίζονται τα

274. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Λεπτομέρεια του προηγούμενου θέματος... (17ος αι.)

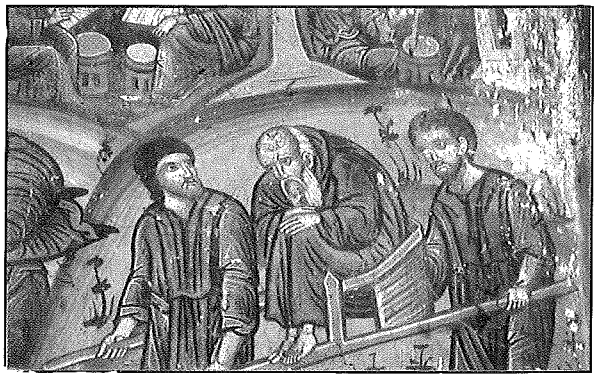

275. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Λεπτομέρεια του προηγούμενου θέματος... (17ος αι.)

276. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΰδριο Αγίου Δημητρίου Σάββου. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αποκαθήλωσης στο βόρειο τοίχο (16ος αι.).

καλλιτεχνικά έργα της μεταβυζαντινής εποχής (15ος, 16ος, 17ος αι.), ως έμπρακτη αντίδραση στην πρώτη εμφάνιση της μουσουλμανικής θρησκευτικής κουλτούρας. Οι δημιουργοί αυτών των έργων θα υιοθετήσουν στοιχεία από την (παρακμάζουσα κατά τον 15ο αι.) Μακεδονική σχολή, θα αφομοιώσουν δημιουργικά άλλα στοιχεία και τεχνοτροπικές υποδείξεις της (ακμάζουσας κατά το 16ο αι.) Κρητικής σχολής κι αυτά όλα θα τα ζυμώσουν με ντόπιες εμπνεύσεις από τα βασανιστικά βιώματα των θρησκευτικών τους κατατρεγμών, για να αποκρυσταλλώσουν εντέλει μια ιδιαίτερη καλλιτεχνική δημιουργία, από τα μέσα του 16ου αι. και μετά — που η καθηγήτρια Μυρ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου θεωρεί ως τοπική «Ηπειρωτική σχολή».

Στα έργα αυτής της σχολής, από τα οποία είναι γεμάτη η «παλαιά» και η «νέα» Ήπειρος, εμφανίζονται σύμμεικτα στοιχεία (μακεδονικά και κρητικά) με έμφαση στο βουβό συναίσθημα της εγκαρτέρησης: έξαρση του κρανίου, νευρώδες πλάσιμο του προσώπου πάνω σε βαθύ προπλασμό, φυσιογνωμίες ανήσυχες αλλά αυτοκυριαρχημένες, βλέμματα στοχαστικά και διεισδυτικά μαζί, μορφές τραχιές αλλά συμπονετικές, στάσεις συγκρατημένες και χρώματα σκιερά, σώματα κουρασμένα ή εξαϋλωμένα είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά, που αποπνέουν τα έργα αυτής της σχολής, η οποία ανέλαβε το βαρύ έργο να υποβαστάσει εικαστικά τον αβάσταχτο πόνο του ντόπιου ραγιά, που αντιμετώπιζε το δίλημμα να είναι δυστυχισμένος και ορθόδοξος ή ευτυχισμένος και εξομώτης.

7.6. Οι τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής Ηπειρωτικής σχολής ακολουθούν μία τάξη τόσο τυπική (ιδιαίτερα στα μοναστήρια της Βορείου Ηπείρου), ώστε να τηρείται η απαρασάλευτη δογματικά και λατρευτικά παράδοση σε κάθε ναό. Οι τοιχογραφίες δημιουργούν τέσσερις επάλληλες ζωγραφικές ζώνες, που διατρέχουν τους τοίχους των ναών αφηγούμενες διάφορους ιστορικούς κύκλους γεγονότων, εικονογραφικές ενότητες ή και ενότητες με χρονική, τοπογραφική αλληλουχία. Η τάξη αυτή υπηρετεί άψογα όλα τα αιτήματα του λατρευτικού τυπικού της Ορθοδοξίας.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα των περισσότερων

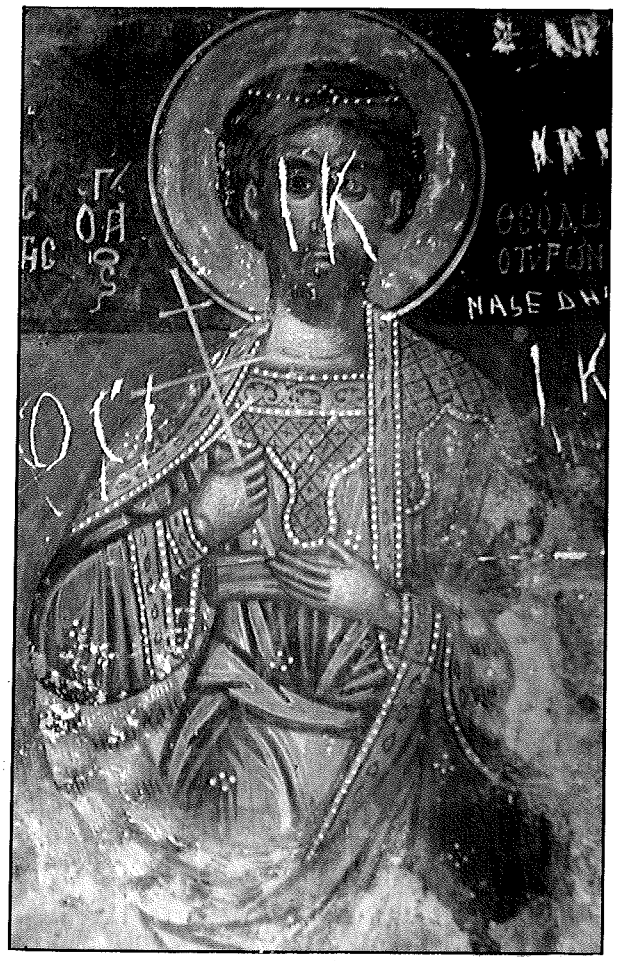

277. Μονή Σπηλαίου Λιούντζης. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία Αγίου Θεοδώρου Τύρωνος (17ος αι.).

278. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Θεοτόκου. Καθολικό, νάρθηκας, τοιχογραφία Αγ. Ζωσιμά και Οσίας Μαρίας Αἰγυπτίας (17ος αι.)

καθολικών οργανώνεται και εδώ, όπως και αλλού, ως εξής:

7.6.1. ...κατά εικονογραφικούς κύκλους· δηλαδή, τον δογματικό κύκλο (παράσταση Αγίας Τριάδας), τον λειτουργικό (παράσταση Κοινωνίας Αποστόλων) και τον ιστορικό (παράσταση αγίων, μαρτυρίων κ.ά.). Φυσικά, κάθε κύκλος συναπαρτίζεται από πλειάδα απεικονίσεων.

7.6.2. ...κατά ιεραρχική τάξη· δηλαδή, με τη μετάβαση από τα κατώτερα μέρη του ναού (όπου εικονίζονται βίοι αγίων) προς τα μεσαία (όπου παρασταίνονται σκηνές από τη ζωή της Παναγίας, των Αποστόλων, των Αρχιερέων, του Χριστού) και ανώτερα (όπου ζωγραφίζονται Προφήτες, Πατριάρχες, Αρχάγγελοι, Ευαγγελιστές) μέχρι το ανώτατο μέρος του ναού (όπου εικονίζεται ο Παντοκράτορας).

7.6.3. ... κατά θεματικές ενότητες / κύκλους· (όπως εί ναι οι σκηνές των θαυμάτων του Χριστού, των Παθών, τα μαρτυρολόγια αγίων σε διαδοχικές εικόνες, το Δωδεκάορτο, ο Θεομητορικός κύκλος κ.ά.).

7.6.4. Φυσικά, το τυπικό της αγιογράφησης και διακόσμησης των εκκλησιών εδώ δεν είναι άκαμπτο, αλλά αφήνει περιθώρια ελευθερίας στην έκφραση του καλλιτέχνη και στην επιλογή των θεμάτων του. Ο κάθε ναός, άλλωστε, έχει τόσες και τέτοιες ρυθμολογικές ιδιαιτερότητες και διαφορές στο μέγεθος, ώστε να μπορεί ο αγιογράφος, χωρίς διασάλευση της παραδοσιακής τάξης, να καταστρώσει ένα δικό του ζωγραφικό πρόγραμμα πρωτότυπο και προσαρμοσμένο στο συγκεκριμένο ναό, στην ονομασία του και στη χρήση του (ως καθολικού ή ενοριακού)· εξάλλου οι αισθητικές του προτιμήσεις μπορούν να εκφρασθούν στα δευτερεύοντα, μη σταθερά (ή «επεισοδιακά», όπως λέγονται) στοιχεία κάθε σύνθεσης.

8. Η Μεταβυζαντινη Ηπειρωτικη Σχολη Και Τα Προβληματα Της

8.1. Η ιστορική αφετηρία της τοπικής Ηπειρωτικής σχολής συγχέεται με τη φάση πλήρους ακμής και ακτινοβολίας της Κρητικής αλλά και με τον απόηχο, που άφηνε πίσω της η λαμπρή Μακεδονική σχολή. Έτσι, το καλλιτεχνικό κέντρο του ηπειρωτικού βορά, δηλαδή το Μπεράτι του Ονούφριου και του Κυπριώτη, παράγει έργα που τεχνοτροπικά δεν ξεχνούν τις δημιουργίες της Μακεδονικής σχολής· το δε καλλιτεχνικό κέντρο του ηπειρωτικού νότου, δηλαδή τα Γιάννενα του Κατελάνου και του Κονταρή, παράγει έργα που τεχνοτροπικά υιοθετούν στοιχεία της θεοφάνειας έμπνευσης, του Άθω και των Μετεώρων.

Είναι γεγονός ότι, περί τα μέσα του 16ου αι., οι καλλιτέχνες που εργάζονται στην παλαιά (νότια) Ήπειρο και στη νέα (βόρεια) Ήπειρο, είτε ντόπιοι είτε ξένοι (από τη Θήβα, από την Καστοριά, από τα Άγραφα, από την Κεφαλλονιά κ.λπ.) δέχονται ισχυρή την επίδραση της Κρήτης, ενώ δεν έχουν πάψει να επηρεάζονται από τα έργα της Μακεδονίας, που μπορούν να τα μελετούν επιτόπου. Παράλληλα, βρίσκονται πολύ κοντά στα βενετοκρατούμενα παράλια του Ιονίου και στα Επτάνησα, ώστε να δέχονται, αμυδρότερα έστω, τις κάποιες δυτικές επιρροές (πάντως πολύ πιο αδύναμα από τους ίδιους τους κρητικούς αγιογράφους). Και, τέλος, ζουν άμεσα τα βίαια ιστορικά γεγονότα της οθωμανικής κατάκτησης και εμπνέονται από την εμπειρία των μαζικών αλλαξοπιστιών, που από το βορά της Βοσνίας και της Αλβανίας κατεβαίνουν απειλητικά προς το νότο...

8.2. Κέντρο των νέων διεργασιών αναδεικνύεται η πόλη των Ιωαννίνων, με τα προνόμια που της παραχώρησαν οι σουλτανικοί ορισμοί. Αγιογράφοι, ό-

279. Γεωργουτσάτι Δρόπολης, Πλατοβούνι. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία δυτικού τοίχου, η Κοίμησις (16ος αι.).

πως ο Φράγγος Κονταρής, ο Φράγγος Κατελάνος, ο ιερέας Γεώργιος, ο ανώνυμος καλλιτέχνης της Ι.Μ. Φιλανθρωπηνών, ο μοναχός Νικηφόρος κ.ά. άγνωστοι, έρχονται σε επαφή με τα έργα του Θεοφάνη, οπωσδήποτε γνωρίζουν τον Άθω και τα Μετέωρα, ασφαλώς σπουδάζουν τα δημιουργήματα της Μακεδονικής σχολής, που είναι διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή, και ζώντας υπό τις τραυματικές ιστορικοθρησκευτικές εμπειρίες αυτού του τόπου κατορθώνουν να αποτυπώσουν τα συλλογικά βιώματα του χώρου και του χρόνου, ως πρωτοπόροι και διδάσκαλοι της αυτόνομης Ηπειρωτικής σχολής, που, καθώς συμπεραίνουμε από τα παραπάνω, είναι αμάλγαμα Κρήτης και Μακεδονίας, εκφράζει ιδιαίτερες καλλιτεχνικές τάσεις και εξελίσσεται σε φορέα μηνυμάτων θρησκευτικού ηρωισμού.

Άλλο κέντρο, που έχει ωστόσο μακρότερο βίο από τα Γιάννενα, είναι το Μπεράτι, η πόλη στην οποία λειτουργούσε οπωσδήποτε εργαστήρι βυζαντινής τέχνης από το 13ο ήδη αιώνα, καθώς δείχνουν οι πολυπληθείς ιστορικοί κώδικες των γύρω μοναστηριών (που είναι έργα ακόμα πιο παλιά, του 10ου ίσως αιώνα) όπου απεικονίζονται μινιατούρες εξαιρετικής φωτεινότητας και πλούσιου διακόσμου. Κατά την Ντ. Ντάμο και τον Φ. Τάτση, αλβανούς ειδικούς, το Μπεράτι είναι αυτόφωτο καλλιτεχνικό κέντρο και δεν αντλεί εμπνεύσεις από τη γειτονική Σερβία, γεγονός που το στηρίζουν στην ομοιότητα των ζωγραφικών έργων του Μπερατίου προς εκείνα της Απολλωνίας και της Αχρίδας — προκειμένου έτσι να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το Μπεράτι αποτελεί «σχολή» εθνικής αλβανικής αγιογραφίας. Όμως, και οι ίδιοι δέχονται ότι η μέγιστη ακμή του καλλιτεχνικού αυτού κέντρου συμπίπτει με την παρουσία και δράση του πατριάρχη των τοπικών αγιογράφων Ονούφριου (κατά το 16ο αι.), του γιου του Νικόλα και του συνώνυμού του Ονούφριου Κυπριώτη, αγιογράφων που συγκέρασαν στοιχεία ιταλικού λυρικού διακόσμου με εικονογραφικά στοιχεία της Μακεδονικής και τεχνοτροπικές μιμήσεις της Κρητικής σχολής.

8.3. Μεταξύ Μπερατίου και Ιωαννίνων θα εμφανισθούν, μέσα στο 17ο και 18ο αι., κι άλλα ήσσονα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως η Κορυτσά, το Λινοτόπι της Καστοριάς, οι Χιονιάδες και το Καπέσοβο στα Ζαγοροχώρια, το Αργυρόκαστρο και το Δέλβινο στη Βόρειο Ήπειρο. Από τις περιοχές αυτές θα προέλθουν σημαντικοί καλλιτέχνες, που θα συνεχίσουν το έργο των πρωτοπόρων της σχολής αρχικά με περισσή αφοσίωση στα πρότυπα εκείνων, αργότερα, όμως, με

280. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Καθολικό, εσωτερικό νότιας κόγχης / χορού. Τοιχογραφία Μεταμορφώσεως (17ος αι.).

νεωτερισμούς δυτικής ή λαϊκότροπης φύσης ή ακόμα και με τολμηρές επιστροφές σε παλιές φόρμες (όπως η νεο-μακεδονική τάση του β' μισού του 18ου αι.). Μάλιστα, αν παρακολουθήσουμε αυτές τις μετεξελίξεις σε συνδυασμό με τα ιστορικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της περιοχής, θα διαπιστώσουμε ότι τα κέντρα που ονομάσαμε όχι μόνον δεν δείχνουν εθνικές τάσεις (όπως, οι Αλβανοί επιθυμούν), αλλά αντίθετα τα έργα τους απηχούν τις γενικότερες καλλιτεχνικές ζυμώσεις που δέχεται η αγιογραφική παράδοση υπό το φως των ιστορικών εξελίξεων του 17ου, 18ου και 19ου αι. Έτσι, κατά τον πρώτο αιώνα της εμφάνισής της, η τοπική Ηπειρωτική σχολή με τα σκιερά χρώματα, τις αυστηρές μορφές, τις συγκρατημένες στάσεις και τα λιτά εκφραστικά μέσα απηχεί τη βλοσυρή εποχή των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας, με τα μαρτύρια και τα βασανιστήρια των νεομαρτύρων, με τις αυστηρές προειδοποιήσεις των κολάσεων και της ημέρας της Κρίσεως για τους εξωμότες. Προς τα τέλη του 17ου αι. θα υπάρξει μια πιο έντονη παραχώρηση σε δυτικίζοντα στοιχεία, καθώς και σε κάποια λαϊκά στοιχεία, μολονότι διατηρείται ακόμα σθεναρά η μυσταγωγική, ιερατική και λειτουργική ατμόσφαιρα της αγιογραφικής παραγωγής στις εκκλησίες. Από τους λινοτοπιώτες Μιχαήλ και Κων/νο, τον κεφαλλονίτη Αλεβίζο Φωκά, ως τον Μιχαήλ από τη Ζέρμα και τους αγιογράφους της Ι.Μ. Μίγκουλης Δημήτριο και Γεώργιο (δηλαδή από τις αρχές ως τα τέλη του 17ου αι.) μικρή ή ελάχιστη είναι η διαφορά ως προς τα ξένα δάνεια. Στη συνέχεια, όμως, κατά το 18ο αι., οι αγιογράφοι θα υποχωρήσουν με γοργότερα (όχι ωστόσο και απρόσεχτα) βήματα σε πιο λαϊκότροπες εκτελέσεις. Για παράδειγμα, ο Σίμων από την Αρδενίτσα και ο Κων/νος Ιερομόναχος ενώ εμμένουν σε υστεροβυζαντινά / παραδοσιακά σχήματα, χρησιμοποιούν παράλληλα και την κατακόσμηση των εικόνων· ο Δαβίδ από τη Σελένιστα εισάγει καλλιτεχνικά στοιχεία από την πραγματικότητα της εποχής του, μολονότι ως ιερωμένος σπούδασε στο «Άγιο Όρος το νεο - μακεδονικό ύφος του περιώνυμου Διονυσίου του εκ Φουρνά»· οι Κων/νος Σπαθαράκος και Τέρπος δίνουν στα έργα τους μια νατουραλιστική οπτική (κι αυτήν οι Αλβανοί ονομάζουν «εθνογραφική») με αντικατοπτρισμούς από το περιβάλλον· τέλος, στις εκτελέσεις των αδελφών Αθανασίου και Κων/νου Ζωγράφων, από την Κορυτσά, ή του Θεόδωρου, Αναγνώστη και Στεριανού από τα Άγραφα ή του Αδαμάντιου από το Κούτσι και του ιερέα Ευθύμιου πάλι από την Κορυτσά, βλέπουμε στοιχεία νατουραλιστικά ή ρεαλιστικά, που τείνουν

281. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία Εμπαιγμού (λεπτομέρεια, 17ος αι.).

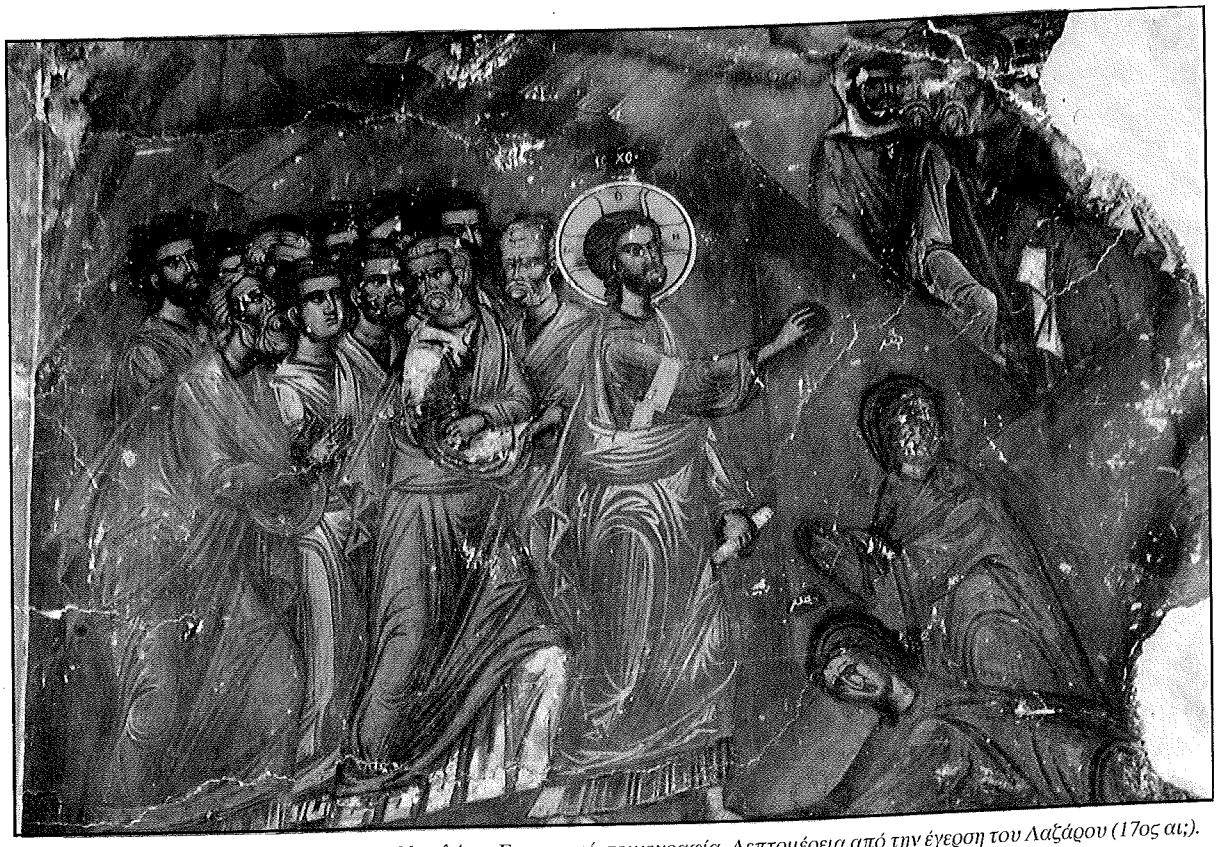

282. Δούβιανη Δρόπολης. Ναΐσκος Αγ. Νικολάου, Εσωτερικό, τοιχογραφία. Λεπτομέρεια από την έγερση του Λαζάρου (17ος αι;).

να αφαιρέσουν από τις εικόνες το παλαιό υψηλό ήθος και την αυστηρή μορφολογία της Ηπειρωτικής σχολής με τις υιοθετήσεις δανείων από λαϊκές χαλκογραφίες και τα κοντινά Ιόνια νησιά (που έχουν αποδεχθεί πλέον τις δυτικές απόψεις στη διακόσμηση, στο χρώμα και στη σχεδίαση). Κι όμως, ακόμα και στα τέλη του 18ου αι. δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η αποστασιοποίηση από την παράδοση είναι τόσο μεγάλη, ώστε να αφαιρεί από την εικόνα τη μυσταγωγική αίσθηση και τη βυζαντινοπρεπή απήχηση, στοιχεία που επιτρέπουν ακόμα στις τοιχογραφίες να αποπνέουν τους θεολογικούς, δογματικούς και λειτουργικούς συμβολισμούς της ορθόδοξης αγιογραφικής παράδοσης, αφού μάλιστα αυτοί οι αγιογράφοι εξακολουθούν να ιστορούν καθολικά (όπως της Αρδενίτσας, της Πέπελης, της Δερβιτσάνης, της Μοσχόπολης) με πλήρη εικονογραφικά προγράμματα κατά την ορθόδοξη ιεραρχική τους τάξη.

8.4. Κρίνεται εδώ σκόπιμο να παρουσιαστεί ένας πρώτος κατάλογος ονομάτων καλλιτεχνών, που ιστόρησαν χώρους ιερούς στη Βόρειο Ήπειρο. Ο κατάλογος, βέβαια, παρουσιάζει κενά· επίσης, εμφανίζει κάποιες ασάφειες και αβεβαιότητες, επειδή οι πηγές είναι λίγες, τα βοηθήματα αδιασταύρωτα και οι σοβαρές έρευνες ανύπαρκτες.

8.4.1. Κατά το 16ο αιώνα: Λογγοβίτης Ηλίας, Ονούφριος από το Ελμπασάν, ο γιος του Νικόλα(ο)ς, ο μοναχός Νικηφόρος, ο Ονούφριος Κυπριώτης, ο Ιωάννης κ.ά.

8.4.2. Κατά το 17ο αι.: οι λινοτοπιώτες Μιχαήλ, Κων/νός και Νικόλαος, ο κεφαλλονίτης Αλεβίζος Φωκάς, ο Μιχάλης από τη Ζέρμα, ένας άλλος Κων/νος πάλι από το Λινοτόπι, οι αδελφοί Γεώργιος και Δημήτριος (που αγιογράφησαν την Ι.Μ. Μίγκουλης) κ.ά.

8.4.3. Κατά το 18ο αιώνα: οι Κάρπος (ή Κάτρος;) και Σπάρτακος (;), οι αδεφλοί Αθανάσιος και Κων/νος από την Κορυτσά, ο Ιωάννης και οι γιοι του από το Κεστοράτι, οι Θεόδωρος, Αναγνώστης και Στεριανός από τα Άγραφα, ο μοσχοπολίτης Θεόδωρος, ο Δαβίδ από τη Σελένιστα (της Αυλώνας) με τους συνεργάτες του Κων/νο και Χρήστο, οι Γεώργιος και Ιωάννης Κάτρο(ς) και Νικόλαος Γκάγκας, ο Αδαμά

ντιος ή Αδάμος / Αδάμης από το Κούτσι, ο Κων/νος Σπαθαράκος και ο Αναστάσιος από τις περιοχές του Ελμπασάν, ο Ναούμ από την Κορυτσά (που ζωγράφισε κυρίως στο Άγιο Όρος), ο Αθανάσιος Καπεσοβίτης, ο Ιωάννης Σικριάτης (πού ιστόρησε ναούς στο Νόκοβο και στη Νίβανη), ο Κωνσταντίνος Ιερομόναχος που έδρασε στη Μοσχόπολη, Κορυτσά, Λιούσνα, Ελμπασάν, ο Σταύρου Ιω. κ.ά.

8.4.4. Προς τα τέλη του 18ου αι. και στις αρχές του 19ου αι. εμφανίζονται ο Μιχαήλ Αναγνώστης, οι Μιχαήλ του Γεωργίου και Γεώργιος Πασχαλάς από τους Χιονιάδες, ο ιερέας Ευθύμιος και ο Τέρπος Ζωγράφοι από την Κορυτσά, ο επίσης ιερέας Δημήτριος (γιος κάποιου Δήμου Βίτου), ο Βασίλειος (που ζωγράφισε στο Δρένοβο) ο Αναστάσιος (στη Μοσχόπολη), ο Πέτρος Ποστεναλής κ.ά. Βέβαια, καθώς προείπαμε, πολύ δύσκολα αυτοί οι τελευταίοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν αυθεντικοί εκπρόσωποι μιας σχολής, από τα χαρακτηριστικά, την τεχνοτροπία και το ύφος της οποίας έχουν απομακρυνθεί αρκετά.

8.4.5. Είπαμε ότι ένας από τους πιο φημισμένους αγιογράφους του βορειοηπειρωτικού χώρου κατά το 16ο αι. ήταν ο πρωτοπρεσβύτερος από το Νεόκαστρο (όπως ο ίδιος ελληνικότατα ονομάζει το Ελμπασάν) Ονούφριος, που αγιογράφησε επίσης στο Μπεράτι, στο Κούριαν του Φιέρι, στο Μάλιγκραντ, στην Καστοριά, ακόμα και στη Βουλγαρία. Οι αλβανοί μελετητές σχεδόν τον έχουν εξιδανικεύσει. Η τέχνη του δημιουργεί οπωσδήποτε κάποια αίσθηση πλαστικότητας με την ογκηρότητα, τη μνημειακότητα και τη δύναμη να ζωογονεί μια σκηνή με δραματικούς τόνους. Οι επιβλητικές φυσιογνωμίες των αγίων, η φωτεινότητα των συνθέσεων (με προτίμηση στα ξεκάθαρα χρώματα του κόκκινου, του μπλε και του πράσινου) και τα πλουσίως πτυχωμένα ενδύματα ανεβάζουν τον Ονούφριο στο βάθρο ενός σπουδαίου, ίσως του πρώτου τοπικού αγιογράφου — ό,τι είναι ο Θεοφάνης για τον Άθω είναι και ο Ονούφριος για το Μπεράτι· δηλαδή ο εμπνευστής και αρχηγέτης μιας σειράς διαδόχων, που τους ακτινοβόλησε με την τέχνη του.

Όμως, έλληνες ειδικοί, όπως ο καθηγητής Γεωργ. Γούναρης που μελέτησε το έργο του στην Καστοριά, κρίνουν με λιγότερο θαυμασμό τον Ονούφριο και

283. Μπεράτι. Ν. Αγ.Θεοδώρων, εσωτερικό, τοιχογραφία συλλειτουργούντος αρχιερέως στο Ιερό (16ος αι. έργο του Ονούφριου).

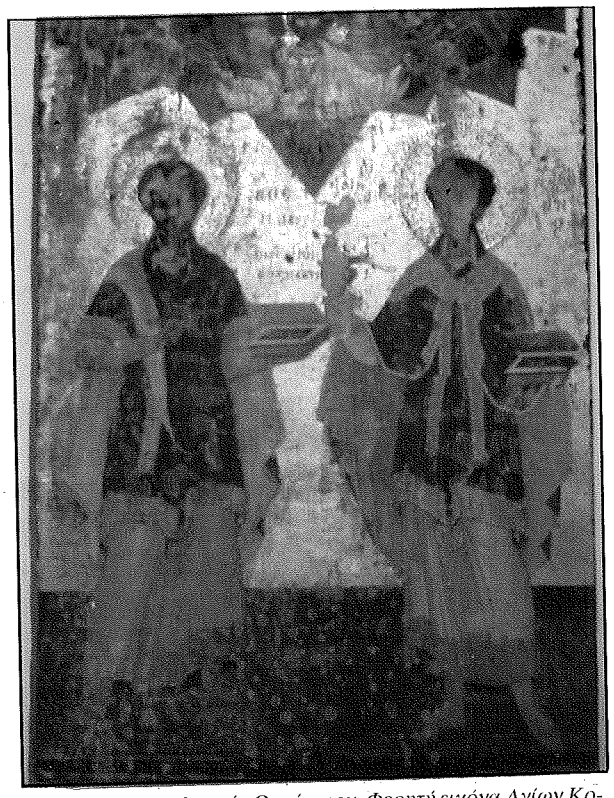

284. Μπεράτι. Μουσείο Ονούφριου. Φορητή εικόνα Αγίων Κοσμά και Δαμιανού (16ος αι.).

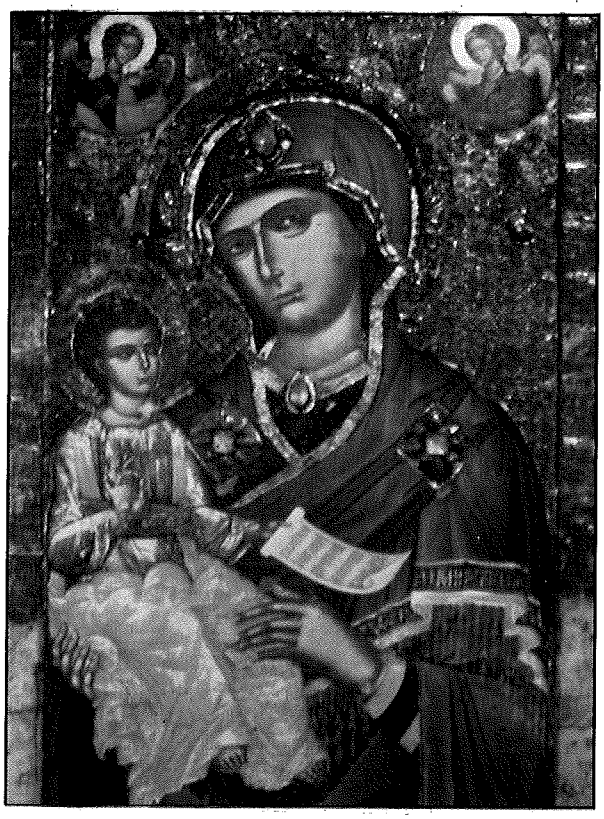

285. Κάστρο Μπερατίου. Μουσείο Ονούφριου. Φορητή εικόνα Παναγίας της Οδηγήτριας. (16ος αι.).

μάλιστα του καταλογίζουν αδεξιότητα στην ανάμειξη των χρωμάτων και στο πλάσιμο των μορφών, οι οποίες δεν είναι ιδιαίτερης εκφραστικότητας και ζωντάνιας, επειδή τα πρόσωπα παρουσιάζονται αριτίδωτα και στις επιφάνειες απουσιάζουν οι ενδιάμεσες φωτοσκιάσεις. Κρίνουν, βέβαια, με βάση ένα μικρό μέρος του έργου του μόνον... Τεχνοτροπικά ο Ονούφριος γνωρίζει την Κρητική σχολή και στηρίζει την εργασία του σε σχετικά δεδομένα, χωρίς να λησμονεί ασφαλώς τα πιο κοντινά σ' αυτόν εικονογραφικά και τεχνοτροπικά πρότυπα της Μακεδονικής σχολής, τα έργα της οποίας άμεσα μπορεί να μελετά επιτόπου.

Οι μαθητές και διάδοχοί του, ο γιος του Νικόλας και ο Κυπριώτης Ονούφριος ακολούθησαν το στιλ του δασκάλου τους, αν και φαίνεται να ενδίδουν σε περισσότερες κρητικές επιρροές και σε διακοσμητικές επιτηδεύσεις ιταλικού λυρισμού— ιδιαίτερα ο Κυπριώτης.

8.4.6. Κατά το 17ο αι. το Λινοτόπι της Καστοριάς είναι ένα χωριό, από το οποίο κατάγεται μια σειρά αγιογράφων, που αποτέλεσαν οικογενειακό συνάφι και ιστόρησαν επί εκατό και πλέον χρόνια πολλές εκκλησίες στη Βόρειο Ήπειρο. Αρχηγέτης του οικογενειακού αυτού συναφιού ήταν ένας Νικόλαος (που το 1570 αγιογράφησε τον Άγιο Δημήτριο στα Παλατίτσια). Πρόκειται για ώριμο ζωγράφο, κατά την άποψη της καθηγήτριας Αν. Τούρτα, κάτοχο μιας δοκιμασμένης τεχνικής και κυρίαρχο των εκφραστικών του μέσων, που τον διακρίνει ο μνημειακός χαρακτήρας και το ήρεμο ήθος των προτύπων της Μακεδονικής σχολής. Αυτός πρέπει να έδωσε στοιχεία από την εμπειρία του στους επιγόνους τού Λινοτοπίου. Όμως, το ταλέντο των αγιογράφων της Ι.Μ. Φωτμού (1589) Μιχαήλ και Κώστα, είναι υποδεέστερο του αρχηγέτη τους· ρέπουν προς το άσχημο, πλάθουν συνοπτικά με χρωματικές αντιθέσεις, έχουν αδυναμία στη γραμμικότητα του σχεδίου αντί της πλαστικότητας των όγκων και τονίζουν το δραματικό στοιχείο.

Από το 1606 μέχρι και το 1659 παρουσιάζονται τρία ονόματα λινοτοπιωτών αγιογράφων, που ιστορούν μια σειρά εκκλησιών στη Βόρειο Ήπειρο: την Παναγία Ζερβατίου (1606), το καθολικό της Ι.Μ. Βάνιστας (1617), το νάρθηκα της Ι.Μ. Προφήτη Ηλία στο Γεωργουτσάτι (1617), το καθολικό και το νάρθηκα της Ι.Μ. Τσιάτιστας (1622-27),τον Άγιο Νικόλαο Σαρακίνιστας (1630), τον κυρίως ναό της Ι.Μ. Σπηλαίου (1632), το καθολικό της Ι.Μ. Στεγόπολης (1653), και, πιθανότατα, το νάρθηκα πάλι της Ι.Μ. Σπηλαίου (1659). Βάσιμα, επίσης, διατυπώνει η εργασία αυτή την υποψία ότι και η αγιογράφηση του καθολικού της Ι.Μ. Ραβενίων (που πρέπει να έγινε λίγο πριν και μετά το 1622) ίσως έγινε από το ίδιο συνεργείο, η δράση του οποίου επεκτείνεται από την Ακαρνανία ως τη Σερβία ! Οι αγιογράφοι αυτοί δεν είναι ιδιαίτερα καλλιεργημένοι ή μυημένοι στη δογματική λειτουργία των εικόνων· είναι απλώς επιδέξιοι και καλά οργανωμένοι, με ικανότητα να προσαρμόζονται στις επιθυμίες των κτιτόρων των ναών και να επωφελούνται από τα ανθίβολα των παλαιοτέρων μαθητεύοντας πιθανότατα στο (οικογενειακό) εικονογραφικό τους «ευρετήριο συνθέσεων και μορφών», στοιχεία που φανερώνουν μεν τις θεωρητικές τους αδυναμίες και ελλείψεις ως καλλιτεχνών

286. Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Ευαγγελισμού. Καθολικό, νάρθηκας, νότιος τοίχος, τοιχογραφίες ολόσωμων αγίων και αγίων σε μετάλλια. (17ος αι.).

επαρχιωτικής προέλευσης, (που δεν έχουν ιδιαίτερες αισθητικές αναζητήσεις), δεν τους εμποδίζουν όμως να αξιοποιούν θετικά την καλαισθησία των εντολέων τους, τις καλλιτεχνικές εκφράσεις της περιοχής και τις τοπικές θρησκευτικές συνήθειες ή σκοπιμότητες. Τα ωριμότερα από τα έργα τους αποτελούν δείγματα αξιόλογων χειρισμών: ποιότητα καλλιτεχνικής γραφής, εύρυθμη οργάνωση σκηνών, λεπτό πλάσιμο προσώπων στις μεμονωμένες μορφές, ελεύθερη πτυχολογία και τάση εκζήτησης στην πολυτελή ενδυματολογία, ανθοφόρους βλαστούς στα μετάλλια και ανάγλυφους χρυσούς φωτοστέφανους, στοιχεία, όλα αυτά τα τελευταία, που προδίδουν και δυτικές επιδράσεις. Ωστόσο, λείπει από τα έργα τους η προσπάθεια για το βάθος στις πολυπρόσωπες σκηνές και στα οικοδομήματα, όπως επίσης και το σταθερό χέρι στην απόδοση των σωματικών αναλογιών· ακόμα, σε πολλά έργα τους τα σώματα αποδίδονται με σκληρές τεθλασμένες γραμμές και τα πρόσωπα με συνοπτικές πινελιές — καθώς ισχυρίζεται η Αναστασία Τούρτα.

8.5. Επιχειρώντας, μετά από όλα αυτά, μια διστακτική απόπειρα ιστορικο-αισθητικής ερμηνείας της τοπικής ηπειρωτικής αγιογραφίας, προσωπικά οδηγούμαστε σε συμπεράσματα σαφώς αντίθετα από τις απόψεις των αλβανών ειδικών. Κατ' εκείνους, το αλβανικό τοπίο, η αλβανική ηθογραφία, ο αλβανικός χαρακτήρας και οι ιλλυροαλβανικές παραδόσεις είναι εμφανείς στους ορθοδόξους αγιογράφους του σημερινού κράτους της Αλβανίας, τους οποίους μάλιστα εντάσσουν αυθαίρετα σε δύο σχολές: την «αλβανική του Μπερατίου» και την «αλβανική του νότου» αποφεύγοντας να τους συνδέσουν με τους άλλους ζωγράφους της ενιαίας Ηπείρου.

Κατά την άποψή μας, οι αγιογράφοι του ηπειρωτικού βορά και νότου είναι, καθώς προείπαμε, έλληνες ή ελληνοτραφείς, αλλά επηρεάζονται άμεσα, εκτός από τη ζωγραφική παράδοση των παλαιολόγειων χρόνων, τόσο από τη διαλβανικής εμβέλειας τάση της «σχολής Μοράβα» όσο και από τα καλλιτεχνικά εργαστήρια Καστοριάς, Θηβών και Ιωαννίνων, εργαστήρια τα οποία αφομοίωσαν δημιουργικά πολλά τεχνοτροπικά στοιχεία της Κρητικής σχολής.

8.5.1. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η τοπική ηπειρωτική αγιογραφία (τα γεωγραφικά όρια της οποίας καλύπτουν σαφώς και όλη τη Βόρειο Ήπειρο)

287. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία Βρεφοκτονιας. (17ος αι.).

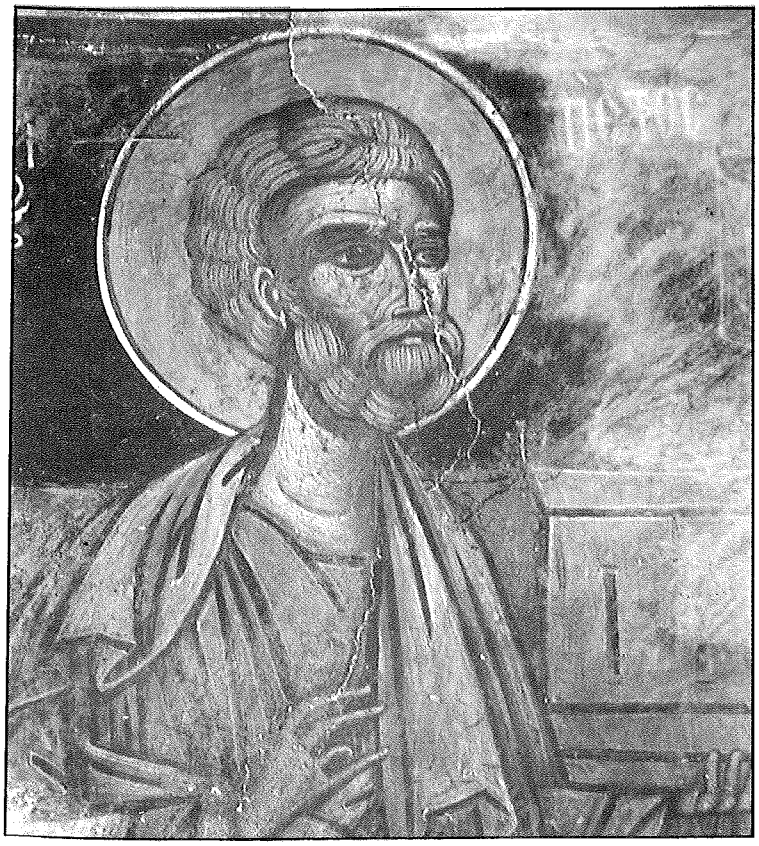

288. Σπήλαιο Λιοντζης. Μονη Παναγιας. Καθολικό, εσωτερικό, τοιχογραφία δυτικού τοίχου, ο Απ. Πέτρος. (17ος αι.).

οπωσδήποτε εκφράζει τις ιστορικές και θρησκευτικές συνθήκες της ευρύτερης περιοχής και όχι την αλβανική ηθογραφία. Η ζωγραφική αυτή εξελίσσεται σε εκφραστή όχι μόνον ιδιαίτερων καλλιτεχνικών τάσεων, αλλά κυρίως σε φορέα θρησκευτικών μηνυμάτων εξαιρετικά ηρωικών — γιατί η περιοχή διέρχεται διά πυρός και σιδήρου κι επομένως γνωρίζει μια φάση άυλης, πνευματικής αντίστασης κατά του μουσουλμάνου κατακτητή, που με πολλή αποτελεσματικότητα κατορθώνει να αλλοιώνει θρησκευτικά και εθνικά τις συνειδήσεις ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τη Βοσνία ως και τη μέση Αλβανία. Αυτό αναγκάζει την τοπική Εκκλησία να αναζητήσει εμπνεύσεις από τον ορθόδοξο νότο, για να απεικονίσει την πνευματική ενότητα της απανταχού Ρωμαιοσύνης. Θα δημιουργηθεί έτσι μια τέχνη, που θα απαθανατίσει τα μαρτύρια των Ηπειρωτών και Αλβανών ορθοδόξων με ένα τρόπο εύληπτο, λαϊκό και άμεσο, εύκολα αναγνώσιμο, αλλά και δογματικά απαρέγκλιτο. Παρατηρήθηκε τότε ότι ο λαός (μετά τη φυγή των λογίων, των πνευματικών ταγών και χιλιά-

Ναός Αγίου Δημητρίου. Δυτικός τοίχος, παραστάσεις Κοιμήσεως και Βαϊοφόρου βαίνουσας προς τα αριστερά (16ος αι.).

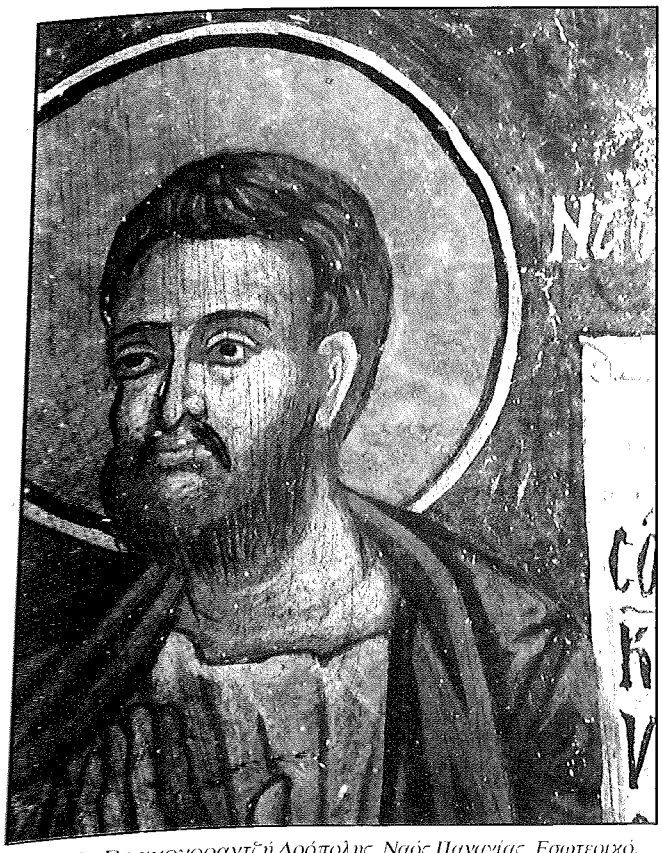

290. Βραχογοραντζή Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό, τοιχογραφία Αποστόλου Ναθαναήλ (πιθανότατα έργο τοιΟνούφριου Κυπριώτη, 17ος αι.).

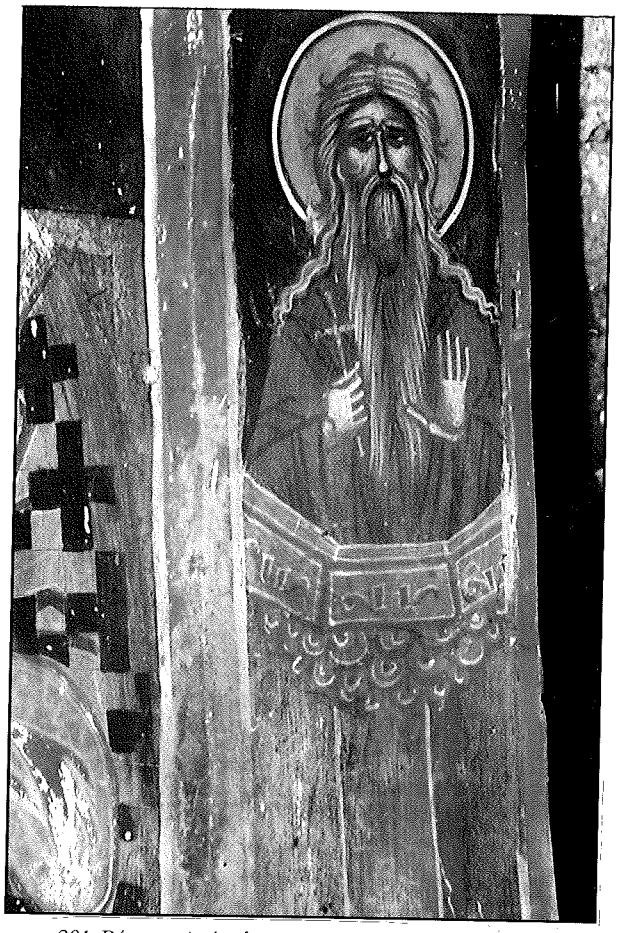

291. Βάνιστα Δρόπολης Μονή Παναγίας. Καθολικό. Νάρθηκας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στυλίτη Αγίου.

τις τιμωρίες που θα υποστούν οι ραγιάδες, αν αλλαξοπιστήσουν (με τις λαϊκότροπες αναπαραστάσεις σκηνών της Κολάσεως και της Δευτέρας Παρουσίας)· τέλος, εμπλούτισε και διεύρυνε το θεματολόγιό της με τη ζωγραφική απεικόνιση σκηνών του Θεομητορικού κύκλου (ιδιαίτερα με σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο της Παναγιάς, που τόσο συχνά συναντάμε στους νάρθηκες των δροπολίτικων καθολικών και) που υπενθυμίζουν ή παραπέμπουν τους πιστούς στην υπερφυσική και σωτήρια δράση της Υπερμάχου Στρατηγού.

Οι έλληνες επιστήμονες κρίνουν ότι αυτή η τοπική σχολή μπορεί μεν να είναι θυγατέρα της θεοφάνειας Κρητικής σχολής ή, κατ' άλλους, των εργαστηρίων της Θήβας, του Άργους και των Αγράφων· μπορεί να δανείζεται καταρχήν στοιχεία των μεγάλων προτύπων του Αγίου Όρους, της δυτικής Μακεδονίας και των Μετεώρων· όμως, τράβηξε το δικό της δρόμο μετά τα μεγάλα έργα στο Νησί των Ιωαννίνων (στα μέσα του 16ου αι.), απέκτησε ιδιαιτερότητες στο δικό της γεωγραφικό χώρο, χρησιμοποίησε τεχνοτροπικές και τεχνικές ιδιορρυθμίες, που δείχνουν μιαν αγιογραφική αντίληψη κλειστή, πυκνή και βαρύθυμη, γιατί με τη σκυθρωπότητά της εκφράζει τα βάσανα και τους καημούς των ραγιάδων της Ηπείρου.

292. Γοραντζή Δρόπολης. Μονή Ραβενίων. Καθολικό, νότιος τοίχος, τοιχογραφίες Γεννήσεως και Υπαπαντής. (17ος αι.).

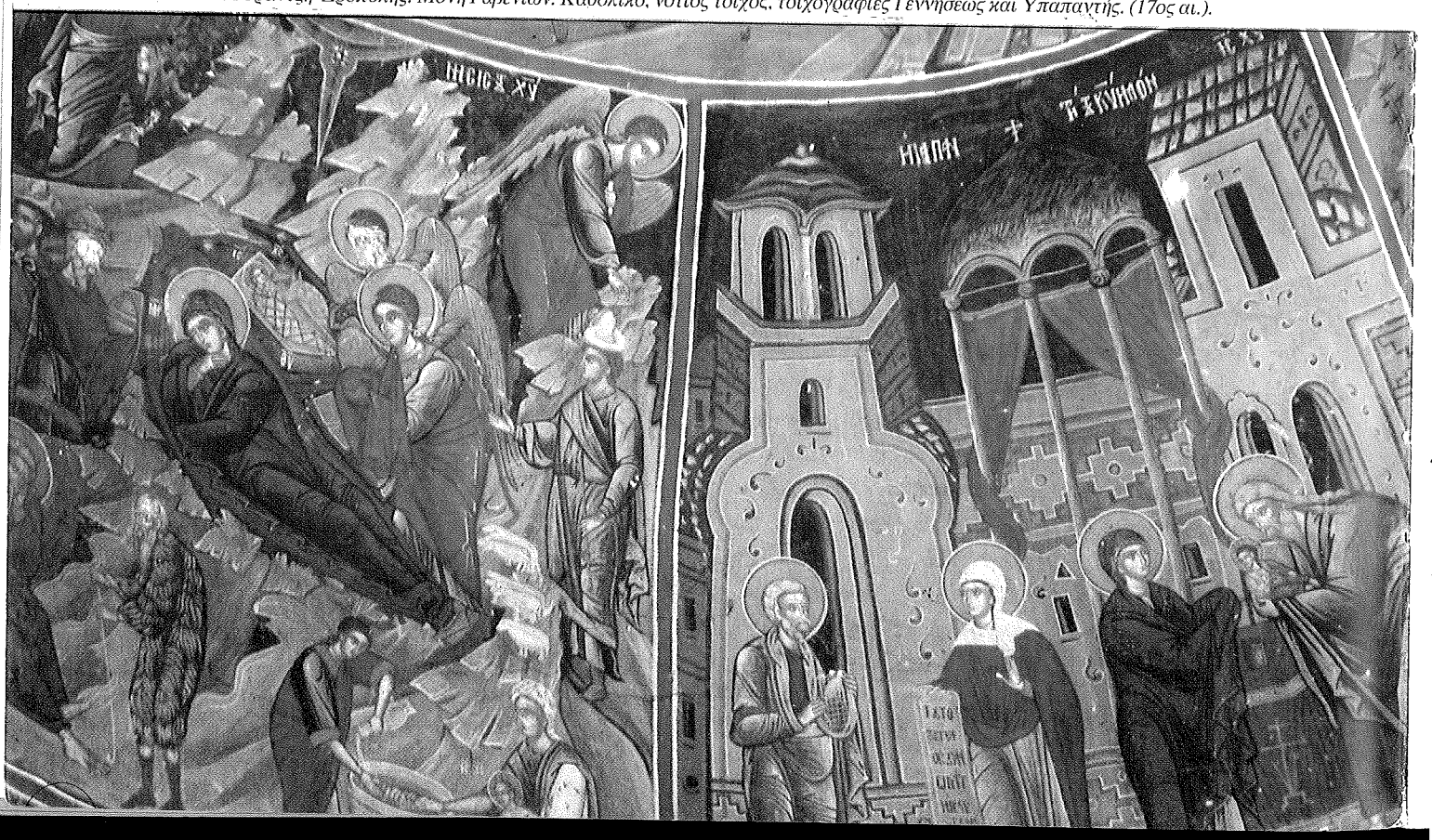

293. Σπήλαιο Λιούντζης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, νάρθηκας. Τοιχογραφία "χορού αγίων" εισερχομένων στον παράδεισο, από τον ανατολικό τοίχο.

8.5.2. Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι διαβλέπουμε πίσω από τα έργα των αγιογράφων της τότε ενιαίας υπό οθωμανική κατοχή Ηπείρου μία μαχόμενη υπέρ της Ορθοδοξίας τέχνη σε ένα χώρο δεινώς και επί αιώνες δοκιμαζόμενο — πρόκειται, ίσως, για την πλέον στρατευμένη (ή στρατευόμενη και θριαμβεύουσα) τέχνη της ιστορίας της Τουρκοκρατίας. Πολλά είναι τα σημάδια του σκοπού, που υπηρέτησε: προβάλλει αξιομίμητα πρότυπα ακλόνητης πίστης (όπως ο Άγιος Βλαδίμηρος, οι Άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, οι νεομάρτυρες κ.ά.)· απεικονίζει ακραίες περιπτώσεις στέρησης (όπως η εξαθλιωμένη και λιπόσαρκη οσία Μαρία η Αιγυπτία ή ο όσιος Ονούφριος)· προτείνει ως συντρόφους στις κακουχίες εξαϋλωμένους ερημίτες (όπως οι συναθλητές ασκητές του Οσίου Εφραίμ του Σύρου στο μοναστήρι της Τσιάτιστας)· και προειδοποιεί εικαστικά με δαιμονικές αναπαραστάσεις, σκηνές κολαστηρίων και οράματα από την Αποκάλυψη... Με όλες αυτές τις επιλογές η Ηπειρωτική σχολή, ως ακριτικό φυλάκιο της χειμαζόμενης Ορθοδοξίας, διεξάγει πολυμέτωπο αγώνα κατά των εξωμοσιών,

294. Δούβιανη Δρόπολης. Ναΐσκος Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφία στο Ιερό του συλλειτουργούντος Ιωάννου Χρυσοστόμου.

295. Γεωργουτσάτι Δρόπολης, Πλατοβούνι.
Καθολικό, νάρθηκας, βόρειος τοίχος,λεπτομέρεια από τους Αίνους (17ος αι.).

των εκβιασμών, των εκμαυλισμών, γιατί έχει συνείδηση ότι οι εικόνες της είναι «βιβλία αγραμμάτων» και με τέτοια αναγνώσματα οι αγράμματοι πιστοί θα εμπνευσθούν το αντιστασιακό πνεύμα και το αγωνιστικό φρόνημα. Δεν είναι τυχαίο ότι σε κάθε εξισλαμιστική πλημμυρίδα η εκεί Εκκλησία αμυνόταν με την ίδρυση μοναστηριών, στα καθολικά των οποίων η αγιογραφία αναλάμβανε να ομιλήσει «σιωπῶσα» και να κηρύξει το «όχι» κατά της αλλαξοπιστίας.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι, αν πηγή αισθητικής έμπνευσης των ηπειρωτών αγιογράφων είναι η βυζαντινορθόδοξη καλλιτεχνική παράδοση, που ήδη ονομάσαμε, σκοπός τους είναι να μεταδώσουν, να κεντήσουν μαζί την κατάνυξη με την εγκαρτέρηση, μαζί με την εμμονή στα πάτρια την έμπνευση θάρρους και μεταφυσικής ελπίδας. Υπό τις συνθήκες σκληρών δοκιμασιών τα έργα αυτών των αγιογράφων δεν θα ήταν δυνατόν να αποβλέπουν σε μία καλαισθητική συγκίνηση ή ψυχική ευχαρίστηση, επειδή δεν απευθύνονταν σε βολεμένους αστούς και λογίους. Είναι, προείπαμε, έργα επαρχιωτικών συ-

296. Σαρακίνιστα Λιούτζης. Άγιος Νικόλαος Δυτικός τοίχος, λεπτομέρεια από την τοιχογραφία της Κοίμησης Εφραίμ του Σύρου.

νεργείων και αγιογράφων, χωρίς ακαδημαϊκές σπουδές ή ταξίδια στο εξωτερικό· παράλληλα, το κοινό τους είναι άνθρωποι αγράμματοι, συντηρητικοί, κουρασμένοι και ψυχικά εξουθενωμένοι αγρότες, που ανεβαίνουν ώρες πορείας στα πετρώδη βουνά, όχι για να επισκεφθούν μουσεία θρησκευτικής τέχνης, αλλά για να αντλήσουν δύναμη, να αντιστηριχτούν στην πίστη και να οραματισθούν ένα κόσμο πιο δίκαιο και πνευματικό.

8.5.3. Για να αισθητοποιήσουν, λοιπόν, οι αγιογράφοι μας τις πιο επίκαιρες αγιογραφικές αναφορές / προειδοποιήσεις (ότι *«ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ θλίψιν ἕξετε»* και *«δεῦτε πρός με πάντες οἱ πεφορτισμένοι καί κεκοπιακότες κἀγώ ἀναπαύσω ὑμᾶς»* και *«μακάριοι, ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς»* καί *«εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀράτω τόν σταυρόν αὐτοῦ καί ἀκολουθήτω μοι»* και τόσες άλλες) θα χρησιμοποιήσουν κάθε διαθέσιμο εκφραστικό μέσο τόσο από την Παράδοση, όσο και από τα ι-

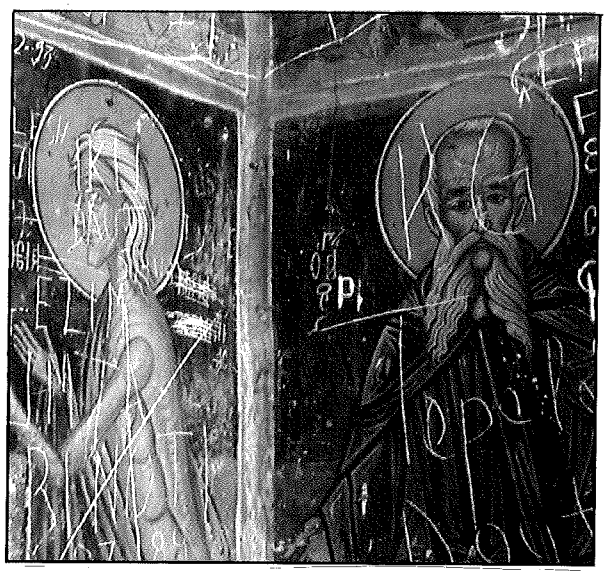

297. Τσιάτιστα . Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, Νάρθηκας, Λεπτομέρεια τοιχογραφίας Ν.Δ. τοίχου (Οσία Μαρία...)

στορικά μαρτύρια του τόπου, προκειμένου να μεταμορφώσουν τον ταπεινό και μισοσκότεινο ναό σε πνευματική προεικόνιση ενός ελπιδοφόρου

298. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, νάρθηκας, δυτικός τοίχος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας Οικουμενικής Συνόδου (τέλη 16ου αι.).

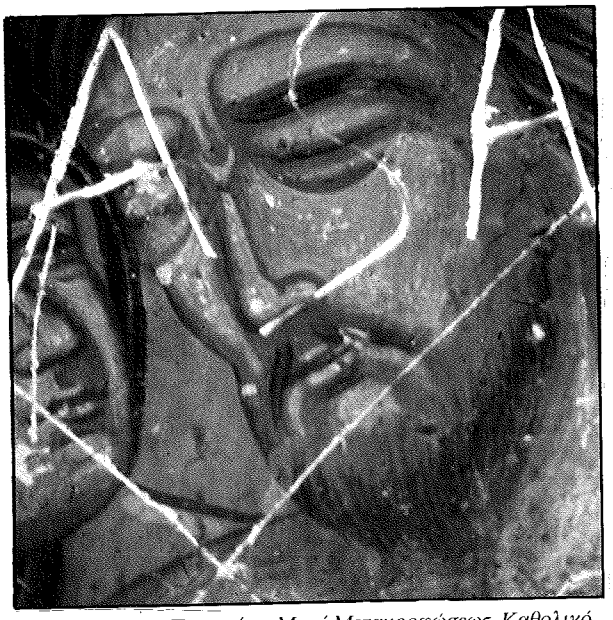

299. Τσιάτιστα Πωγωνίου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό. Νάρθηκας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας Αποκαθήλωσης.

ουράνιου θόλου, μιας σκέπης παρηγορητικής και μιας *«πηγῆς ὕδατος ζωῆς»*. Πώς αλλιώς να ερμηνεύσουμε το νευρώδες πλάσιμο των προσώπων, τα διεισδυτικά και γεμάτα κατανόηση βλέμματα, την ανήσυχη αλλά ελεγχόμενη και αυτοκυριαρχημένη όψη των αγίων, που μεταγγίζουν την αίσθηση της ματαιότητας των εγκοσμίων; Πώς αλλιώς να εξηγήσουμε την τραχύτητα και βλοσυρότητα των μορφών, που δείχνουν να υπενθυμίζουν πως *«οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν ἀλλά τήν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν»* ή την αποπνευματωμένη γυμνότητα των μαρτυρικών σωμάτων, που υποδηλώνει την ανημπόρια του κεκμηκότος σαρκίου;

Ο βουβός προσκυνητής δεν νιώθει πια μόνος στην πείνα, στις στερήσεις και στους κατατρεγμούς της επίγειας ζωής. Διψώντας για ενίσχυση και κατανόηση αφήνει τη ματιά του να πλανιέται από τοίχο σε τοίχο, από γωνιά σε γωνιά μέσα στον κατάμεστο από ιερές τοιχογραφίες ναό. Διαπιστώνει, κάπου, ότι ο ποδήρης χιτώνας του μοναχικού ερημίτη καλύπτει ένα αδύναμο και ρικνό σώμα σαν το δικό του στερημένο σώμα· λίγο πιο πέρα, η ματιά του ανυψώνεται και αιχμαλωτίζεται από την πολυτελή αρχιερατική αμφίεση των επισκόπων, με τα ανοιχτότερα και πιο ποικίλα χρώματα που συμβολίζουν την ωραιότητα και τη λαμπρότητα της Εκκλησίας και τότε αισθάνεται τη δυνατή συμμαχία του με μιαν άλλη

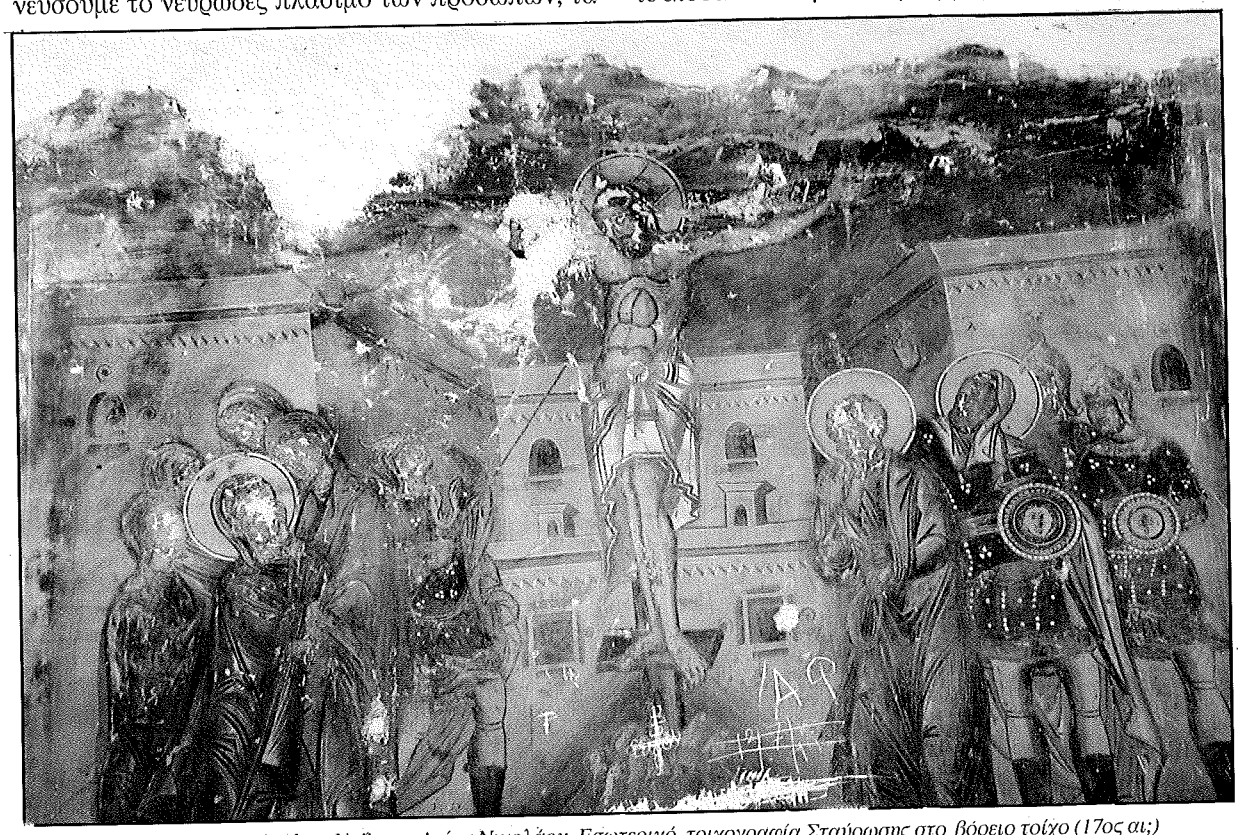

300. Δούβιανη Δρόπολης. Ναΐσκος Αγίου Νικολάου. Εσωτερικό, τοιχογραφία Σταύρωσης στο βόρειο τοίχο (17ος αι;)

βασιλεία, που δεν είναι *«ἐκ τοῦ κόσμου τούτου»*. Τέλος, όταν το εκστατικό βλέμμα θα περιπλανηθεί ακόμα ψηλότερα, ψηλαφώντας τους ανοδικούς θόλους του ναού, εκεί όπου εικονίζεται ο πόνος της Παναγίας-μάνας, θα νιώσει ότι δεν θρηνεί μόνο για τον μονογενή Υιό της, αλλά και για τα πάθη των προστρεχόντων υπό την σκέπη Της. Με αυτό το κουράγιο αναβλέπει κατόπιν προς τις διθυραμβικές αναπαραστάσεις της Μεταμόρφωσης, της Ανάστασης και της Ανάληψης του Χριστού, που με το θάνατο καταπάτησε το θάνατο,και η ψυχή του αγάλλεται και σκιρτά η ελπίδα για μιαν άλλη «Ανάσταση» του Γένους και της Ρωμαιοσύνης... Έτσι, ανακουφισμένος και ενισχυμένος ο προσκυνητής ραγιάς θα κάνει τη μετάνοιά του, θα ασπαστεί πάλι τις άγιες εικόνες και θα ξαναπάρει το δρόμο έξω, προς τη ζωή της σκλαβιάς, πιο δυναμωμένος τώρα μετά το σιωπηρό διάλογό του με τα εύλαλα εκείνα βιβλία της αγραμματοσύνης του.

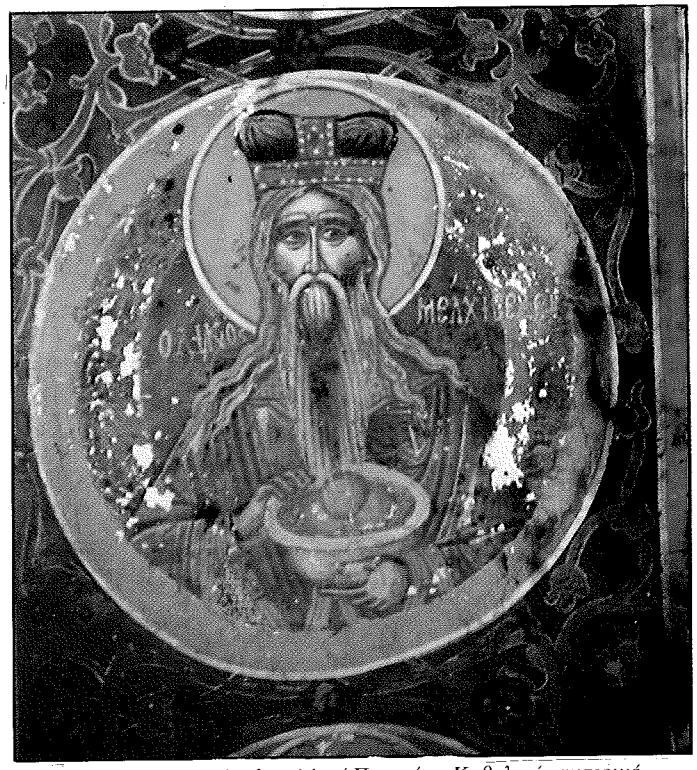

301. Βανίστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό εσωτερικό τοιχογραφία σε μετάλλιο του Δίκαιου Μελχισεδέκ (17ος αι.).

Η τοπική Ηπειρωτική σχολή, ωσεκτούτου, είναι αγιογραφία που μάχεται στην προφυλακή της Ορθοδοξίας και επί τρεις αιώνες υπηρετεί αυτό το σκοπό της.

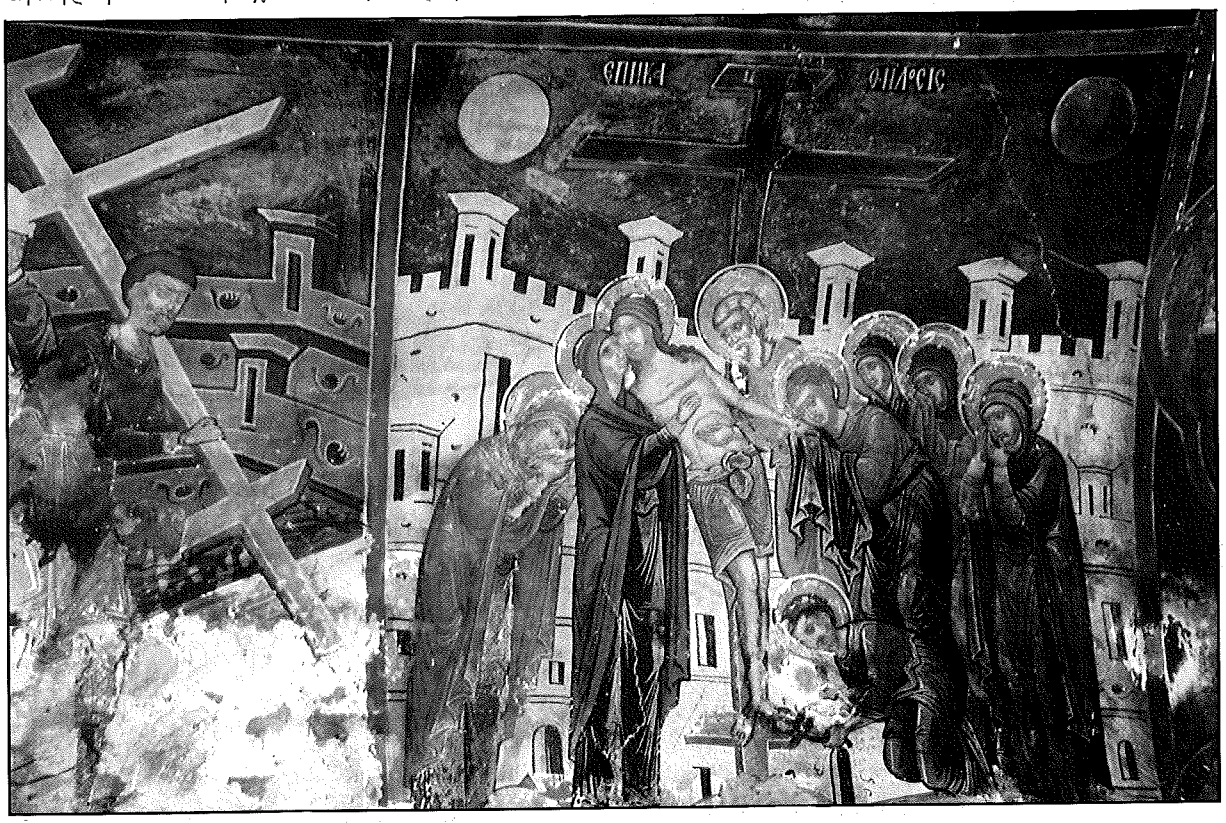

302. Ζερβάτι Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Εσωτερικό. Τοιχογραφίες κεντρικού κλίτους. Η Αποκαθήλωση. (17ος αι.).

303. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναός Αγίου Αθανασίου Μάντζαρη. Εσωτερικό, Λεπτομέρεια τοιχογραφιών αγίων σε στηθάρια (εδώ ο Άγιος Ανδρόνικος, 16ος αι.)

304. Δερβιτσάνη Δρόπολης. Παρεκκλήσιο Μονής Ταξιαρχών. Τοιχογραφία νεομάρτυρα Γεωργίου στο νότιο τοίχο (19ος αι.).

8.6. Και, ενώ η αφετηρία και η περίοδος ακμής της τοπικής Ηπειρωτικής σχολής μάς είναι ήδη γνωστά χάρη στις έρευνες νεότερων επιστημόνων (όπως της Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, της Αν. Τούρτα, του Γ. Γούναρη, της Θ. Λίβα - Ξανθάκη και του Δ. Τριανταφυλλόπουλου) και χάρη στις αρχικές νύξεις παλαιότερων μελετητών (όπως του Θ. Παλιούρα, των Π. Βοκοτόπουλου. Μ. Γαρίδη, Μ. Χατζηδάκη και Α. Ξυγγόπουλου), αντίθετα για την παρακμή και το τέλος αυτής της σχολής δεν υπάρχουν έρευνες και μελέτες — και, βέβαια, θα ήταν τολμηρότατο στα πλαίσια μιας πρώτης φωτογραφικής και γενικόλογα περιγραφικής προσέγγισης στη μεταβυζαντινή αγιογραφία της Βορείου Ηπείρου να επιχειρηθεί απάντηση σ' ένα τέτοιο επιστημονικό πρόβλημα.

Ωστόσο, μία, ενστικτώδης μάλλον, υποψία θα μπορούσε να υποβληθεί προς συζήτηση: ότι ο 18ος αι. είναι η εποχή που οι παραδοσιακοί αγιογράφοι της ενιαίας Ηπείρου θα συμπληρώσουν και θα κλείσουν ίσως τον καλλιτεχνικό τους κύκλο. Οι λόγοι, που συνηγορούν στην υποψία αυτή, είναι τεχνοτροπικοί, ιστορικοί και κοινωνικοοικονομικοί. Κατά τους αλβανούς μελετητές, η ορθόδοξη αγιογραφία

οπισθοδρομεί μέσα στο 18ο αι., επειδή εντατικοποιούνται οι εξισλαμιστικές προσπάθειες των κατακτητών — οπότε απαγορεύεται η ανέγερση εκκλησιών, ώστε να μεταβληθεί η εικόνα των αστικών κέντρων με την οικοδόμηση τζαμιών, όπως θα συμβεί στη Σκόδρα, στο Μπεράτι, στο Δυρράχιο, στο Αργυρόκαστρο και αλλού. Η άποψη αυτή και, κυρίως, η ερμηνεία της νομίζουμε ότι αφορά τον αλβανικό βορά και τα μέρη της μέσης Αλβανίας, όπου κατίσχυσε η μουσουλμανική θρησκεία. Δεν μπορεί, όμως, να αποδοθεί και στο μεγαλύτερο μέρος της Βορείου Ηπείρου, δηλαδή της νότιας σημ. Αλβανίας που κατοικείται από Έλληνες και αλβανόφωνους ορθοδόξους, αφού αυτοί κατεξοχήν παραμένουν πιστοί στο Πατριαρχείο και στην αντιτουρκική τους διάθεση.

Κατά τη δική μας άποψη, ο 18ος αι. έχει ιδιάζουσα σημασία για την πορεία της μεταβυζαντινής αγιογραφίας, αλλά δεν συνιστά περίοδο ποιοτικής της κατάπτωσης — απλώς είναι η εποχή, που οι καλλιτέχνες δέχονται εντονότερα από κάθε προηγούμενη φάση τις δυτικές και λαϊκές επιδράσεις. Νομίζουμε ότι η αγιογραφική παραγωγή του αιώνα αυτού εξακολουθεί να είναι μεταβυζαντινή (και νεο-μακεδονική μάλιστα), επειδή διατηρεί το ορθόδοξο ήθος της εικόνας και τον αυστηρά δογματικό και λειτουργικό της ρόλο μέσα στο ναό, παρά τους όποιους νεωτερισμούς. Αγιογράφοι, όπως ο ιερέας από τη Σελένιστα της Αυλώνας Δαβίδ ή ο Ιερομόναχος Κωνσταντίνος ή οι Κορυτσαίοι αδελφοί Κων/νος και Αθανάσιος Ζωγράφοι ή ο Ιωάννης Σικριάτης κ.ά. κατακοσμούν καθολικά μοναστηριών και ενοριακές εκκλησίες μέσα σε μία ατμόσφαιρα ορθόδοξη και βυζαντινοπρεπή. Οι αγιογραφήσεις της Αρδενίτσας ή του Αγ. Γεωργίου Λούμποφσκ, της Αγίας Παρασκευής Πρεμετής ή του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας στην Πέπελη μαρτυρούν ότι το πνεύμα της ορθόδοξης μεταβυζαντινής αγιογραφίας είναι ακόμα ζωντανό και δημιουργικό.

Ωστόσο, οι άνεμοι της αλλαγής έχουν πνεύσει ισχυ-

305. Μονή Αρδενίτσας. Καθολικό, τοιχογραφία Αγίων Λαζάρου και Γρηγορίου (18ος αι.)

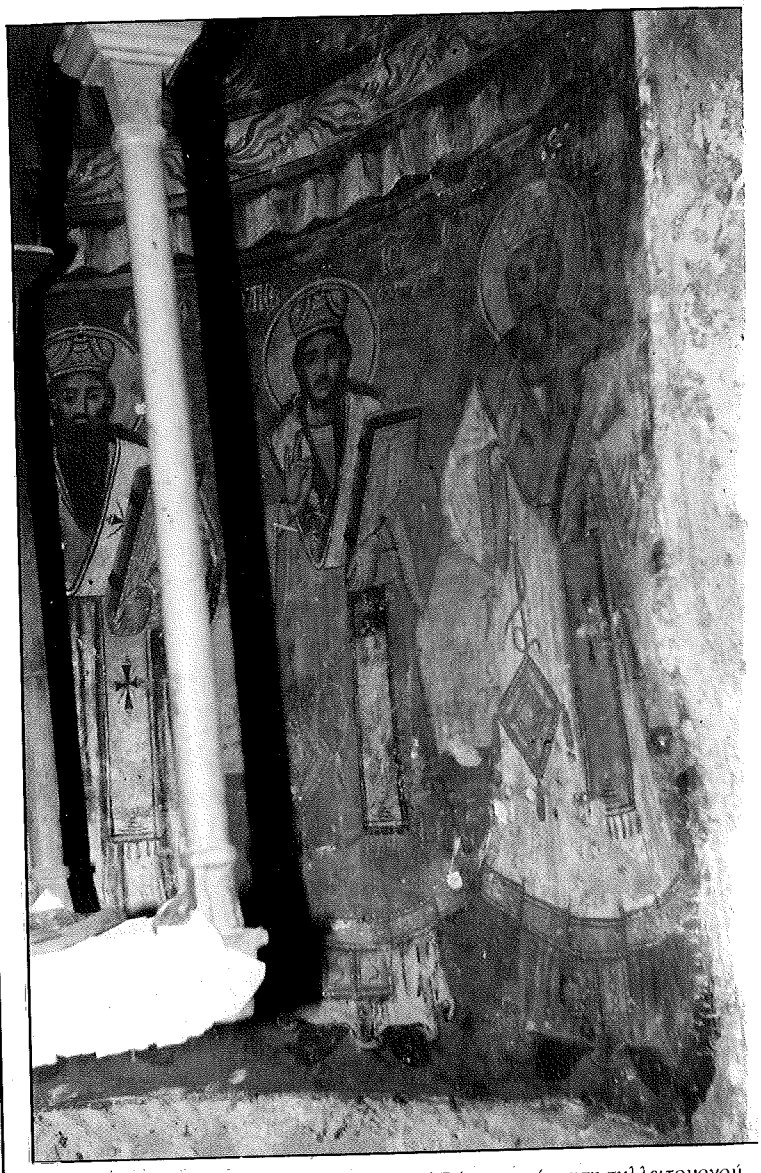

306. Νόκοβο Λιούτζης. Αγ. Γεώργιος, Ιερό Βήμα, παράσταση συλλειτουργούντων Ιεραρχών (Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Αγ. Γρηγορίου κ.λπ.). Πρόκειται για έργα 19ου αι. που απηχούν πολλά παραδοσιακά στοιχεία, μολονότι φαίνεται ότι έχουν δεχθεί δυτικίζουσες επιδράσεις.

ροί και γίνονται ισχυρότεροι λόγω των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων: μεγάλα αστικά κέντρα αναπτύσσονται και δραστηριοποιείται εκεί η νέα τάξη των εμπορευομένων, που πλουτίζει, ταξιδεύει στην Ευρώπη και εμποτίζεται από καινούργες ιδέες· η Εκκλησία στελεχώνεται τώρα με νέες πνευματικές δυνάμεις, πιο καλλιεργημένες από πριν· ιδρύονται νέες σχολές και σχολεία, κυκλοφορούν βιβλία, δυτικοσπουδασμένοι λόγιοι πηγαινοέρχονται, σοβαρά επαναστικά κινήματα εκδηλώνονται με ρωσική υποκίνηση και, τέλος, εκδηλώνεται ολοφάνερα η αδυναμία της οθωμανικής διοίκησης να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες. Τα καλλιτεχνικά συνεργεία του καιρού δέχονται αναγκαστικά τις συνέπειες των ανακατατάξεων και υφίστανται τις δυτικοβενετικές επιρροές από τη νοτιοδυτική Ελλάδα και τα Ιόνια νησιά. Όμως, οι μετατοπίσεις τους δεν αναφέρονται τόσο στο θεματολόγιο ή στο βυζαντινό ήθος της εικονογραφίας, ούτε στα εκτελούμενα εικονογραφικά προγράμματα, αλλά σε στοιχεία διακοσμητικού κυρίως χαρακτήρα και στη νεωτεριστικότητα της σχεδίασης, που ακόμα δεν ενοχλεί τη λαϊκή ευσέβεια και δεν απομακρύνεται από τις παραδοσιακές φόρμες. Οι νέες αισθητικές προτιμήσεις εκφράζονται με τα πιο ζωηρά χρώματα, την περισσότερη ελευθερία των σχεδίων, την προσθήκη νατουραλιστικών λεπτομερειών· τοτοπίο μέσα στην τοιχογραφία αποκτά τώρα αίσθηση βάθους, τα δευτερεύοντα στοιχεία γεμίζουν όλο και πιο φλύαρα τις εικονογραφίες, η λαϊκή ζωγραφική αλλά και οι λαϊκές θρησκευτικές δοξασίες δίνουν εμπνεύσεις και αφορμές για νέους τρόπους έκφρασης.

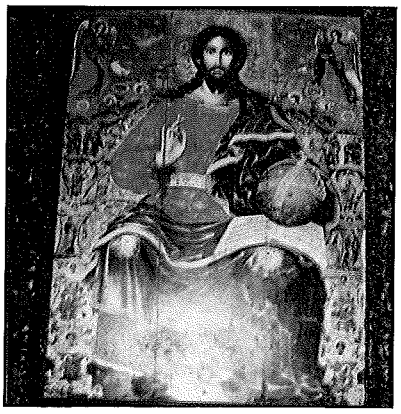

307. Μουσείο Κορυτσάς. Φορητή εικόνα τέμπλου Χριστού Αρχιερέως. (19ος αι.).

Εντούτοις, παρ' όλες τις μετατοπίσεις οι ντόπιοι αγιογράφοι αμύνονται ακόμα στον εκδυτικισμό και δεν υιοθετούν ανεπεξέργαστα και αμαχητί τα ξενόφερτα δάνεια.

8.7. Ο 19ος αι. θα φέρει εντονότατες αλλαγές: η ελληνική επανάσταση του '21, η δημιουργία ενός κράτους ελληνικού και η αυτονόμηση άλλων ορθόδοξων κρατών στη Βαλκανική, η διάσπαση κατόπιν τούτου της εδαφικής ενότητας του βαλκανικού χώρου, τα ισχυρότατα ρεύματα εκκοσμίκευσης της θρησκευτικής τέχνης, που πνέουν από την Ιταλία αλλά και τη βαυαροκρατούμενη «ελεύθερη» Ελλάδα και, τέλος, η μείωση της δύναμης και πνευματικής ακτινοβολίας του Πατριαρχείου, εξαιτίας των αυτοκέφαλων Εκκλησιών, που δημιουργούνται, όλα αυτά συντείνουν στην ανατροπή της καθιερωμένης εικονογραφίας στην περιοχή αλλά και πάλι, όχι από τις αρχές του αιώνα. Αρχικά, οι αγιογράφοι θα υιοθετήσουν την αναγεννησιακή τεχνοτροπία στη σχεδίαση και στο πλάσιμο των μορφών· οι άγιοι αποδίδονται με πιο ειρηνικές και ήπιες εκφράσεις, με πιο ήμερη και ανθρώπινη ματιά, με πιο φυσικά και μελετημένα χαρακτηριστικά· τα άμφια είναι λαμπερά και φανταχτερά στους αρχιερείς· οι κάμποι των ει-

308. Αργυρόκαστρο Ναός Ταξιαρχών. Τοιχογραφίες Αγίων στο νότιο τοίχο (19ος αι.) Διακρίνεται η προσπάθεια απομάκρυνσης των επιχρισμάτων που είχαν γίνει επί Χότζα.

309. Αργυρόκαστρο Ναός Ταξιαρχών. Τοιχογραφία Πλατυτέρας (19ος αι.)

κόνων φωτίζονται με ανοιχτά χρώματα και οι στάσεις των αγίων αποκτούν φυσικότητα, προοπτική, η δε απόδοση των ανατομικών αναλογιών είναι πιο «ακαδημαϊκή», με μελετημένη κατανομή όγκων και φωτοσκιασμένη πτυχολογία — αυτά είναι δεδομένα των επαναζωγραφήσεων της Ι.Μ. Δούβιανης και

σης εκλαμβάνονται ως απόδειξη προσκόλλησης στην Παράδοση· γιαυτό και στις ενορίες, όπου εκκλησιάζονται πολυταξιδεμένοι νέοι ή όπου εισρέει χρήμα από τους μετανάστες της Ευρώπης, παρατηρείται εντονότερη πίεση για την υιοθέτηση της κομψής και εκκοσμικευμένης δυτικής ζωγραφικής των καθε-

310. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας.
Τοιχογραφίες καθολικού στο νότιο τοίχο: οι Άγιοι Μηνάς, Προκόπιος και Βίκτωρ (19ος αι.).

Κοσσίνας, των επιζωγραφήσεων της Ι.Μ. Δερβιτσάνης, των νέων αγιογραφήσεων στον Αγ. Αθανάσιο Βουλιαρατίου, στο ναό των Ταξιαρχών Αργυροκάστρου ή του Αγ. Χαράλαμπου Δρυμάδων και αλλού.

Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις η άρνηση των ξενικών επιδράσεων και, επίσης, η άγνοια και αδυναμία των αυτοδίδακτων συνεργείων ή των αμύητων ζωγράφων να εκτελέσουν έργα παραδοσιακής πνοής συντελούν στην εμφάνιση αδέξιων έργων λαϊκής αντίληψης, αφελών και απλοϊκών εικόνων από χέρια ατάλαντων μαστόρων (που ο καθηγητής Μουτσόπουλος, σε αναφορά του για τους αντίστοιχους ζωγράφους των εκκλησιών του νομού Πέλλας, τους θεωρεί όχι ως λαϊκή τάση αλλά «χωρική»). Η εμφάνιση τέτοιων εικόνων παρουσιάζει επίδοση εκεί, όπου τα παρακμιακά αυτά έργα της χωρικής τά-

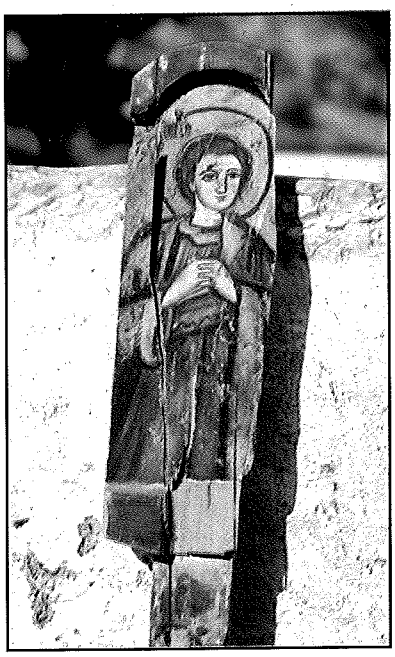

311. Φοινίκι Αγίων Σαράντα. Φορητή εικόνα λαϊκής-χωρικής τάσης, που αρνείται μεν τις ακαδημαϊκές/δυτικές νέες επιδράσεις, όμως δεν έχει τις τεχνικές δεξιότητες των μεγάλων αγιογράφων του 18ου και 17ου αι.

δρικών ναών της Ιταλίας, της Αυστρίας και της Ελλάδας με τους ξανθωπούς Χριστούς, τις χαριτωμένες Παρθένες και τα παχουλά αγγελουδάκια...

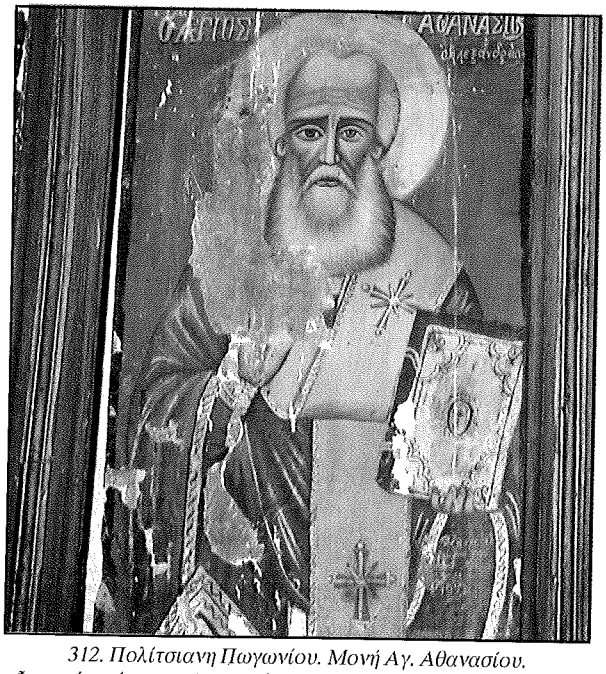

312. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Μονή Αγ. Αθανασίου. Φορητή εικόνα του Αγ.Νικολάου από το τέμπλο του καθολικού (αρχές 20ου αι.).

λαϊκά έργα και δυτικά, εξιταλισμένα πρότυπα, ή άλλοτε εισάγονται από την Ορθόδοξη Ρωσία εικόνες (όπως στο Χλωμό Πωγωνίου).

313. Χλωμό Πολίτσιανης Φορητή εικόνα Αγίας Παρασκευής (αρχές του 20ου αι.).

8.8. Μετά τα μέσα του 19ου αι. οι διογκούμενες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, ιδιαίτερα οι φιλελεύθερες ιδέες που κυκλοφορούν, η ανάμειξη των ιταλοαυστριακών συμφερόντων σε συνδυασμό με τον ελληνικό αλυτρωτισμό και την αφύπνιση του αλβανικού εθνικισμού ανατρέπουν την παλαιά τάξη πραγμάτων στην τουρκοκρατούμενη αυτή περιοχή της Βαλκανικής. Η αρχή της μίμησης λειτουργεί έντονα στα αστικά κέντρα· η αρχή της συντήρησης υποχωρεί στα ορεινά και απομονωμένα σημεία. Οι νεότερες εκκλησίες της Β. Ηπείρου (και είναι πολλές αυτές που ανεγείρονται μετά το 1850 εκεί) διακοσμούνται με «ζωγραφιές» που ωραιοποιούν τους τοίχους αλλά έχουν χάσει τον ορθόδοξο συμβολισμό τους, έχουν πάψει να εκπέμπουν το σεβάσμιο και ιερατικό ήθος, την εξαΰλωση και πνευματικότητα της μεταβυζαντινής κατάνυξης. Η ρήξη με το παρελθόν είναι φανερή πια και αγιογράφοι, όπως ο Σταύρος Γιούσης από το Χλωμό, που ζωγραφίζει στη Δρόπολη προς τα τέλη του 19ου αι., αποδεικνύουν ότι αυτοσχεδιάζουν μιμούμενοι απλοϊκά,

Η δύναμη της ξενοκίνητης εξέλιξης έχει αποδειχθεί ισχυρότερη, τώρα που οι συνθήκες υποδούλωσης έχουν χαλαρώσει και όλα δείχνουν ότι η τουρκική κατοχή δεν διαθέτει δυνάμεις επιβολής. Εντωμεταξύ η ηπειρωτική αγιογραφία έχει επιτελέσει τον ιστορικό και θρησκευτικό της ρόλο και μάλιστα επάξια.

314. Δούβιανη. Ναΐσκος Αγ. Νικολάου. Είναι έντονη η τεχνοτροπική και θεολογική διαφοροποίηση του έργου αυτού (17ος αι.;).

313. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐδριο Αγίου Δημητρίου Σάββου. Εσωτερικό, ανατολικό αέτωμα, λεπτομέρεια Αναλήψεως (16ος αι.).

314. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐδριο Αγίου Δημητρίου Σάββου. Εσωτερικό, ανατολικό αέτωμα, λεπτομέρεια της Αναλήψεως σε μεγέθυνση (16ος αι.).

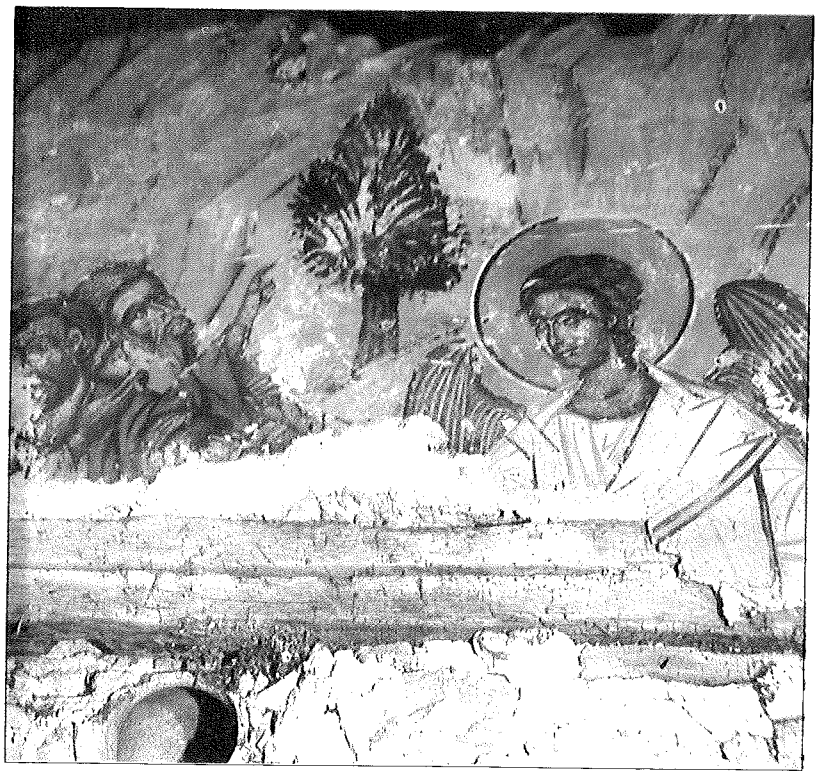

315. Πολίτσιανη Πωγωνίου. Ναΐδριο Αγίου Δημητρίου Σάββου. Εσωτερικό, ανατολικό αέτωμα, κεφαλή αγγέλου (16ος αι.).

316. Σπήλαιο Λιούτζης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, νάρθηκας, τοιχογραφία θόλου ορόφης, ο Ευαγγελιστής Ιωάννης (17ος αι.).

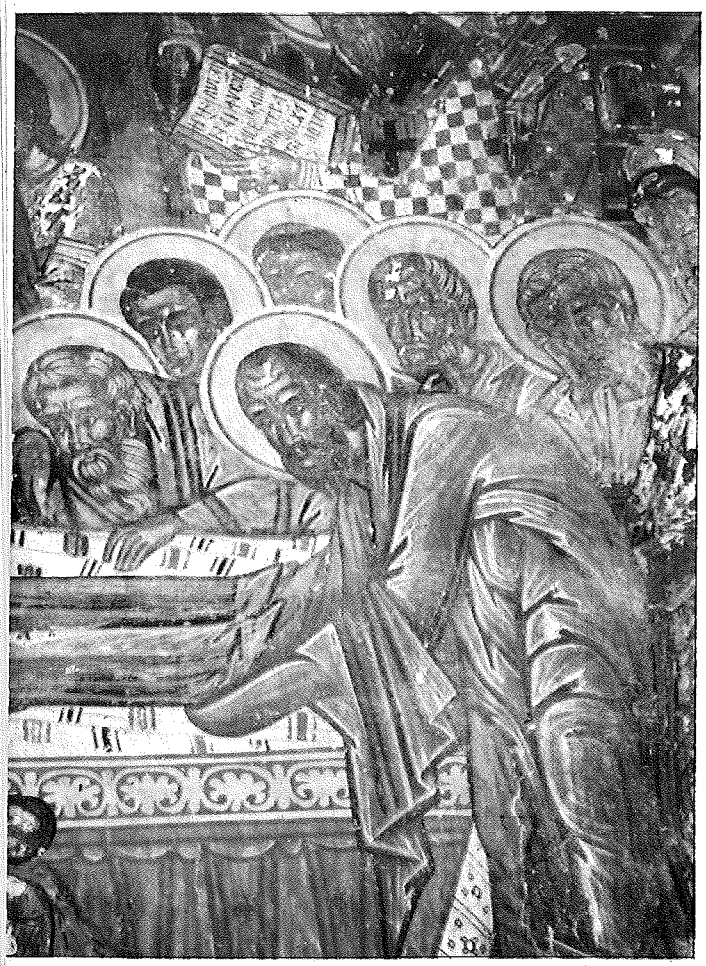

317. Μίγκουλη Δρενόβου, Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, δυτικός τοίχος κυρίως ναού, λεπτομέρεια από την Κοίμηση (έργο 17ου αι., των αγιογράφων Δημητρίου και Γεωργίου).

318. Μίγκουλη Δρενόβου. Μονή Μεταμορφώσεως. Καθολικό, δυτικός τοίχος κυρίως ναού. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ (17ος αι.).

309. Δούβιανη Δρόπολης. Ναΐσκος Αγίου Νικολάου. Εσωτερικό, αέτωμα ανατολικού τοίχου, βόρεια απόληξη, τοιχογραφία της Αναλήψεως ενμέρει (17ος αι.).

Βάνιστα Δρόπολης. Μονή Παναγίας, Καθολικό. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας από τη σύνθεση της Πλατυτέρας, κεφάλι αγγέλου.

312. Δούβιανη Δρόπολης. Μονή Παναγίας. Καθολικό, νάρθηκας. Τοιχογραφία δυτικού τοίχου με παράσταση Οικουμενικής Συνόδου (τέλη 16ου αι.).

310 & 311. Δούναβη Δρόπολης. Ναΐσκος Αγίου Νικολάου. Εσωτερικό, τμήμα ανατολικού αετώματος. Λεπτομέρειες τοιχογραφίας Αναλήψεως (17ος αι.).

Επιλογικο Σχολιο

Ελληνισμός και Ελλαδισμός (άλλοτε και σήμερα)

Ο "Ελλαδισμός" και ο "Ελληνισμός" είναι δύο έννοιες, που ελάχιστα κατανοούνται ως διαφορετικές από τους πλείστους των Νεοελλήνων. Κι όμως, η ελληνικότητα, ως ιδιότητα πνευματική, υπονοεί την ακτινοβολία που ασκεί κάθε φορέας ελληνικού πολιτισμού ανεξαρτήτως χώρου και χρόνου· ενώ η ελλαδικότητα, ως ιδιότητα πολιτική, προσδιορίζει κάθε φαινόμενο που εντάσσεται στο γεωγραφικό χώρο ή στον ιστορικό χρόνο ύπαρξης του νεοελληνικού κράτους της Ελλάδας. Μάλιστα το εθνικώς απαράδεκτο είναι ότι, από τότε που το πνεύμα του "Ελληνισμού" υπηρέτησε την πολιτική του "Ελλαδισμού" και υποτάχτηκε στις ποικίλες πολιτικοστρατιωτικές ή οικονομικές συντεταγμένες της Ελλάδας ως κράτους, δυστυχώς έχασε τον οικουμενικό χαρακτήρα του και την ευρεία πολιτισμική απήχησή του — αν σκεφθούμε δε ότι κάθε γέννημα του πνεύματος του "Ελληνισμού" (όπως η δημοκρατία, το αθλητικό ιδεώδες, η φιλοσοφία, το θέατρο, η γλώσσα κ.ά.) είχε σχεδόν παγκόσμια απήχηση, ενώ αντίθετα κάθε αποκύημα της πολιτικής του "Ελλαδισμού" (όπως ο αλυτρωτισμός και η Μεγάλη Ιδέα) οδήγησε σε εμπόλεμες ρήξεις και εδαφικές διεκδικήσεις, τότε μπορούμε να κατανοήσουμε ποια από τις δύο αυτές έννοιες προσέδωσε υψηλότερο κύρος στο σύγχρονο Έλληνα...

Στο χώρο της Μεσογείου και ειδικότερα των Βαλκανίων ο Ελληνισμός διαπήδησε επιβλητικά κάθε γεωφυσικό και συνοριακό φραγμό ως πνεύμα δημιουργικό και εκπολιτιστικό. Από τον 6ο αιώνα π.Χ. οι ακτές της Ιωνίας, της Προποντίδας, του Εύξεινου Πόντου, η ενδοχώρα της Βαλκανικής, τα παράλια του Ιονίου ως και της Αδριατικής (με έσχατα όρια ζωτικότητας την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Κ. Ιταλία και Σικελία) πλημμύρισαν, χωρίς πολέμους, από τη δυναμική παρουσία των Ελλήνων όχι ως φορέων ενιαίας κρατικής οντότητας (ως πολιτών-Ελλήνων δηλαδή) αλλά ως φορέων ελληνικότητας στον τρόπο ζωής και σκέψης, στον τρόπο δράσης και διασκέδασης. Δεν δημιούργησαν κράτος ελληνικό αλλά πολιτισμό ενιαίο!... Αυτός ο "Ελληνισμός", μάλιστα, είχε την ικανότητα να διεισδύει και να επηρεάζει ευεργετικά κάθε άλλον (μεσογειακό ή βαλκάνιο) λαό, με τον οποίο ερχόταν έκτοτε σε επαφή· ακόμα και το πνεύμα του Χριστιανισμού μπόρεσε να αφομοιώσει και να το διατυπώσει γλωσσικά ως νέο λυτρωτικό κήρυγμα και δόγμα, ώστε κατόπιν να διαδοθεί στην άλλη Ευρώπη.

Ο Ελληνισμός ως πολισμός, λοιπόν, ποτέ δεν ήταν γεωγραφικά, πληθυσμιακά και πολιτικά ενωμένος ή ενιαίος: στην αρχαιότητα οι Έλληνες διαιρούνταν σε αντίπαλες πόλεις-κράτη ή βασίλεια· στο Βυζάντιο ήταν ένα έθνος διάσπαρτο μέσα στο πολυεθνικό μωσαϊκό της αυτοκρατορίας· το ίδιο και κατά την Τουρκοκρατία... Ήταν, όμως, έθνος που δεν αναζητούσε την εθνική του συνείδηση στο αίτημα μιας μονοεθνικής κρατικής υπόστασης αλλά διατηρούσε την εθνική του ταυτότητα μέσα από τον πολιτισμό του. Κατά τους Μέσους χρόνους ο Ελληνισμός στο πλαίσιο του Βυζαντίου αναδείχτηκε όχι ως το ποσοτικά πολυαριθμότερο έθνος αλλά ως το ποιοτικά υπεροχότερο πνεύμα: η χριστιανορθόδοξη λατρεία,

η βυζαντινή διοίκηση, η επίσημη γλώσσα του κράτους χρησιμοποίησαν την ελληνική γλώσσα· η φιλοσοφία, η παιδεία, οι επιστήμες, οι τέχνες, ακόμα και η νομοθεσία, στο τέλος, εξέφρασαν το ελληνικό μέτρο —και δεν είναι δα τυχαίο ότι και αυτή την έννοια " Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η " (δηλαδή την υπηκοότητα στο Ρωμαϊκό Imperium) την κράτησε ως λέξη και την οικειοποιήθηκε χωρίς κόμπλεξ ως "ρωμηοσύνη" , δηλαδή ως ελληνικότητα. Εν τέλει, "Ρωμαίοι" και "Ρωμιοί" ήσαν οι άνθρωποι που θρήσκευαν ως ορθόδοξοι χριστιανοί και εμφορούνταν από τις θεμελιακές αρχές /ιδέες του "Ελληνισμού".

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι περιοχές της Μικρασίας, του Πόντου, των Βαλκανίων, όπως και του κυρίως ελλαδικού χώρου διέπονταν από τις τρεις συνιστώσες της υστεροβυζαντινής Ρ ω - μ α ι ο σ ύ ν η ς : την Ορθοδοξία ως προς τη θρησκευτική πίστη, την προηγηθείσα ρωμαϊκή πολυεθνική εμπειρία ως προς την πολιτική κρατική υπόσταση και τον ελληνικό πολιτισμό ως προς τη σκέψη και τη ζωή. Γιαυτό οι βαλκάνιοι λαοί είδαν κάποτε την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού όχι ως υπόθεση μεμονωμένης εθνικής αφύπνισης και επανάστασης, αλλά ως έργο μιας παμβαλκανικής συνεννόησης και συνεργασίας (Ρήγας κ.ά). Σ' όλους αυτούς τους λαούς οι Έλληνες ασκούσαν ποικίλη επιρροή: είτε ως δραστήριοι έμποροι, είτε ως παραδουνάβιοι ηγεμόνες, είτε ως μαικήνες των γραμμάτων, είτε ως φαναριώτες πολιτικοί, είτε ως πατριάρχες της Ορθοδοξίας , είτε ως λόγιοι διαφωτιστές κλπ. Εξάλλου, ο κύριος αγωγός για τη μεταλαμπάδευση των ευρωπαϊκών φώτων από τη Δύση στα Βαλκάνια ήταν ο Ελληνισμός της διασποράς, αυτός των παροικιών κι αυτός των βενετοκρατουμένων περιοχών —κι όλη αυτή η πνευματική παρουσία τους δεν γνώριζε σύνορα...

Κι όμως, αυτός ο πολυδύναμος και πανταχού παρών Ελληνισμός ήρθε στιγμή που ταυτίστηκε με τον Ελλαδισμό, ένα τοπικιστικό/πολιτικό ρεύμα που δημιουργήθηκε μέσα στην ασφυκτιώσα "Ελλάδα" του 1832, η οποία αναζητούσε ζωτικό χώρο στα α λ ύ τ ρ ω τ α ελληνοκατοικούμενα εδάφη της Μικρασίας και της Βαλκανικής (ως πολιτική της πασίγνωστης "Μεγάλης Ιδέας"). Έκτοτε στη λογική του Ελλαδισμού θα υπηρετήσουν οι απελευθερωτικοί πόλεμοι και οι επαναστατικές εξεγέρσεις κατά του οθωμανικού ζυγού από το 1853 μέχρι το 1922. Ωστόσο, το άβολο, από πλευράς ιστορικής συγκυρίας, για τον Ελλαδισμό ήταν η αφύπνιση των βαλκανικών εθνικισμών μέσα στο 19ο αιώνα, ένα γεγονός που υπήρξε ο δραστικός καταλύτης της ελληνοπρεπούς και βυζαντινορθόδοξης Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η ς· αφού αποσυναρμολογήθηκε ιστορικά το ωραίο μωσαϊκό της από τον συνεκτικό ιστό της (που ήταν ο "Ελληνισμός" ως πνεύμα ενοποιό, ως πολιτισμός, ως ιστορική παρακαταθήκη), εύλογο ήταν να κερματισθεί η βαλκανική ενότητα και να επεισέλθουν οι ξένοι παράγοντες, που θα αντικαθιστούσαν την καταρρέουσα οθωμανική κυριαρχία (δηλαδή οι Αυστριακοί, οι Ρώσοι, οι Ιταλοπαπιστές και οι Γερμανοί αργότερα). Από τότε η μεν Ελλάδα θα εμφανιζόταν ως επεκτατική δύναμη στη συνείδηση του βουλγαρικού, σλαβικού και αλβανικού εθνικισμού, ο δε Ελληνισμός θα συρρικνωνόταν συνεχώς με τη διαρκή συρροή των απανταχού Ελλήνων στην "Ελλάδα" του 1832 ή του 1913 ή του 1922! Το κακό, επομένως, είχε συντελεστεί.

Σήμερα μετράμε "χαμένες πατρίδες" (Ιωνία, Πόντο, Ρωμυλία, Θράκη, Μοναστήρι, Βόρειο Ήπειρο, Κύπρο), γιατί η λογική τής "Μεγάλης Ελλάδας" προσέκρουσε σε ξένα, εξωβαλκανικά συμφέροντα καθώς επίσης στη σύμπτωση των βλέψεων καί άλλων εθνικισμών, επί εδαφών που ήσαν και ελληνοκατοικούμενα... Αυτή η λογική του Ελλαδισμού φαίνεται πως δεν έχει δικαιωθεί ιστορικά για τους εξής λόγους: δεν απολύτρωσε όντως ελληνικά εδάφη· λειτούργησε ως ισχυρή κεντρομόλος δύναμη, με αποτέλεσμα να σβήσουν ανθούσες νησίδες Ελληνισμού (στην Αίγυπτο, στο Λίβανο, στη Ρωσία, στην Κύπρο, στη Ρουμανία και αλλού)· δημιούργησε κατά καιρούς αντιπαλότητα ή και ισχυρή εχθρότητα με

τους ορθόδοξους λαούς της βαλκανικής Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η ς (Ρουμάνους, Σλάβους, Βουλγάρους, Αλβανούς)· αμαύρωσε την ακτινοβολία του ελληνικού πατριαρχείου Κων/πόλεως με το αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας και τις ακολουθήσασες αυτονομιστικές-αποσχιστικές τάσεις Σέρβων, Βουλγάρων, Ρουμάνων και Αλβανών· καθιέρωσε την ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα ε ν ό ς μ ό ν ο κ ρ ά τ ο υ ς , εκεί που ήταν η κυρίαρχη (γραφόμενη και μη) δ ι ε θ ν ή ς γλώσσα των εμπορευομένων, διανοουμένων, θρησκευτικών αρχηγών και διδασκάλων της τουρκοκρατούμενης ή "τῆς καθ' ἡμᾶς» Ανατολής· στένεψε, τέλος, τήν πολιτισμική ακτινοβολία του Ελληνισμού ως πνεύματος (ως πολιτισμού και ως κιβωτού σωτηρίας της βυζαντινής κληρονομιάς) μέσα στα όρια της "Ελλάδας"... Αντίθετα, το πνεύμα της ε λ λ η ν ι κ ό τ η τ α ς , παρά τα δεινά πλήγματα που δέχτηκε από τον Ελλαδισμό, φαίνεται ότι ακόμα και τώρα προσφέρει ή μπορεί να προσφέρει πολλά στην υπόθεση της αναζήτησης διεξόδων από τα αδιέξοδα, στα οποία εκείνος μας οδήγησε...

Η σύγχρονη ιστορική συγκυρία, παρά την πολυπλοκότητά της, δείχνει ότι ο Ελλαδισμός δεν έχει τις προοπτικές που θα μπορούσε να έχει ο Ελληνισμός: μετά τήν κατάρρευση του κομμουνιστικού στρατοπέδου, οι βαλκανικοί λαοί αναζητούν κάποιο νέο πόλο συσπείρωσης· η Ορθοδοξία βάλλεται συστηματικά εκ Δυσμών· οι τυχόν συνοριακές διευθετήσεις, λόγω της εθνανάμειξης που αποτελεί κύριο γνώρισμα της Βαλκανικής, δεν πρόκειται ν' αποδώσουν βιώσιμη λύση· οι όποιες εδαφικές βλέψεις του Ελλαδισμού δεν φαίνεται να τύχουν ουδέ της διεθνούς ανοχής, ιδιαίτερα στο χώρο μιας Ευρώπης που αφενός βλέπει ως ασπίδα της από Ανατολάς τη μουσουλμανική Τουρκία και όχι τη χριστιανορθόδοξη Βαλκανική και αφετέρου δεν βλέπει (και δεν μπορεί να κατανοήσει) τις υπολανθάνουσες στα φλεγόμενα Βαλκάνια συνοριακές μετατοπίσεις —τη στιγμή, μάλιστα, που το πνεύμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης αρνείται αυτή τούτη την ύπαρξη συνόρων μέσα στη μελλοντική Ε υ ρ ώ π η .

• • •

Έτσι, σε μια στιγμή που ο Ελληνισμός κινδυνεύει να συγχυσθεί με τους διεκδικητικούς και εξημμένους βαλκανικούς εθνικισμούς ή αλυτρωτισμούς και, ακόμα, σε μια στιγμή που και ο Ελλαδισμός οδοιπορεί επικίνδυνα μέσα σε δύσβατες διεθνείς ατραπούς, αισθάνθηκα την εσωτερική ανάγκη να συμβάλω με το δικό μου τρόπο στη συνειδητοποίηση του εθνικού χρέους όλων μας, ως Ελλήνων και ως ορθοδόξων: δηλαδή, να παρουσιάσω ένα ελάχιστο τμήμα του επιβλητικού οικοδομήματος, που ανήγειρε ο ε λ λ η ν ο ρ θ ό δ ο ξ ο ς πολιτισμός στα Βαλκάνια του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας, τότε που η έλλειψη συνόρων και η εθνανάμειξη επέτρεπε στους λαούς της χερσονήσου του Αίμου να "μεταλαμβάνουν" όλοι μαζί την εκπολιτιστική επίδραση του ελληνικού πνεύματος και αίματος. Επέλεξα προς τούτο τη σημερινή Αλβανία, χώρα ενταγμένη μέσα στα όρια της Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η ς , και χώρο που αποπνέει το άρωμα της Ορθοδοξίας —η επίδραση της οποίας, σε συνδυασμό με την πολυαίωνη ελληνική παιδεία στην περιοχή, μπόρεσε να εμπνεύσει και να χαριτώσει τα θρησκευτικά/χριστιανικά μνημεία του ομόρριζου αλβανικού λαού και των βορειοηπειρωτών Ελλήνων που κατοικούν εκεί.

• • •

Τούτο τον τελευταίο καιρό καλούμαστε να επιπλεύσουμε μέσα στον ωκεανό των διεθνών κλυδωνισμών· καλούμαστε όχι μόνον ως ορθόδοξοι Έλληνες αλλά και ως συνειδητοποιημένοι Ευρωπαίοι να αποβάλουμε κάθε εθνικιστική / διαιρετική εκδοχή συνύπαρξης, επειδή η ενιαία πολιτικώς Ευρώπη είναι το όραμα του μέλλοντος για τους Ευρωπαίους του παρόντος. Μέσα σ' αυτή την ειρηνική, πολυεθνική, πολυπολιτισμική Ευρώπη δεν μπορεί να χωρέσει ο μεγαλοϊδεατικός "Ελλαδισμός", αλλά ο εκπολιτιστικός "Ελληνισμός"— που ιστορικώς απέδειξε πόσο πολύχυμος ήταν προσφέροντας, καθώς προεί-

παμε, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Οικουμένη ολόκληρη τη φιλοσοφία, το ολυμπιακό πνεύμα, τη δημοκρατία, τον ανθρωπισμό, την ελληνική γλώσσα (ως βάση για την ορολογία όλων των επιστημών) και τη χριστιανορθόδοξη πίστη και τέχνη (ως προϊόν συνθέσεως ανατολικών και δυτικών, ασιατικών και ευρωπαϊκών ρευμάτων). Αυτός ο χυμώδης "Ελληνισμός" ο υπερεθνικός, ο οικουμενικός και πανανθρώπινος, δύναται να ακτινοβολεί και στη φλεγόμενη Βαλκανική του σήμερα ως δύναμη ενοποιητική. Να, ποια πρέπει να είναι για μας τους Νεοέλληνες η νέα πνευματική Μεγάλη Ιδέα:

— Η πολιτισμική επανασύνδεση [και αλληλ-επίδραση] του Ελληνισμού με τους βαλκάνιους λαούς, από τους οποίους είχε αποσχισθεί ιδεολογικά, πολιτικά και θρησκευτικά εξαιτίας των εξημμένων εδαφικών αλυτρωτισμών του 19ου αι. ή των εθνικιστικών ανταγωνισμών του 20ού αι. και του κομμουνιστικού παραπετάσματος της μεταπολεμικής Ευρώπης.

• • •

Το εγχείρημά μας αυτό έρχεται να υπομνηματίσει την ιστορική παρουσία της ελληνορθόδοξης κληρονομιάς, που οφείλει να λειτουργεί ως σταθεροποιητικός παράγοντας στην ασταθή χερσόνησο του Αίμου και ως φορέας πολιτισμικής επανασύνδεσης των λαών της— ακόμη και του μη χριστιανορθόδοξου ή και του μουσουλμανικού τμήματος των λαών της, αφού ακόμα και οι σημερινοί βαλκάνιοι μουσουλμάνοι ούτε τουρκογενείς είναι (πλην ελαχίστων) ούτε πολιτισμικά μωαμεθανοί, αφού γνωρίζουμε καλά ότι πρόκειται για εξισλαμισμένους χριστιανούς που, έστω και εξισλαμισμένους, έχουμε χρέος να τους ενσωματώσουμε στην βαλκανική πολιτιστική και γεωπολιτική ενότητα και κληρονομιά, χωρίς να χρειάζεται ο επανεκχριστιανισμός τους ως βεβιασμένη ή ως προσχεδιασμένη τακτική. Ο πολιτισμός και η Ιστορία κινούνται βραδέως πλην αποτελεσματικώς· τόσο η Ιστορία όσο και η Βιολογία διδάσκουν ότι το ισχυρότερο (όχι ποσοτικά, αλλά ποιοτικά) υπερισχύει του ασθενεστέρου...

Ως μη πολιτικοί παράγοντες θέλουμε να φανερώσουμε, κάπως διστακτικά βέβαια, πώς εννοούμε εμείς τους νέους εθνικούς προσανατολισμούς της πολιτιστικής (και όχι υποχρεωτικά εξωτερικής) πολιτικής μας: τους εννοούμε στηριγμένους στις βάσεις της αρχαιοελληνικής πνευματικής κληρονομιάς (που καταύγασε την Οικουμένη με τα φώτα της), της βυζαντινής πολιτικής παρακαταθήκης (που ενοποίησε εδαφικά τη Βαλκανική επί χίλια τόσα χρόνια) και της κοινής ορθόδοξης πίστης (που κατέστησε ιδεολογικοθρησκευτικά ομογάλακτους τους λαούς της Βαλκανικής στη μεγάλη τους πλειοψηφία —χωρίς αυτό να σημαίνει ότι περιθωριοποιούμε τους λίγους εξισλαμισμένους της παλαιάς Ρωμαιοσύνης).

Στις τρεις αυτές συντεταγμένες πορευόμενο το πνεύμα του νέου Ελληνισμού δεν θα προσβλέψει, φυσικά, σε συνοριακές "διευθετήσεις" (και αυτό πρέπει να το δείξουμε πειστικότατα, ιδιαίτερα στους αλβανούς γείτονές μας) αλλά θα συμβάλει ευεργετικά σε ποικίλες πολιτισμικές και οικονομικές ζυμώσεις, που θα προετοιμάσουν τις πολιτικές εκείνες συγκλίσεις, οι οποίες είχαν πριν 200 χρόνια αποτελέσει το όραμα του Ρήγα Φεραίου (δηλαδή αυτό της παμβαλκανικής συνεργασίας!) και οι οποίες σήμερα είναι, ή μπορεί να είναι εν μικρογραφία, το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Μάρτης 1994

Γεώργιος Κ. Γιακουμής
φιλόλογος - ερευνητής

Synopsis

1. Today 22% of the Albanian population is Christian Orthodox, with the majority of the Orthodox Christians living in the Southern part of Albania. This was officially named «North Epirus» based on the Protocol of Corfu signed in 1914, which also recognised its autonomy. However, the international developments, (namely the two World Wars) and the ensuing internal political developments, (primarily the communist regime of Enver Hotza affected matters in such a way, that the autonomy was internationally ignored, and the Orthodox Christians were persecuted - in Albania. In the minds of the Albanophone Orthodox the cultural link to the Orthodox religion with Roman/Post Byzantine culture uspet the regime, which feared the Greek civilisation and Greek Orthodox religion, and viewed it as detrimental to the unity of the Albanian Nation).

2. Thus, commencing in 1945, an unprecedented persecution of the Albanian Orthodox Church started and direct intervention in its internal and administrative policies begun.

Later, after the «1967 Cultural Revolution» Albania declared itself the First Atheist nation world wide. The results were mass destruction, plunders, vandalism and impious uses of the Christian Orthodox Civilisation's sacred monuments. In the cities, churches became movie theatres or athletic centres. In the country the churches were transformed into warehouses of agricultural co-operatives. Chapels and Monasteries were used as army barracks, stables, and winter quarters for lambs. Holy utensils, priceless manuscprits, byzantine parchments and icons were stolen by shrewd organised criminals. Sacred relis, sacerdotal vestments, and frescos were destroyed with utter disdain and contempt by organised communist youth. In just a couple of years, treasures of centuries, and eternal monuments of culture were devastated...

3. Fortunately, after 1973 a small group of Albanian scientists started studying the religious remnants of the Civilisation, restoring, but displaying some of them boldly as pieces of the Albanian Cultural Tradition! Thus, some museums were established and some churches and monasteries were labelled «Monumente Kulture». Studies were subsequently published concerning the hagiographers of the Turkish domination (15th - 19th century A.D.) as well as the monuments of the Byzantine and Post Byzantine architecture.

However, the monuments of the Orthodox Church of Albania have remained at the mercy of neglect, carelessness, decay and theft for years.

4. After the partial liberalisation of the Regime in Albania, nothing changed towards the betterment of the holy monuments. Only some churches were bestowed back to the worshippers. But none of the art treasures have been reinstated.

This was the object of our mission: for two years we toured North Epirus not as experts but as avid and compassionate Greek-Orthodox researchers, who seek to approach the surviving monuments, photograph them, and catalogue them. Therefore, we have taken the first step to publish this book, and we hope that this will be the beginning for more scientifically based research and print material to follow.

5. The surviving Christian Orthodox monuments are:

a) The palaeo-christian monuments of the 4th - 8th c.A.D. such as Basilicas and Baptisteria.

b) The byzantine monuments of the 10th - 15th c. A.D. mainly churches of the cross-shaped type of various names and frescos.

c) Post Byzantine monuments of the 16th - 19th c.A.D. such as churches and monasteries from the period of the Turkish domination, icons, frescos and holy utensils, a few items of miniature art, wood carving, manuscript codes, and register / archives have been preserved.

The destruction of these monuments was not caused solely by the communists but even before them by the Islamized Turkish-Abanians, and before them by the Normands and the Crusaders and even before them by the transient invaders such as the Goths, Huns, Slavobulgarians etc.

6. The most important palaeochristian monuments are found in Dyrrachion, in Agious Saranta, in Antigonia, in

the Ancient Byllis, in Lin (Pogradec) in Skoumpin and in Avlona. In these places majestic churche grand basilicas style with splendid mosaics of early - christian inspiration, were found in ruins. Famous for this type of mosaics is the Baptisterion of Buthroton (Butrint).

7. The most significant Byzantine monuments in Albania were located in areas where the Greek-Byzantine influence was most prominent: such as Berati, Ohrid, Pogradec, Dyrrachion, Avlona, Finiki (Mesopotamon), Dropolis (Lambovo, Episkopi), Korytsa (Mborje), and Apollonia (Pojan), and were elegant Byzantine churches with exquisite exterior decoration, characterized by attractiveness and variety, are saved. Unfortunately, very few pieces of the main Byzantine period paintings have been saved. However, from the very few pieces we do have we can conclude that this artistic production was inspired and spiritually nourished by the renowned Greek/Byzantine artistic centres of Constantinople, Thessaloniki, Mount Athos, Meteora, Thebe and Mystras of the Palaeologan period. During the same period the Albanian North was culturally influenced by the West and the Roman Catholic Church.

8. During the 15th century the Balkan States were occupied by the Muslim Ottomans. Albania was also included in the subjugation but welcomed islamization. This obliged the Orthodox church to take action to save Christianity, traditional values and lives among the enslaved. The Christian Orthodox built many churches, dozens of monasteries and hundreds of schools, as an antedote to the islamization fury during the 16th -18th century A.D. Thus, magnificent churches appeared (in Zervati, Vrahogorantzi, Argyrokastron, Berati, Moschopolis, e.t.c.), excellent monastery units (Dryano, Ravenia, Douviani, Vanista, Yorgutsati, Dervitsani, Stegopoli, Tranoshista, Politsiani, Tsiatista, Kamena, Dervitsani, Khimara, Ardenitsa, Korytsa, Erseka etc....), which functioned not only as fortresnes of defence against islamization but also as a hub of educational, humanitarian and cultural grouth. It should be emphasized that had it not been for these centres, during the Turkish domination, it is certain that the ethnological and cultural maps of the Balkans and Albania would have been completely Turkished today.

9. Exceptional items of high artistic inspiration and creation make-up the monuments which safeguard the Christian Orthodox Religion today. Just like the elegant Post Byzantine frescos, (depicting the martyrdom and the heroic struggle of the enslaved against the oppressors who were coercing them to convert to Islam). Works of art were influenced by the Macedonian and Cretan schools of art of the Palaelogan period. There were also splendid wood carving iconostasia with the portable icons, that decorated the small but exhilarating monuments and churches of the Turkish dominated era.

10. So, what is the issue today? Since Albania claims to be a tolerant and democratic country, then these few remaining holy treasures must be returned to the work shippers. Financial aid for the restoration and preservation of these holy treasure should be granted by Greece and the European Union. And finally, it should be noted, understood and recognised from all sides that the struggle, to protect the Greeks of North Epirus, will not be resolved by military action, nor nationalistic outcries for unity, diplomatic demands and tension. The answer is to educate the people to recognise their historical and cultural background and allow them to link the historical present with the past. Because, Hellenism is not a national quantity but a cultural quality. Helladism and Hellenism are two parallel avenues but not indentical in the light of abolishing boundaries and strengthening internantional synergy.

JOANNE PANAYIOTIDIS

ΠΙΝΑΚΕΣ
(ανθρωπωνυμίων, τοπωνυμίων,φωτογραφιών)

Ι. Ανθρωπωνυμίων

Αγαθοκλής: 24
Αδαμάντιος ή Αδάμης Στ. (από το Κούτσι): 60, 139, 140
Αθαμάνες: 10
Αθανάσιος (αδελφός Κων/νου από Κορυτσά): 140
Αθηναίοι: 11
Αίθακες: 10
Αιμίλιος Παύλος: 11
Αιολείς: 10
Αλβανοί: 12, 13, 14, 16,17, 121, 129, 131, 132, 134, 138, 139, 141, 144, 152, 163
Αλεβίζος Φωκάς: 139
Αλέξανδρος ο Μέγας: 10
Αλή Πασάς: 100
Αμφιλόχιοι: 10
Αναγνώστης Μ. (από τα Άγραφα): 60, 139, 140, 141
Αναστάσιος (από Ελμπασάν): 140
Αναστάσιος (από Μοσχόπολι): 141
Ατιντάνες: 10
Αυστριακοί: 162
Αχαιοί: 10
Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μυρτ.: 8, 135, 152
Βασίλειος: 141
Βέης Ν.: 8, 122, 123
Βενιζέλος: 14, 15
Βερσάκης Φρ.: 8, 33, 107, 122
Βίτης Δήμος: 141
Βλασσάς Γ.:7 και εξώφυλλο
Βογομήλοι: 12
Βοζόρης Μάνθος εξωφ.: 3, 33, 50
Βοκοτόπουλος Π.: 8, 33, 152
Βορειοηπειρώτες: 14
Βόσνιοι: 12
Βούλγαροι: 11, 13, 17, 163
Βρεττός Λ.: 66
Γαλάτες: 11
Γαρίδης Μ.: 8, 152
Γερμανοί: 16, 162
Γεωργιάδης Θ.: 7, 113, 122, 123, 124
Γεώργιος (ιερέας): 138
Γεώργιος (αδελφός Δημητρίου, Μίγκουλη): 117, 139, 140
Γιακουμής Κ.: 7
Γιούσης Σταύρος: 156
Γκάγκας Νικ.: 140
Γκέκηδες: 12
Γκοτσόπουλος Α. (ιερέας): 7
Γότθοι: 11, 17, 33
Γούναρης Γεώργ.: 8, 141, 152
Δαβίδ (ιερέας από τη Σελένιστα): 60, 139, 140, 153
Δέδες Κ.: 66, 67, 102.
Δημήτριος (αδελφός Γεωργίου, Μίγκουλη): 117, 139, 140
Δημήτριος (ιερέας): 141
Δίας: 10
Διοκλητιανός: 11
Διονύσιος εκ Φουρνά: 139
Δωριείς:10
Έλληνες: 9, 10, 11, 13, 14, 153, 161, 162, 165
Επαρκέας: 23
Έρουλοι: 11
Ευαγγελίδης Δ.: 8, 24, 122
Ευθύμιος (ιερέας από Κορυτσά): 139,, 141
Ευτύχιος (επίσκοπος): 11
Ζακυθηνός Δ.: 122
Ζάρος Ιω. (ιερέας): 79
Ζώγου Αχμέτ: 15
Ζωγράφος Τέρπος: 139
Ζωγράφος Ευθύμιος: 139, 141
Ζωγράφος Αθαν. (από Κορυτσά): 108, 139, 153
Ζωγράφος Κων/νος (από Κορυτσά): 108, 139, 153
Ζώτος Μ.: 7
Ηπειρώτες: 9, 10, 11, 134, 144
Ηρόδοτος: 9
Θεοδωρίσκης Μιχ. (Βασιλιάς Μοσχοβίας): 123
Θεόδωρος (από τα Άγραφα): 139, 140
Θεόδωρος (από τη Μοσχόπολη): 140
Θεοφάνης: 138, 141
Θεσπρωτοί: 10
Θουκυδίδης: 9
Ιλλυριοί: 10, 11, 86
Ιουστινιανός: 31, 86
Ισμαήλ Κεμάλ Βλιόρα: 14
Ιταλοί: 12, 14, 15, 162
Ιωάννης (και υιοί από το Κεστοράτι): 140
Ιωάννης: 140
Ίωνες: 10
Κατελάνος Φ.: 137, 138
Κα(ρ)λαρίτης Κώστας:59
Καπεσοβίτης Αθαν.: 141

Κάρπος: 140
Κασσωπαίοι: 10
Καστριώτης Γεώργιος: 13
Κάτρος Ιωάννης: 140
Κάτρος Γεώργιος: 140
Κλαύδιος: 9, 11
Κομνηνή Άννα: 12, 102
Κομνηνός Μιχαήλ (αυτοκρ.): 33
Κονταρής Φράγγος: 137, 138
Κοντογιώργης Γ.: 8
Κοσμάς (ιερέας): 49
Κοσμάς ο Αιτωλός: 13, 65, 145
Κουκουζέλης Ιωάννης: 109
Κωσταντίνος (αδελφός Αθανασίου από Κορυτσά): 140
Κωσταντίνος (από το Λινοτόπι): 53, 92, 95, 99, 139, 140
Κωσταντίνος Ιερομόναχος: 60, 139, 141, 153
Κωσταντίνος (συνεργάτης Δαβίδ από Σελένιστα): 140
Λέκκας Αθαν.: 122
Λίβα - Ξανθάκη Θ.: 152
Λογγοβίτης Ηλίας: 140
Μακεδόνες: 10, 11
Μαμμόπουλος Α.:7
Μαυροβούνιοι: 13, 14
Μέγας Αλέξανδρος: 10
Μέξης Α.: 36
Μικρά Ασία:14
Μιχαήλ (από Λινοτόπι): 53, 55, 75, 82, 85, 95, 99, 139, 140
Μιχαήλ (16ος αι.): 142
Μιχαήλ (από τη Ζέρμα): 106, 139
Μιχαήλ (του Γεωργίου): 141
Μολοσσοί: 10
Μολότωφ: 16
Μουσολίνι: 15
Μουτσόπουλος Ν.: 155
Μπαμίχας Θ.: 7
Μπερίσα Σ.: 16
Μυστακίδης Ν.: 7
Μωάμεθ Β': 13
Ναούμ (από Κορυτσά): 140
Νεστόριος: 78
Νικηφόρος (μοναχός): 75, 138, 140
Νικόλαος (16ος αι., γιός του Ονούφριου): 138, 140, 142
Νικόλαος (από το Λινοτόπι): 53, 92, 99, 140, 142
Νορμανδοί: 12
Ντάμο Ντόρκα: 138
Ξενοφώντας: 9
Ξυγγόπουλος Α.: 152
Οδόακρος: 11
Οθωμανοί: 12, 13, 17, 43, 115, 133
Οκταβιανός Αύγουστος: 11
Όμηρος: 9
Ονούφριος (από Ελμπασάν): 36, 61, 137, 138, 140, 141, 142
Ονούφριος Κυπριώτης: 53, 57, 137, 138, 140, 142, 145
Ορέσται: 10
Ούννοι: 11, 17
Παλιούρας Θ. : 8, 152
Παπαδόπουλος Γ.: 16
Παραυαίοι: 10
Πασχαλάς Γεωργ.: 141
Περεγρίνος: 11
Πετρίδης Π.:7
Πήλιος Κώστας: 66
Πήλιος Τάσος: 66
Πίνδαρος: 9
Popa Th.: 122
Ποστεναλής Πέτρος: 141
Πουλίτσας Παν.: 8, 47, 50, 90, 96, 122
Προκόπιος: 9
Πτολεμαίος: 9, 10
Πύρρος: 10, 11
Ρήγας Φεραίος: 162, 164
Ρικάκης Ν.: 122
Ρουμάνοι: 13, 163
Ρωμαίοι: 9, 11, 162
Ρωμανός ο Αργυρός: 104
Ρώσοι: 162
Σέρβοι: 13, 14
Σικριάτης Ιωάννης: 141, 152, 153
Σίμων (από Αρδενίτσα): 130
Σλάβοι: 11, 17, 163
Σπαθαράκος Αναστ.: 140
Σπαθαράκος Κων/νος: 108, 139, 140
Σπάρτακος: 140
Σπαρτιάτες: 10, 11
Σταύρου Ιω.: 141
Σταυροφόροι: 17
Στεριανός (από τα Άγραφα): 60, 139, 140
Στράβων: 9, 10
Τάτσης Φ.: 138
Τέρπος Κων/νος: 130, 141
Τιτόνι :14, 15
Τούρτα Αναστασία: 8, 142, 143, 152
Τριανταφυλλόπουλος Δ.: 8, 133, 152
Τρυγητός: 24
Τσετέρης Ιωάν. (από Κορυτσά): 162
Τυμφαίοι: 10
Φειδάς Βλ.: 131
Φιλανθρωπηνοί: 138
Χάονες: 10
Χατζηδάκης Μ.: 152
Holland: 33
Χότζα (Εμβέρ): 16, 17, 64, 130

Χρήστος (συνεργάτης Δαβίδ από Σελένιστα): 140
Χριστόπουλος Π.: 8, 102

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ονόματα αγίων δεν συμπεριλήφθηκαν στον πίνακα αυτόν.

ΙΙ. Τοπωνυμίων

Άγιον Όρος: 140, 146
Άγιοι Σαράντα: 14, 15, 21, 22, 23, 24, 73, 106, 107, 108, 122, 131, 155
Άγιος Βασίλειος (χωριό): 18, 73
Άγραφα: 60, 137, 139, 140, 146
Αδριατική: 161
Αθήνα: 10
Άθως: 78, 132, 133, 134, 137, 138, 141
Αιγαίο: 14, 133
Αίγυπτος: 161, 162
Αίμος: 163, 164
Ακαρνανία: 142
Ακροκεραύνια όρη: 9
Ακρόριζα: 73
Αλβανία: 7, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 36, 45, 69, 70, 71, 98, 119, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 143, 144, 153
Αμβρακικός κόλπος: 9, 10, 11
Αμερική: 13
Ανατολή: 19, 21, 133, 163
Αντιγόνεια: 10, 11, 17, 21, 24
Αντιπάτρεια: 10
Άνω Επισκοπή: 128
Άνω Μοισία: 11
Απολλωνία: 10, 17, 27, 29, 40, 41, 42, 73, 101, 130, 131, 138
Άργος: 146
Αργυρηνή: 10
Αργυρόκαστρο: 10, 13, 14, 17, 18, 21, 33, 45, 63, 64, 65, 121, 124, 127, 128, 129, 131, 138, 153, 154, 155
Αρδενίτσα: 17, 44, 45, 57, 69, 73, 108, 109, 120, 124, 130, 139, 140, 153
Άρμπανο: 12
Αυλώνα: 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 21, 23, 27, 29, 73, 140, 153
Αυστρία: 14, 156
Αχαΐα: 11
Αχρίδα: 17, 21, 27, 131, 132, 138
Άψος (ποταμός): 10, 100
Αώος (ποταμός): 10
Βαλκανική (Βαλκάνια): 12, 13, 14, 15, 27, 131, 133, 154, 156, 161, 162, 163, 164
Βάνιστα: 45, 72, 81, 82, 83, 84, 136, 139, 142, 143, 146, 151, 159
Βαρόσι (Αργυρόκαστρο): 63
Βασιλικό: 48
Βαστόγιε: 131
Βενετία: 123, 133
Βιέννη: 123
Βιθκούκι: 74
Βλαχία: 133
Βοβοστίτσα: 74
Βολοτέρι: 18, 73
Βόρειος Ήπειρος: 7, 8, 10, 14, 15, 16, 27, 132, 135, 138, 140, 142, 143, 152, 153, 156, 162
Βοσνία: 137, 144
Βουθρωτό: 10, 11, 12, 17, 21, 22, 24, 25, 26, 27
Βουλγαρία: 14, 133, 141
Βουλιαράτες: 47, 79, 155
Βούνος: 73
Βραχογοραντζή: 45, 46, 55, 57, 145
Βυζάντιο: 11, 19, 43, 45, 131, 132, 133, 161, 163
Βύλλις (Μπάλς): 10, 11, 17, 21, 22, 23
Γαρδικάκι: 73
Γαρδίκιο: 11
Γερμανού (Ι. Μονή): 73
Γεωργουτσάτι: 18, 44, 72, 74, 75, 76, 119, 120, 121, 122, 126, 137, 142, 148
Γιάννενα (βλέπε Ιωάννινα)
Γκιάτι: 72
Γκιλεκάτα: 66
Γορατζή: 45, 85, 86, 87, 88, 138, 144, 146
Γράψη: 46
Δαλματία: 11
Δαρδανία: 11
Δέλβινο: 14, 45, 73, 104, 105, 138
Δέμα (Ι. Μονή): 73
Δερβιτσάνη: 18, 45, 72, 140, 152, 155
Δίβρις: 11, 73
Δούβιανη: 18, 44, 71, 72, 77, 78, 79, 140, 147, 149, 150, 155, 156, 157, 158, 160
Δρένοβο: 43, 72, 114, 115, 116, 117, 141, 158
Δρόπολη: 8, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 157, 159, 160
Δρυϊνούπολη: 11, 123
Δρυμάδες: 44, 45, 49, 66, 67, 73, 102, 103, 104, 121, 155
Δυρράχιο: 11, 12, 14, 17, 21, 22, 131, 153
Δύση: 22, 162, 163

Δωδώνη: 10
Εγνατία: 10
Ελλάδα: 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 98, 134, 154, 156, 161, 162, 163
Ελμπασάν (Νεόκαστρο): 21, 22, 131, 140, 141
Εμπορία: 10
Επίδαμνος: 10
Επισκοπή: 17, 27, 29, 31, 32, 46, 55, 124
Επτάνησα: 137
Ερίντι(ο): 72
Ερσέκα: 18, 45
Εύξεινος Πόντος: 161, 162
Ευρωπαϊκή Ένωση: 16, 162, 163
Ευρώπη: 154, 155, 161, 163, 164
Ζαγόρι (ή Ζαγοριά): 72
Ζαγοροχώρια: 138
Ζερβάτι: 17, 53, 54, 55, 56, 70, 71, 79, 80, 81, 120, 121, 124, 130, 142, 151
Ζέρμα: 106, 139
Ζωναρίου ή Κακιωμένου (Ι. Μονή): 72
Ήπειρος: 9, 10, 11, 12, 13, 14, 22, 70, 108, 133, 134, 135, 137, 143, 146, 147
Θεσσαλία: 133
Θεσσαλονίκη: 14, 133
Θήβα: 137, 143, 146
Θράκη: 162
Ιλλυρία (Ιλλυρικόν): 9, 11
Ιόνιο: 9, 133, 137, 140, 154, 161
Ιταλία: 13, 14, 21, 134, 154, 156, 161
Ιωάννινα: 10, 13, 14, 71, 78, 137, 138, 143, 145, 146
Ιωνία: 161, 162
Κάμενα: 18, 73, 104, 105
Καμενίτσα: 74
Καπέσοβο: 138
Καστανιά ή Θαλή (Ι. Μονή): 73
Καστοριά: 53, 137, 138, 141, 142, 143
Κάστρο (Μπερατίου): 29, 36, 37, 61, 124, 142
Κάτω Ιταλία: 10
Κέρκυρα: 14, 15
Κεστοράτι: 140
Κεφαλλονιά: 137, 139
Κηπαρό: 10, 73
Κλεισούρα: 15
Κοκαμιά: 18, 45, 73, 106, 107, 108
Κολικόντασι: 57, 73, 100, 101, 102, 121
Κόντρα: 18, 73
Κορυτσά: 14, 17, 27, 45, 62, 63, 69, 73, 119, 120, 124, 129, 131, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 153, 154
Κοσοβίτσα: 72
Κοσσίνα: 18, 19, 27, 28, 37, 38, 74, 155
Κόσσοβο: 13, 14, 16
Κούριαν: 27, 141
Κούτσι: 139, 140
Κρεμεσόβα: 73
Κρήτη: 78, 133, 137, 138
Κρόϊα (ή Κρούγια): 12, 13, 133
Κύπρος: 161, 162
Κων/πολη: 12, 13, 132
Κώσταρη: 18, 71, 73
Λάμποβο: 17, 27, 29, 30, 39, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 130
Λεσινίτσα: 18, 73
Λίβανος: 162
Λιν: 21, 23
Λινοτόπι: 53, 55, 75, 82, 85, 92, 133, 138, 139, 140, 142
Λιούσνα: 141
Λιούτζη: 8, 52, 53, 70, 72, 89, 90, 91, 92, 93, 129, 130, 136, 144, 147, 148, 153, 158
Λίσα: 29
Λονδίνο: 14
Λουβίνα: 72
Λούκοβο: 51
Λούμποφσκ: 57, 58, 124, 125, 128, 153
Λύγκος: 115
Μακεδονία: 11, 48, 78, 133, 137, 138, 146
Μάλιγκραντ: 131, 132, 141
Μαλίκ: 132
Μάντζαρη (συνοικία Πολίτσιανης): 44, 49, 50, 135, 154
Μαύρη Ρίζα (Δρόπολης): 70
Μαυροβούνιον: 13, 14
Μεσαπλίκ: 21, 23
Μεσόγειος: 161
Μεσοπόταμο: 17, 27, 29, 33, 34, 35, 73
Μετέωρα: 100, 133, 134, 137, 138, 146
Μίγκουλη: 43, 45, 72, 114, 115, 117, 139, 140, 158
Μικρά Ασία: 14, 21, 162
Μόκρα: 11
Μοναστήριον: 13, 14, 162
Μοσκοβία: 123
Μοσχόπολη: 18, 45, 59, 60, 74, 110, 111, 112, 113, 122, 123, 124, 140, 141
Μούζακιά: 47, 57, 59, 73, 100, 102, 108, 109, 125, 128, 131
Μπεράτι: 17, 18, 27, 28, 29, 36, 37, 45, 47, 61, 62, 69, 73, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 137, 138, 141, 143, 153 (βλέπε και: Κάστρο Μπερατίου)
Μπόρια: 17, 27, 130, 131
Μυστράς: 132
Νέα Ήπειρος: 11
Νεόκαστρο (βλέπε Ελμπασάν)
Νίβανη: 72, 141
Νιβίτσα: 106, 107, 108, 122
Νικόπολη: 11

Νόκοβο: 45, 72, 120, 121,129, 141, 153
Ντρουγγάνο: 73
Ντρυάνος: 18, 44, 70, 71, 72, 79, 80, 81, 121, 123, 128, 130
Ογχησμός: 11, 12, 21, 24
Ουγαρία: 133
Παλαιά Ήπειρος: 11
Παλαιόκαστρο: 21
Παλαίστη (ή Παλιάσα): 10, 73
Παλατίτσια: 142
Παλιάσα: 73
Παννονία: 11
Πάνορμον: 10
Πάργα: 10, 14, 16, 133
Παρίσι: 16, 115
Πατριαρχείο Κων/λεως: 13, 14, 19, 119
Πέλλας νομός:155
Πέπελη: 72, 140, 153
Πέρα (περιοχή Πολίτσιανης): 72, 96
Περχοντί: 17, 27, 29
Πικέρνι: 73
Πίνδος: 9, 10, 15
Πλατοβούνι: 70, 71, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 137, 148
Πόγιανη: 40
Πόγραδετς: 17, 21, 23
Πόλη (βλ. Κωσταντινούπολη)
Πολίτσιανη: 18, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 72, 96, 97, 122, 133, 135, 145, 152, 156, 157
Πόντος (βλ. Εύξεινος).
Πουλχεριούπολις: 11
Πρεμετή: 14, 18, 37, 45, 60, 61, 74, 124, 128, 153
Πρέσπες: 131
Πρισρένη: 13
Προποντίδα: 161
Πωγώνι: 8, 67, 68, 69, 70, 72, 97, 98, 99, 100, 133, 134, 135, 145, 150, 152, 156, 157
Ραβένια: 18, 45, 72, 85, 86, 87, 88, 124, 138, 142, 144, 146
Ρουμανία: 13, 162.
Ρούμελη:133
Ρωμυλία: 162
Ρωσία: 120, 156, 162
Σάββου (συνοικία Πολίτσιανης): 43, 47, 48, 50
Σαλαμίνα: 11
Σαμαρίνα: 145
Σαρακίνιστα: 52, 53, 121, 124, 130, 142, 148
Σάρτζα: 123
Σαρων(ε)ία: 73
Σβερέτζι: 73
Σειριακάτες: 73
Σελένιστα: 60, 139, 140, 153
Σέλι: 121, 124, 125, 127, 128
Σερβία: 14, 16, 133, 138, 142
Σικελικόν πέλαγος: 10
Σκόδρα: 13, 14, 153
Σκουμπίν: 21
Σκουταράς: 73
Σπήλαιο: 44, 72, 92, 93, 94, 95, 136, 142, 144, 147, 158
Σταυρίδι: 102
Στεγόπολη: 18, 45, 72, 89, 90, 91, 142
Σωπική: 45, 69, 124, 130
Σωρεία: 10
Τεγκάτες: 33
Τεπελένι: 15, 73
Τζουμέρκα: 10
Τίρανα: 17, 122, 129, 131
Τουρκία: 163
Τρανοσίστα: 92, 93
Τσέπου (Ι. Μονή): 18
Τσιάτιστα: 18, 72, 98, 99, 100, 122, 133, 134, 142, 147, 149, 150
Φίερι: 141
Φιλιάτες: 10
Φοινίκι (ή Φοινίκη): 10, 11, 17, 155
Φουρνάς: 139
Φράστανη: 72
Φωτμός: 142
Χάγη: 15
Χειμάρρα: 10, 11, 14, 18, 45, 46, 66, 67, 70, 73, 103, 124, 128, 131
Χίμαιρα (σημερινή Χειμάρρα): 10, 11, 18
Χιονιάδες: 138, 141
Χλωμό: 45, 67, 68, 110, 124, 128, 130, 156
Χοστέβα: 72
Χοτίστα: 74
Ωρυκία (ή Ωρικό): 10

III. Φωτογραφιών (με την πατρότητά τους)

1) **Αρχείο Εκπαιδευτηρίων Δούκα** (κατά φωτογράφηση του Γρηγ. Βλασσά) οι υπ' αριθμόν: 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 22, 29, 33, 41, 42, 51, 57, 52, 58, 59, 60, 64, 66, 67, 76, 78, 85, 86, 91, 93, 94, 98, 109, 110, 116, 117, 120, 124β, 124γ, 124δ, 124 η', 124 θ', 125, 126, 130, 131, 132, 133, 137, 141, 142, 146, 153, 160, 161, 170, 171, 178, 179, 180, 184, 185, 186, 195, 197, 200, 203, 204, 207, 208, 210, 214, 215, 216, 219, 223, 225, 226, 231, 249, 250, 252, 254, 260, 261, 263, 249*, 250*, 252*, 254*, 255*, 261, 264, 267, 270, 274, 275, 297, 299, 308, 309, 310, 311, 313.

2) **Αρχείο Γεωργίου Κ. Γιακουμή (σε φωτογράφηση του ίδιου και συνεργατών του):** οι υπ' αριθμόν: 3,4, 10, 11, 13, 16, 20, 23, 27, 28, 32, 39, 55, 68, 69, 71, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 92, 96, 97, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 118, 119, 124β', 124ζ', 129, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182, 183, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 199, 205, 209, 211, 212, 217, 218, 221, 229, 230, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 251*, 256*, 257*, 258*, 259*, 263, 265, 266, 268, 271, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 314, 315, 316, 317, 318.

3) **Αρχείο "Monumentet" (σε φωτογράφηση αλβανών επιστημόνων και συνεργατών του περιοδικού)** οι υπ' αριθμόν: 12, 15, 17, 21, 24, 25, 35, 47, 48, 49, 53, 54, 56, 61, 62, 63, 65, 74, 95, 158, 169, 181, 189, 196, 202, 213, 220, 224, 228, 232, 233, 241, 242, 243, 250.

4) **Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας (σε φωτογράφηση Φρ. Βερσάκη και Δ. Ευαγγελίδη):** οι υπ' αριθμόν: 18, 19, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 50, 99, 103, 222, 224.

5) **Αρχείο περιοδικού Ηπειρωτικής Εταιρείας** (σε φωτογράφηση διάφορων συνεργατών του) οι υπ' αριθμόν: 31, 72, 127, 128, 198, 235.

6) **Αρχείο ΣΦΕΒΑ:** οι υπ' αριθμόν: 26, 46, 70, 72, 73, 87, 113, 134, 135, 307

7) **Περιοδικό "Oriente Christiano":** οι υπ' αριθμόν: 30 και 34.

8) **Αλβανόφωνο Λεύκωμα "Berati":** οι υπ' αριθμόν: 121, 283, 284, 285.

9) **"Monumentet"** (αλβανόφωνο Λεύκωμα): οι υπ' αριθμόν: 14 και 54.

10) **"Tresors d''art albanais** (γαλλόφωνη έκδοση): οι υπ' αριθμόν: 266, 268, 269, 270.

11) **Icones et miniatures du Moyen Age en Albanie:** οι υπ' αριθμόν: 258, 262 φωτογραφίες.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Για τις λεξάντες με αστερίσκο βλέπε "πίνακα παροραμάτων" στην αντίστοιχη σελίδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

Αδαμαντίδης Α.,«Η μεσαιωνική Ήπειρος», εκδ. Ηπειρωτική Εστία, 1952.

Ακροκεραύνιος, «Το Λυκόφως των Θεών στην Αλβανία», Σικάγο, 1976.

Αλεξούδης Ανθ., (μητροπολίτης Βελεγράδων), «Σύντομος ιστορική περιγραφή της Ιεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων και της υπό την πνευματικήν αυτής δικαιοδοσίαν υπαγομένης χώρας», εν Κερκύρα, 1868.

Άμαντος Κων., «Οι Βόρειοι γείτονες των Ελλήνων», Αθήναι, 1923.

Αντουράκης Γεωργ., «Χριστιανική Αρχαιολογία», 1984.

Ανωνύμου, «Επιβίωσις θρησκευτικότητος εις την κομμουνιστικήν Αλβανίαν», Αθήναι, 1963.

Αραβαντινός Παν., «Χρονογραφία Ηπείρου», τ.Β., 1856.

Αραβαντινός Παν., «Περιγραφή Ηπείρου εις τρία μέρη», ανατύπωση, Ιωάννινα, 1984.

Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μυρ., «Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής», Αθήναι, 1983.

Βαβούσκος Κων., «Η Εκκλησιαστική κατάστασις εις την Αλβανίαν μετά την ανακήρυξιν του Αυτοκεφάλου της Ορθοδόξου Αλβανικής Εκκλησίας», σε Πρακτικά Β' Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου για το «Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα», εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1992.

Βαδίλης Ε., «Κορυτσά και Μοσχόπολη, δύο λαμπρά κέντρα ελληνικού πολιτισμού», περ. Ήπειρος, τ.Β', Ιουλ.-Δεκ. 1980, Θεσσαλονίκη, σ. 107-115.

Βακαλόπουλος Απ., «Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού», τ.Α-Β-Γ-Δ, Θεσσαλονίκη, 1961-1973.

Βακαλόπουλος Κων., «Ήπειρος», εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992.

Βασίλειος Κωνσταντινουπόλεως, «Πώς εδημιουργήθη το εκκλησιαστικόν ζήτημα εν Αλβανία», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ. 13-14, Απρ. - Μάϊος 1936, σελ. 32-33,47.

Βαλέτας Γ., «Ο αρματωμένος λόγος» (Νεκτάριος Τέρπος), Αθήναι, 1971.

Βασίλειος (αρχιμανδρίτης), «Θεολογικό σχόλιο στις τοιχογραφίες του Θεοφάνη», εκδ. Ι.Μ. Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος, 1986.

Βέης Ν., «Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της αγιωτάτης Μητροπόλεως Αργυροκάστρου», Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, 1951-1952, σ. 129-209.

Βερσάκης Φρ., «Αγγελίαι Ηπείρου, βυζαντιακά μνημεία», Αρχαιολογική Εφημερίς, 1913, σ. 234-235.

Βερσάκης Φρ., «Βυζαντιακοί ναοί Βορείου Ηπείρου», Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1914, σ. 243-260.

Βερσάκης Φρ., Βυζαντιακός ναός εν Δελβίνω», Αρχαιολογικό Δελτίο, τ.1 (1915), σ. 28-44.

Βερσάκης Φρ., «Βυζαντιακοί ναοί Βορείου Ηπείρου (Η Κοίμησις της Θεοτόκου του Άνω Λαμπόβου)», Αρχαιολογική Εφημερίς, 1916, σ. 108-117.

Βιτάλης Φιλ., «Τα δεινοπαθήματα των Χριστιανών εις... την Αλβανίαν», Πρέβεζα, 1976.

Βιτάλης Φιλ., «Ο Χριστιανισμός εις την Βόρειον Ήπειρον και την Αλβανίαν», Αθήναι, 1974.

Βλάχος Νικ., «Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου (1908-1914)», Αθήναι, 1914.

Βοκοτόπουλος Π., «Εικόνες της Κέρκυρας», εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας - Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1990.

Βοκοτόπουλος Π., «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν» Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον», εκδ. Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, 1992.

Βράνος Ιωάν., «Θεωρία αγιογραφίας», Θεσσαλονίκη, 1977.

Βρανούση Ερασ., «Κομισκόρτης ο εξ Αρβάνων», Ιωάννινα, 1962.

Γαρίδης Μ. - Παλιούρας Αθ. (επ.), «Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων: Ζωγραφική», Ιωάννινα, 1993

Γεννάδιος (μητροπολίτης Ηλιουπόλεως): «Η εν Αλβανία Ορθόδοξος Εκκλησία», περ. Ορθοδοξία, ΙΒ' (1937), σ. 108-118.

Γερμανός (Μητροπολίτης Σάρδεων), «Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρω και Αλβανία επαρχιών», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, 1934, σ. 55-58.

Γερμανός (μητροπολίτης Σάρδεων). «Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρω και Αλβανία επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 12 (1937), σ. 11-103.

Γεωργιάδης Θεόφρ., «Μοσχόπολις», Αθήναι, 1975.

Γιωβάνης Παν., «Ιστορική περίληψις της Ι.Μ. Προφήτου Ηλία Γεωργουτσάτων», Αθήναι, 1928.

Γκατσόπουλος Στ., «Μοσχόπολις», Ιωάννινα, 1979.
Γκιολές Ν., «Ο Βυζαντινός τρούλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα», εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1990.
Γκιολές Ν., «Βυζαντινή Ναοδομία», εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992.
Γλαβίνας Απόστ., «Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας», εκδ. Ι.Μ.Ι.Α.Χ., Ιωάννινα, 1978.
Γλαβίνας Απόστ., «Η Ορθόδοξη αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας», Θεσσαλονίκη, 1989.
Γκότσης Χρ., «Ο μυστικός κόσμος των βυζαντινών εικόνων», Αθήνα, 1971.
Γούναρης Γ.Γ., «Οι τοιχογραφίες των Αγ. Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά», εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1980.
Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ο Δρυϊνουπόλεως Νεόφυτος», περ. Ηπειρωτική Εστία, Β' (1953), σ. 461 κ.εξ.
Δέδες Κ., «Δρυμάδες Χειμάρρας», εκδ. Σείριος, 1978.
Δήμας Σπυρ., «Το Κάτω Λάμποβον Βορείου Ηπείρου», Αθήναι 1981.
Διονυσίου του εκ Φουρνά, «Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης», υπό Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, εν Πετρουπόλει 1909, Ανατύπωση: Σπανός, Αθήναι.
Εταιρεία Ηπειρωτική (περ.), τ.47, τ. 53-54, τ. 56, τ. 62, τ.63, τ.67, τ.79, τ.90, τ.126, τ.178, τ.179, τ.185, τ.190, τ.191, τ.206.
Ευαγγελίδης Δημ., «Αι αρχαιότητες και τα βυζαντινά μνημεία της Βορείου Ηπείρου», Νέος Ελληνομνήμων, τ. Γ', σ.276-288, 457-469, (1918).
Ευαγγελίδης Δημ., «Η Βόρειος Ήπειρος», Αθήναι 1919.
Ευδοκίμωφ Π., «Η Τέχνη της Εικόνας: Θεολογία της ωραιότητας», εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1980.
Ζαμβακέλλη Π., «Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ζωγραφική», Αθήνα, χ.χ.
Ζαρπαλά Κ., «Ο Μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής Βασίλειος», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ. 11, Φεβρουάριος 1936, σ. 6-12.
Ζήσης Θ., «Ο Χριστιανισμός στη Βόρειο Ήπειρο κατά τους Πρωτοχριστιανικούς και Βυζαντινούς χρόνους», σε πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Βόρειος Ήπειρος», εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1988.
Ζούρα-Σταθουλοπούλου Δήμ. «Η Ελληνικότης της Βορείου Ηπείρου», Αθήναι, 1955.
Ζώτος Δ. Β. Μολοσσός, «Ηπειρωτικαί Μελέται», τ.Α. -Γ-Δ, Αθήνα, 1875.
Ζώτος Δ.Β. Μολοσσός, «Δρομολόγιον...», Αθήνα, 1878 και 1903.
Ζώτος Μεν. - Γιάνναρος Χρ., «Η Πολύτσανη της Βορείου Ηπείρου», Ιωάννινα, 1989.
Ιάκωβος Μυτιλήνης, «Ο Άγιος Ιερομάρτυς Άστιος, Επίσκοπος Δυρραχίου», περ. Ποιμήν, ΚΑ' (1956), σ. 127-132.
Καλοκύρης Κ., «Εισαγωγή στη Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία», εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1970.
Καλοκύρης Κ., «Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας», Θεσσαλονίκη, 1972.
Καλυβόπουλος Γ.Κ. -Καλυβόπουλος Χ.Γ., «Μπουλιαράτι-Δερόπολη Βορείου Ηπείρου», Αθήναι, 1975.
Καλυβόπουλος Μ., «Η πλάκα στο Βουλιαράτι», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ.12, Μάρτιος 1936, σ. 19-21.
Καλυβόπουλος.Μ.Κ., «Η Μονή Δρυάνος», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ.18, Σεπτέμβριος 1936, σ. 15-21.
Καλυβόπουλος Μ.Κ., «Τα ιστορικά συμπεράσματα από τα σωζόμενα κειμήλια του Δρυάνου», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ.19, Οκτώβριος, 1936, σ. 20-23.
Καλυβόπουλος Μ.Κ., «Η Μονή Δρυάνος, πηγή ιστορικών - λαογραφικών πληροφοριών», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ. 20, Νοέμβριος 1936, σ. 16-20.
Κομίνης Α.Δ. (επ.), «Οι θησαυροί της της Μονής Πάτμου», Εκδοτική Αθηνών, 1988.
Κονιδάρης Γερ., «Η ελληνική Εκκλησία ως πολιτιστική δύναμις εν τη Ιστορία της Χερσονήσου του Αίμου», Αθήναι, 1948.
Κονιδάρης Γερ., «Περί την πρώτην μνείαν των Αλβανών εν ταις εκκλησιαστικαίς πηγαίς...», Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών, τ.23, 1953, σ. 395-414.
Κόντογλου Φ., «Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας», τ.Α-Β, εκδ. Αστήρ, Αθήνα, 1993.
Κοντοστάνος Μεθ. (μητροπολίτης), «Ο σφαγιασμός της ελληνικοτάτης Βορείου Ηπείρου», Κέρκυρα, 1952.
Κουγέας Παν., «Πραγματεία περί της Κάτω Αλβανίας και Ηπείρου», Αθήναι, 1905.
Κουρίλας Ευλ., «Αλβανικαί μελέται», Θεσσαλονίκη, 1933.
Κουρίλας Ευλ., «Εκκλησία Αλβανίας», περ. Εκκλησιαστικόν Βήμα, Αθήναι, 1934 (3 και 17 Ιουνίου).
Κουρίλας Ευλ., «Αλβανική Εκκλησία», Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Ι., σ. 731-741.
Κραψίτης Βασίλ., «Οι Αρβανίτες», Αθήναι, 1989.
Κώνστας Κ.Σ., «Βορειοηπειρωτικά», περ. Ηπειρωτική Εστία, 7 (1958), σ. 4 κ.ε.
Κωσταρίδου Ε., «Η αυτοκέφαλος Αλβανική Εκκλησία», Χριστιανικόν Ημερολόγιον, (1930) σ. 54-62.

Κώστας Ηλίας, «72 προφήτες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως» περ.Ηπειρωτικαί Εκθέσεις, 5 (1956).
Λαζάρου Αχ., «Βόρειος Ήπειρος», Ιωάννινα, 1990.
Λαζάρου Αχ., «Ιλλυρολογία και Βορειοηπειρωτικός Ελληνισμός», Αθήνα, 1988.
Λαμπρίδης Ιω., «Ιερά εν Ηπείρω σκηνώματα», περ. Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ.6, σ. 1-56.
Λαμπρίδης Ιω., «Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα», Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971.
Λαμπρίδης Ιω., «Ηπειρωτικά μελετήματα», Αθήνα 1989.
Λάμπρου Σπ., «Χειμάρρα», Ακροκεραύνια, 1966.
Λέκκας Αθ., «Πολύτσανη», Αθήνα, 1985.
Λέκκας Αθ., «Συνοπτική Ιστορία της Βορείου Ηπείρου», Αθήναι 1987 και 1991.
Λίλλης Γιάννης, «Η Λιούτζη», Αθήναι, 1947.
Μάλαμας Λ., «Αλβανία», Αθήνα, 1980.
Μαμμόπουλος Αλ., «Τα ιστορικά δεδομένα και τα λογικά συμπεράσματα περί της Μονής Δρυάνου», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ.18, Σεπτέμβριος 1936, σ. 21-22.
Μαμμόπουλος Αλ., «Η Ήπειρος», τ.Α., Αθήνα 1961.
Μαμμόπουλος Αλ. «Γεώργιος Καστριώτης», Αθήνα, 1968.
Μεταλληνός Γεώργ. π., «Η Εκκλησιαστική κατάστασις εις την Βόρειον Ήπειρον και Αλβανίαν μέχρι της ανακηρύξεως του Αυτοκεφάλου», στα Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για «Το Βορειοηπερωτικό Ζήτημα». εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1992.
Μηλιαράκης Αντ, «Οδοιπορικό Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας», εν Αθήναις, 1878.
Μικέλης Χρ., «Η εκκλησία στη Βόρειο Ήπειρο», Νέα Υόρκη, 1974.
Μιρμιρόγλου Βλαδ., «Οι Δερβίσσαι», εκδ. Εκάτη, χ.χ.
Μιχαλόπουλος Δ., «Σχέση Ελλάδας-Αλβανίας», (1923-28), εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
Μιχαλόπουλος Φ., «Το Αργυρόκαστρο», περ. Νέα Εστία, 1945, σ. 821-825, 896-898, 971-977.
Μιχαλόπουλος Φ., «Κοσμάς ο Αιτωλός», Αθήναι,1930.
Μιχελής Παν., «Αισθητική θεώρηση της Βυζαντινής Τέχνης, Αθήναι, 1972.
Μουρίκη Ντ., «Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος», Αθήνα, 1978.
Μουτσόπουλος Ν.Κ. ,«Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης», Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1973.
Μουτσόπουλος Ν.Κ., «Η Βασιλική του Αγ. Αχιλλείου στην Πρέσπα», τ.Α-Β-Γ, Θεσσαλονίκη, 1989.
Μουτσόπουλος Ν.Κ., «Εκκλησίες της Καστοριάς», εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1992.
Μπαμίχας Θ., «Κώδιξ του ναού της πόλεως του Δελβίνου», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, τ.5 (1930), σ. 56-76.
Μπαράς Βασ., «Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου», Αθήναι, 1966.
Μπετούλι Δ., «Η Αυτοκέφαλος Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας», (χειρόγραφη μετάφραση Λεονάρδου Βασίλη), Τίρανα, 1991.
Μπορπουδάκης Μ. (επ), «Εικόνες της Κρητικής Τέχνης», Βικελαία Βιβλιοθήκη - Πανεπιστημιακές εκδόσεις- Κρήτης, Ηράκλειον, 1993.
Μυστακίδης Β., «Επισκοπικοί κατάλογοι», Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, ΙΒ' (1936), σ. 185.
Μυστακίδης Ν., «Περί της Ιεράς Σταυροπηγιακής και Πατριαρχικής του Σπηλαίου Μονής», περ. Η Φωνή της Ηπείρου, 238, 25/9/1898.
Μυστακίδης Ν., «Ιστορική περιγραφή του Λαμπόβου και του εν αυτώ Βασιλικού ναού», περ. Η Φωνή της Ηπείρου. - α' μέρος, 405, 24/11/1900, - β' μέρος, 407, 8/12/1900, - γ' μέρος, 408, 15/12/1900, - δ' μέρος, 410, 29/12/1900, - ε' μέρος, 411, 5/1/1901, - στ' μέρος, 412, 12/1/1901, - ζ' μέρος, 413, 19/1/1901, - η' μέρος, 414, 26/1/1901
Μυστακίδης Ν., «Ο Άγιος Νήφων εκ Λουκόβου», περ. Η Φωνή της Ηπείρου, - α' μέρος, 418, 23/2/1901, - β' μέρος, 419, 2/3/1901
Νικολαΐδου Ελευθ., «Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στη μητροπολιτική επαρχία Δυρραχίου και Βελεγράδων (19ος-20ος αι.)», Ιωάννινα ,1978.
Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ., «Οι βαλκανικοί λαοί», Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.
Ξυγγόπουλος Ανδρ., «Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση», Αθήναι, 1937.
Οικονόμου Γεωργ., «Οι 40 Άγιοι της Ηπείρου», Ιωάννινα, 1955.
Οικονόμου Φώτ., «Η Εκκλησία εν Βορείω Ηπείρω», Αθήναι, 1969.
Οικονόμου Φώτ., «Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Αλβανίας», Αθήναι, 1986.

Οικονόμου Φώτ., «Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Αλβανίας», εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα, 1988.
Οικονόμου Φώτ., «Ορθοδοξία και Ελληνισμός στη Βόρειο Ήπειρο», Αθήναι, 1990.
Οικονόμου Φώτ., «Αγιολόγιον πάντων των εν Ηπείρω Αγίων», Αθήναι, 1991.
Ορλάνδος Α.Κ. -Τραυλός Ι.Ν. «Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών όρων», Αθήναι, 1986.
Πάνορμος Θ., «Ο Διωγμός της θρησκείας εις την Κομμουνιστικήν Αλβανίαν», Αθήναι, 1960.
Παντελεήμων (μητρ. Αργυροκάστρου), «Αλβανία, Χριστιανισμός-Εκκλησία», Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ.2, σ. 27.
Παπαδόπουλος Αλ. «Ο Αλβανικός Εθνικισμός και ο Οικουμενικός Ελληνισμός», Αθήνα, 1992.
Παπαδόπουλος Ν., «Η Δρόπολις της Βορείου Ηπείρου κατά την Τουρκοκρατίαν», Αθήνα, 1976.
Παπαδόπουλος Ν., «Η Δούβιανη της Δροπόλεως Βορείου Ηπείρου», Αθήναι, 1970.
Παπαδόπουλος Ν., «Δροπολίτικα», Αθήνα, 1972.
Παπαθεοδώρου Απόστ., «Ο αυτονομιακός αγώνας της Βορείου Ηπείρου», Αθήναι, 1985.
Παπαθεοδώρου Α.π., (επιμ.), «Η Βόρειος Ήπειρος: Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός», Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου, (Κόνιτσα, 22-24 Αυγούστου 1987), εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1988.
Παπασταύρου Χρ., «Η Ελλάς και η Βόρειος Ήπειρος», Αθήναι, 1945.
Πασχίδης Θ., «Οι Αλβανοί και το μέλλον αυτών εν τω Ελληνισμώ», Αθήναι, 1879.
Πατρινέλης Χ. - Καρακατσάνη Αγ. - Θεοχάρη Μ., «Μονή Σταυρονικήτα», εκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδας, Αθήνα, 1974.
Πετρίδης Α., «Χρονικόν Δρυοπίδος», Νεοελληνικά ανάλεκτα, τ.Α', μέρος Β', Αθήναι, 1871, σ. 3-32.
Πετρίδης Ι., «Ι.Μ. Τσέπου», περ. Η Φωνή της Ηπείρου, τ. 352-361, 1899-1900.
Πετρίδης Π., «Σύντομος γεωγραφική περιγραφή της Ηπείρου», Νεοελληνικά Ανάλεκτα, τ.Α', μέρος Β' (1871), σ. 33 κ.εξ.
Πετρίδης Π., «Επίτομος Γεωγραφική περιγραφή Χαονίας», επιμέλεια π. Βρανούση, Ιωάννινα, 1988.
Πέτσας Φ., «Έλληνες και Ιλλυριοί», στα Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου: Η «Βόρειος Ήπειρος», εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1988.
Πιώ Ρενέ, «Η δυστυχισμένη Βόρειος Ήπειρος», Αθήνα, 1992.
Πιομπίνος Φοίβος, «Έλληνες Αγιογράφοι μέχρι το 1821», Αθήνα, 1984.
Πουλίτσας Π., «Επιγραφαί και ενθυμήσεις Βορείου Ηπείρου», Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών, έτος ε', 1928, Αθήνα, σ. 55-99.
Πουλίτσας Π., «Σύνοψις κώδικος της Επισκοπής Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, τ.5 (1930), σ. 76-114.
Puto A. και Pollo S., «Ιστορία της Αλβανίας, μτφ. , Θεσσαλονίκη, 1979.
Πρωτοψάλτης Εμμ., «Το Ηπειρωτικό Ζήτημα», Αθήναι, 1978.
Ρικάκης Εμμ., «Βεράτιον», Αθήναι, 1910.
Ρόκκος Π., «Η εν Αλβανία Ορθόδοξος Εκκλησία», περ. Γρηγόριος Παλαμάς, ΙΓ' (1929), σ. 102-105.
Ρωμανίδης Ιωάν., «Ρωμηοσύνη», Θεσσαλονίκη 1975.
Σάρρος Δ.Μ., «Ηπειρωτικαί ενθυμήσεις ή χρονικά σημειώματα και επιγραφαί», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, 12 (1937), σ. 104 κ.ε.
Σεβαστιανός μητροπολίτης, Δρυϊνουπόλεως «Η εσταυρωμένη Βόρειος Ήπειρος», 1984.
Σκενδέρης Κων., «Εγκυκλοπαιδικό Ημερολόγιο "Πελασγού Κορυτσάς'»', Αθήναι, 1947.
Σούλης Χρ. Ι., «Επιγραφαί και ενθυμήσεις ηπειρωτικαί», περ. Ηπειρωτικά Χρονικά, 9 (1934), σ. 81 κ.ε.
Σπύρου Χ. , «Χιμάρρα», Αθήναι 1966.
Στεργιόπουλος Κ., «Τα βόρεια σύνορα της Ηπείρου», Αθήναι, 1945.
Στούπης Σπυρ. «Ηπειρώτες - Αλβανοί», εκδ. Ι.Β.Η.Ε., Ιωάννινα, 1976.
Συλλογικό, Ένωσις Δροπολιτών, Λεύκωμα Α' και Β' Αθήνα, 1965.
Συλλογικό «Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων: Ζωγραφική», Ιωάννινα, 1993.
Συλλογικό «Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου», Εκδοτική Αθηνών, 1988.
Συλλογικό «Εικόνες της Κρητικής Τέχνης», Βικελαία Βιβλιοθήκη - Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειον, 1993.
Συλλογικό «Σιμωνόπετρα: Άγιον Όρος», εκδ. Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα, 1991.
Συλλογικό «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη», Αθήνα, 1986.
Συλλογικό «Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου», Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, εκδ. Μουσικο-

φιλολογικού Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», 1992.
Τζιόβας Παν., «Γερβάσιος Ωρολογάς (μητροπολίτης Κορυτσάς)», Ιωάννινα 1980.
Τζωρτζάτος Βαρνάβας, (μητροπολίτης Κίτρους), «Η αυτοκέφαλος ορθόδοξος εκκλησία της Αλβανίας», Αθήνα, 1975.
Τουλουμάκος Ιω., «Ιστορική θεώρηση των ελληνικών πόλεων της Βορείου Ηπείρου κατά την αρχαιότητα», στα Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου για «το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα», εκδ. ΠΑ.ΣΥ.ΒΑ.Αθήνα, 1992.
Τούρτα Αναστ., «Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγ. Μηνά στο Μονοδένδρι, εκδ. Τ.Α.Π.Α., Αθήνα, 1991.
Τσαπραλής Ευστ., «Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου», Γιάννινα, 1988.
Τσιμενίδης Αθαν. «Ιστορία της Αλβανικής Εκκλησίας», περ. Ήπειρος, ΙΑ' Ιαν. - Δεκ. 1988, Θεσσαλονίκη, σ. 56-95.
Υπουργείο Πολιτισμού, «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη», Αθήνα, 1986.
Φαλτσάιτς Κ., «Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η Βόρειος Ήπειρος», περ. Η Βόρειος Ήπειρος, τ. 7, Οκτώβριος 1935, σ. 18-19.
Φειδάς Βλασ., «Περίγραμμα Βυζαντινής Ζωγραφικής», Αθήναι, 1982.
Φειδάς Βλάσ., «Το εκκλησιαστικό ζήτημα της Αλβανίας», στα Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για «το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα»,εκδ. ΠΑ.Σ.Υ.Β.Α., Αθήνα, 1992.
Φειδάς Βλάσ., «Αλβανική Εκκλησία», Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα.
Φίτζιος Χαριλ., «Το Λέχοβον», Αθήναι, 1972.
Φρεαρίτης Κ., «Ο εθνικός δεσμός προς τους ανδρείους Σκηπετάρους», εκδ. Εθνικός Δεσμός, 1881.
Hammond N., «Ήπειρος», μτφ. Αθ. Γιάγκας, Αθήνα 1971.
Χατζηδάκης Μ., «Συμβολή στη μελέτη της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής», Αναμνηστικός τόμος, (1453-1953), σ. 219-244, πιν. Θ-Κ.
Holland He., «Ταξίδια.... στην Ήπειρο και την Αλβανία», μτφ. Ιωαννίδη Χρ., εκδ. Τολίδη, Αθήναι, 1989.
Χριστοβασίλης Χριστ., «Ήπειρος και Αλβανία», Αθήνα, 1904.
Χριστόπουλος Παναγ., «Τα λείψανα και το μοναστήρι του Αγ.Κοσμά του Αιτωλού», Αθήνα, 1987.
Χρυσός Ευ., «Από την επαρχία Παλαιάς Ηπείρου», το «θέμα» της Νικοπόλεως, στα πρακτικά του Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου: Η Βόρειος Ήπειρος, εκδ. ΠΑ.ΣΥ.Β.Α., Αθήνα, 1988.
Χρυσός Ευ. (επ.), «Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου», Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, εκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτης, "Ο Σκουφάς", 1992.
Ψιλάκης Ν., «Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης», τ.Α-Β, Ηράκλειο, 1992.

Β. Ξενόγλωσση

Adhami St., «Un monument du XVII siècle à Voskopoje», Monumentet, V. 10, 1975, p. 63-74.
Adhami St., «Trois grandes basiliques construites à Voskopoje en l' espace de quatre annèes», Monumentet, V. 14, 1977, p. 145-168.
Adhami St., «L' ensemble historique et architectonique-artistique de Kolkondas», Monumentet, V. 2, 1985, p. 73-83.
Adhami St., «La cathédrale «Le sommeil de Sainte-Marie» à Voskopoje», Monumentet, V. 15-16, 1978, p. 89-100.
Albanien, εκδ. Lufthansa, 1988.
Anamali Sk., «Les mosaïques de la basilique paléochretienne de Lin (Pogradec)», Iliria, v. III, 1975, p. 339-353.
Anamali Sk., «La basilique de Balsh», Iliria, v. VII-VIII, 1977-1978, p. 304-306.
Anamali Sk., «Sur la sculpture décorative architectonique de la Basilique de Balsh», Iliria, v.II, 1981, p. 242.
Anamali Sk. - Adhami St., «Mosaïques de l' Albanie», 8 Nentori, x.x.
Arapi M., «La conservation et la restauration de la partie centrale de l' iconostase de l' église évangélique dans la citadelle de Bérat», Monumentet, v. 1, 1984, p. 69-79.
Babic G, «Icons», Studio Editions, London, 1990.
Bace A., «Architecture de deux églises paléochretiennes et des tombeaux de la Forteresse de Paleokastra», Monumentet, v. 15-16, 1978, p. 73-88.
Bilbili Av., «Reliure d' évangile à Voskopoje et ses valeurs artistiques», Monumentet, v.1, 1983, p. 105-112.
Bousquet J., «Histoire et Archéologie: Recherches sur l' art religieux du Moyen Age en Albanie», Montpellier, 1982.
Budina D., «Restauration des mosaïques découvertes dans la ville ancienne d' Apollonie», Monumentet, v. 7-8, 1974, p. 217-228.
Budina D., «La mosaïque de la triconque paléochretienne d' Antigonée», Iliria, v. VII-VIII, 1977-1978, p. 228-235.
Cordignano F., «Geografia ecclesiastica dell' Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla meta del secolo XVII»,

Pontificium Institut Orientalium Studiorum, Roma.
Curri Od., «Problèmes de restauration des anciennes mosaïques de notre pays», Monumentet, v.2, 1988, p. 103-106.
Devolli H. - Arapi M., «Des problèmes posés par la restauration de quelques icones», Monumentet, v.2, 1988, p. 97-101.
Dhamo Dh., «La peinture murale du Moyen Age en Albanie», 8 Nëntori, Tiranë, 1974.
Dhamo Dh., «Considérations sur le développement de la mosaïque paléochretienne en Albanie», Iliria, v.I, 1986, p. 315-319.
Dhamo Dh., «Uberdie: Ikone und die Miniatur der byzantine periode in Albanien», Iliria, v.II, 1989, p. 229-241.
Dhamo Dh.-Thaçi F., «La peinture mediévale de la ville de Berat», Monumentet, v. 2, 1988, p. 89-95.
Drishti Y., «La fresque de l' église de Sainte-Vendredi», Monumentet, v.1, 1988, p. 133-140.
Forestier S. (com.), «Trésors d' art albanaise: icônes byzantines et post-byzantines du XII^{e}an XIXe siècle», Musée National Message Biblique Marc Chagall, Nice, 3 Juillet— 7 Octobre 1993.
Gega R., «La restauration du monastére d' Apollonie», Monumentet, v. 2, 1986, p. 161-163.
Gega R. «L' architecture et la restauration du monastère de la Dormition de la Vièrge à Ardenica, Monumentet, v. 1, 1988, p. 141—179.
Gega R., - Meksi A., «Travaux de restauration au monastère d' Apollonie», Monumentet, v.2, 1989, p.5-33.
Golloshi V.-Beçi M., «Nouvelles donnés obtenues par l' étude radiologique des peintures de chevalet», Monumentet, v.2, 1988, p. 83-87.
Hidri S., «Les tombeaux de la basilique d' Arapaj», Iliria, v.II, 1987, p. 187-213.
Jupani B., «Supplément sur les monuments archéologiques dans l' Albanie du Nord», Monumentet, v.1, 1986, p. 125-155.
Kartsonis A.D., «Anastasis: The making of an image», Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1986.
Koch G., «Einige Uberlegungfen zur kirche in Lavra e Kryqit», Monumentet, v.1, 1987, p. 27-67.
Kondheli N., «Les mosaïques d' Apollonie au musèe», Monumentet, v.2, 1985, p. 131-133.
Komata D., «La basilique paléochretienne de Messaplik», Iliria, v.I., 1984, p. 183-198.
Kosta S., «Restauration des mosaïques de Mesopotam et de Byllis», Monument, v. 17, 1979, p. 59-70.
Kosta S.- Cikopano Ul., «La mosaïque de la basilique paléochretienne à Tépé d' Elbassan. Ses valeurs et sa restauration», Monumentet, v.1, 1990, p. 129-138.
Les monuments Culturels en Albanie, Editions «8 Nentori», Τίρανα, 1982.
Mac Donald W., Early Christian and Byzantine Architecture, ed. George Braziller, New York.
Maraçi P, «Relévé photogrammetrique de l' église de Mesopotam», Monumentet, v. 14, 1977, p. 169-180.
Meksi A., «Données concernant la reconstruction de l' église de Ristoz a Mborje», Monumentet, v. 4, 1972, p. 59-102.
Meksi A., «Les trois églises byzantines de Berat», Monumentet, v.4, 1972, p. 199-204.
Meksi A., «L' architecture de l' église de Perondi et sa restauration», Monumentet, v. 5-6, 1973, p. 19-42.
Meksi A., «La basilique de Klos à Sulove», Monumentet, v. 5-6, 1973, p. 189-194.
Meksi A., «Deux constructions du type à trois conques», Monumentet , v. 7-8, 1974, p. 229-246.
Meksi A., «Restauration de l' église du monastére de Saint Athanase de Poliçan», Monumentet, v. 7-8, 1974, p.277-287.
Meksi A., «Deux églises byzantines du district de Gjirokastra», Monumentet, v. 9, 1975, p. 77-105.
Meksi A., «Certaines chapelles byzantines de notre pays», Monumentet, v. 10, 1975, p. 75-113.
Meksi A., «Nouvelles données sur l' église de Mesopotam», Monumentet, v. 10, 1975, p. 151-159.
Meksi A., «Problémes de la restaurations des églises byzantines en Albanie», Monumentet, v. 12, 1976, p. 75-85.
Meksi A., «A propos de quelques problémes de l' église du Monastère d' Apollonie», Monumentet, v. 12, 1976.
Meksi A., «La grande basilique et le baptistaire de Butrint», Monumentet, v. 1, 1983, p. 47-76.
Meksi A., «Les églises moyenâgeuses de l' Albanie centrale et de l' Albanie du Nord», Monumentet, v.2, 1983, p. 77-117.
Meksi A., «Les églises moyenâgeuses de l' Albanie Centrale et de l' Albanie du Nord (suite), Monumentet, v. 1, 1984, p. 103-125.
Meksi A., «L' archtitecture paléochretienne en Albanie», Monumentet, v.2, 1985, p. 13-44.
Meksi A., «La typologie et le classement des construction de culte au cours de VII-XVsc sélon la période de leur construction», Monumentet, v.2, 1986, p. 37-50.
Meksi A., «Données sur la technique de la construction des églises du XIIsc au XVsc», Monumentet, v.23, 1987, p.56-72.
Meksi A., «Deux basiliques moyenâgeuses inconnues», Monumentet, v. 13, 1977, p. 71-84.
Meksi A.-Komata D., «L'église de Saint Marie à Berat», Iliria, V. II, 1987, p. 215-227.
Meksi A. - Thomo P., «L' architecture postbyzantine en Albanie (les églises à structure en forme de croix avec coupole)», Monumentet, v. 20, 1980, p. 45-68.

Meksi A. - Thomo P., «L' architecture postbyzantine en Albanie», Monumentet, v. 11, 1976, p. 127-145.
Mihalçka Sk., «Le monastère d' Ardenica et la reconstruction de ses fresques», Monumentet, v.2, 1986, p. 77-97.
Mihalçka Sk., - Beçi M., «Quelques résultats de l' éxamen et des travaux de conservation de la peinture murale du monastère d' Ardenica aux cours de deux années 1984-1985», Monumentet, v.2, 1988, p. 107-110.
Monumente te Arkitektures Ne Shqypëri, Τίρανα, 1975.
Muçaj Sk., «Deux monuments de la Basse Antiquité à Byllis», Iliria, v.I., 1986, p. 321-327.
Muçaj Sk., «La basilique de Byllis», Iliria, v.I., 1987, p. 167-202.
Muka G., «Nouvelles donnes sur la restauration de la fresque de la Vierge Marie», Monumentet, v. 1, 1990, p. 139-150.
Nallbani H., «Les mosaïques de l' église de l' Amphithèâtre de Durrès», Monumentet, v. 7-8, 1974, p. 111-118.
Nallbani H., «Problèmes et aspects de la restauration des icones», Monumentet, v. 12, 1976, p. 87-100.
Nallbani H., «La mosaïque du Baptistaire de Butrint, une construction simultanée», Monumentet, v.18, 1979, p. 57-64.
Nallbani H., «Restauration et conservation des fresques», Monumentet, v. 2, 1988, p. 79-82.
Nallbani H., «A propos de certaines données nouvelles sur la peinture murale de l' église du monastère d' Apollonie», Monumentet, v. 11, 1976, p. 97-106.
Nallbani H., «Nouvelles données sur l' activitité du peintre Onufri recueillies pendant les travaux de la restauration», Monumentet, v. 13, 1977, p. 85-93.
Naslazi Kr., «Le Maître Constantin et quelques unes de ses icones», Monumentet, v. 2, 1987, p. 195-204.
Naslazi Kr., «Considération sur la peinture du Moyen Age de Constantin Jeromonaku», Monumentet, v.2, 1989, p. 65-84.
Naslazi Kr., «The Onufri Museum Berat.», Edit. 8 Nentori.
Ouspensky L. - Lossky V., «The meaning of icons», translated by G.E.H. Palmer and E. Kadlouborsky, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 1982.
Paskaleva K. «Icons from Bulgaria», Alpine Fine Arts Collection (U.K.) LTD, 1991.
Popa Th., «Icones et miniatures du Moyen Age en Albanie», ed. «8 Nentori».
Popa Th., «Onufri, Piktori i madh shquiptar i shek XVI.», Buletin Shkencat Shoqerore, Tiräne, 1, (1957), p. 58-66.
Popa Th., «Piktor Onufri adhe Gjendja e artit piktural në vendin tonë gjatë shekujve te mesjetes», Nentori 4, 1962, p. 40-151.
Popa Th., «Onufri ikonograf i shqiptar», Buletin Shkencat Shoqerore, Tiräne, 1, (1962), p. 54-75.
Popa Th., «Onufre, une figure éminente de la peinture mediévale Albanaise», Studia albanica, 3, (1966), p. 291-303.
Popa Th., «Të dhëna të reja rreth piktor Onufri», Studime historike, 1 (1966), ϱ. 141-150.
Puzanova V., «Piktori shqiptar i shek XVI-te Onufri nga Neokastra (Elbassani)», Buletin Shkencat Shoqerore» Tiräne, 3, p. 107-112.
Puzanova V.-Dhamo D., «O trorcestre Albanskogo srednevekonogo huzodnika Onufrija», Studia Albanica 1, (1966), ϱ. 281-290.
Reunis J. - Jaudot, «La mosaïque murale dans la chapelle de l' Amphithéâtre de Dyrrachium», Iliria, v.I, 1983, p. 225-228.
Rice D.T., «Byzantine painting: The last phase», Weidefeld and Nicolson, London, 1968.
Rice D.T., «Art of the Byzantine Era», Thames and Hudson, London, 1993.
Rice T.T., « Icons: Art and Devotion», Bracken Books, London, 1993.
Saraçi G., «Nouvelles données sur les églises de Dauja», Iliria, v.I., 1989, p. 241-252.
Stavropoulou - Makri A., «Les peintures murales de l' église de la Transfiguration à Veltsista», Ιωάννινα, 1989.
Thomo P., «Studime historike, Arkitektura e kishes se Ristorit ne Mborje te Korce», Studime historique, v. 2, 1967, p. 157-174.
Valentini G., «Precisazioni intorno al pittore albanese metabizantino Onofrio», Shejzat 6, (1962).
Weitzmann K.-Chatzidakis M.-Radojcic S., «Icons», Alpine Fine Arts Collection (U.K.), LTD, London, 1993.
Winnifrith T., (ed.) Perspectives on Albania, Macmillan, 1992.
Zeqo M., «Une autre mosaïque ancienne de la ville de Durrës», Monumentet, v.1, 1989, p. 145-149.

(* Η αλβανική βιβλιογραφία χρησιμοποιήθηκε χάρη στις αδημοσίευτες μεταφράσεις των βορειοηπειρωτών Βασίλη Λεονάρδου, Ηλία Ζενέλη, Ανέστη Αγόρα και Γιάννη Χρήστου).

Συντελεστές του Βιβλίου

1) **Έρευνα, τελική γραφή κειμένων:** Γεώργιος Κ. Γιακουμής
2) **Μεταφράσεις από αγγλική και γαλλική βιβλιογραφία:** Κωνστ. Γ. Γιακουμής και Άννα Καλογιάννη
3) **Ερευνητική ομάδα -αυτοψίες:** Γεώργ. Γιακουμής, π. Αναστ. Γκοτσόπουλος, Κωνστ. Γιακουμής, Λεον. Βασίλη, Μάνθος Βοζόρης, Άννα Καλογιάννη.
4) **Μεταφράσεις από αλβανική βιβλιογραφία:** Ανέστης Αγόρας, Ηλίας Ζενέλης, Μάνθος Βοζόρης, Λεονάρδος Βασίλη.
5) **Επιλογή / αντιστοίχηση φωτογραφιών - κειμένων:** Κωνστ. Γιακουμής
6) **Καλλιτεχνική επιμέλεια:** Παναγιώτης Αρκαδιανός.
7) **Εξώφυλλα / μακέτες:** Παναγιώτης Αρκαδιανός
8) **Χάρτες:** Γ. Γιακουμής (από το αρχείο των Εκπαιδευτηρίων Δούκα) και ΣΦΕΒΑ (από το αρχείο των βιβλίων της).
9) **Σύνταξη πινάκων** (τοπωνυμίων, ανθρωπωνυμίων, φωτογραφιών και περιεχομένων): Σοφία Γιακουμή.
10) **Synopsis: Joanne Panayiotidis**
11) **Φωτογραφήσεις:** Γρηγόρης Βλασσάς, Γεωργ. Γιακουμής κ.ά. (Βλέπε σχετικό πίνακα «πατρότητας» των φωτογραφιών, που επιμελήθηκε και συνέταξε η Σοφία Γιακουμή).
12) **Δύο ελαιογραφίες (στο οπισθόφυλλο και στη σελ. 2):** Μάνθος Βοζόρης, βορειοηπειρώτης ζωγράφος.

Πίνακας Περιεχομένων

1. Προλογισμός εκδότη....5
2. Οφειλόμενη προσημείωση....7
3. Ιστορικό περίγραμμα....9
4. Τα χριστιανικά μνημεία στην Αλβανία....17
5. Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία....21
6. Οι βυζαντινοί ναοί....27
7. Οι μεταβυζαντινοί ναοί (και τα καθολικά)....43
8. Τα βορειοηπειρωτικά μοναστήρια....70
9. Η μεταβυζαντινή διακοσμητική και ξυλογλυπτική....119
10. Η τέχνη της αγιογραφίας και τοιχογραφίας στη Β. Ήπειρο....129
11. Η μεταβυζαντινή Ηπειρωτική σχολή....137
12. Επιλογικό σχόλιο....161
13. Synopsis (αγγλική περίληψη)....165
14. Πίνακας (ανθρωπωνυμίων, τοπωνυμίων, φωτογραφιών)....167
15. Βιβλιογραφία....173
16. Συντελεστές του βιβλίου....180
17. Παροράματα....182

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- **Σελίδα 2:** αντί «Βογόρη», γράφε: "Βοζόρη" (πρόκειται για τη λεζάντα της Δροπολίτισσας).
- **Σελίδα 4:** αντί «ISPN», γράφε: ISBN...
- **Σελίδα 25:** τό σχέδιο κάτοψης ας θεωρηθεί ανεστραμμένο (δηλαδή με το Ιερό Βήμα πρός ανατολάς / δεξιά).
- **Σελίδα 26:** αντί «κολυμβήθρα», γράφε: «κτιστή κολυμβήθρα».
- **Σελίδα 33:** αντί «δικίονο», γράφε: "δικιόνιο".
- **Σελίδα 33:** αντί [◊ ◊], γράφει: [◊ ◊]) ή
- **Σελίδα 33:** αντί «δε φέρει», γράφε: "δεν φέρει".
- **Σελίδα 34:** το σχέδιο κάτοψης ας θεωρηθεί ανεστραμμένο (δηλαδή με το Ιερό Βήμα προς ανατολάς/δεξιά).
- **Σελίδα 36:** αντί «που δικαίως συγκαταλέγεται...», γράφε: «και δικαίως...».
- **Σελίδα 36:** αντί «τα βόρεια και νότια τμήματα», γράφε: «τα βόρειο και νότιο τμήματα».
- **Σελίδα 37:** αντί «που συνεχίζουν...» γράφε: «που συνεχίζει».
- **Σελίδα 38:** αντί «που σχηματίζονται στις καταλήξεις...» γράφε: «που δημιουργούνται στις καταλήξεις..."
- **Σελίδα 40:** το σχέδιο της κάτοψης ας θεωρηθεί ανεστραμμένο δεξιά.
- **Σελίδα 41:** αντί «στο κορυφαίο ύψος της ανυψώνεται...», γράφε: «στο κορυφαίο σημείο της...»
- **Σελίδα 49:** αντί «ο τρούλος φέρει, γράφε: «ο κυκλικός τρούλος φέρει..."
- **Σελίδα 54:** αντί «μικρό προστώο», γράφε: «υψηλό προστώο..."
- **Σελίδα 58:** αντί «ή φιδιών (στο επιτρεπείο)», γράφε: «ή δρακολεόντων...»
- **Σελίδα 59:** απουσιάζει η υπ' αριθμόν 113 λεζάντα, που γράφει: «Μοσχόπολη, Ναός Παναγίας. Άποψη ναού εσωτερικά από Δ. Είναι εμφανής η σύληση του τέμπλου από τις φορητές εικόνες του...».
- **Σελίδα 63:** αντί: «μ' εξάρσεις θόλων και τρούλων», γράφε: «με εξάρσεις θόλων, κωδωνοστασίων και τρούλου».
- **Σελίδα 63:** αντί για λεζάντα υπ' αριθμόν 117, γράφε: 124β'
- **Σελίδα 64:** αντί για λεζάντες υπ' αρ. 118-120, γράφε: 124 γ', 124 δ', 124 ε'
- **Σελίδα 65:** αντί για λεζάντες υπ' αρ. 121-122 γράφε: 124 στ', 124 ζ'
- **Σελίδα 66:** αντί για λεζάντα υπ' αρ. 123, γράφε: 124 η'
- **Σελίδα 67:** αντί για λεζάντα υπ' αρ. 124, γράφε: 124 θ'
- **Σελίδα 71:** αντί «πρέπει να γίνει ο πρέπων λόγος», γράφε: αξίζει να γίνει ο πρέπων λόγος...»
- **Σελίδα 78:** αντί, «συνθέσεις... ή συνοπτικό (αλλά πάντα δυναμικό αλλού λεπτομερειακό πλάσιμο», γράφε: «... ή συνοπτικό (αλλά πάντα δυναμικό) αλλού λεπτομερειακό...»
- **Σελίδα 79:** το σχέδιο κάτοψης ας θεωρηθεί ανεστραμμένο προς τα δεξιά.
- **Σελίδα 79:** αντί «Ο ναός αυτός δε στερείται», γράφε: «Ο ναός αυτός δεν στερείται...». Επίσης, αντί: «(κατά του 2ού αι.)», γράφε: «κατά τον 20ό αι.).
- **Σελίδα 83:** αντί «φέρει από πέτρινη πεζούλα», γράφε: «φέρει μία πέτρινη πεζούλα».
- **Σελίδα 86:** το σχέδιο κάτοψης ας θεωρηθεί ανεστραμμένο δεξιά.
- **Σελίδα 100:** τα σχέδια κάτοψης ας θεωρηθούν ανεστραμμένα προς τα δεξιά.
- **Σελίδα 114:** αντί «πανέμορφη πύλη με πορταριά και τετράριχτη στέγη» γράφε: «... πορταριά η οποία έχει τετράριχτη στέγη».
- **Σελίδα 125:** αντί για λεζάντες 251-253, γράφε: 251*-253*.
- **Σελίδα 126:** αντί «βυχόθυρο ξυλόγλυπτο (φωτογρ. 1914)», γράφε: «βημόθυρο ξυλόγλυπτο (1914)».
- **Σελίδα 126:** αντί για λεζάντες υπ' αριθμόν 254-256, γράφε: 254*-256*
- **Σελίδα 127:** στη μεσαία αριστερά φωτογραφία η υπ' αριθμόν 258 λεζάντα να αλλάξει τελείως ως εξής: «Γεωργουτσάτι. Παλαιό σταχωμένο Ευαγγέλιο του 1742, τυπωμένο στη Βενετία. Φυλάσσεται ακόμα σε οικιακή κρύπτη...».

– **Σελίδα 127:** αντί για λεζάντες υπ' αριθμόν 257-258, γράφε: 257*-258*

– **Σελίδα 127:** στην κάτω δεξιά φωτογραφία η υπ' αριθμόν 260 λεζάντα να αλλάξει ως εξής: «Λάμποβο Δρόπολης. Ναός Παναγίας. Τμήμα ξυλόγλυπτου τέμπλου με παράσταση έφιππης μορφής αγίου, που με το κοντάρι του χτυπά μυθικό δράκοντα».

– **Σελίδα 128:** στη μεσαία αριστερά φωτογραφία (που θα έπρεπε να απεικονίζεται όρθια!) η υπ' αριθμόν 263 λεζάντα να αλλάξει ως εξής: «Αργυρόκαστρο. Μητροπολιτικός ναός. Σπάραγμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου με παράσταση ξιφήρους μορφής».

Το βιβλίο "Ορθόδοξα Μνημεία στη Βόρειο Ήπειρο"
των Γεωργίου και Κωνστ. Γ. Γιακουμή,
έκδοση του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών,
επανεκτυπώθηκε και βιβλιοδετήθηκε
τον Οκτώβριο του 1994
σε 2.000 αντίτυπα
από το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών
στο ατελιέ γραφικών τεχνών και τυπογραφείο:
ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΛΗΣ, ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Β.Ε.Ε.
ΗΦΑΙΣΤΟΥ 4, ΠΑΤΡΑ
καλλιτεχνική επιμέλεια Π. Αρκαδιανού

ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ ΤΟΥ ΞΟΡΙΣΤΟΥ
ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ
(από το 1954!)

«Όταν καταπέση,
ὡς ἀκραδάντως ἐλπίζομεν,
τό κατεστώς τῆς ἀθεΐας καί τῆς βίας,
ὁ χριστιανικός κόσμος θά πληροφορηθῆ
ὅτι πολλοί ἀνάμαρτυρες κληρικοί καί λαϊκοί προσετέθησαν
εἰς τό ἀνανεούμενον μαρτυρολόγιον τῆς Ἐκκλησίας,
καί οὐδόλως διαφέροντες τῶν πρό αὐτῶν
κατά τούς παρωχημένους αἰῶνας
ὁμολογούντων καί μαρτυρησάντων.»

Η ένθετη ελαιογραφία είναι έργο του βορειοηπειρώτη ζωγράφου ΜΑΝΟΟΥ ΒΟΖΙΡΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜ
ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ Ε

1. **Σπύρου Στούπη:** Ηπειρώτες και Αλβανοί: Η προσφορά της Ι
2. **Κώστα Π. Λαζαρίδη:** Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα από το βο Αρχείο Γεωργίου Γεωργοκλάκη, Ιωάννινα, 1977.
3. **Μενελάου Σωκρ. Ζώτου:** Το Δημοτικό Τραγούδι της Βορείοι
4. **Σταύρου Ματθ. Γκατσοπούλου:** Μοσχόπολις, Ιωάννινα 197
5. **Πάνου Δημ. Τζιόβα:** Γερβάσιος Ωρολογάς, Μητροπολίτης Κ Ιωάννινα 1980.
6. **Ναπολέοντος Σταμ. Δοκανάρη:** Ο βορειοηπειρώτης αγωνιστ του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, Ιωάννινα 1980.
7. **Γεωργίου Χαρ. Παπαδοπούλου:** Η εθνική ελληνική μειονότη αυτής ζήτημα. Ιστορικόν αρχείον 1921-1979, Ιωάννινα 1985
8. **Κωνσταντίνου Ι. Κίτσου:** Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεσ Ιωάννινα 1985.
9. **Μενελάου Ζώτου - Χριστόφ. Γιάνναρου:** Η Πολύτσιανη της
10. **Απ. Π. Παπαθεοδώρου:** Αρχείο Αθαν. Τσεκούρα της Επιμελ Ηπείρου 1914, Ιωάννινα 1985.
11. **Μαρία Μιχαήλ - Δέδε:** Οι Έλληνες Αρβανίτες, Ιωάννινα 19
12. **Νικ. Υφαντή:** Η Βόρειος Ήπειρος χθές και σήμερα, Ιωάννι
13. **Νικ. Θ. Υφαντή:** Συμβολή στον αυτονομιακό αγώνα της Βορ και προοπτικές, Ιωάννινα 1994.
14. **Γρηγορίου Κατσαλίδα:** Περιοχή Θεολόγου Αγίων Σαράντα επιμέλεια-πρόλογος Νικ. Θ. Υφαντής, Ιωάννινα 1994.
15. **Γεώργιου και Κων. Γιακουμή**, "Μεταβυζαντική αγιογραφία
16. **Γεώργιου και Κων. Γιακουμή**, "Ορθόδοξα μνημεία στη Βόρ

Κωνστ. Γ. Γιακουμής